नं: ६२-घ

सिद्धान्त कौमुदी-
व्याख्याने वैयाकरण
सिद्धान्तरत्नाकरे पूर्वार्द्धम्.
(अपूर्ण) पत्राणि २५०
४७६

नष्टपत्राणि -
२२६+२५०——

त्व१
साध्युं मात्रफलकत्वान्नाव्यक्त्विन्नियानेनाभिधानेपीतिमूलं तु मनांतरानुसारेणायोऽन्यमित्याशंकाना
वतः। प्रायेणेति। यस्मिन्गतानस्य भाष्ये प्रत्यया ख्यानान्निपातेनाप्यभिधानेप्र थमेति अनेन नु धुनिनत्वाद्वि
षद्द्वहन्याधकप्रपन्नइति भावः। शत्यइति। प्रातान्वष्ठन्यनावशनेइनियता। ते नैव क्त यथाकर्मोक्तमितिभा
वः। प्राप्तानंदइति। आनंदाभिव्याप्त्रयकप्राप्तिकर्मचैत्र इत्यर्थः। तथायुक्तं। तथेति पृथक्पदं ननुसम
स्तं लक्षणासत्वात्। अप्यर्थकश्चाभिन्नक्रमः। तथा कथमिति जिज्ञासायामाह ईप्सिततमवदिति।
। क्रियया युक्तमिति। स्पर्शनादि क्रियाजन्य संयोगादिफलेन युक्तमित्यर्थः। ननु ईप्सितानीप्सितयोः
२४ यं ग्रहणं व्यर्थं धात्वर्थस्थाप्यफलाश्रयः कर्मेत्येव सूत्रयितुं युक्तत्वात्। नच रारा कोऽक्करीत्येप्सितत्वा
नीप्सितत्वयोर्विभक्ति वाच्यत्वांगीकारात्तत्प्रकारकबोधसिद्धयेतदुपादानमिति वाच्यं प्रकरणादि
नैव तयोर्बोधसंभवे पुनर्वाच्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात् शाब्दबोधे भानाभावाच्चेति चेन्न
शाब्दबोधानुपयोगेपि संज्ञाविधावेनाधिशीङादिकर्तृयोरावश्यकत्वात्। तथाहि अग्नेर्माणवकं वार

सि॰रु॰सु यतीत्यत्र मारणावकस्य वारणार्थानामिति सूत्रेणापादानत्वे प्राप्ते तद्बाधाय कर्तुरीप्सिततममित्याव
२३९ वश्यकं।ततश्च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहाय तथायुक्ते न्यपि इहाधर्मान्न नादिश ह्रवक्तुरपदार्थप्रतियोगि
239 भूतं द्वेष्यमेवानीप्सितशब्देन न गृह्यते किं त्वीप्सितभिन्नमुदासीनमपीत्याशयेनोदाहरति।तृणामिति
।तृणस्पर्शनं नान्तरीयकमित्येतदुदासीनं।उदासीनं च नोपेक्षाबुद्धिविषयं न हीकूलकण्टकतीत्यवेतने
तदसंभवात्।अपि त्वीप्साद्वेषयोर्यत्राभावस्तत्।विषमिति।द्वेष्यत्वेन विवक्षायामेतस्यापीप्सिततमत्वेन
तु पूर्वस्यायोगेन उदाहरणामितिभावः।अनीप्सितग्रहणं व्यर्थं।तथायुक्तमित्यारंभादेवेष्टसिद्धे[illegible]ः
।।अकथि।अनुक्तपर्यायोऽकथितशब्द इत्याश्रीयते नाप्रधानपर्यायो रूढः।भाष्यकृद्व्याख्यानात्तस्य
न्यथा ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र ब्राह्मणस्यापि पुत्रविशेषणत्वेनोपात्तस्य कर्मत्वप्रसंगः।न च त
स्याकारकत्वान्न दोषः।एवमपि पाणिनाकांस्यपात्र्यां दोग्धीति करणाधिकरणयोरतिप्रसंगान्नात राम
यो स्तृतदंडेन करोतीत्यादिरवकाशः।दुह्याद्यपरिगणनानातातन्त्रमकेनाकथितं इत्यपेक्षायामाह।अपादा २३९

नादिविशेषैरिति। अपादानं संप्रदानमपि कर्म करणं कर्त्ता हेतुरित्येतानिभिरित्यर्थः। व्यापकीभूतकारकत्वं
त्विहास्येवेतिसूचयितुं विशेषपदं। तदेतदाह। कारकमिति। तेष्वपवर्गस्यपुत्रं पृच्छतीत्यत्र नातिप्रसंगः। न २
स्यादेतत्। गां दोग्धि पयः इत्यत्र तत्पदजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः। तथादायनमंगीकरणं च पचेः। वि
क्लेदनं च पचेः। ततस्त्वधात्वर्थात्तद्व्यापारविषयीभूतत्पदजनदानांगीकरणादिजन्यफलाश्रयस्य गवा
देरनीप्सितकर्मत्वेन पयआदेरीप्सितकर्मत्वेन च सिद्धमिति व्यर्थमिदं सूत्रं। अत एव गामपतिरुन्धं गो
कुलमित्यत्र कर्तुरीप्सिततममितीव सिद्धत्वात्। इतिबुद्धौ तित्सूत्रं नियमार्थमिति सिद्धान्त इति चेत्। न। अन
माधारणामश्च्याद्यादि तिवत्संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थत्वात्। तथा च षष्ठीवत्संबंधमा
त्रमिह द्वितीयार्थ इति नैव व्यवधानेन गौरस्य नो सूतरथ मावस्यायं पवनमोदसहसानुरोधेन प्रकृतस्यतं नि
यमार्थमेवानथाहि। अकथितस्यापीप्सिततमनिमित्तस्य कारकस्य कर्मसंज्ञा यदि स्यात्तर्हि दुहादिसंबंधि
न एवाति नानभावितप्रयर्थनायां मैत्रश्चैत्रं घटं करोतीति न प्रयोगः। विध्यर्थत्वेत्विदं दुर्वारं क्रियान्वयित्वे
इत्थं च जोसंवृचिपयः कर्मकं दोहनमर्थ इति न वाः। तत्र न्करणरूपफलाश्रयपयः कर्मकत्यजनाश्रयगवी संबंधिदो
हनमिति बोधो युक्तः। अन्ये तु अपादानमुत्तरात्रियां दो रुणद्धि माणवं

पिसंव न्यत्वे१

अत्र शेषमपत्रसार्थम्।

सि.र.सु नविवक्षायांतु गोः पयो दोग्धीति षष्ठी॥ निर्वाधमेवेत्याकूतं। यदा तु यादानत्वेनापादानत्वत्वेन वावि
२५० वक्षा न तदा पंचमी॥ यदापयो विशेषत्वेन न तदाऽकारकत्वात्षष्ठ्येवा यदा तु गोः कर्मत्वावधित्वयोर्युगप
२५० द्विवक्षा न तदाः यदा मसुङ्ज्ञां बाधित्वात्कर्मसंज्ञा भवतीति तथा चाकडारसूत्रे भाष्यमपादानमुत्तराणि गां
तगवीनि४ दोग्धीति। अत्रवाध्यम्भूत गोनिष्ठपयक्षरणानुकूलव्यापारानुकूलागोपनिष्ठाप्रेरणीति बोधाः। का
र्मिप्रगिति। कर्मिणाप्रुङ्क्त्विगादित्वान्क्तिन्नईप्सितनमस्यप्रयत्ना देयत्रि मितकारणागवादिकं त
त्कर्मसंज्ञमित्यर्थः। तेन पयसः शेषत्वविवक्षायां कर्मत्वाभावेयित त्रिमित्स्यगांय यो दोग्धीति कर्मत्व
मस्येव।सत्यपि पयसः कर्मत्वेन घोरोचकरणाधिकरणापोः शेषत्वविवक्षायां न कर्मसंज्ञा यारोः का
स्यपात्र्याः गां पयो दोग्धीति। एतच्च सर्वयोग निमित्त मपूर्वविधाविति वार्तिकाल्लब्धमिति भावः। एतदेवफ
लतो व्याचष्टे। कर्मणायुज्यतइति ईप्सितत मेनेत्यर्थः। तदेवविनिनयाणयादियद्दानधात्वंतरकर्मणायुज्य राम
मानमित्यर्थः।यरिगणानमिनितेननयस्यष्टगोमीत्यादौनातिप्रसंगइतिभावः। तंडुलानोदनंपचतीति। ए २५०

मुप३

कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयैवेत्याहुः ॥ तन्न ॥ पयसोऽविवक्षायां गोरे
वावधित्वेप्सिततमत्वविवक्षायां तद्भाष्यमितीहत्यकैयटविरोधात् । क
उरसूत्रे गां दोग्धीत्यत्र पयःशब्दप्रयोगाभावात्तु मनोरमादौ तत्प्र
योगाभ्युपगमो निरस्तः । भाष्यकैयटयोस्तूपयोगनिमित्तं गवादि
कर्मीप्सितमेव । नत्वीप्सिततमम् । नापि द्वेष्यमुदासीनं वा । अतोऽप्रा
प्ताकर्मसंज्ञानेन विधीयत इति स्थितम् । तथा हि । एतेन कर्मसंज्ञा
सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन । तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञ
याः ॥ १ ॥ अकथितं कर्मेत्येतावता सूत्रेणा तण्डुलान्यचति विषं भुङ्क्ते
गां दोग्धि पय इत्यादौ सर्वत्र कर्मसंज्ञासिद्धेः कर्तुरीप्सिततमं तथा यु
क्तमिति सूत्रद्वयं व्यर्थमित्यस्य श्लोकस्यार्थः । तन्नेत्याह उत्तरेण
श्लोकेनाप्यत्तु कोथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्ध्यर्थम् । ईप्सित

सि·र

२५० मेवनुयत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथिते नेति ॥२॥ यवेभ्यो गां वारयतीत्यत्रेप्सि

तेन यवादिना युक्तं यवादिकं तस्य कर्मसंज्ञार्थं कर्तुरीप्सिततमम

१ मित्यारब्धव्यम् । वारणार्थानामित्यस्य कर्मसंज्ञायाश्च विषयवि

२ भागार्थमिति यावत् । अन्यथा गोः कथितत्वेनाऽकथितं कर्मेत्य

स्याप्राप्तावपादानसंज्ञा स्यान्न कर्मसंज्ञा । तस्मिन्नारब्धे तु द्वयो

दासीनयोः कर्मता नासिध्यतीति तथायुक्तं चेत्यारम्भणीयम् ।

न च तयोरकथितमित्यनेनैव सिद्धौ किं तेनेति वाच्यम् । ईप्सितत्वाभा

वात् । दुहादिपरिगणनाच्च । इतरथा नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रस

ङ्गात् । अत एवान्तर्भावितण्यर्थतायां मैत्रश्चैत्रेण वटं करोतीति नापादनी

यम् । दुहादिबहिर्भूतधातुसंबन्धीप्सितस्य कर्मसंज्ञाविधायकविर

हात् । तस्माच्चैत्रेण वटं करोतीतीत्येव साधुर्भाष्यमत इत्यवधेयम् ॥ राम
२५०

सि॰र

२५० इप्सितमेवेत्येवशब्दस्त्वीप्साप्रकर्षाभावसूचनाय। ईप्सितस्यकर्मता
सिद्धयेऽकथितं चेति सूत्रमिति यावत्। तदेवं भाष्यादिपर्यालोचना
२ यामस्याप्यपि द्वितीयायोः कर्मत्वमेवार्थो न संबन्ध इति नव्याघुन्त्के
र्भिष्यविरुद्धमित्यवधेयम्॥ (शोध पत्रं सार्धद्विशतोत्तरचत्वारिंशतत
मपत्रा[illegible]ङ्कः पृष्ठस्य प्रथमपङ्क्तौ:)

राम
२५०

नचकर्मणोनिसूत्रेदुहिपच्योर्बहुलंसकर्मकयोरितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकेउदुंबरष्ठफलंप
च्यतइतिभाष्योदाहरणमाहायइत्यस्यकर्तृत्वविवक्षायामप्राप्तिवचनमितिकैय्यटेनव्या
ख्यातत्वाच्च।पचिरत्रविषयेद्विकर्मकोहिइत्यस्यपाकमंतरेणापलपाकासंभवाद्ध्युतोऽकथितं
कर्मतस्यैवचयदाकर्तृत्वविवक्षातदायंकर्मकर्तेवइतितेनैवगौणामतत्वेनोपन्यस्तंतदेवच
हरदत्तादिभिरस्मिन्सूत्रेगौणंतमाधवोपिजयतेःकर्षतेर्मथेर्मुषेर्दंडयतेःपचेरित्याहेत्येत.
द्विप्रायेणोदाहृतमितिभावः।भाष्यकारस्त्विहसूत्रेपचपदमपसाधारणात्तथापिकर्तुरीप्सितत
ममितिसूत्रेपचिःपचिरितिभाष्यमाणोनायंदुहादिरितिस्पष्टमेवादिध्वननेनातंडुलानित्यस्यतंडुला
न्विक्लेदयन्नोदनंनिर्वर्त्तयतितंडुलानामोदनंपचतीत्यस्यतंडुलविकारमोदनमित्यर्थो[illegible]त्वावधिका पंप ३
रयोगेषष्ठीतिचव्याख्यानबाहुल्यात्।अकथितसूत्रेचाकथितशब्दोयथाप्रधानवाचीगृह्येततदापाणि
नाकोस्ययास्यादोग्धीत्यत्रातिप्रसंगःकरणाधिकरणयोरुक्तपचेत्यादिरवकाशः।नियत्रकर्मसंज्ञाप्र

इत्थं चौदनं चैत्रं पचति मे इति न प्पमते स्मा[illegible]माष्य हरदत्तादिमते । १

सि॰र॰ख सगोडुहादिपरिगणनादिति वदता हरदत्तेनापि पचेर्नेडुहादित्वमित्यस्य चौं एवं चपचेर्डु
२५१ हादित्वमिति मुख्यमनत्वेन न व्यानांगार्डुरायहमात्रपरेभ्य वधेयं। दंडयतीति। पघण्यंप
२५१ डुहादिषु भाष्यकृता न पठितमत्यायिगर्गाः शतं दंडं अंतामिति हेर्डिस्तत्रे भाष्यप्रयोगेशाह्निके मे
कएवासि च डुहादिरेव न तन्पादिः गोरोकर्मणि लङ्प्रयोगात। अपि न भ्रराजानो हिरवैन ५ रापे
मवंतीति वाक्यशेषे राशान स्यैव प्राधान्यादिति भावः। शतं जयतीति। जि अभिभवे। पदुबिज
यइति प्रमाद इत्यनो न्नेन तस्याकर्मकत्वात्। यघपि डुहि पाचिरुधिप्रछिमिक्षि चिञ्त्रुविशामि
नीवहिहरत्यए कादशैवेह डुहादीन्पर्यगणत्। भाष्यकारस्तथापि नीवह्योर्हरते श्चायातिवार्तिक
स्वयकारेणाठितात्। अपि जयत्यादयः समुच्चीयंत इति के प्यन्यासकारा घक्ते नेदमनॉतीक
मिति भावः। अर्थनिबंधनेति। तद्वाजस्यत्रेऽहमपीदमवोचं योघुरेति शब्दिपर्यायस्यचोदेर्हिक राम
मकत्वेन भाष्यप्रयोगे त्वलिंगमिति भावः। अतएव स्थाकुं स्तौ वैरमुखो जगादमारीबमुद्दे। २५१

स्मे १

वचनं महार्थमिति भट्टैः। आपृच्छ्यानुथाचनाद्यत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः। बलिं भिक्षत इति
। प्रार्थनाञ्च न याच्यार्थान्तरं प्रार्थको भिक्षुरिति भावः। एवं जयाहंधरूकं तरुणं रोक्तमित्यपक्ष दाहार्यपि य
तु यदि हि निद्विकर्मीमानाभावादिति नव्या आहुः। तन्न। दंडिपर्यायस्य ग्रहेर्द्विकर्मकत्वानपायात्। ग
र्गाः शतमित्यत्र दंडिर्ग्रहणार्थो न निग्रहार्थ इति गर्गसमुदायादेकं शतं याध्ययुरागात्तुरो धेनु प्रधाना
हन्तेरन्याय्यत्वादिति वैय्यटीकत्यास्वात्तेयां चदंडेर्ग्रहणार्थत्वात्तान चनियमपूर्वकग्रहणादेरर्थः
केवलग्रहणाग्रहार्थ इति न तयोः पर्याय इति वाच्यं। दंडिश्चेह ग्रहणार्थो न निग्रहार्थ इति भवन्तो ह्ये
स्वन विरोधात्। आग्रहपूर्वकप्रश्नेऽचुदः केवलप्रश्ने पृच्छे प्रयोगस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तयो
रपर्यायत्वात्। स्वोक्तार्थमिनिबंधन ज्ञापकस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। अशानोपि पर्यायत्वमंगीकुर्महे। किन्तु
स्यप्रकृत्यैव तांस्तांस्तावत्। तारेग्राहेरन्तथामोचिरूपा जेदायिश्च संग्रह इति माधवेन रूपं तात्रापीह
स्यचैकेचिद्विकर्मकत्वेन संगृहीताः॥ तारयति कपीन्समुद्रं। आहयति वटुं वेदं। मोचयति त्याजयति

सि॰ र॰ वृ
१४२
242

वाक्योयंदेवदत्तेनादायप्रतिग्राह्यार्थशिष्यान। नचगतिबुद्धीतिसूत्रेणसिद्धिरिति वाच्यं प्रेषणाद्यकर्म
सोऽयुनहेर्तुमत्तिविश्वरणौकर्त्तुरभावात्तस्याविषयत्वात्। तत्रयाहेद्विकर्मकत्वं बहवो नेच्छन्ति। अत
एवजायाप्रतियाहितंगंधमाल्यमिति सिद्धान्त अन्यथा तस्य तेकर्तृश्चकर्मणाइनिवार्त्तिकात्प्रयोज्ये
नुरूपेकर्मणिक्तः स्यात्। तेनतस्यद्वर्जप्रयागंधमाल्यप्रतियाहितामित्येव स्यात्। नच बहुव्रीहिः। सिद्धान्ते
र्जयप्याप्रतिग्राहितेगंधमाल्येयये इति विग्रहेप्रयोज्यकर्त्रभेदेनरूपान्यपदार्थे बहुव्रीहावुक्तलक्ष्यं सि
द्धं जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं यद्गंधमाल्यकर्मकं प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमिति बोधः। अन्यपदार्थान्व
र्भो वेणोवविशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनाप्यपकार्थीभावविवक्षायां प्राप्तानदृष्टिवदर्थषष्ठ्यर्थ
बहुव्रीह्यभ्युपगमादेतिदिक्। देशाद्दति। कुरुपंचालादिरेवन्द्रग्रनेनेनाधिशीङ्स्थासामिति न व्यर्थ
नथवेवोदाहरति। कुरून्निनिति। गोदोहमिति। भावकार्त्रीहिमासादिवत्कालवाचित्वेनाप्रसिद्धइतिनैस्य राम
कालेनान्यथासिद्धिः। अन्यथापरमासमध्यपिस्यादितिभावः। प्राप्यानुदेशकालौभावेभ्योऽकर्मकधा १४२

धा १ त २

नुयोगेद्वितीयेतिकेचिदिच्छन्तितत्रकेदिच्छन्तिमस्मन्मनमसमंजसमितिसूचनाय।आसितव्यत्रासितः
स्वासः।आस्यतेवामासइत्यादौद्विनीयामात्रविधौकर्मसंज्ञाप्रयुक्तकार्याणिनस्युरितितथाध्वागंत
व्यत्वेनाविशेषितइतिन्यूननाचायरोदोषस्तन्मते।अन्यथाऽध्वानंस्वपितीतिस्यात्।अतएवगंत
व्यत्वेनप्रसिद्धःक्रोशादिर्नियतपरिमाणएवकृष्ट्यतइतिसिद्धान्तइत्याशयेनोदाहरति।क्रोशमिति
।गतिबुद्धिप्रत्यवसानंभस्तांता।शब्दकर्मकाणामिति।इहकर्मशब्दःकर्त्तरिकर्मव्यतिहारइतिवन्न
क्रियापरः।किंतुकारकपरः।शब्दःकर्मकारकंयेषामितिकर्मग्रहणसामर्थ्यात्।अन्यथागतिबुद्धिप्र
त्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवब्रूयात्।कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययाच्च।अणावितिहेतुमण्णिचोऽभा
वेयःकर्त्तान्यर्थः।नियमार्थमिदंसूत्रमितिहेतुमतिचेतिसूत्रेभाष्यकृतः।रायर्थीप्यायपदिकर्मभाकृाम
न्याद्यर्थंकथंतन्नामेवाप्यइतिकैयटोप्येवमाह।अतएवपचादीनामप्युपोऽन्यस्कनमेयुक्ता।अस्मदूर्वेध्वि
ध्विरेवापमितिनव्याः।प्रवदन्ते।परम्बाड्डुयजीव्यत्वादंतरंगत्वाच्चकर्तरिणिसिन्नतमामितिबाधित्वाकर्त्तस

सि॰र॰स्तु ज्ञायांश्चाम्नायांतद्बाधनार्थोयंप्रतिप्रसवइति नैनियमः॥लक्ष्ये भेदाभावादिति न व्याशयः॥शाब्दं प्राधान्यं
२४५ रार्थस्यैवेति तन्निबंधनकर्मत्वं कर्तृसंज्ञाबाधितं नेष्टं॥अन्यथोदनादेरपि कर्मत्वानापत्तेः॥विक्लि
243 त्यादेरार्थप्राधान्यमादाय कर्तृत्वस्य दुर्वारत्वात्॥किं चैवं रात्तेः पुनःपदादेव प्रधानादेव षष्ठ्यनप्र
धानादिति भावः॥गीर्व्याकुर्वीतानस्माच्छ्रियमार्थमिति भाष्ये [illegible] रेवरमरणापानचैवंग त्या ३
त्याद्यर्थादिभ्योगोसन्निपदिकर्मभवति नहि पूर्वोप्य एवेति विपरीतनिममः॥शंकः॥तेन कर्तुश्च
कर्मणोऽहृतिवार्त्तिकास्त्रत्रेऽकर्मकयहणावैयर्थ्यांच्चेतितिकुञ्शब्दनगमयद्दितिा स्वर्गी कर्मकशब्दमि त्व
त्वा [illegible] शक्तगमनविषयिकापदाभिव्याञ्जपिका प्रेरणा सः श्रोहरिर्मेगतितित्यर्थः॥नन्वेवं शास्त्राणांकर्म
५४ त्वे कर्तुरिप्सितत्तमत्वाभावात्स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यादिति चेन्न नानागतिबुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरंगत्वेन त
तः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारमात्रप्रयुक्तस्वर्गकर्मत्वस्यानिबोधत्वात्॥यद्वा कर्मसंज्ञायां कर्तृपदस्व राम
तंत्रमात्रेलाक्षणिकमिति न दोषः॥नच यत्रैवशक्ति [illegible] किमत्रैव वक्तृर्थे लक्षणेति वाच्यं संज्ञात २४५

तस्य संज्ञा १

त्रा १

रान्नुग्रहितस्वतंत्रे संकेतिते रोपहितानुपहितस्वतंत्रेणेन दम्भकृपणमा[illegible]कः। देवदत्तेनेति। नियमेन
कर्मसंज्ञायानिवर्त्तनात्प्रयोज्यस्य कर्तृत्वमनिर्बाधमिति तन्निबंधनतन्नीयेव भवति। हरिरप्याह। गुणा
क्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणोक्रमितागतः। नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति। स्वधर्मेणाभिनी
यते नेत्यर्थः। नीवह्योरिति। प्रापणमपि गतिविशेष एवेति गत्यर्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः। नियन्ति
ति। नियन्ता पशुप्रेरकः। नस्तु नएव वावाहयति वलीवर्दान्यवानमिति भाष्योदाहरणं न रूढिर्योगमपह
रतीति न्यायबाधौ कारादिति भावः। अनिषेध इति प्रयोज्यः कर्मेति वाच्यमिति तात्पर्यार्थः। सूतइति।
क्री ६ । नियन्ता प्राजिता यन्तास्सूतः क्षत्ता च सारथिः। आदयतीति। निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदमेवेती
ह नियमेन प्रवर्त्तते अतः प्रतिषेधो वाच्यः इत्यत आह। नेति नशीञ्चश्चेति पदद्वयमपि भवत्विति बोध्यं। भक्षे
रिति। अशनविवक्षायामस्मिंश्चो निषेधाद्वरादिशयं नोप्ययं तदिति प्राप्तिः। सस्यमिति। तेन स्वस्थानां भक्ष्ये
माणानां यवानां चैतन्नत्वाद्धिंसाबोध्या। ऽ[illegible]यमिति प्रश्नीति। विलयतिस्पृष्टतीयोपाहबोध्यः। स्मारयतीति। आ

सि॰ स्व
१४४
244

धार्नर्थकस्यैवमित्वंनाचैनार्थकस्येतिमितांकस्वोनास्मरपत्येनंवनगुल्मइत्यत्रनुरोरगाविति
नेभाष्योदाहरणादेवकर्मनानोध्याशह्वायपतीतिशब्दंकरोतीतिशब्दवैरकलहेतिकरोत्यर्थे
क्यङ्ःततोहेतुमासिच्धात्वर्थेतिएतेनशह्वाययतिसेनिकेरिपूनितिकर्मप्रयोगानिरस्तःप्राच
नुत्र्यपकेदशह्वायकेनांनेन्फल्काश्ग्रयहदशांकेर्मत्वेविहितंतत्रायनेसावन्निषेधोनिमूलःकिंदि
नोस्मशब्दकियत्वात्साभावपितादक्रुस्त्रार्थानभ्यपगमात्रिषेधोमुधैवाशह्वाययतियहरांसम्य
गेवाश्रृणोतेस्मशब्दकामकत्वात्सिद्धावुपसंख्यानंव्यर्थाशब्दकर्मकत्वेतुद्यर्थत्वेवाग्रहेरय्येवं
ञ्चादानाद्यर्थकत्वेतुपधपित्तधाकरमतेग्राहेर्द्विकर्मकत्वंससंमनेनथापिहरदत्तादीनामसम्म
तांन्ननएवापाचितारंनहिदेवृदेवमद्विःस्तुनांग्राहपितुशशाकेन्पुत्रबोधपिनुमितिन्द्ध्यर्थक
त्वेनेवग्राहिव्याख्यानेहरदत्तो[redacted]नाञ्जापाप्रतिग्राहितेतिचनसिद्धादित्फक्तमकर्थि राम
नसत्रेतदिहाप्यनुसंक्षेपाहशेरुपसंख्यानंप्रामाणिकमेवेत्यासांभावतः॥कोःगत्यादिग्रहणमि १४४

नानुवर्णितेति। नोभयत्रविभाषेयं। तत्रपदाहृत्कावकर्मकोतदा प्राप्नुयदाकुचौर्यामलनड्वावार्थ
कौतदान्वप्राप्तइति। ननानेन्तरस्येतिन्यायेनएर्वेगापचत्यादिवन्प्रयोज्यस्यकर्मत्वनिश्चितेपश्चा
प्रायांविकल्पेननतद्विधानार्थमिदमस्तु। अकर्मकयोरुक्तकर्तरीप्सिततमामितिनित्यमेवकर्मत्वम
स्त्वितिवाच्यं। नवेतिविभाषेतिसूत्रेणोभयत्रविभाषाकृतागरीनत्वेननप्राप्तानाप्रयराता। अकर्म
कयोरुदाहरणानुविहारयतिवापुंवापुनावाकालः। विकारयतिसैंधवान्सैंधवैर्वेति। अभिवादि
द्विति। अभिवादयतेरप्राप्तौदर्शयतेःप्राप्तावयंविकल्पः। अभिवादयतेदर्शयतेदेवमिति। क्रि
याफलेकर्तृगामिनिशिचश्चात्मनेपदं। अधिशिङ्। वैकुंठंहरिरिति। अत्रद्वितीयार्थेनम
स्यकर्मत्वं किंत्वाधारत्वमेवानन्तरस्वनिरूपकत्वसंबंधेनाधिकरायनादिरूपधात्वर्थेन्वेतिप्र
मितिविशतेयदिन्द्रकश्चित्स्वापदइत्प[illegible]नि प्रसंगमाशंक्याह। अभिनीतेयनन संघातपूर्वस्य
तिनेरल्पाचतरत्वेनपूर्वनिपातेकर्तव्ये विपरीतोच्चारणांकुर्वाणोनसूत्रकृन्नानाह वसघानोवि
परस्मैपदेतुदर्शयतिदेवंभक्तं वैजइतिदृश्येतिनित्यंकर्मत्वम्। भाष्येतु अध्यारोपितप्रेषणाद्वितीयकर्म
न्यायां दर्शयते भृत्यान्नृपैवीराजेत्युदाहृत्य तारतोरणाणावि[illegible] त्यात्मनेपदमित्युक्तं[illegible] तत्र न

सि·रु·स्व
२४५
245

मि १

वह्नि नइतिभाकाङ्क्षाविनेति समर्थसूत्रे एष्ववर्थेष्वभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोगो त्रालिंगं इति भाव
वसनेरितिं वसनिवासइत्यस्यग्रहणान्नतु वसआच्छादनइत्यस्य लुग्विकरणस्येति स्वचपिनं
शयानि ईशइतिभावः अनुतयर्थस्येति कथंनर्हिगत्यर्थाकर्मकेति सूत्रेहरिदिनमुपोषितः शु
रूनन्नूषितइत्युदाहरणमिति चेत्राग्लाहावशेरनूपर्थस्यप्रतिषेधइति हि वार्त्तिकं तत्रार्थशब्दोनि
वृत्तिवाची भोजननिवृत्तिं वाचि भोनेत्यर्थइति व्याख्याभिप्रायेणाह नेत्यम्लं अस्थि त्यर्थस्येत्य
र्थइति व्याख्यानान्तरेन्तुतत्रनेत्यम्ल उपोषितुइत्यत्र भोजननिवृत्तिरार्थिकीति द्वितीयोपपदविभक्ति
माहा उभसर्वेति उभसर्वयोस्तसोउभसर्वेन्तसौ तदंतयोर्योगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः प्रकृति द्वित्वा
न्तसांतिति द्विनिर्देशः तत्रोभशब्दादयजन्तः अनुकरणशब्देन्वेनासंख्यावाचित्वान्तथाचत
भशब्देनोभयशब्दोलक्ष्यते केवलान्नसिलोसंभवान्तराभ्यां विहितोपसंसिलितिवाव्याखे राम
यातयोधिकशब्दयोगेपिद्वितीयाकार्येत्यर्थः प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तयोलुकयविम २४५

क्तिकोनिर्देशाः। यत्तु धिगित्यविभक्तिकोनिर्देशः। गवित्ययमाहेति वादितिप्राञ्चः। तत्ता दृष्टांतेनेलोपः शाक
ल्यस्येति वद्धाष्टीनिके जश्वाप्रवृत्तिप्रसंगात्। नचापूर्वगात्त एवेति शंक्यं। धिकिदित्यत्र कस्मैच दद्यादित्यनापत्ते
रितिन व्याहृषयांचक्रुः। तत्ता। धिगित्यविभक्तिकोनिर्देशइत्येतावान्नेव प्राचां ग्रथस्तत्र गवित्ययमाहे
त्यविद्यमानमपिदृष्टांतं स्वयमध्याहृत्यास्मदुक्तरीत्याविसम्यच प्राचायंयमस्मद्धीकर्तुमयुक्तत्वात्। तत्रानलो
पः प्रातिपदिकेनिस्त्वेलुप्तविभक्तिकेपिविशेष्यमंतस्यान्यस्यानेत्यत्रैविभक्तिकमित्यादिहरदत्तव्यवहा
रदर्शनात्स्वयमपितत्रनदंगीकाराच्चानथा। उपर्यध्यधसः स्याम्रेडितसंज्ञकानेषु उपर्यध्यधसः सामीप्य
इतिकृतद्वित्वेषुचनेधितिपावर्तनेषुद्वितीयासतुद्वितीया कार्येत्यर्थः। उभपत् कृत्स्नमिति। कृत्स्नसंबंधित्वयर्थ
द्वयेयीत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। षष्ठ्यर्थद्वितीया। एवमन्यत्रापूह्यं। अत्रेदमवधेयं। उभसर्वनसोरि
त्यत्रयरस्माहचयान्तसिलेवग्रहणेनानत्वाद्यादिभ्यस्तसिः। एवंचउभयतइत्यादौनतसेश्चेन्यनेननतसिला
देशोद्रष्टव्यः। तेनयत्रसंज्ञायांनतसेस्तसिलादेशाभावस्तत्रनद्वितीयापातसेश्चेन्यत्रत्वकिंसर्वनामबहुभ्य

ऽप्राप्तादानेति तसिः। कष्ट

सि॰र॰ख इत्यनुवर्त्तनाद्धितीयाधिकं कस्मात्प्रमितानस्यान्तिं घतेन्यर्थः प्रथमार्थे द्वितीयानिर्घः कस्मात्प्रमत्त इत्यर्थ
२४६ इत्यपि केचित्तत्कथंचिदृश्वेतिहानातत्र धीराभवेतिचान्यच्युतो संबोधनपदं क्रियान्वयीति प्राड्वि-
246 रूपितत्वेन कारकविभक्तेर्बलीयसीत्वात्प्रथममेवभवतितद्वक्रियापदं केचित्तु तत्केचिद्दृष्टमितेन
थाचमृत्वसंबोध्यकं निषिद्धाचरत्तास्यानिं घनेतिबाधः यत्तु संबोधनपदं कर्तृकारकवाचीत्यंतत्तरंगत्वा
त्प्रथममेति केचित्तन्नचिंत्यं पादेवप्रसीदेत्यादौ कचित्तस्यैव वास्तव कर्तृत्वेपि कस्मत्वां भजे गच्छतु चैत्राः क
ढ६ स्मेत्यादौ तस्याप्रसित्वादिति नव्याः घटितत्तस्तु सत्ताश्रयतो नुपपत्तत्वे पि स्तद्दृरमितिबोधात्प्रथ
नत्रापि कस्मत्वं चैत्रस्येवं क्रियापदाध्याहारात्तदये हृयाकर्तृ वा चेत्वं संबोधनपदस्यास्त्येवेति
कश्चिद्बवीति तन्नदपि नात्तथात्वे चैत्रो गच्छतु कस्मेत्यादावेकनिष्ठाक्यमितिपारिभाषिकसमानवाक्य
त्वाभावादपदं डोहरानेनेत्यत्रेवामंत्रितनिघातानापत्तेः तस्मात्केचित्संबोध्यत्वस्वनिष्ठप्रेरणाश्रयो राम
ज्यत्वाम्पीकचित्त्वसंबोध्यत्वलक्षणकर्तृत्वाभ्यां कचित्त्वसंबोध्यत्वेनैव प्रकृतक्रियान्वयएवावश्यंवाच्यः २४६

निप्रायुक्तत्वात्। प्रकृते च साक्षाद्द्विकशब्दयोगाभावान्न द्वितीयेत्याशंकां नावतारयति परिपरीति। अथ कथं
उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धय इति। प्रतिपदोक्तस्य उपर्यध्यधसः इत्यनेन कृत द्विर्वचनस्य वार्त्ति
केऽग्रहणादिह च वीप्साद्विर्वचनत्वान्न द्वितीया। उपरि बुद्धीनाममुत्रान बुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धय इति व्या
ख्यानेनाम्रेडितांतत्वाभावाद्वा। तत्र निरूपितत्वं द्वितीयार्थः। लोके निरूपितोपरितनत्वविशिष्टदेश
निरूपितोपरितनत्वविशिष्टतत्तद्देशाधिकरणीकौरिकर्तृका क्रियेति बोधः। अभितः परितः इति। एतच्चान्य
त्रापि दृश्यत इत्यस्य प्रपंचभूतमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु भाष्ये अभित इति वार्त्तिकस्य प्रत्येकमेव पठितत्वात्त
द्विषयत्वे वचनमानर्थक्यात् क्रियाविशेषणाद्द्वितीयामात्रविधायकमिदं ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वचनं। प
तु शोभनं पच्यतीत्यत्र विक्लित्तेरुत्पत्तिरूपफलशालित्वेन कर्मत्वात्तद्विशेषणस्यापि कर्मत्वात्कर्मण्येव द्वि
तीया सिद्धा। शोभनं पाक इत्यत्र तु योगषष्ठीत्तु न ओदनस्य पाक इत्यादौ मुख्यकर्मण्येव तद्दर्शनमगमादि
ति हरदत्तादय आहुः। तन्न। नादृशनियमे मानाभावात्। शोभनं पच्यते चैत्रेणोत्पत्तकर्मणि लकारापत्तेश्चाद्विं

सि॰ स्व चस्व खं स्वपिति शेते इत्याद्यकर्मकधातुषु ताहृशामुख्यकर्मत्वासंभवः। यथा कथंचित्तत्संभवेऽपि तेषाम
२४७ कर्मकत्वव्याघातः। न चाकर्मकेषु क्रियाविशेषणस्य द्वितीयान्तत्वे व्याकरणानामसम्मतमेव सु
२४७ खं शेते इत्यत्रापि यथा मौनमेव सुखं वपदमिति वाच्यं। तत्र तानुपूर्व्वं समीपे लोमकूलमिति सूत्रे प्रतीप
वर्त्तते इत्यत्राकर्मकस्यापि वृतेर्योगे क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वाद्द्वितीयान्तत्वमित्येवंरूपहस्ति ग्रंथविरो
शोधपत्रक्रमे धात्। तस्मात्क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वे अनिष्टत्वान्मानाभावाच्च द्वितीयामात्रविधानार्थं तद्वचनमावश्य
कम॰ ५ कमित्यास्तां तावत्। अभितः कृष्णमिति परितः कृष्णमिति पर्यभिभ्यां चेति तसिल। निरूपितत्वाख्यसंबंधो द्वितीयार्थः।
समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवचनौ तद्योगे द्वितीयार्थः पूर्ववत्। हा हेति खेदे। द्वितीयार्थो विषयत्वं सं स्व्य:४
बंधः। हा कृष्णाभक्तं विषयकः खेद इति बोधः। बुभुक्षितं नेति। अत्र हि प्रतिः क्रियाविशेषणत्वादुपसर्गान्यक
र्मप्रवचनीयः। हन्तित्वं द्वितीयार्थः। बुभुक्षितं न इति किंचित्कर्तृका प्रतिभाऽभावप्रतियोगिनीति बोधः। स राम
चाभावः स्वाश्रितत्वे बुभुक्षितनिष्ठ एव गृह्यते। अंतरांतरेणायरस्परसाहचर्यादव्ययसंज्ञावेव रामलक्ष्म २४७

रामो दाशरथोः इव यत्सेवने। अंतरा त्वां मामिति। तव मम च मध्ये हरिरित्यर्थः। कथं तर्हि हिलोऽन्तं नराइमि
स्त्वेहृदयो श्वेतांतराक श्रिद्विघेतनवे ति भाष्यं। उच्यते। मध्यत्वनिरूपिन मवधित्वं यथानिर्णीतं तेन
चाद्वितीयायपोमन्तन्निर्णीय मत्र संबन्धसामान्ये षष्ठ्येव भवति। युक्त्यहरणादितिकैयटः। लक्ष
रो घोत्य इति। हेतुहेतुमद्भावादि संबंधे घोत्य इत्यर्थः। तथा च हरिः। क्रियाया घोतको नायं संबन्धस्य
न वाचकः। नापि क्रियायदाक्षेपी संबंधस्य तु भेदक इति। उक्तसंज्ञ इति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः। युक्त
संज्ञाकरणामन्वर्थत्वाय। कर्मक्रियां प्रोक्तवंत इति। बाहुलकादिति कर्तरि करणो वा। अनीयर एवं च
क्रियापदस्य निधौ तन्निष्ठं विशेषं पेघोतितवंत सदसंनिधौ च संप्रति तज्जनितहेतुहेतुमद्भावादि संबं
धविशेषं घोतयंतीति तेऽन्वर्थसंज्ञाः। सूरिरिति निर्गलितोऽर्थः। गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति। ननु जप मनु प्राव
र्षदित्यत्र हृषि प्रत्यनोर्योगाभावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात्कथं तदपवादत्वमनयोः
संज्ञायाः इति चेन्न। गम्यमाननिशामनक्रियामपेक्ष्य तयाः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्यामिबोधत्वा

सि॰ र॰ स॰ तान चैवं कर्मत्वादेः वृद्धिर्नीपापासिद्धौ किमनयासंज्ञयेति वाच्यं जपस्यानिशमनप्रयुक्तहेतुत्वात्स्वसंबं
२५८ धमात्रविवक्षायां कर्मत्वाभावेन षेध्याता नीयायांवाप्राप्तायां तदारंभात् अभ्येवमपि जयमञ्जनि
248 शम्य देवः प्रावर्षदित्यर्थावगमाल्ल्यब्लोपे पंचम्यपवादोत्वेवि यं संज्ञास्त्वितिवाच्यं यत्र ल्यबंतार्थे
ज्ञानितविशेषद्योतकाभावस्तत्रैवतदभ्युपगमात्कर्मत्वेनाविवक्षाभावाच्चायतत्र अनोः संबंधवि
शेषद्योतकत्वेनगत्युपसर्गसंज्ञयोः प्राप्तिर्नास्तीतिमनसिनिधायगत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति
६ दृन्द्वं प्राप्त्यामूलेवृक्षं प्रतिसिंचतीत्येवं परतयाभङ्ग्याकश्चिद्व्याचख्यौ। तच्चिंत्यं। अस्मदुक्तरीत्यैवमूले
पपन्नत्वादन्यथाव्याख्यानस्यायुक्तत्वात्। किंच वृक्षं वृक्षमित्यत्रापि संज्ञायाअन्वर्थत्वाबाधापपत्त्या
दीनां संबंधविशेषद्योतकत्वाववृषकत्वेतत्रापिगत्युपसर्गसंज्ञयोरप्राप्तिरेवा अपिच वृक्षं वृक्षंप्र
त्यदकं सिंचतीत्यत्र संबंधसामान्यद्योतकप्रत्यादियोगे नीपासिध्यर्थं वृक्षं एवं तेषामन्वयोवा राम
च्यस्तथाचकथंतयोः संज्ञयोः प्राप्तिः तस्मात्संभावनामात्रेणोक्तैवमत्रैत्युपसर्गसंज्ञापवादइत्युक्तं २५८

६२ ग१

मिति बोध्यं। वस्तुतस्तु वृत्तिकारवदधिपरी अनर्थकावित्यत्रैवैतद्वक्तुमुचितं। अन्वर्थत्वस्य तत्वस्त्व
हुनैवानाश्रितत्वादिति दिक्। सामर्थ्यादिति। अत एव हेतुत्वं शास्त्रबोधविषयाह्लनमिति भावः। ल
त्रा ३ क्षणेत्यमित्यत्र नेत्थंहेत्वांवीप्साघर्थात् तृतीयार्थे नदीमन्वितेति। इह परस्परमविनाभावरूपसाहित्यं द्योत्यं। या
र्थमनुद्योतयति। अत एव सहयुक्तेऽप्रधान इति तृतीया। पार्थिव एवेह गृह्यते। न कर्तृकरणयोः। रामेणशरेणावली
अनुहतमित्यत्र कारकविभक्तेरन्तरंगत्वेनास्याः संज्ञायाः फलाभावात्। नापि पिनांगविकाद्युतिवत्
तीयार्थः। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यस्यानन्तरस्येति न्यायेनाप्रधानतृतीयामात्रबाधकत्वात्। कृ
यगमादित्याशयेनाह। अनुघासहेति। वक्ष्यतइति। यस्मादधिकमित्यनेन। लक्षणेत्थं। हतंप्रतीति। वृक्षसं
बंधिद्योतनमर्थः। स च संबंधो लक्ष्यलक्षणभावरूपः। प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तो विष्णुं प्रतीति। विष्णोर्भक्तेश्च
विषयविषयिभावः। प्रत्यादिद्योत्यः। केचित्तु प्रकारे प्राप्त इत्यर्थः। लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति। लक्ष्मीरूपभागस्य
हरेरासहस्याश्रिक्रियाजनितः स्वस्वामिभावः॥ वृक्षं वृक्षं प्रतीति। इह प्रतिशब्दः क्रियायामेवान्वेति। वीप्सा तु

संवन्धः २

सि.र.खु द्विर्वचनेनैवद्योतिताः कर्मप्रायेववनुद्वितीयाः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलं तूपसर्गत्वाभावात्षत्वाभावः। ए
२४९ तदर्थमेवलक्षणादयो विषयत्वे नोपात्ताः इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु संबन्धमात्रमेव द्वितीयार्थ इत्यक्तं। किंच
वृक्षंवृक्षंप्रतिश्यामता। वृक्षंवृक्षंप्रतिफलानीत्यादौ प्राप्तिक्रियाजनितसंबंधविशेषद्योतकत्वमव
२४९ श्यं वाच्यं। नचात्र कर्मणि द्वितीयायाः प्रसक्तिरस्ति। एवं स्थितेमूलकारस्यानुषंगिकप्रयोजनान्तरम प्याह
।उपसर्गत्वाभावात्षत्वमिति। इहहरिंपरीत्यत्रायं चमपपाङि-निनपंचमी। वर्जनार्थके नायेन साह
चर्यात्ताहशस्यैव परेरत्त्रग्रहणात्तायपरिषिंचतीति। उपसर्गास्तुनोनीत्यादिनाषः। ममाभिष्यादिरि
ति। ममभागःस्यादित्यर्थः। प्राञ्चस्तु मामभिनियठित्वा मांप्राप्नुयादित्यर्थः। अभिपूर्वस्यास्तेः सकर्मक
त्वात्तत्रमममभागइत्यर्थः। ततःपर्यवसानाद्भागइतिसंज्ञानिषेध इत्याहुः। उपसर्गप्राइम्यामितिषः। कुतो
ऽध्यागच्छतीति। इहप्रजयतिहरे प्रतिविद्योतनते प्रादेरर्थविशेषद्योतकत्ववदधिपर्योस्तदभावमा राम
त्रेरानर्थकं धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेनत्वर्थवत्तास्यैवेतिभावः। पदान्यस्त्वसंपन्नयेकुतइतियदां प्राप्तायां २४९

त्यादौ२

वान्तिरिति। मौत्रवकारेणापूजायामित्यनुवृत्यतइति भावः। अन्तिदेवानिति। एवं संबन्धातिक्रमणासमान
कर्तृकाकृत्वा कर्तृका सतेस्यर्थः। पूजायां नुवृत्तमति सिक्तं भवते कंरहाहार्यं इहव्रजेमेच [illegible] नक्रियाज
नितं घ्राण्विंक्ति याजेनितवा संबन्धविशेषमाने द्योतयति। अत्यंतसं। अत्यंततिरामममानिक्रान्तो ऽत्यंतः मच्चा
मौ संयोगश्चात्यंतसंयोगः। निरंतरसंनिकर्ष इति यावत्। द्वितीयास्यादिति। संनिहितत्वात्कालाध्ववा
चिभ्यामेवानचेह स्वरूपग्रहणं। शंकां कालाः। अत्यंतसंयोगे चेत्यत्र समासविधौ बहुवचननिर्देशेन
द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिनेति ज्ञापनात्। मासमस्याह्नि रिति। षष्ठो शेष इति षष्ठी। न कृत्वोर्थप्रयोग
इत्यनेनाद्विरह्नो भोजनमित्युत्र समासनिवर्त्त[illegible]मासमस्याह्नि रिति। षष्ठी शेष इति षष्ठी। नकृत्वो
[illegible] द्विरह्नो भोजनमित्यत्र समासनिवर्त्तकेत्वात्तत्सेतिनु व्याप्तं तत्राव्यन्यार्थमारब्धस्या
कं २ पिद्विरह्नो भुक्तं इत्यत्र परत्वात्संबन्धे (बा)धकाभावात्। अनत्यन्तसंयोगे चेत्यत्र षष्ठ्यन्वयप्रसंगेनोभिस [illegible] मित्यु २ २
त्रपरत्वादन्त्रयमनुसृत्यैनापिसम्बन्धित्वपात्मत्स्यात्मक्रपागमनभाष्यकारादयइति दिक्॥ ॥इति

व्यु०स्व द्वितीय ॥ ॥ स्वतन्त्रः। ननु किमिदं कर्तृत्वं न तावत्कृत्याश्रयत्वं रथो गच्छति बीजमंकुरं करोतीत्या
२५० दावव्याप्तेः। न च तत्र लक्षणया आश्रयव्यापारे वा। वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः। चैत्रो मैत्रं गच्छ
250 तीत्यत्र मैत्रस्य यत्किंचित्कृत्याश्रयत्वेन कर्तृत्वप्रसंगाच्च। नापि प्रकृतधात्वर्थानुकूलव्यापारजन
कत्वाश्रयत्वं रथादावचेतने चैत्रो पचते करोतीत्यादौ चाव्याप्तेः। अत एव न रकारकाश्रयी
भूतत्वे सति कारकान्तरप्रयोज्यत्वमपि निरस्तं। कारकान्तरनिष्ठव्यापारजनकव्यापारकत्त्वंदलाघ्यलग्घा
चेतने न संभवतीति चैत्रो मैत्रेण त्याजितवाचाव्याप्तेश्च। एतेन अदृष्टद्वारा कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वं कर्तृत्व न६
मित्यपि निरस्तं मासकानोलसतांप्रत्युक्तं। तस्मादेवपरेषां लक्षणं प्रत्युक्तमिति चेत्। उच्यते। प्रकृ
त्यर्थव्यापाराश्रयत्वेन यो विवक्षितः स तत्कर्ता। ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयेऽतिव्या
प्तिवारणाय व्यापारेति। उक्तं च धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति। न पचति चैत्रो राम
भूतले घटो नास्तीत्यादौ च पाकानुकूलचैत्राश्रयको व्यापारोऽभावप्रतियोगी। भूतलाधारिकाघटा २५०

अपि: पदार्थ॥ नघइति। उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति प्राप्तः। इह संभावनायामित्या
रभ्य न संबध्यत इत्यन्तो ग्रन्थ इदानीन्तनपुस्तकेषु दृश्यमानोऽपि निर्मूलत्वा
द्भाष्यादिव्याकोपाच्चोपेक्ष्य एव। तथा हि। संशयः संभावना चेत्तत्र लिङो वि न ३
धिरस्ति। न च संभावनेऽलमिति लिङिति भ्रमितव्यम्। तत्र क्रियासु योग्य
ताध्यवसानं संभावनमतिशयोक्तिरूपं गृह्यत इति सर्वसंमतत्वात्सं
भावनग्रहणेन सिद्धो पदार्थग्रहणं वैयर्थ्यं चात् तस्मात्पदार्थे नेलिङ्। स
र्पिष इत्यादि। शब्दप्रयोक्तृनिष्ठेच्छाविषयीभूतं बिन्दुभिन्नाश्रयकं भ
वनमिति बोधः। किंच बिन्दुकर्तृकदौर्लभ्ये स्याविशदद्योत्यत्वेऽप्यत्
त्वाद्यप्यसंगतम्। सामान्यतोऽशब्दार्थस्य दौर्लभ्यस्याविशदद्योत्य
त्वायोगात्। इयमेव ह्यपीत्यत्रेदमोऽव्यवहितदौर्लभ्यपरामर्शकत्वस्या न्या

सि॰ र
२५०
2 250 A

यमत्वोक्त्वा। अपि बू स्यादिति पदं कर्तृसामान्यवा वि[illegible]य दा[illegible] सामर्थ्यात्कर्तृ
विशेषे विन्दोर्वर्तते तदा तं प्रत्यपि: कर्मप्रवचनीय इत्येवं परभाष्यकैयट
व्याकोप: स्यात्। न वैवं विन्दोर्द्विती याशङ्क्या। तस्याऽप्रयुज्यमानत्वात्।
यदा स्पष्टप्रतिपत्तये विन्दुशब्द: प्रयुज्यते तदापि कारकविभक्ति: प्रथ
मैवेति भाष्य [illegible]कृत:। इयमेवेति। कर्तृविशेषविन्दुद्योतकते त्यर्थ:। स्तु
याद्धिक्ष्णुमिति। संभावनेलमिति वेदिति लिङ्। स्तुहीति। लोट् चेत्यने
ना[illegible]मन्त्रणे लोट्। अपि स्तुयाद्वृषलमिति। गर्हायां लडपिजा
त्वोरित्यनेन कालत्रये सर्वलकारापवादो लङेव प्रयुक्त इति लिङ् त्रीणि
न्यय:। अपि सिञ्चेति। सिञ्च स्तुहि वेत्यर्थ:। विधौ लोट्॥ राम २५०

(शोधपत्रमदो निरङ्कपृष्ठेतृतीयपङ्क्तौ:)

अपिकासन्नाऽभावप्रतियोगिनीतिचबोध्यंगीकौत्रकर्तृत्वव्याघातः।संनिहितत्वाच्चचैत्रादिनिष्ठएवाऽ
भावोस्तुघटोघटःपटोनेत्यत्रान्योन्याभावविषयेघटपदंघटभिन्नेलाक्षणिकं।नन्वनुलक्षणानान्यपदी
ग्राहकत्वेनतत्रभवनाक्रियापेक्षंकर्तृत्वंनानुपपन्नं।नचैवंघटोनपटोघटोनपटइत्यादावन्वयः
ऽनुभूतनहिद्वित्वैकत्वस्येवस्वभिन्नलक्षकत्वांगीकारात्।अतएवतेनवःपटोवेदाःप्रमाणमित्यादि
प्रयोगाःसंगच्छन्ते।अन्येतुघटोऽस्तिपटोनस्तइतिक्रियापदस्याध्याहारःक्रियतइत्याहुः।एवंचप्रकृ
तधात्वर्थान्नव्यापाराश्रयत्वमेवस्वातंत्र्यंतच्चवैवक्षिकमित्याशयेनाह॥स्वातंत्र्येणाविवक्षितइति।साध
का।प्रकृष्टेति।यद्व्यापारोत्तरंफलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं।उक्तंच।क्रियायाःपरिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंत
रं।विवक्ष्यतेयदायत्रतत्तदाकरणंस्मृतं।क्वचित्सतइत्यनेनाधिकरणादीनामपिकरणत्वमस्तीति
सूचितं।उक्तंच।वस्तुतस्तदनिर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितं।किंतुवैवक्षिकं।स्थाल्यापच्यतइत्येषावि
वक्षादृश्यतेयतइति।तत्करणत्वादिरूपंवस्तुअनिर्देश्यमस्वत्वादिकंसर्वप्रतिपत्त्यनियतंतद्दर्शन
मिति।३

व्यापारत्वेनवा२

सि०स्तु नियतं किंतु वैवक्षिकमित्यर्थः। तथाहि पचेर्विक्लित्तिसंदनुकूलसकलकारकव्यापारश्चफूत्कारादिः
२५१ पाककर्तृत्वेन रूपेणाव्याच्यः यत्नुफूत्कार[illegible]त्वादिनेतिकश्चित्तन्नानाहशानुभवस्याप्रसिद्धत्वाद्वाच्यताव
251 छेदकगौरवाच्च। तत्र यदा यत्कारकनिष्ठव्यापारो धात्वर्थतात्वेन विवक्षितस्तदा स कर्ता। चैत्रः पचति
स्थाली पचति काष्ठानि पचंति तंडुलः पच्यते। यदा तु यस्य सौकर्यातिशायवशात्करणत्वेन विवक्षा
तस्तदा स कर्ता। चैत्रः पचति स्थाली पचति काष्ठानि पचंति तंडुलः पच्यते। यदा तु यस्य सौकर्यार
तिशायवशात्करणत्वेन वि[illegible]न्न दा तन्निष्ठव्यापारो धात्व[illegible]र्थोपि न धात्वर्थस्थाप्यः। किंतु सम २।६
र्गएव। तन्नीयार्थिष्टत्येके। स्थाल्या पचतीति। आत्मानमात्मना वेत्सीत्यादौ वक्तृस्याप्यात्मनो
ऽतःकरणाद्यवच्छिन्नत्वेनौपाधिकभेदमादाय कर्तृत्वादिकमंगीकृतं भाष्यकृतेति दिक्। ननु
साधकतमं करणमित्येवास्तु कारकमिति वर्त्तते। तथा च यद्यपि द्रव्योपादानेऽनुप्रकर्षो लब्धस्तथेन्या राम
श्रयेन इष्टसिद्धिः। न मध्यग्रहणं किमिति। इतरस्तु कारकप्रकरणो गौणमुख्यन्यायेन [illegible]नाश्री २५१

१ तात्पर्यं कीयटेन। तत्र तमप्श्रुतिरेतज्ज्ञापयति। प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयत इति। का
कान्तराऽनपेक्ष्यत्वं करणस्या[illegible]तिशयो न तु स्वकन्द्याय्यामित्यत्र खेन पथा दीपिकया व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ स
निपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धमिति वे १

यन इति ज्ञापनार्थं ते[illegible]तिस्वांते निधाय ज्ञापनफलमुदाहरति। गंगायां घोष इति। उक्तज्ञापकानङ्गी
कारे हीहाधिकरणसंज्ञा न स्यात्। कटे आस्ते इत्यादौ तु स्वस्याधारे तस्याश्चारितार्थ्यादिति भावः।
रामेण बाणेन। यथात्र कर्तृकरणयोस्तृतीयाश्रूयमाणा नीयार्थः। भाष्यमतेऽनुक्तकर्तृत्वकरणत्वस्य
स्तं डोपाधिः। हन इत्यत्र कर्मार्थकम्प्रतिप्रकृत्यर्थे विशेषणं नत्वतिङन्त इव विशेष्यः। स त्वप्रधा
नानि नामानीति यास्कोक्तेः। कारकद्वयस्यापि स्वनिरूपकत्वसंसर्गेणोपसर्जनीभूतधात्व
र्थ एवान्वयः। रामनिष्ठव्यापारविषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति
प२४ बोधः। धात्वर्थ[illegible]व्यापारयोः हन्देन विशेषणविशेष्यभावव्युत्पत्त्यस्वीकारात्। तत्रानभिहि
ते किं। पाचकः। कर्तरि ण्वुल्। शाब्दिकः शब्दं करोतीति ठक्। हतविष्णुः। विष्णुकर्मकहनन
शालीत्यर्थः। जीवन्त्यनेनेति जीवनं। करणे ल्युट्। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोऽयं तेन ना
म्ना स्वनीहशोऽस्वरितेन दानमिति सिद्धं। प्रकृत्याचारुरिति। षष्ठ्यत्र प्रामा। जन्यत्वं तृतीयार्थः। प्रक

कर्म ४

सि॰र॰स्तु
१५२
252

ति॥ अन्यचाप्यनव्यवानित्यर्थः। प्रकृतिः [redacted] स्वभावः करणत्वविवक्षायां तृतीया सिद्धैवाऽ
न्यत्वत्वादिना रूपेण बोधार्थमिदं वार्त्तिकम्॥ प्रायेणेति॥ ईषन्न्यूनप्राचुर्यं प्रायशब्दार्थः। वैशि
ष्ट्यं तृतीयार्थः। न्यूनप्राचुर्यविशिष्टयज्ञविद्या सम्बन्धवानित्यर्थः। गोत्रेणेति। गार्ग्यो न्यूनप्राचुर्य
प्रायशब्दार्थः। वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः। ईषन्न्यूनप्राचुर्यविशिष्टप्र सा गोत्रमित्यर्थः। प्रथमात्र प्राप्ता।
अन्येनतु गोत्रशब्देन गोत्रत्वमुच्यते अत्र वच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः। गोत्रत्वावच्छिन्नगर्गसंबन्धवानित्य
र्थः स्याद्धुः। समेनेति। सममेतीत्यर्थे कर्मणि द्वितीया प्राप्ता। द्विद्रोणेनेति। समाहारद्विगोः पात्रा
दित्वात्समस्त्रीत्वं परिच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः। द्विद्रोणपरिमितं धान्यमित्यर्थः। स्वस्वेनेति। स्वस्वमुह्योपा
तीत्यर्थे तु प्रथमा प्राप्ता। पञ्चास्य स्वपदं ङुः स्वाभावपरं पुंयोजकत्वं तृतीयार्थः। ङुः स्वाभावपुंयो
जकं यानमित्यर्थः। प्रतियोगिनेनोत्प्राद यतीति पावनादिवः॥ ननु दिवशब्दस्वरूपप्रयहणं प्रा णाम
प्रोति तनतस्तु दिवं दिवा वाऽनति हंबोधयतीति द्वितीयां तत्रापि स्यादिति चेन्नैवं साधकतमामित्यस्य १५२

विपरिणामप्रसंगान्नाकुर्वद्रुहेर्ष्येत्यनोऽर्थग्रहणानुवर्त्तनाद्धात्वर्थेन्तिरक्रियापदसाहचर्याच्चात्र त
एव निरनुबंधकपरिभाषापि नोपतिष्ठते। वादितिकरणमित्यनुवर्त्तनात्यरिक्रयणाइत्यनोऽन्य
तरस्यांग्रहणाय कर्षणाद्वासंज्ञयोः पर्यायत्वे लब्धे च ग्रहणं समुच्चयार्थं। तेन मनसा देव इत्यत्र
कर्मण्यणात्वनीया चेत्युभयं युगपत्सिद्धं। श्रद्धेदेवयनेचैत्रो मैत्रेरोत्यत्र प्रयोज्यस्याकर्मकत्व
प्रफकगतिबुद्धीति कर्मत्वं ना नाप्यणावकर्मकादिति परस्मैपदं। ननु मनसा देव इत्यत्र मनसः
संज्ञायामित्यलुक्समासे संज्ञाद्वयस्य कृतार्थत्वाद्दान्नदीव्यतीत्यत्र परत्वात्त्वनीयाप्राप्नोति। मै
वं। कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थानं तन्निरवकाशमित्यतो द्वितीयाभविष्यति। अन्ये
तु संज्ञाद्वयविधिबलात्कार्यद्वयं व्यवस्थितं सिद्धमिति च ग्रहणाद्द्वितीयाप्रापणार्थमिवानच मनसा देव
इत्येन त्सिद्धिमत्फलविरोधाभावेन संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयोपपत्तेरित्याहुः। न द्वित्वं।। मन्ये मन्तये इत्या
दावपिपरत्वाद्दार्ढ्ये डिः तीति गुणे च सति मन्तयै इत्यादेरेवापत्तेः। न चैवं दीव्यतेः ज्ञाइत्यत्र कर्मसोऽभि

सि॰सु
१५३
253

धानेयिकरणात्वस्यात्तूक्तत्वात्तृतीयास्यात्तथादेवनात्र्यज्ञाइत्यत्रत्ल्यप्राकरणात्वाभिधानेपिकर्मणि
द्वितीयास्यादितिवाच्यं। एकस्यैवसाधकतमस्यसंज्ञाद्वययोगादेकस्याश्चचोक्तावभिहितायामन्य
स्याश्चाप्यभिधानात्॥ सहयुक्ते॥ युक्तग्रहणात्सहेत्यर्थग्रहणान्नतुस्वरूपस्येत्याशयेनाह। सहार्थेन
ति॥ तदर्थवाचिनायोगइत्यर्थः। पुत्रेणसहेति। इहगमनान्वयः पितुः शाब्दः पुत्रस्यत्वार्थइत्यतावतैव
पुत्रोप्रधानंतस्यचसाहित्यविशिष्टपितृर्यवशाब्दसंबंधात्षष्ठ्याप्राप्तायांवचनं। अत्रप्राञ्चः। पुत्रस्य
यद्यप्यर्थगमनकर्तृत्वमादायतृतीयासिद्धाकेनप्रधानीभूतपितृनिष्ठकर्तृत्वस्यैवोक्तत्वात्तथापि
पुत्रेणसहस्थूलः पुत्रेणसहगोमानित्यादौयदागुणाद्व्यापार्थासंबंधस्तदाऽप्राप्तौकोपिनक्रियायोग
इतिसूत्रारंभइत्याहुः। तच्चिंत्यं। अस्तिर्भवंतीपरइति भाष्यात्कस्तत्रापिगम्यमानास्तिक्रियानिरूपितक
र्तृत्वसत्वेनसूत्रवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। अयशाब्दसंस्कारार्थंशाब्दसंबंधएवेष्टेनत्वार्थः संबंधइति राम
चेन्नहियुत्रेणसहागतः पितेत्यत्रापितुल्यत्वात्। अस्यावश्यकत्वादाद्येयसमाधानेनिरालंबनेएवाकिं १५३

च सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्द्दभीत्यत्र विद्यमानवचनसहशब्दयोगे वर्त्तेन्वयः पुत्राणां हरे
रायाः स्तः। अप्रधानग्रहणं तु पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यत्र प्रधानात्पितुरपि तृतीया मा भूदित्येतन
दर्थं। अन्यथा परामर्षियोगे षष्ठी बाधित्वा विशेषविहितत्वात्तृतीयैव स्यादिति कश्चिद्व्रूते तन्नाकार वी
कविभक्तेर्बलीयस्त्वात्। अस्य च पुत्रेण सह स्थूल इत्यत्र सावकाशत्वात्। यदपि पुत्रेण सह पितुर्गौरि
त्यत्र गवाद्व्येरोभयोः सत्त्वयोगे पितुर्मा भूदित्येतदर्थं तन्न। पितुः पुत्रस्य गोरितिहितस्यार्थद्वातिब्रु ४५
वीति स्मात। तदपि न। सहयुक्ते इत्यस्य सहार्थप्रतियोगिविशेषणीभूत इत्यर्थः साहित्यनिरूपक इति यावत्।
तत्रोभयोः साहित्यनिरूपकत्वे इष्टापत्तेः। पुत्रस्यैव तन्निरूपकत्वविवक्षायां तु पितुर्न दयं सगाद्यो।
शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रोपाध्यायस्य गवा संबंधानंतरं गतिनिषष्ठ्येव भवतीति नार्थः। प्रधानग्र
हणं नेति कैयटेन भाष्यं व्याख्यातमिति कृपायेणांगाहेतो करणो वा येन तिस्तृतीया स्यात्तच्च संनिहितत्वाद्वि
कृतांगस्यैव परामर्शकमविकृतांगस्याभिविकारं द्योतकत्वायोगादित्याशयेनाह। येनांगेन विकृते

नेति। सत्त्वे गशब्दोर्थः आधेयं तं न। अंगशब्दोयं समुदायशब्द इति भाष्यादिन्याशयेनाह। अंगिन इति। अ
दोति। अहिशब्दस्य स्वहस्तगोलकं हेतित्वं तनीयार्थः। कारायदं चोपघानवत्परं च हस्तगोलकव
त्स्वपघातवानिति बोध इति केचित्। कारायदं च हस्तरूपघातवद्गोलकपरं तथा च हस्तगोलकव
त्तिच हस्तरूपघातवद्गोलकवानिति बोध इत्यन्ये। उभयथापि शेषषष्ठ्यपवादोयमित्याशयेनत
नीयार्थमाह। अहिसंबंधीति। जानामिरिति। ज्ञाप्यत्वं तनीयार्थः। संज्ञोन्यतरस्यां ज्ञावबोधने इत्यप
मेवमष्ठुचतेन तज्जानीयुः उभाव इति तस्याकर्मकत्वात् तङ् सत्याग्रभागस्य ज्ञ इत्यस्य लाहेशिकत्वा
च्चेत्याशयेनाह। जानातेरिति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्याने इति तङ्। आध्याने तु परत्वाद्धी
गर्थेति षष्ठी पितुः संजानातीति हरदत्तो। कैस्तु नादर्तव्या। न त्वशेषाधिकारादिति नव्याः। तन्त्रा कर्म
णए वशेषत्वविवक्षायां षष्ठी शेष इत्येतदपेक्ष्यापरत्वेनाधीगर्थेत्यस्यैव न्याय्यत्वात्। कथं योगे तु राम
पितुः संज्ञानेत्यत्र परत्वात्कर्त्रकर्मणोरिति षष्ठ्यवाहेतौ। कृत्रिमस्य हेतोरिह न ग्रहणं कर्तृत्वादेव त २५४

तस्तृतीयासिद्धेः किंतु लौकिकस्येवेत्याशयेनाह। हेत्वर्थ इति। नन्वेवं करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ
किमनेनेत्याशंक्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदमाह। द्रव्यादीत्यादिना। गुणक्रियेत्यादिशब्दग्राह्येऽ
च गुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्ति च यत्तदेव हेतुत्वमित्यर्थः। करणत्वं त्विति। क्रियामात्र
निरूपितं व्यापारवद्वृत्ति च यत्तदेव करणत्वमित्यर्थः। एवं च हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदान्नान्यतरेणा
न्यतरस्यान्यथासिद्धिरिति भावः। उक्तं च द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम्। आश्रितेन तु
व्यापारेण निमित्तं हेतुरिष्यत इति चेति। आद्यं हेतुत्वमुदाहरति। दंडेन घट इति। दंडहेतुको घ
ट इत्यर्थः। न चेह व्यापारोऽस्ति वा मा वा साक्षात्क्रियानन्वयित्वात्करणत्वं नास्तीति भावः। द्वितीयं तु यु
णेन गौरवमित्युदाहार्यं। तृतीयमाह। पुण्येन दृष्ट इति। पुण्यपदशब्देनेह परमात्मैवोच्यते। तस्य च दर्शि
निरूपितक्रियान्वयसंभवेऽपि व्यापारवत्त्वाभावान्न करणत्वमिति भावः। यदा तु दानयागादिरेव पुण्यप
देन विवक्ष्यते तदा तस्य व्यापारवत्त्वसंभवात्करणत्वादेव तृतीयासिद्धा। यत्तु धान्येन धनीत्यादावभेदे

त्रि।ति।५

सं १

तृतीयाधान्याभिन्नधनवानिति बोध्यः इति परैरुक्तं। तन्न। तादृग्गवशासनाभावाद्धेतुन्त्वनीयैवोपपन्नेश्च। एवं
ज्वालयाय चतीत्यादावपि करणत्वाभावाद्धेतुत्वमेव तृतीयार्थ इत्याहुः। हरि। अध्ययनेनेति। तद्धर्म विव
क्षायां चतुर्थ्यपि भवति। गम्यमानापीति। अश्वमारामुक्रियासमुच्चयार्थः। ऽयिः। साधनेति। साध्यमिनयन्त्रप्र
तिभृत। धात्वर्थे प्रतीतिभाव्यः। अशिष्टेति। एतच्च दाराख्यसा चेदित्यनेन ज्ञाप्यते इति न्यायादयः। व
स्तुतस्तु अशिष्टव्यवहारइत्यंशो वाचनिको न्यायशास्त्रज्ञापकसिद्ध एवेत्यवधेयं। दास्यासंप्रयच्छतेइति।
दाराख्यसा चेदिति नडः। धर्म्येति। धर्मादनपेतइत्यर्थः। धर्मपथ्यर्थेति यतः। इति कर्तृकरणानि त्रयराः॥ क
र्मणा। सम्प्रदीय ने ऽस्मैतत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थतावलेनाह। दानस्येति। तच्च स्वत्वनिवृत्तिपू
र्वकं परस्वत्वापादनं दानक्रियाकर्मणा। करणेनयं संबध्नाति स इति वेत्यर्थः। तेन खण्डिकोह संनिदधाति
अजां ग्राममं नयतीत्यादौ नातिप्रसंगः। इति वृत्तिकृन्मतं। जरन्मीमांसकानां मध्ये वा तथा च त्यज्य राम
मानद्रव्योद्देशप्रत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वं संप्रदानत्वमिति तल्लक्षणं। देवतानां च प्रतिग्रहीतृत्वसपन्व २५५

मेनिमाकरणादिंद्राय जुहोतीति पदद्वये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादौ मुख्यसंप्रदानत्वा
भावाद्गौणं संप्रदानत्वमिति शाब्दिकाः। तन्न। तस्मै चपेटं ददातीति भाष्यप्रयोगविरोधा
त्। भाष्यप्रयोगानुरोधेनान्वर्थत्वबाधे सर्वप्रयोगाणां मुख्यत्वोपपत्तौ भाक्तत्वस्याप्रामाणि
कत्वात्। क्रियया यमभिप्रैतीति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृतान्वर्थत्वं नैवांगीकृतं। तथा
चैतद्भाष्यरीत्या सूत्रे व्याख्येये। कारक इत्यधिकारात्कर्मग्रहणाच्च क्रियायाः कर्मेति ल
ब्धं। यमिति निर्दिष्टस्य प्राधान्याच्छेषित्वान्नैतत्कर्मसंबंधजन्यफलभागित्वमेवाएवं च य
क्रियाकर्मसंबंधजन्यफलभागित्वेन यो विवक्षितः स न क्रियासंप्रदानमिति फलितार्थः। विप्रा
य गां ददातीत्यत्र फलजनकत्वरूपशुद्धोद्देश्यत्वेन निरूपितत्वं च चतुर्थ्यर्थः। प्रकृत्यर्थश्च चतुर्थ्य
र्थैकदेशफलेन निरूपितत्वे च साक्षात्संबंधेनान्वेति। चतुर्थ्या योऽसौ स्वत्वस्वत्वनिवृत्तिजनकक्रि
याविशेषरूपद्दातृत्वे ऽन्वयः। द्वितीयार्थो वृत्तित्वं तच्च स्वत्वं निष्ठजन्यतोऽरन्वेति। प्रकरणानाद्रियते

सि॰ र॰ स्त
२५६
256

वाफलविशेषोवोद्धव्यः।नथाचाविग्रहनिस्तस्वजनकविग्रनिरूपितगोत्रनिस्वत्वजनकगोत्र
निस्वस्वनिहत्तिजनकक्रियाचेत्रनिष्ठतिबोधः।चपेरंददातीत्यत्रचपेरसंयोगएवतयोरन्वयः।शि
ष्यहत्तिस्तत्वजनकशिष्यनिरूपितचपेराहत्तिर्यःसंयोगस्तदनुकूलोपाध्यायनिष्ठाक्रियेतिबो
धः।एवंरजकायेत्यत्रापिसमर्पणाएवधात्वर्थफलेऽन्वयः।एवंब्राह्मणायांतुअजांग्रामायनयतीत्यादौ ती४
मेवेत्याहुः।वस्तुतस्तुअनेकशक्तेरेकदेशान्वयकल्पनाप्रसंगात्कर्मीभूतधनजन्यफलभागि
त्वस्यदेवादभावेपिविग्रायगांददातीतिप्रयोगाद्वनेवंभाष्यमतंकिंतुयोग्यतयोक्तफलभागित्व
रूपेणत्समनिपतनमरवंडोपाधिरूपमेववासंप्रदानत्वं।अतोनशूद्रायमतिंदद्यादित्याद्यौदकं १
सिंचतीत्यत्रापोदनयचतिरजकायवस्त्रंददातीत्यादयोन्नभाक्तः।प्रजापतयेजुहोतीत्यादौतुदेव
तायाविग्रहोनास्त्येवेतिमीमांसकसिद्धांतात्तद्योग्यतयापिफलभागित्वायोगान्मुख्यसंप्रदानत्वासंभवात्तम
तुहेतुपरत्वमात्रंलक्षणयाचतुर्थ्यर्थः।अतएवतद्धितेनचतुर्थ्यावामंत्रवर्णेनवापुनःदेवतायाविधिरिति २५६
७ योदकंसि[illegible]तीत्यत्रापिवोध्यम्।अजांग्रामंनयतीत्यत्रग्रामस्यतादृक्फलभागित्वंनविवक्षितमितिनसंप्रदान
च्ये
त्४

२ एवं तन्मा भूत्। अन्यथोपाध्यायस्य गौर्दीयते शिष्यायेति स्यात्। न चैवं शिष्यस्याकर्तृत्वे गोः कर्मत्वं कथमिति

त्रद्दुर्बलं तु परं परमिति भट्टपादोक्तेश्चतुर्थीविधिनैव तादौर्बल्यमपि न महाभाष्यविरुद्धं न स्मा
दन्वर्थत्वबाधे भाष्यमेव [illegible] प्रमाणमिति दानातिरिक्तयत्किंचित्क्रियाजन्यफलभागित्वरूपचतु
र्थ्यर्थस्य कर्मत्वादिकाद्यनुरोधेन भाक्तत्वकल्पनमयुक्तमेवेत्यास्तां तावत्। कर्मणेति किं। गामिष्यस्येवां
तरं गत्वा तन्मा भूत्। हन्ति मतेयं चत्योदनमित्यादौ कर्मसंज्ञायाः सावकाशत्वात्। भाष्यमते तु वच
नद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः स्यात्। न चैवं गत्यर्थकर्मणीति सूत्रं व्यर्थं। तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्या
नत्वादिति कैय्यटादयः। [illegible] तस्मात् अश्वाभिन्नेकर्मणोपवाद्धतीयाचतुर्थ्याविति नियमार्थमेव भाष्यमते
न स्यात्। न हि भाष्यकृता अश्वादेरपि नत्प्रत्याख्यातं तथा चाश्वान् गच्छतीत्यत्र द्वितीया बाधित्वा पर
त्वाच्चतुर्थ्येव स्यादिति कर्मग्रहणमिति भावः। येन ग्रहणं किं। उपाध्यायाय गौर्दीयते शिष्येणेत्यत्र कर्तु
ग्रहणस्य नेत्रोपलक्षणार्थमित्युक्तत्वात्। कर्तृसंज्ञात्वात्सेचैत्र इत्यादावकर्मकस्थले चरिता
र्थेति कैय्यटादयः। तच्चिंत्यं। क्रियाग्रहणं कर्तव्यमित्यनेन तत्रापि संप्रदानसंज्ञाया उक्तत्वात्। न स्मात्त

गम्यमानकर्मसंज्ञा गौणकर्तृ ८

सि॰ स्तु द्वाद्वयस्यापिपर्यायेणाप्राप्तेनआहतत्रायंसंग्रहः।अभिप्रैतीत्यत्रसंख्याकालपुरुषाणामतंत्रत्वाद्दि
२५७ प्राप्तदासम्प्रतिदास्यतइत्याद्यपिसिध्यति।नन्वेवंनाहर्घ्यंचतुर्थ्यंदर्शनार्थमितिचेत्तन।संप्रदानत्व
257 प्रकारकबोधार्थमस्याप्यावश्यकत्वात्।अतएवक्रियार्थोपपदस्येत्यनेनापिनगतार्थता।किंचगोक
र्मकंदानंनविप्रार्थंकिंतुकर्त्रर्थंदानजन्यस्वर्गादिफलभोक्तृत्वात्तस्येतिहिकाहानीयइतिबा
धूलकात्संप्रदानेऽनीयप्र॰।कर्मयेयति।कर्मकर्मकक्रियानभवतीतिसूत्रेगाणाप्रोप्रासंज्ञेत्यनद्व
चनात्।नचैवंघटंकरोत्योदनंपचतीत्यादावतिप्रसंगः।यत्पेशात्तुइत्यकर्मकस्थलेसावकाशा
याःसंप्रदानसंज्ञायानिरवकाशयाकर्मसंज्ञयाबाधितत्वात्तान।नचैवंगत्यर्थकर्मणीत्यस्यप्रत्या
ख्यानंभाष्यकारीयंनसंगच्छेतेतिवाच्यं।तत्प्रत्याख्यानस्यप्रौढिवादमात्रत्वात्।यत्तुयामंश्रा
मायवागच्छतीत्यत्रफलशालित्वविवक्षायांद्वितीयायाःक्रियाजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वविव राम
क्षायांचतुर्थ्यांप्राप्तायांपक्षेसूत्रंमास्त्वितिभाष्याशयःस्यादत्राहीत्याघटंयकरोतीत्यप्याप्तेः।नचेष्टाप २५७

त्रिःव्याँ न्हरांतथानंगीकारात्। किंच संदर्शन प्रार्थनाद्यपेक्षया क्रियायाः अपि कृत्रिमं कर्मत्वमा
श्रित्य वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता। तत्र वार्त्तिक कर्मणीत्यप्राप्त्यर्थ सूत्रं प्रत्याख्यातमनुनानंगीकृ
त्यानाद्यः। द्यष्टय करोतीत्यापत्तेः रूकत्वात्। न द्वितीयः। कर्मसंज्ञया अंतरंगया निरवकाशया च स
प्रदानसंज्ञाया बाधप्रसंगेन यथा मयामाप वेत्यसो वा सिद्धेः। वाक्यपदीयकेप्य गधकृतेरीत्यात्रयो
गमात्राश्रयेणाप्रत्याख्याने तु नसम्यगिति दिक्। तस्माद्कर्मकधात्वनुविषयकमेवेदमित्याशये
नोदाहरति। पत्ये शेत इति। शयनजन्यफलभागित्वेन पतिमुद्दिश्याभिप्रैतीत्यर्थः। कर्मणः कृ
योगे ति। स्वांदसमेतादित्याङः स्तव्यर्थप्राप्तं तर्पयो। अस्मात् कर्मणो लट्। ननु प्राङ्मुख्यातो विल्पतः। तस्या
कर्मकत्वात्। नर्पेणां चेह स्वर्गप्रयोजनकेच्छाविशेषरूपोभिलाषः। स चैव विषयतया मोदकेऽस्तीति वि
षयतया श्राप्य श्राख्यातार्थः। तथाहि निष्ठस्वजनकोभिलाषो भत्रपि भिन्नाश्रयकर्मनिवोधः। कर्म
संज्ञायामप्राप्तायां वचनं। केचित्तु कारकशेषत्वाच्छेषषष्ठ्यपवादः स्यादित्याहुः। तन्तु क्रियायामित्येवसिद्धत्वादुपे

स्पं अनयकर्तृकेति। हर्यपेक्षयान्याम् ... क्तिः प्रीतेरिति। सुखस्येत्यर्थः। यद्वा प्रीतिरप्यभिलाष एवातस्तत्र ह
र्यो श्रयमभिलाषं स्वविषयं ज्ञापयंतीभक्तिः कर्त्री स्फुरच्यते। मोदकमभिलष्यतीति चेत्तत्र इत्यत्र तु शब्दः शक्ति
स्वाभाव्यादप्रयकर्तृक एवाभिलाषो लक्ष्ये वाच्यः। घटं पश्यतीत्यत्र हशेर्ज्ञाने यथा। स्वचेतस्तु विषय कु
र्तृक एवाघटः स्फुरति प्रकाशत इत्यादौ स्फुरणादिकं यथेति। एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टं। हरिं प्रीणाति नय
यति। प्रीणयतीत्यादौ सुखजनकव्यापारो वाच्यो न त्वभिलाषस्तेनाभिलाष इति नास्य प्रवृत्तिरिति
ध्येयं। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां। श्लाघमानानामेव गम्भाद्यांकृष्णं बोधयतीत्यर्थ इति वा। कर्मत्वे प्राप्ते इदं। ह्नुङ् तेद्व
ति। सपत्नीभ्यः कृष्णमपलपंतीत मेवापलापं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रा
यं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्। शपत इति। उपालंभेन कृष्णं किंचिद्बोधय
तीत्यर्थः। धारेः। धृङ् अवस्थाने इत्यस्य णिजन्तस्येदं ग्रहणं। उत्तमर्ण इत्यर्थ हृन्ने दत्तमपि इद व्यप्रकधौदाम॰ राम
भावः। उत्तमं ऋणं यस्येति बहुव्रीहावत एव निपातनान्निष्ठान्तस्य परनिपातः। उत्तमर्णो धनस्वा १५८
कत्थने। ह्नुङ् अपनयने। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। शप उपालम्भे। कृष्णाय श्लाघत इति। सर्वतोर्हद्रशास्त्रेति
कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। कृष्णं श्लाघ

मी। धारयतिर्ग्रस्मिति। न चेह परत्वादधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति वाच्यं। उत्तमर्णोपि तर्हि परत्वाद्धेतुक
र्तृसंज्ञयोः प्रसंगादिति भावः। कारकशेषत्वे षष्ठ्यपवादः। हेतुसंज्ञापवादः। स्पृहेः। स्पृह ईप्सायां चुरादाव
दंतस्ततः स्वार्थे णिच्। परत्वादिति। तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभमित्यत्र कर्मण्यनीयर सिध्यति। शेष
त्वविवक्षायां तु कुमार्य इव कांतस्य त्रस्यंति स्पृहयंति चेत्यत्र षष्ठ्यपीति हरदत्तः। हृयः। वस्तुनेकक्रियया प्राय
मित्यनेनैव सिद्धत्वादिदं सूत्रं तन्मते व्यर्थं। अत एव वाक्यपदीयादौ शेषषष्ठ्याः कर्मसंज्ञायाश्चापवादो
यमित्युक्तं। उक्तलक्षणं तु बाहुलकाद्विभक्तिविपरिणामाभ्यां निर्वाह्यं। क्रुधद्रुह। क्रुधकोपे द्रुहजिघांसायां।
अभ्यां घञर्थे कः। ईर्ष्य ईर्ष्यायां। गुरोश्च हल इति भावे अप्रत्ययः। किं विपरिणामाभ्यां निर्वाह्यं। क्रुधद्रुहोरु
धकोपे द्रुह[illegible]यः। असूयाद्यत्ययकर्त्रादियं गतोऽप्रत्ययांतः। क्रुधाद्यर्थानामिति बक्तुं व्रीहित्या
शयेनाह। क्रुधाद्यर्थानामिति। असूयमेति। परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः। चिंतदोषार्थानामित्येव सिद्धे क्रु
धादीनां विशेषणग्रहणं द्विष्यादावतिप्रसंगवारणार्थं। तेन योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्यत्र न चतुर्थी।

ति॰र॰स॰ २५९ 259 अनभिनंदनं घत्रद्विषेरर्थः। अत एवाचेतनेपि प्रयुज्यते। औषधं द्वेष्टीतीत्याद्युक्तं। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्सं
ख्यानमिनरयोः सकर्मकत्वाद्द्वितीयायां प्राप्तायां वचनं। किंपायमित्येव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्ग्रहणं चिंत्यं भाष्यमते
तु सूत्रमेवेति यथासंभवमस्य धारणियोः। विप्रश्न इत्येतदर्थे ज्ञयायस्येति कर्मणि षष्ठी। यं प्रति कोप इत्यनु
वृत्त्यैव सिद्धे यस्य ग्रहणं कर्तृपीति व्याप्तिवारणार्थमिति कश्चित्तन्न। परत्वेन कर्तृसंज्ञायाः प्राबल्या
त्तान्नचैनस्य निरवकाशत्वं कारकशेषभूते संज्ञांतरप्राप्तिशून्ये कृप्यादौ चारितार्थ्यात्। तान चराधीक्ष्योः
सकर्मकत्वेन कर्मसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं। शुभाशुभकर्मकपर्यालोचनवचनत्वाज्जीवत्यादिवद्धा
त्वर्थसंग्रहीतकर्मकत्वेन नयोरकर्मकत्वात्। एतेनैतयोः कर्मकारक[illegible]मिति प्राचोक्तिर्निर
स्तेति दिक्। प्रत्याङ्भ्यां। द्विवचनानि हेशान्प्रत्येकमभिसंबध्यसदाह। आभ्यां परस्येति। प्रवर्त्तनारूप
स्येति। एवं चहेतुसंज्ञायवादश्शतिर्ध्वनितमिति भावः। आश्रृणोतीति। यदा तु णिच तदा विप्रो गां प्रत्या- राम
श्रावयतीति हरदत्तः। अनुप्रतिगृणश्च। इहापि पूर्वसूत्रसाहचर्यात्प्रत्येकं परत्वमिति सूचयन्नाह। आभ्यां गृणा। २५९

नेरिति। एतेनगृहशब्दस्यपत्के पादिकस्पष्टं। प्रत्ययांतस्यषष्ठ्यंतत्वंध्वनितमितिभावः। होत्रेइति। क
र्मत्वेप्राप्ते। तामेवविवेचयति। होनेत्यादिना। प्रोत्साहयतीति। ओथामोदेवेतिप्रतिगरेणेतिशेषः। यस्मि
परीतोद्रव्यदानेनात्यंतिकस्वीकारः क्रयः। तत्समीपंपरिराह। तच्चनियतकालंतनोत्सूनत्वादित्याशये
नाह। नियतेति। संप्रदानग्रहणानुचिंत्या। परिक्रयणोसाधकतममन्यतरस्यां। करणादिवः कर्म चेति
न्यासकरणात्। नचैवमभिनिविशष्वेन्यत्रबहुभिःसूत्रैर्विच्छिन्नत्वाद्विकल्पालाभइतिवाच्यं। मंडूक
प्लुत्याश्रयणात्। नहिपथान्यासेपितां। विनाऽन्यागतिरस्तीतिभावः। तादर्थ्य इति। तस्मैकार्यायेदंतदर्थं
तृ.४ कारणं। ततोब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानंभावप्रत्ययेनेतिसिद्धांतात्कार्य
कारणभावःसंबंधःष्यञर्थः। सचनजन्यजनकभावएव। किंतुनानाविधः। एतेनब्राह्मणायपयइत्यादि १२
सिद्धं। एतच्चचतुर्थीनिर्देशनिसमासविधानेनज्ञापितं। नचप्रकृतिविकृतिभावविषयैवताल्लिंगंस्यादि
तिवाच्यं। बलिरक्षितग्रहणेनतस्यसामान्यापेक्षत्वात्। रूपंचचतुर्थीषष्ठीवदप्रधानादेवेतिज्ञेयं। प्रकृतेतो-

सि.र.सु रिभजनमित्यत्र हेतुतृतीयान्तु चतुर्थ्येव हेतुत्वस्यघोतितत्वान्नेति वाक्यपदीयादौ स्पष्टं क्रुधिसंपद्यमा
२६० नइति। संपदादित्वात्क्विब्वक्तव्ये नौं क्लृपेः सप्तमीं क्लृपीति। क्लृपेरर्थस्ये षांधातूनां ते षु प्रयुज्यमानेषु निष्प
260 द्यमानार्थवाचकाच्चतुर्थी विकल्प्येत्यर्थः। भक्तिर्ज्ञानायेति। भक्तिर्ज्ञानाकारेणायरिणामत इत्यर्थः। प्रक
तिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां प्रथमैव भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति।
परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदमन्यथान्तु नादर्थ्ये चतुर्थ्येवासिद्धे भिन्नाङ्गुपदानुभक्तेर्ज्ञानि कर्तु
रित्यपादानत्वं विवक्ष्यते तदा प्रातिपादिकार्थमात्रे ज्ञानशब्दात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्पत इति। अन्या
नेन प्राप्तिर्नास्तु भास्तु भस्सूच कौमू न विकारस्यापत्तेः। नेन ज्ञापितेर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थी याच्येत्यर्थः। ना
तायेति। तस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। चतुर्थीसमासविधानादेतत्सिद्धं न च चतुर्थीवाशिषीति विहि
त चतुर्थ्येव तत्र हितग्रहणमास्त्विति वाच्यं। समासेनाशिषानवगमात्तत्र समासानङ्गीकारात्। एवं सुख राम
योगेपि बोध्यं। वक्ष्यत स्कृ नादर्थ्ये चतुर्थ्येवेदं सिद्धं। क्रियार्थोपपदा। क्रियार्थः प्रयोजनं यस्याः सा २६०

क्रियार्थाक्रियाउपपदं यस्य स वाचकशब्दद्वारा तन्नाक्रियाफलकक्रियावाचकमित्यर्थः। तथा च तुमुन्ण्वु
लौ क्रियायामित्येतद्विषयकमिदमित्याशयेनाह। क्रियार्थायां क्रियेति। तुमुनश्च इति। ण्वुलोप्युपलक्षणमेतत्।
कर्मणीति। तथा च द्वितीयापवादोयमिति भावः। यानेयाहरणार्थं न फलार्थमिति तादर्थ्याभावः। न च गम
म्यमानाहरणस्य फलार्थत्वात्तादर्थ्यमस्तीति वाच्यं। वस्तुतस्तु सत्वेपि कर्मत्वप्रकारकबोधविवक्षायां च
तुर्थ्यप्राप्तेः। तस्यावश्यकत्वात्। तुमुनैव तादर्थ्यद्योतनात्। एतेनाप्रयुज्यमानस्यैव तुमुनः कर्मणि
यथा स्यादिति नियमार्थमिदमिति प्रसादोक्तं निरस्तं। क्रियार्थोपपदस्य किं। प्रविश पिंडीं। गृहप्रवेशनं
यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति क्रियोपपदत्वं नास्ति। तुमर्थात्। अव्ययकृतो भावे इति सिद्धौ ताद्
मर्थकस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं तस्य विशेषोपलक्षणार्थमित्याह। भाववचनाश्चे
तीति। तादर्थ्यस्य तुमुनैव घञा द्योतितत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्ताविदं सूत्रं। तुमर्थात् किं। पच
नं वर्त्तते। करणाधिकरणयोश्च। ल्युडन्तान्मा भूत्। भाववचनाच्च नात्र। किं। पाकस्यागः। नैतदस्ति। क्रियार्थोपपदस्य

र्थ १

सि.र.कौ यत्तु वर्ण्यपंचम्यादिपरिणामप्य व्याख्यास्यमाने बाधकाभावात्तान समाश्रित्य मेतत्तापत्तु
२६१ त्तमर्थग्रहणमेव प्रत्याचख्यौ कश्चित्तात्तन्नावर्णलाघवसंभवे गौरवाश्रयणायोगात् । पद
विभाववचनादेवपथ्यास्यान्तकारकोव्रजतीति राखुलेनाम्नाम्भृदिति प्रसादकृतोक्तं तन्न । रवु
२६१ लक्षमर्थकत्वाभानान्नियमार्थत्वायोगात् । पक्तुराखुलंतेन कर्तुः प्राधान्यात्कर्तारं प्रति चतादर्थ्या
भावात् कुर्वीभूतपाकस्य विभक्त्यर्थानन्वयान्नेति नन्वेवं दूषितं तात्तन्नायागायपानीत्यत्रापि सिद्धा
वस्थायन्नघमर्थं प्रति तादर्थ्याभावात्तान्त्वा तत्रगामिति । अनादरद्योतकं यत्कर्मेति व्याख्याना
कच्चदर्थ्यस्यात् तथा त्वान्नतनश्चतुर्थी किंतु न राशब्दादेवेति बोध्यं । गत्यर्थ । इहाध्वनो न स्वरूपेण
निषेधः किंतु संप्राप्तत्वेनाध्वथानं गच्छतीत्यत्र हि पथ्यो प्राप्त एवेति न पस्वेचतुर्थी । यदा तु अप्राप्त
त्वेनाविवक्षा न तदा पक्षे सा भवत्येवाते नाश्विमं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्ते वेति न चतुर्थी इति भाष्यप्रसिद्धं
इति चतुर्थी ॥ ॥ ध्रुवमपाये ॥ ध्रुगतिस्थैर्ययोः । पचाद्यच् विकुटादित्वान्ङित्वे उवङ् । ध्रुवस्थैर्यमिति केचित् । राम २६१

इत्थंच गत्यर्थकर्मण्यसंप्राप्ते द्वितीयाचतुर्थ्यावित्येव सूत्रं कार्यमि १

ठे नियन्त्रेणुपपद्येति कश्चाकुर्वंश्छिरः पुष्पाद्यक्रुवमस्पर्शीलमिति । अथापघातहेतोर्न चलत्त्वरापातञ्जनकव्या
पारो विवक्षितः । तथा च तत्रेन्द्रियाद्वार्थानां आश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागशालि ध्रुवमिति फलितं । तद्वा
र्थाद् वधिरे वेत्याह । अवधिमत्तमिति । धावतः इति । अत्र स्वस्य धावनविशिष्टत्वेपि प्रकृतधात्वर्थापतन
क्रियां प्रत्यवधित्वं नानुपपन्नमित्यवधिर वधित्वं वाच्यं च मध्यर्थः । परस्परस्मात्मेषावपसरतः इत्यत्र गति
हृपस्यापि सरति योगात्त्वात्परस्परं निष्क्रियानिरूपितनायाम् नन्वमहत्तमेवापर्वतात्पततो अश्वात्य ८५
ततीत्यत्रापि पर्वतो वधिकपतनाश्रयाभिन्नाश्वावधिकचैत्राभिन्नाश्रयकवर्तमानं पतनमिति बो
धाद्उभयोरप्यवधित्वबोध्याद्ध्यात्‌ काद्विद्योततेकुसलात्सवतीत्यादौ तु निःसरणांगकविधानतनंनिःस
रणांगकः पाकश्च घृतिपच्योरर्थः इत्यपादानत्वं बलाहकाद्विद्योततेकुसलात्पचतीत्यादौ तु निः
सरणांगकं विद्योतनं निःसरणांगकः पाकश्च घृतिपच्योरर्थः इत्यपादानत्वं नानुपपन्नं । एतच्च वाक्य
पदीयादौ स्पष्टं । तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदे न पंचम्यर्थे वधावन्वयः । तस्य चावधेर्निरूपकतासंबंधेन पतनादौ

सि॰र॰ ख
२६२
262

सच धर्मैर्यवनन्तधर्ममात्रे ऽव्हतोदनास्थालीन्यत्र सामान्नाधिकरण्यादर्शनादिति नव्याः। वस्तुतस्तु अथ
ष्ठाधेयत्वं व्रीहिप्रतिबंधादिना प्राग्दूषितत्वात् धर्मापि च स्पर्यवः किन्तु निरुक्तावधित्वसम्बन्धियत्वमवं
डोयावधिरूपमर्यादात्वमेवात्र च प्रकृत्यर्थस्याधेयत्व पाव्वयः। प्रत्ययार्थस्य च स्वनिरूपकविभागज
नकतासंसर्गेणाधारत्वेऽर्थाः। अस्य वृत्त्ययादानत्वनिरूपकविभागजनकं चैत्र वृत्तिकर्तृत्वनिरूपकं पतन
मिति बोधो भाष्यानुसारिणां। नैय्यायिकास्तु अक्ले लक्षणोधात्वर्थानाश्रयत्वं क्रियावत्प्रतियोगिकभे
दाश्रयत्वं प्रतियोगितावच्छेदिका क्रियापाकर्तृ प्रतिव्याप्तिवारणाय सन्यं तु उदासीनपर्वतादावतिव्याप्तिवा
रणाय विशेषणदलं विभागो भेदस्य च पंचम्यर्थः। प्रकृत्यर्थस्याधेयतया द्विविधेऽपि पंचम्यर्थेऽन्वयः। तस्य
च जनकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंसर्गाभ्यां धात्वर्थे। तथा च वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्तिभे
दप्रतियोगितावच्छेदकपतनानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः इत्याहुः। तन्न। नानेकशक्तिकल्पना राम
प्रसंगात्। प्रकृत्यर्थस्यावधित्वे बोधाभावाच्च वृक्षं त्यजती त्यत्र विभागस्य फलत्वेनैवविवक्षणात्तदाश्र २६२

यस्य कर्मत्वमेवेत्युक्तं। परां स्पंदते इत्यत्रासनाच्चलितो राज्याच्चलित इति वहुव्रीहादिति हस्त्यस्यापायपा
दानत्वमस्त्येवेत्याहुः। तच्चिंत्यं। स्पंदेः कंपनमात्रार्थकत्वे विभागं विना विधित्वात्रुपपत्तेः। पतत्यर्थ
कत्वे संदेहाभावाच्च। आसनाच्चलित इत्यादेरपि विभागानुकूलव्यापारस्य धातुवाच्यत्वे सत्ये
वसाधुत्वमित्यवधेयं। वृक्षस्य पर्णामिति। इह वृक्षः पतितविशेषणं न तु क्रियान्वयीत्यकारक
मिति भावः। यत्तु ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञया बाधितत्वाद्वृक्षस्य पर्णा
८६ मित्यत्राकारकत्वाच्चानिव्यादेरभावो ध्रुवग्रहणं व्यर्थमिति हरदत्तेनोक्तं। यच्च कोसलमादौ
तच्चिंत्यं। कारकत्वस्य व्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेव विवक्षाभावदशायां करण
संज्ञायाश्चाप्रसंगेनापादानसंज्ञायाः दुर्वारत्वात्। ताभुवः प्रभवः इत्यत्र त्यग्रंथेन ध्रुवमित्यादि स
त्रस्थस्वग्रंथविरोधाच्चात्। जुगुप्सेति। जुगुप्सानिंदा। विरामो विरतिः। प्रमादो ऽनवधानता। एतदर्थ
कानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञकमित्यर्थः। संयोगपूर्वकस्यासुखापायस्येहाभावान्सूत्रेणा प्रा

क४

सि०र०ख
२६३
263

भोवार्त्तिकारंभः भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणेतमयहरणेनगोरासुरक्ष न्यायेनाश्रीयतइतिज्ञापना
दत्राधिनिंदादिपूर्वकनिवृत्तिवाचित्वमेषाममपेक्षे न्यासस्तु रक्षामपि बुद्धिकृतमपायमाश्रित्येदं वार्त्ति
कंभीत्रार्थानामित्यादिसप्रस्तत्रारोचप्रत्याचष्टेयत्तु निवृत्त्यादिरूपधात्वं तरार्थविशिष्टस्वार्थवृत्तित्व
माश्रित्यसूत्रवार्त्तिकप्रत्याख्यानमुख्यार्थमादायषष्ठीप्रयोगोऽतुवीरः।अनभिधा[illegible]नं बुसास्त्रमाश्रि
त्यप्रत्याख्यानंतु नमनोरमं।तत्समानसूत्रवार्त्तिकमानमेवेहप्रबलमित्येवं कौस्तुभे भाष्यदूषितं
तन्नायुयोत्तरमिति न्यायेनषष्ठ्याः शत्वाहृष्टिकशास्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेहविवक्षितमित्यादि
स्वीयकौमुदीव्याख्यानुसंधानमूलकत्वाच्च भीत्रार्थानां चोरादितो हेतुरुपयं चसमर्थः।अनिष्टज्ञानमनिष्टा
भावानुकूलव्यापारश्च क्रमेणार्थात्व[illegible] नयाचचोरहेतुकानिष्टज्ञानं चैत्रवृत्तीति चोरहेतुकानिष्टा
भावानुकूलव्यापारश्चैत्रनिष्ठइति च बोधः भीत्रार्थे किं।आघ्नुपरपतितानचकर्मत्वेन बाधः शंक्यः।कर्म राम
त्वाविवक्षायां कारकशेषत्वे षष्ठी वाधित्वाय घमीप्रसंगात्।भयहेतुः किमिति।अरण्यपस्यापाधिकरणसंज्ञा २६३

८न४

अथ स्वार्थोद्दीपनत इत्यत्र कथमपादानत्वं । कर्त्रेरितनीपापान्याप्यत्वात् दानवेहकर्मवदभिदेहाः स्वध्वः । अहानेः कर्मस्थक्रियत्वाभावात् ।
किं च स्वार्थस्य कर्तृताविरहे चैत्रस्य कर्मत्वाभावात्कर्मणि लकारो न स्यात् इति चेन्न । कर्मण्येव लकार इति संप्रदानसूत्रे कैयटोक्तेः । न स्या
पंभावः । स्वार्थेनेति कर्तुरितनीयाप्राप्तो फलीभूतोपायानुकूलव्यापाराश्रयस्य स्वार्थस्यावधित्वमात्रविवक्षायां पंचमी । कर्मसंज्ञायां स्वा
श्रोपलक्षणं कर्तृग्रहणमिति तत्रैव सूत्रे कैयटोक्त्या हानक्रियायां स्वतंत्रेणापादानेनेष्यमानस्येह कर्मत्वं भ्रमेवेति नहि सं । भाषेष्वंवश्रा
नीमत्र कर्मत्वे प्यप्यसवस्तु नो भट्टोजपत्स्यातं तदा अपत्वात्तेनेष्यमानानां भाष्याणामपि कर्मसंज्ञापत्तेः । अत एव कर्मणि द्वितीयेति सू
त्रशेषे कैयटेनोक्तं । अथोजकव्यापारस्य शब्दार्थत्वात्तदपेक्षं कर्मत्वमयुक्तमिति नीतिकौस्तुभकृतः । अत्रेदं वक्तव्यं । कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं
स्वातंत्र्योपलक्षणमित्यस्य स्वरसेऽनेन भवतां तात्पर्यमुत स्वार्थस्यापादानत्वस्वरसेऽनेन । नाद्यः । शत्रून् गमयत्स्वर्गमित्यादौ स्वर्गादेः कर्मताप्रस
ङ्गे न स्यात् सर्वसंमतत्वात् । न द्वितीयः । भाषाणां कर्मत्वस्य भवन्मतेऽपि दुर्वारत्वात् तदापादनपरभवद्ग्रन्थासंगत्यापत्तेः । अथ यदाह्दंधननि
रूपितमवधिकरणत्वं कल्प्यमानमभ्युपगमनिरूपितं कर्मत्वापेक्षया प्रबलमिति मम न दोष इति चेत्सत्यं कैयटमते पीतियत्किंचिदेतत् ।
फलीभूतोपायानुकूलव्यापारात्मकस्य हानस्य प्रकृते शाब्दत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । इत्यवधित्वव्यापाराश्रयत्वयोर्गुण
एतेनापादानेवाहीयकहोरितिसूत्रे माषाणां कर्मसंज्ञामापादयन्हरदत्तोऽपि परास्तः ॥

पद्धिवज्ञायांपरत्वात्कर्तृसंज्ञैवामस्त्वपादानसंज्ञायीतिसर्वमनवद्यं।यदपि अतएवकर्मणिद्वितीयेत्यारभ्यकर्मत्वमयुक्तमित्यंतमुक्तंतद्वि
न। अशाद्यर्थत्वादिति ब्रुवताग्रन्थेन विरोधस्य परिहृतप्रायत्वात्। शद्दृतोर्थतोवा तादृशकैयटस्वतन्त्रादर्शनाच्च। हरदत्तमाधवौ तु सार्थाद्वी
यतद्दृत्त्र कर्मकर्त्रीर्लकारस्त्याहतुः। तथाहि। अपगमनाज्जहातेरर्थः। सात्वद्दृडपधानादिनादेवदत्तस्यापगमने तत्समर्थावरणं।य
दातद्दृडपधानादिनास्वयमेवापगच्छतितदाकर्मकर्तृत्वमितिनच्चात्रापि तद्देवतादिग्रिपयत्वान्तत्रापरसिद्धतादृशक्रियापरत्वेजहातेः कर्म
णीयमितिदोषो वन्नमलेयायते [redacted] ॥ कि
व। सार्थाद्वीपतेरन्नकृत्यादिनस्यात्। नृदृपधानादिनाद्वन्द्वस्यस्वतोऽपगमनायोगात्। अपिच। सार्थी अ
द्दृतोहीनइतिध्रुवमपायेइतिसूत्रेभाष्यं नच दृत्तादिमतेऽनुपपन्नमेवस्यात्। लकारवाच्यत्वेवकर्तुः
कर्म वदतिदेशो धतिराद्धान्तात्। नवगत्यर्थाकर्मकेतिकर्तर्यपिवन्तः सुवन्तः। अपिनुन्दितकर्मकारणाम
कर्मकग्रहणेन ग्रहणात्तत्रनेष्यतइतिनव्याः कैयटसंमतमितिलः कर्मशिवेतिसूत्रेवन्ध्यमाणत्वात्।
यत्तुभिन्नः कुशूलइतिकर्मकर्तरिगत्यर्थाकर्मकेतिन्तोभवत्येवेतिकर्मवत्सूत्रेकैयटेऽवदत्। तन्नु
मतान्तराभिप्रायेणेतिद्रष्टव्यम्। अन्यथाऽऽशितः कर्तेत्यत्रस्त्वोन्तस्सिद्धान्तविरोधस्तादृक्प्रयोगस्याप्यु रा.म.
त्वफलकर्मवत्सूत्रस्थभाष्यव्याकोपश्चेत्यवधेयम्। तच्च तत्रैवस्फुटीकरिष्यामः। तस्मात्कर्मस्त्वे वन्नु २६३
इतिकैयटमतेभाष्यंसुयोजमितिदिक्॥ द्विशतसविकत्रिषष्टितमपत्रस्य निरङ्कपृष्ठेवतुर्थपङ्क्तौ शोधोयम्

परत्वाद्बाधिके तिलग्रहणं चिंत्यमिति कौस्तुभ उक्तत्वात्किं तेनेति प्रश्नः। इतरस्य कारकशेषत्वविवक्षायाम
नियमः संगच्छते। कौस्तुभोक्तमसदित्याशयेन प्रत्युदाहरति अश्वस्य इति। सप्तम्युपलक्षणमित्यरण्यस्य
चौराद्बिभेतीतिवन्न स्यादिति भावः। अत एव कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुग इति रामायणोक्तस्य
संयुग इत्यस्यान्वयः। तस्य च बाधिकरणसंज्ञाबाधिका। तदविवक्षायां त्वपादानमस्मत्स्यैवेति स्वोक्ते संग
च्छते। पराजेः। अनिष्टसाधनत्वेन विवक्षितोऽर्थः सोढ इति व्याचष्टे। असह्य इति। अध्ययनादिति।
जन्यत्वं पंचम्यर्थः। अनिष्टं पराजेरर्थः। अध्ययनजन्यानिष्टं चैत्रवृत्तीति बोधः। कारकशेषत्वेन ष
ष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। असोढः किमिति। सर्वत्रान्तरं स्वविषये परत्वाद्बाधकं भविष्यतीति कौस्तुभे तस्य
प्रत्याख्यानात्किं तेनेति प्रश्नः। उत्तरं पूर्वोक्ताशयेन प्रत्युदाहरति। शत्रूनिति। नात्र शत्रवोऽनिष्टसाधनं
किंत्वनिष्टाश्रया एव। तथा च शत्रुनिष्ठानिष्टानुकूलश्चैत्रनिष्ठो व्यापार इति बोधः। यवेभ्यो गामिति
। वृत्तित्वं पंचम्यर्थः। यववृत्तिसंयोगानुकूलव्यापारस्य गोवृत्तिनिरोधाभावस्तदनुकूलव्यापारश्चैत्रवृत्तिरिति

सि॰ सु॰ बोधः। वारयतिद्वेत्रे इति। अधिकरणस्यशेषत्वविवक्षायामिदंप्रत्युदाहरणं। अन्यथापरत्वादधिक
२६४ रणत्वं बाधकंभविष्यतीति। अपित्रग्रहणं चिन्त्यमिति कौस्तुभोक्तरीत्या व्यर्थं स्यादिति भावः। अंतर्द्धौ। सत
264 म्यर्थीयं। ननु निमित्तात्कर्मयोगे इति। तत्र हि निमित्तशब्देन फलं गृह्यते तेन कारणाज्ञानेन बद्ध इत्यत्रा
तिप्रसंगात्। नचेहांतर्द्धिः फलं किंत्वदर्शनमेवेति। येनेतिनुकर्तरि तृतीया। उभयप्राप्ताविति नियमा
द्विन कृद्योगषष्ठी। नचोत्तमनइत्यस्य कर्मणो प्रयोगात्कथमिह नियमप्रवृत्तिरि[illegible]। उभयप्रा
प्ताविति नियमाद्वाक्ये तिवाच्यं। तस्य गम्यमानत्वादिति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यं। अथशब्दानुशासनमित्य-
त्र कर्मणि चेतिसमासनिषेधप्रसंगात्। आचार्यस्य तत्रापि गम्यमानत्वेनोभयप्राप्ताविति त्यस्य कुर्वा
णत्वात्। समासभंगीकुर्वाणेन कैय्यटेन सह विरोधाच्च। अन्यथैषा यवप्रश्न इत्यत्रापि समासो न स्या
त्। तस्मात्कर्तुः करणत्वविवक्षायां तृतीयेत्यवधेयं। मातुरिति। प्रत्यक्षाभावे ह्यात्मकः सन्निकर्षाभा राम
वोधात्वर्थः। पंचम्यर्थो हेतुत्वं तच्च प्रत्यक्षाभावेऽन्वेति। मातुरिति प्रत्यक्षाभावे ह्यात्मकः संनिकर्षाभा २६४

वइतिबोध्यः।चोरानिति।कर्मत्वस्यशेषत्वेनविवक्षायामिदंप्रत्युदाहरणंबोध्यं।तेनांनर्द्दीविति चिंत्यमिति
कौण्डभट्टोनिरस्तः।आख्यातोपयोगेनियमपूर्वकेति।तत्रैवोपयोगग्रहणाद्दोहः इतिभावः।आख्यातादित्येत
त्तजंतंतद्व्याचष्टे वक्केति।नटस्येति।गाथाकर्मकश्रवणंविशिष्टंधात्वर्थः।तत्रभाविष्यगाथायांनटस्या
न्वयात्कारकत्वमस्ति।यद्वानटस्यपूर्वधात्वर्थेऽन्वयः।यश्चाशृणयतीतिभावः।जनिकर्तुः।जननंजनिः।इत्र
जादिभ्यइतीञ्।जननक्रियायाःकर्ता।अर्थासंगत्यपधालोपयोःप्रसंगात्।जनिवध्योश्चेतिनवृद्धिः।ततःशेषषष्ठ्या
समासोनतुकारकषष्ठ्यातृजकाभ्यामितिनिषेधात्।एतेनव्याकरणाधिकरणोऽर्थःशङ्क्यसमासानाम क ६
नुपपत्तिमुद्भावयंतोमीमांसकाःपरास्ताः।तत्रजनिकर्तेत्यत्रपाश्रयः।अंगादंगात्संभवसीति
धात्वंतरयोगेप्यपादानत्वदर्शनादेवंछितेफलितमाह।जायमानस्येति।प्रकृतिग्रहणंहेतुमात्रपरं
पुत्रात्प्रमोदोजायतइतिदर्शनादितिहरिदीक्षितास्तुपादानमात्रपरमितितुभाष्यकेपठन्।उभयसाधुत्वा
मुदाहरति।ब्रह्मणाइति।ब्रह्माहिरण्यगर्भः।सचनिमित्तमेवनतूपादानं।किंच।अविद्योपहित

वैनन्त्यं ब्रह्मतत्त्वप्रपंचोपादानमिति वेदांतसिद्धांतः। भुवः। भवनं भूः संपदादित्वाद्भावे क्विप्। पूर्वत्र समास
निर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमिहानुवर्त्तनेन स्यैव स्वरितत्वादित्याह। भूकर्त्तृ इति। प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः। ऋदोरप्। प्रथमप्रकाशनदेश इति। तथा चेदं नपूर्वस्त्रेणागतार्थमिति भावः। ल्यब्लोपे इति। ल्यब
न्तस्य गम्यमानार्थत्वात् प्रयोगः इत्यर्थः। यत्स्मृतिपदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य निर्माणं परिच्छेदः
क्रियते तेन तद्रूप्यर्थः। तेन यं च युते नार्थद्वारा उक्ता न्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्याताम्।
कालादिति। इहापि तत्प्रकृतादिति वर्त्तते। वनादिति। वनमवधीकृत्याध्वायोजनाख्यपरिमाणोनपरि
च्छिद्यते। योजनयदेनैव परिमाणि परिमाणायोरूपादानात्। उक्तत्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः। तथा
च वनावधिकयो जनान्तरं ग्रामः। कार्त्तिक्यवधिक मासोन्तरमाग्रहायणीति च बोध्यः। अन्यारात्
र्थग्रहणमिति। व्याख्यानादिति शेषः। प्रपंचार्थमिति। न चेतरस्तव्यनीच पौरितिकोशान्नी चार्थे स राम
दं ग्रहणमिति वाच्यं। अस्मान्नारो मदोवेति वक्ष्यमाणविभक्तेरुत्पन्नेनैव सिद्धेः। न चैवं विरूपाणामपीति २६५

कृशेषः शंक्यः। अनुकरणा[redacted]नां स्वस्वरूपमात्रवाचकत्वेन समानार्थत्वाभावात्। नैवे
वं घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगः। नञो भेदद्योतकत्वादिति वाच्यं। निपातानां द्योतकत्वाभ्युपगमात्। प
नुनियतप्रयोगा हि केचिदव्यया इति वचनमाश्रित्य परिजल्पश्चित्यं अर्थासंगते स्तस्परवपु
ध्यापमाणत्वाद्वा। नचैवमपि घटस्यान्योन्याभाववत्त्वादात्म्याभाव इत्यादावतिप्रसंगः। घटादि
भागो भेदो वा पटस्येत्यत्रैव धर्ममात्रवाचित्वेऽपि तस्पिंडुवरित्वादिति वाच्यं। भेदत्वेन भेदबोधक
योगे एवं च स्युरभ्युपगमात्। उक्तोदाहरणे तु तादात्म्याभाव एव प्रतीयते न तु भेदत्वेन। अतए
व घटोऽङ्के दवानित्यादौ सामवत्येवापद्दोऽस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमितरथाग्रहणात्। तेनेष्टतो
व्यवस्थेत्यवधेयं। अनेकमादिति। पुरुषाराधनमृतेन इति कथमिति चेत्। प्रमाद इति हरदत्तः।
ननोन्यत्रापि दृश्यत इति दृशिग्रहणाद्वैत्रं पावदिति वहस्यापि साधकत्वमित्यपरे। अन्ये च द्विनी
येति चांद्राः। अपि लत्वपतीति। दिशि दृष्टेनि। रूपेति शेषः। तेनैंद्यादयो न दिक्शब्दाः। नन्वेवं ककु

सि॰ र॰ स॰ वादिग्रहणाप्रसंगः।मैवं।अजाहिप्रत्ययांतं हि सर्वनामप्रकृतिकं न तत्साहचर्याद्दिक्शब्दोपि सर्वना
२६६ मैव गृह्यत इत्यदोषः।इति कश्चित्।तत्र वक्तव्यं।अन्येतरसाहचर्याद्व्याख्यानाद्वा न ङेययनो वत्तिप्रसंगा
266 भावादेर्ज्ञादिग्रहणाच्चिंत्यप्रयोजनं।स्यादेतत्।अन्यतरपदमपि साहचर्याद्दिक्शब्द एव गृह्यत
इत्यंगीकार्यं।अन्यथा सघ्रड्·चैत्रात्स्म त्रातिप्रसंगात्।तथा च दिक्शब्दत्वादेव सिद्धे किं तेने
८५ त्याशंकां समाधत्ते।अन्यतरस्यामित्यादिना।वक्तव्यं तत्।अन्यतरपदग्रहणमपि व्यर्थं।षष्ठ्यर्थे तस र्थे
त्यत्र प्रत्ययग्रहणाद्रूपमाणात् सार्थप्रत्ययांतत्वविज्ञानार्थमिति प्राग्ग्रामादित्यादौ दोषाभावप्रसंगा
त्।अपि तु अन्यतरपदग्रहणमंगीकृत्य प्रत्ययग्रहणं चिंत्यमिति न व्याः।तत्रावर्णालाघवानुरो
धिन्या आस्माकी गिरस्त्वत्याप्यत्वात्।प्रभृतियोगइति।तदर्थकैरित्यर्थः।तथा च कात्तिक्याः
प्रभृतीति भाष्यं व्याचक्षाणेन कैयटेन ततः आरभ्येत्यर्थ इति व्याख्यातं।अपपरी।एतच्च शक्यम् राम
मवक्तुं।पंचम्यपाङिन्यनेन कर्मप्रवचनीययोगे पंचमीविधानेन संज्ञाज्ञापनात्।तानचार्थांतरे २६६

इश्युविरूपतीभावे इस्माव(त्व)न्तः। परुषवाचीश्रुन्त शब्दः २

यिपरेः संज्ञाप्रसंगः। अथेन साहचर्याद्वर्जनार्थस्यैव तदुपत्तेः। नचैव मपित्रपपरी तिसमासविधि
नायंचमीज्ञापनसंभवात्। किं पंचम्यपाङ्गित्यनेनेतिवाच्यं। अशुक्लादपगच्छति अशुक्लात्परिगच्छतीत्यत्रवि
भाषाग्रुरणाद्गतिहेतुपंचम्यंतेनैव समासविधिसार्थक्यात्तस्मात्पंचम्यपाङ्गित्यावश्यकमित्यनेनैव
विहितायापंचमीतदंतेनेवाव्ययीभावसमासोनतुहेतुपंचम्यंतेन। लाक्षणिकत्वात्। वचनग्रहणा
दिति। विनानेनेतिमर्यादासहतेनेत्यभिविधिरित्यत्रोपात्तो विशेषो वचनग्रहणसामर्थ्यान्नाश्रीयते
तेनावधिमात्रद्योतकस्य संज्ञाविधानादर्थद्वयसंग्रहः। पद्मामर्यादाशब्दश्च व्यतेयस्मिन्सूत्रेतन्ना
ङ्मर्यादाभिविध्योरितिसूत्रंतत्रपश्चाङ्डद्वयद्वन्यर्थः। अत्रेदमवधेपालाक्षणिकत्वेनहेतुपंचम्याव्य
यीभावाप्रसंगमद्विद्योमर्या भिविधियहर्णाचित्यमिति। पंचम्यपाङ्। अत्र पक्ष्वं स्याचतेनग्रहणाबहु
वचननिर्देशादित्याह। एतेरिति। पितुयस्मादित्यनेनेव स्त्वेरार्थ्ये पंचमीति हरदत्तः। तस्मात्कर्मप्रवच
नीययोगाभावात्। पदयिनिमित्तकारणेतिपंचमीतिकश्चित्तानदपि। निमित्तादिशब्दानां प्रयोगाभा

दा ३

परिरत्रेति। अत्र पञ्चमी विधौ। प्रतिनिधि। अत एव लिङ्गादाभ्यां योगे पञ्चमी।१

सि॰र॰२३ तापदपि निमित्तकारणोति पंचमीति कश्चित् तन्न अपि ना। निमित्तादिशब्दानां प्रयोगाभावात्। अन्यथा वा
२६७ र्निके पर्यायाणां एष्वपि हि इदंशब्दे व्यर्थापत्तेः परिरत्रेति। अत्र पंचमी विधौ। प्रतिनिधि। अत एव लिंगादा
267 भ्यां योगे पंचमी। परिहरे इति। हरिवर्जोपि इत्यर्थः। परेर्वर्जने वा वचनमिति द्विर्वचनाभावः। मुख्याला
भेन तत्सदृशो यादानं प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानं। प्रघकम इति। पुरा दोषममनिरू
पितसादृश्य वा न प्रघक इत्यर्थः। पंचम्यर्थस्य दृष्टस्य प्रतियोगितया। अकर्तरि हेतुभूतमिति हेतावित्य
नुवर्तते इति भावः। तत्रोपापवादोपाख्याने नेति उत्तमर्णीय धार्यमाणान्यान्तमरणं तत्प्रयोजकोऽहे
तुश्चेति चकारात् ... संग्रहः। चात त्रैव त्रैरीति प्रयोज्यकर्त्री व्यध्याहार्यः। ननु शतशब्दात्कर्तरि ततीयां
बाधित्वापवादत्वात्पंचमी स्यादिति भावः। पागविभागादिति। हेतुमनुष्येभ्यः त्यत्र पदमंजर्यास्त
इमिहं वा कुलके प्रशाने स्तथा दृष्टेरिति विचार्यकं कन्तिर्हे शोपीहि लिंगं। द्रष्टव्यं विना। पर्यायत्रयापाया। राम
दानं पयोपां तरनिस्तु पंथा मनहिरू इदे वदत्तस्य त्यत्र नाइहदृष्टवंशा नाजमिरिति स्तुवचं वास २६७

तिकाशिका४

वृत्तौतुनैतदुक्तम् १
तत्र १

इति भाष्यकृत् १

सुब्रयेति ॥ नियातानामनेकार्थत्वादितिभावः ॥ पंचमीति ॥ मंडूकप्लुत्यापंचम्यनुवर्त्तनं द्विती
यानुसंनिहितेवेत्य[illegible] सन्यपिमुनित्रयवचनेप्रयोगानुरोधादेवंव्याख्यानमिति[illegible] ह [illegible] दत्तादयः ॥
धानं ॥ उक्त व्याख्यानस्यभाष्यारूढत्वं नास्तीत्याह ॥ स्तोकेनेति ॥ तृतीयापंचम्योः करणत्वमर्थः ॥ करणं किं
लोकं चलतीति क्रियाविशेषणं कर्मणो मा भूदिति ॥ नच क्रियाया विशेष्यत्वाद्द्रव्यत्वात्तावदप्यभावा ॥ तद्विशेष
कत्वकमेतरकारकलिंगानन्वयित्वमात्रेणासत्त्वरूपायास्तस्या विशेष्यत्वमात्रेणाद्रव्यत्वात्सि
द्धेः ॥ दूरं दूराद्दूरेणवेति ॥ इहोत्तरसूत्रस्थचकारात्सप्तम्यपि विधास्यते ॥ किंच दूरान्तिकार्थेभ्यइत्य
स्यसप्तम्यधिकरणे चेत्यत्रानुवर्त्तनादधिकरणेभ्योविभक्तिचतुष्टयं द्रष्टव्यं ॥ पंथा युज्यते च
दूराद्दावसथान्मूत्रामिति ॥ आवसथस्य दूरे इत्यर्थः ॥ असत्त्वेति ॥ सत्त्ववचनत्वे हि तद्विशे
षकत्वं तथा च सामानाधिकरण्येन द्रव्यविशेषणीभावापत्तौ तदा दूरः पंथा इति ॥ ॥ इ
ति पंचमी ॥ षष्ठी शेषे ॥ उपयुक्तादन्यः शेषः ॥ स च कइत्याशंकायामाह ॥ कारकेति ॥ तथा च क

८ र्मत एव नाप्राप्तायां षष्ठ्यां विधीयमानात्तृतीयातां नित्यं माबाधिष्टेत्यन्यतरस्यां ग्रहणं तेन षष्ठीसमावेशः सिद्धं न
८ दिति भाष्ये स्थितम् ॥ तथा च रूषष्ठ्या सहवृतस्रो विभक्तयः फलिताः ॥ मूलमप्येवमेव सुयोजम् ॥ मनोरमा तातुभा
८ ष्यसिद्धान्तानुद्भावनान्न्यूनेत्यवधेयम् [illegible] न्यतरस्यां ग्रहणं पंचमी समुच्चयार्थमेवेति तन्न

सि॰र॰त्त
२६८
268

मादीनां शक्यतावच्छेदकातिरिक्तसंबंधत्वरूपशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नः संबंध एव शेष इति [redacted]पलि
तं तदाह स्वस्वामिवादिति। राज्ञ इति। यद्यप्यत्र राजा पुरुषाय ददातीत्यार्थिकं कर्तृत्वं राज्ञोऽस्ति तथापि राज्ञः
पुरुष इत्यत्र केनापि कारकसंबंधप्रतीत्यभावात् संबंधमात्रप्रतीतेर्भवत्ययं संबंधः शेषलक्षणाक्रांतः। नचैव
मपि राज्ञ इत्यादौ पुरुषान्वयस्योपपादनाय योगेऽपि विशेष्यात् षष्ठीप्रसंगः। विवक्षितार्थप्रतीत्यनुपपत्त्या विशेषणादे
व षष्ठ्यंगीकारात्। पन्तु पुरुषशब्दोपपायपदार्थं प्रातिपदिकार्थवृत्तिः कारकार्थको वेत्यशेषत्वान्न षष्ठीति न व्या
नेदं सारं। संबंधाभिधानाय षष्ठ्यामन्यतरस्माज्ज्ञाताथामपरस्य प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं तु वचनेन चेत्प्रथमत
एव विशेष्यात्किं न स्यादिति। पूर्वपक्षे भावत्कसमाधानस्यायुक्तत्वात्। पदद्वयप्रधानं शेष इति केचि
त्तदप्यसमंजसं शेषाभिप्रायेणोवक्तव्यवैचित्र्ये यंत्रराज इत्यत्र षष्ठ्यर्थः सेव्यत्वं सेवकत्वं वा। सच निरूपक
तयाऽऽधेयतया वा पुरुषेऽन्वेति। प्रकृत्यर्थस्तु आधेयतया निरूपकतया वा प्रत्ययार्थेन रथस्य प्रतीतौ त्या। राम
दौ तु धात्वर्थ एव षष्ठ्यर्थोऽन्वय इति प्राञ्चः। अन्ये तु विभक्त्यंतरेणा वैरूप्यापत्त्या षष्ठ्यर्थस्यापि साक्षात्पर २६८

परस्पा वा क्रियायामेवान्वयः। साक्षात्क्रियान्वये कारकत्वमिति तथा च तेनेत्याह। पुरुषस्यैव विशेषणात्वे तत्पु
रुषस्य राजेति भवति। संबंधस्तत्र चेत्र पीभयोर्विशेषणात्वे तु राज्ञः पुरुषस्य गौरित्यपीति बोध्यं। प्रत्ययप्रनिय
मे शेष एव षष्ठीति नियमार्थं शेषग्रहणं। अर्थनियमे तु व्यर्थं यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्ना तत्र षष्ठ्येवेति निय
न ४ मादेवेष्टसिद्धेः। नन्वेवं माषाणामश्नीयादित्यादि न स्यादिति शंकां समाधातुमाह। कर्मादीनामपीति।
कर्मत्वादीनामित्यर्थः। कर्मादिपदे राश्रय एवोच्यत इति न व्यमनेन तु माषाभिन्नसंबंधवद्दशनमिति बो
धः स्यादिति भावः। विवक्षापामित्यनेनन्याय सिद्धमिदमित्यसूचीति भावः। सतामिति। कर्तृत्वसंबंधत्वे-
नाविवक्षितां सर्पिष इति कस्मात्वं। नचैवं ज्ञो विदर्थस्य करणे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृत्वः प्रतिपन्नेऽरु
जार्थानां भाववचनानामज्वरेः। आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः
समर्थयोः। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे इत्यष्टसूत्र्याः शेषषष्ठीविधानार्थापावेयर्थ्यं तस्याः समासनि
वृत्तिमात्रफलकत्वात्। तथाहि। शेषत्वेन करणत्वादौ विवक्षिते षष्ठी वस्याम्नतु तल्लुक्प्रयोजको भूतः समा

सि॰र॰त्र
२६९
269

सत्ऽ इति। न तु लुग्मात्र निषेधः शंक्यः। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकात् तद्बोधस्तत्त्री सिद्धार्थ
कथं नु परस्मिन्पदे तत्। किंच मातुः स्मृतमित्यत्र समासाभावोपि फलं। निष्ठायोगे कारके निषेधात्। उक्तं चा- षष्ठी २
कारके व्यपदिष्टे च रूपमात्रा। क्रियेयं पुनः। प्रोक्तं प्रतिपदं षष्ठी समासान्निवृत्तये। निष्ठायां कर्मविषय-
षष्ठी च प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणाया षष्ठ्या समासस्त्वत्र नेष्यत इति। नन्वेवं सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमि-
त्यादीनाम समस्तानां साधुत्वे हरिस्मरणमिति नासिध्येत। मैवं। हरिसंबंधिस्मरणमिति निमध्यमपदलो-
पि समासाश्रयणात्। षष्ठीनन्युस्तथैव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः स्यात्। कर्मधारये तु समासान्तोदा-
त्तत्वमिति स्वरे विशेषः। परन्तु कारकषष्ठ्या समासे हरिस्मरणमिति साधु। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यो-
दात्तं। शेषषष्ठीसमासे त्वंतोदात्तं स्यादिति स्वरार्थेयमष्टस्त्रीतिपरमतनिष्कर्ष इति नव्याः। तन्न। शेषष-
ष्ठीसमासेपि कृत्स्वरो दुर्वार इति प्राङ्निरूपितत्वात्। न च स्वरे विशेषाभावेपि प्रकारकृतवैलक्षण्यात्पमा राम
दाय षष्ठीसमासो दुर्वारः। तथा त्वेष्टव्याप्तेः। एवं च संबंधप्रकारकबोधविवक्षायां मध्योदात्तानां हरिस्म २६९

रराामित्यादौनामसाधुत्वंज्ञायपितुमियमष्टसत्रीतिपरमानिष्कर्षः॥यदद्यीयमष्टसत्रीसमासनिवृत्तिफलकत्वा
न्नेह व्याख्यातेतिप्रत्यत्राप्यिानदपिनाम्रूलेसर्वपुस्तकेपुतस्यादर्शनात॥सर्वनाम्नस्तृतीयाचा॥सर्वनाम्नइति
नपंचमीनष्यासान्निहेतुशब्दात्षष्ठात्तृतीयेनस्याता॥किंतुषष्ठीत्याह॥सर्वनाम्नः॥प्रयोगइति॥निमित्तपर्याये
तिपर्यायग्रहरास्यफलमाह॥एवमित्यादिना॥एवंचषष्ठीहेतुप्रयोगे॥सर्वनाम्नइतिसूत्रद्वयस्यफलंचिंत्या
असर्वनाम्नइति॥वृत्तिकृतापयपिसर्वनाम्नस्तृतीयाचेत्यत्रेदंवार्त्तिकंपठितंतथापिभाष्येहेता॥वित्यत्रेदंपठि
तमितिभावः॥षष्ठ्यतसर्थपंचम्या॥अपवादइति॥ततःपश्चात्संस्पृतेध्वंस्यतेचेतिभाष्यप्रयोगान्मपाछरयोगे
पंचम्यपिसाधुः॥एनपा॥तत्रागारंधनपतिंग्रहात्तुत्तरेरास्मदीयमित्यत्रउत्तरेरोत्येतत्तृतीयांतंनत्वेनवंतं
तत्त्वतो॥रराोनेत्यनेनसमानाधिकरणानातस्तत्रद्वितीयाप्रसंगः॥दूरांतिकार्थेः॥पंचमी[redacted]चेति॥अन्यतु
स्यांग्रहराासमुच्चयार्थी॥तेनदूरस्थापिपंचम्येवसमुच्चीयते॥व्याख्यानात॥ननुसंनिहितौपिद्वितीयातृतीये
इतिभावः॥यत्तुनतुषष्ठ्याद्वितीयातृतीयाइत्तिनश्वेतत्कं[illegible]॥षष्ठीग्रहरास्यसत्त्वएवभावात्तत्समुच्चयपनि

सि॰र॰त्त धायोगात् रजार्थो वक्तीति वचनः । वाकुलकात्कर्त्तरि ल्युट् प्रहृत्यर्थस्त्वविवक्षितः । तथा च भावो वचनः क
१७० र्तृयियां तदुक्त्वाशयेन व्याचष्टे । भावकर्तृकाणामिति । चौरस्य रोगस्येति । चौराद्वेषषष्ठी । रोगानुरूपयोगलक्षणा
270 रोगो हि चौरनिष्ठो रोगात्तरोत्पादकत्वेन कर्त्ता समासाभावः फलमिति स्पष्टत्वनापष्टस्योदाहरणा प्रत्युदाहरणो ८३
तु समासः फलमित्याह । चौरज्वर इति । भावकर्तृकाणामिति किं । भ्रेषम्ना पुरुषरूडजातीति प्रत्युदाहरणम् । अङ्कः के पदाद
यः । तत्र शेषत्वविवक्षायां षष्ठ्या अङ्गुन्दीरत्वात् । तस्मात् [illegible] भ्रमराः पुरुषरूडजेति प्रत्युदाहरणाय । दिवसस्तत्पूर्वस्रत्वेन
हि द्विष्ठौ वक्ष्यमाणेन यदि तयोरर्थ इत्यर्थो यस्येत्याशयेन व्याचष्टे । घ तेनेति । कुर्मतीति । इत्
शेषषष्ठीति न संबध्यते इत्युत्तरसूत्रद्वयारंभादिति न व्याप्तः । तच्चिन्त्यं यत्नेन समासार्थित्वेन द्वितीयाविधानार्थत्वे
न चोत्तरसूत्रद्वयस्यापि साफल्यात् । तस्मात् योगविभागादत्र शेषषष्ठीति न संबध्यते । अन्यथा पूर्वेण वैव दिवा यह
सां कुर्यात् न तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति लाघवं । न चोत्तरार्थत्वात् योगविभागस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यं । राम
। संकोचेमानाभावेन फलद्वयस्यापि स्वकेवलात् । प्रेष्यन्त्यवे । इत्यते दैवादिकस्य लोट मध्यमपुरुषैकवचनस्य १७०

ग्रहणं प्रेष्येति न त्वाहृवर्यात्तथा भूतस्यैव वक्तुवेरपि। अत एवेह शेष इति न संबध्यते नेति ङे नेन समासाप्रसंगा
दित्याहुः। कर्तृकर्मणोः। इह शेष इति निवृत्तं। कर्तरि च कृती निकृते पिचकारेण। कर्मग्रहणानुकर्षणासंभवे
पुनः कर्मग्रहणादित्याहुः। तच्चिन्त्यं। संनिहितस्याधिकरणग्रहणास्येवानुकर्षणाप्रसंगात्। तस्मात्स्फुघोगाव
षष्ठी समस्यत इति वार्त्तिकमेवेह प्रमाणं। तत्राप्यत एव न्यायसिद्धं। कृतीति किमिति। कर्तृकर्मण्योः क्रियाप
दमाक्षिप्तं न च तिङ्। तेहृदंतं वा। तत्रौदनं पचमान इत्याद्यर्थमावश्यके न लयोगे नेति निषेधेन तिङ्
नेप्यप्रसंगात्। पारिशेष्यात्कृत्येव पर्यवस्यतीति प्रश्नः। उत्तरं कृदंतोपस्थाप्यक्रियायायेकर्तृकर्मणी त
त्रैव षष्ठी यथा स्यात्तद्धितां तोपस्थाप्यक्रियायायेकर्तृकर्मणी तत्र माभूदित्याशयेन प्रत्युदाहरति। कृ
ते सर्वीकृतमिति। कृतं सर्वमनेनेति विग्रहे सुप्सुपेति समासो न तु विशेषणं विशेष्येणेति। वैशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वेन सामानाधिकरण्याभावात्। ततः सर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तरि इनिः। नदुपदिकृ
तमिति कर्मणि कस्तर्हि केनकर्मणा उक्तत्वादिहाप्यनभिहिताधिकारान्न षष्ठी। तुल्य भाः। अथ भावे एकमप

 ८१

४ हरदत्त ॥ नतु तद्धितार्थे नैकार्थीभूतस्य कृतशब्दस्य निष्कृष्य कटेन संबन्धो नास्त्येव । क्रियया गुणभूतयापि कटः कृतवानित्यौविवका
रकाणां संबन्धाङ्गीकारात्करोतिक्रियामात्रापेक्षं कर्मत्वमन मिहितमित्युक्तार्थस्या नवकाशः । तथा न कृतानां
पिनिष्ठयेति षष्ठी स्यात्तन्निवृत्तये कटङ्कहराणामित्याह । तन्नु स्यो मू १ तंत्रान्यविरुद्धत्वादयुक्तमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः । ४

सि-रू-स्र कर्मकत्वादेवा अतएव कटमित्यत्र द्वितीयापि स्वतरां किंच कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वेन समासतद्धिता
२७१ वप्यनुपपन्नाविति चेन्मैवं आश्रयेणावदलौकिके विग्रहे कटशब्दासंनिधानात्कर्मसामान्यवाचिना कृ
२७१ तशब्देन समासे वृत्तावर्थान्तरस्यैव प्रादुर्भावात्तेन कर्मत्वं नैवाभिधीयतेऽतः कर्मत्वस्यानभिधानाद्द्वि
तीयापवादः षष्ठीप्राप्तेर्वाऽनन्यपि हत्यनंतरं करोतिनाकर्तृनिष्ठव्यापारस्योपादानात्स कर्मकत्वमस्त्ये
वातद्धिते नैव कृते लक्षणोपादानात्तैवं कटमित्यस्यान्वयइत्यपरे । तथा च कटं पूर्वं कृतवानित्यर्थे
कृतपूर्वी कटमिति व्यत्याद्युतेगुणभूतक्रियायामपि कारकान्वयांगीकारात्कटमिति द्वितीयानानुपप
द्राष्येष न्नास्य षष्ठी चेत्तत्रैकपदीयोऽनैवमपि निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधात्कटङ्कहराणां व्यर्थं कटङ्कहराणामप्र
सि द्धोदाहरणात्तैकार्थीभावानापन्ननिष्ठादियोगेन निषे [redacted] राम २७१
तादृगर्थकल्पनायांपक्ष ४ भावः । कर्तव्यपूर्वी इति भाष्यनिकृष्ट इति वन्दमारात्वात् । न वै
कटं भोक्तव्यपूर्वी ग्रादनमित्येव षष्ठ्युदाहरणासं १

यद्यपि कृत्त्वेवं यथास्यात्तद्धिताधिक्ये [redacted] माभूदिति कृद्ग्रहणम् । प्रजानातीति प्रज्ञः स
एव प्राज्ञः । स्वार्थे ण । व्याकरणं प्राज्ञः । ननु सत्यपि कृद्ग्रहणेऽत्र षष्ठी प्राप्नोति । कृ
दन्तेन योगस्य सत्त्वात् । न ह्येतत्कृक्यतेव न कृतम् । प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतकृदन्तस्य
निष्कृष्य व्याकरणेन संबन्धो न भविष्यतीति । प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभा
वात् । नैष दोषः । कृद्ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव षष्ठी विज्ञास्यते । इह तु कृत्ता
तद्धितेन चैकरूपः संबन्ध इति षष्ठी न भविष्यतीति हरदत्तेन प्रयोजनान्तरमुक्तम् ।
तदपि चिन्त्यम् । व्याकरणं प्राज्ञः । ओदनं पाचकिः पुत्रं वैन्द्रमारितारित्या
दावपत्ये इञि कृदन्तस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना
संबन्धाभावे षष्ठ्या दुर्वारत्वात् । उभययोगसंभव एवानियमप्रवृत्त्यौचित्यात् । न

वेष्टापत्तिः। कृतपूर्वीकटमित्यत्र सत्यप्येकार्थीभावे नियमार्थं कृदुग्रहणान्न षष्ठीति
भाष्यैकोपात्। अन्यथा न लोकेति निषेधाद्भाष्योक्तप्रत्युदाहरणमयुक्तमिति भव
दुक्तमसंबद्धं स्यात्। तस्मादविशेषेण कृद्योगाङ्गीकारो न्याय्य इत्यवधेयम्। किं च
कृदन्तेनैवेत्यस्य कोर्थोभिमतः। कृदन्तप्रकृतिकतद्धितेन तिङन्ततद्धितान्तेपदेवट
कतया कृदन्तं यत्र प्रविशति तत्र नेति आहोस्विदुभयत्र नेति। नाद्यः। कृतपूर्वीकटमित्या
दिभाष्योक्तप्रत्युदाहरणस्यद्धाङ्गविकल्पनापत्तेर्भोक्तव्यपूर्वीओदनं कर्तव्यपू
र्वीकटमित्यादिकौ स्तुभोदाहृतेऽस्मत्कल्पिते वाभिहितानाभिहितशङ्कारहिते कारण
पूर्वीकटं भोजनपूर्वीओदनमित्यादौ षष्ठीप्रसङ्गाच्च। नियमार्थं कृद्ग्रहणमिति वृद्धता
वाक्यभेदेन कर्तृकर्मणोरित्यस्यापूर्वविधेरवश्याङ्गीकार्यत्वात्। न द्वितीयः। प्रत्ययार्थेने

कार्थीभूतस्य निष्कुष्यकटादिना संबन्धाभावे भवदपि मतनियमायोगात्। न तृतीयः।
वाक्यभेदापत्तेः। तस्माद्धरदत्तोक्तं फलान्तरमुपेक्ष्यमेवेति भाष्यप्रत्युदाहरणबलेन
निषेधसंकोचो ज्ञाप्यते। प्रत्ययार्थेनोत्तरपदार्थेन वा लादेशादीनां यत्रैकार्थीभावस्तत्र
न लोकेति प्रतिषेधो नेष्यत इति भाष्योदाहरणात् घकारपुरस्परेफस्य द्वित्वनिषेधो ने
ति यथा कल्प्यते तद्वत्। विधेस्तु संकोचे मानाभावादविशेषेण षष्ठी भवति। तत्र त्वयं विशे
षः। तद्धितेनैकार्थीभावे कृद्ग्रहणात् षष्ठी न भवति। तद्भिन्नेकार्थीभावे तु कृद्ग्रहणे सत्यपि नि
षेधाप्रवृत्तेरविशेषेण ज्ञापनात् षष्ठी भवत्येव। तेन भाष्यमते यथा कृतपूर्वी कटमित्य=
त्र निषेधाप्रवृत्तावपि कृद्ग्रहणादेव षष्ठी न भवति तथा कुर्वतोपत्यं कौर्वतिः कटं कौर्वतिः कौ
र्वाणिर्वेत्यादावपि। तथा स्वार्थिकेष्वपि न सा। व्याकरणं प्राज्ञ इत्यत्रैव स्त्रौदनं पचन्तरः प

सि·र·स्तु·

(शोधपत्रद्वयमनङ्कः ९९२)　　　　　　　लि:२　　　　　　　लि:१

२७२ २७२ कवत्तरःपाचकतमइत्यादौ किंतुद्वितीयैव। इहतु स्यादेव षष्ठी। कटस्य कुर्व[redacted]द्वैं कुर्वाणा भक्तिक
वी[redacted]। कृतवतो भक्तिः कृतवद्वैं कटस्येत्राभस्य गतभक्तिरोदनस्य पानकागहाभि
त्यादौ। अत्रायसंग्रहः। तद्धितान्तानुपस्थाप्यकृदुपस्थाप्यभावना। तत्कर्तृकर्मणोः षष्ठी
भवेदेवाविशेषतः॥१॥ एकार्थीभावाविषयनिष्ठादौ सा निषिध्यते। कृतः कटो सौ मैत्रेण कृत
वांस्तेमन्तुयथा॥२॥ अतादृशे तु निष्ठादौ निषेधो न प्रवर्तते। कुर्वद्भक्तिः कटस्येति कृत
वद्भक्तिरित्यपि॥३॥ कृतपूर्वी कटमिति भाष्यान्निर्णयईदृशः। भयाकारिस्वरोम्नुष्या
सहस्रास्यात्रतत्त्ववित॥४॥ यत्तु भाष्ये कृतोऽथवेत्याद्युपक्रम्य· गुणभूतेपि कर्तरि
वाक्यभेदेन षष्ठीविधानोर्थः कुहराणाम्। रायन्तात्यपीयादौ भेदिकादेवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य
काष्ठानामित्यत्रेत्युक्तम्। अत्रकैयटः। एतत्त्वविशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम्। यत्तु
पाचितऔदनो मैत्रेण चैत्रेणस्यादौ तत्र पाचककुणभूतेपि कर्त्तरि षष्ठीस्यात्प्राप्तै। नदाभिन्नराद्वा स्यपोः व्यानाव्यानयोः कर्त्रीरेकराद्दा २२८
अभावादितो भाभावात्षष्ठीस्थितीतिनेदं कृक्ष्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितनिवृत्तिस्त्वप्रयोजनमेवेत्यवोचद्वरदत्तोप्येवमिति दिक्॥॥१

रावुसि४

भवादितिवा १

यम। नत्कनस्यवक्ष्यमाणात्वात्। [redacted]

सिनि वो चित्तयपाच तु [redacted]

[redacted] याप दपि श्रोदनं पच्यनेतरामि [redacted] तिस्यादितिकौस्तुभेक्तान दष्यातिश

यिकानीस्वार्थिकत्वेनैकार्थीभावाभावाङ्कुराीभूतलड्यांनिवृत्तेश्व लटातद्वितेनबाकमेणो

भिहितत्वात्तत्र यमाभविष्यतीत्यपेक्ष्यायदपिनलोकेतिनिषेधसम्भपेत्यक्तत एवेति भाष्योद

हरणांहरदत्तेन दूषितं। पत्रे कौस्तुभकृतानातद्भयमपिचिन्त्यं। [redacted] रीत्यानिषेधस्याप्राप्तेश्च [redacted] अत्र शोधः पत्रद्वयम्

[redacted]

५ नव्हतायोगेनापिनिषेधपेति एवं नित्ततदीयव्याख्याविरोधः

सिर॰ गु
२७२
२७२

[redacted] नस्माज्झाप्यो दाहरस्यास्य मां समर्थन संभवाद्दुरद
तादीनाम्महद्नामपि महानयंप्रमाद इतिप्युक्तमुन्यघ्या मध्न्यास्तातावत्तायन्तुवा ड्येपाधिकरस्यौका
रकारांाधात्वर्थान्वर्यागीकारेकाष्टेः पाकइत्यपिस्यादित्य्क्तं पार्थसारथिना। तन्नाकर्त्तकमरोगरित्या राम
घन्नुशासनादर्शनमूलकत्वात्। अनित्यमवायविधिं नदहीमितिनिर्दृशात्। तेनधयेरामोदमितिभट्टिरूप १७२

पन्नः॥ उभयप्राप्तौ कृतीत्यनुवर्तनादन्यपदार्थस्य शब्देनोपादानादुभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति व्या
चष्टे॥ उभयोरिति॥ तेनाश्चर्यं नामस्त्रोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियम इति भावः
॥ स्त्रीप्रत्यययोरिति॥ स्तुद्वितीयोरिति॥ सूत्रे स्तुदायास्तुदो बाधनेन निहति स्कृ कर्तृकः करणस्य विवक्षया बोध्या॥
भेदिकेति॥ पर्यायाहरणीत्यनिष्ठितिवृचात्स्त्रीप्रत्यय इत्येक इति॥ अकाकारभिन्ने स्त्रीप्रत्यये पनियमः॥ पा
ह्निक इत्यर्थः॥ अविशेषेणेति॥ अकाकारभिन्ने कृन्मात्र इत्यर्थः॥ राज्ञां मत इति॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे
ति वर्तमाने क्तः॥ कथं तर्हि इडिनोपस्तुरास्तुरे स्त्वयाज्ञातो मयाद्वा न इत्यादि॥ अत्र ते क्तो भविष्यति॥ न च म
तिबुद्धीत्यनेन भूते क्तस्य बाधः शक्यः॥ तेनेत्यधिकारे उपज्ञातेति लिङ्गेनाबाधज्ञापनात्॥ अधिकर
णा॥ वाचिय इह रांसस्त्रोपलक्षणामि कृत्यर्थी तेनाधिकरणवाचित्वे सत्येव षष्ठी नान्यत्र इहेमि रासितमि
त्यादौ॥ एषामासितमिति॥ आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितं॥ क्तोऽधिकरणे चेति क्तः॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृ
कौ॥ लप्वकौ चेति विग्रहः॥ उकारेणानुबन्धविशिष्यते तेन न तदन्तविधिरित्याह॥ हृदित्युत्तरलक रिह्वदिति॥

२१

सि·र·म सर्वेषामिति। अनंतरस्येति न्यायादिति शेषः। शेषषष्ठी त्विति प्रकारः कृतवेलत्वाद्यसञ्ज्ञावादिति भावः।
२७३ अकेनोः। इह भाष्यकृद्व्याख्यानाद्यथासंख्यं नेष्यत इत्याह। भविष्यतीत्यादिना। भविष्यतीति स्वर्यत इति
तदधिकारविहितस्य नुमुन्नाबुलावित्यकस्य ग्रहणमित्याशयेनोदाहरति। सतः पालक इति। यस्क
273 कालसामान्ये राबुलून्नच्चाविति राबुलुक सूत्रनिषेधः। ओदनस्य पाचक इतीति भावः। ग्रंजगा
मीति। भविष्यति गम्यादय इत्यनेन भविष्यतीनिः। ननु गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी च वेत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रह
णमपवादविषयेपि तत्प्रवृत्त्यर्थमिति कथमिदं संगच्छतां सत्यां इहैव सूत्रे ग्रामं गामीति षष्ठ्युदाहरणा
तन्नांगीक्रियते नेनयाप्रमस्पष्टंतेत्येवं साध्विति कैयटादयः। दायीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोरिति णि
निः। योगो विभज्यत इति भाष्यकारैरिति शेषः। तुल्यार्थैः। बहुवचननिर्देशेनापि पर्यायग्रहणे सिद्धे
र्थग्रहणं पदांतरनिरपेक्षार्थं तुल्यार्थीस्तेषां ग्रहणार्थं तेन गोरिव गवय इत्यादौ न। इह मंडूकप्लुत्या शे राम
षइतिसंबध्यत इति हरदत्तः। तुलोपदारोहति दत्त वाससा। स्फुटो यम स्मतिविशिनष्टि शमुनेत्यादि कथमिति २७३

केश्चिद्व्याख्यातमिति ५

चेत्तानुलोपमाशङ्क्य यौगिकत्वाद्दार्थ्यप्रतिकरणत्वात्तृतीयेति हरदत्तादयः ॥ अप्रधानत्तृतीया वा ॥ तिना वि
नयोगमित्युक्तत्वात् ॥ हितमिति ॥ हितयोगे चेत्यनाशिषि चरितार्थमित्याशिष्यपि विकल्प इति भावः ॥ व्याख्या
नादिति ॥ सूत्रेऽर्थग्रहणाद्विभक्त्यन्तेऽपि षष्ठ्यन्तमिति भावः ॥ ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ आधार ४ आधियंतेऽस्मिन्नि
त्याधारः स च कस्येत्याकांक्षायां कारकाधिकारात्क्रियाया इति लभ्यते तत्र साक्षात्क्रियाश्रयस्य कर्तृकर्मसं
ज्ञाभ्यां परत्वान्निरवकाशत्वाच्च बाधात्तद्द्वारा क्रियाधारोऽत्र गृह्यते ॥ तथा च कर्तृकर्मान्यतरघटितपरंपरा
संबंधेन यत्क्रियाश्रयत्वेन यो विवक्षितं सत्क्रियाधिकरणमिति फलितमित्याशयेन व्याचष्टे ॥ कर्तृ
कर्मद्वारेति ॥ उक्तं च हरिणा ॥ कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियां ॥ उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिक
रणं स्मृतमिति ॥ त्रिधेति ॥ एतच्च संहितायामिति सूत्रे भाष्ये हैव सूत्रे हरदत्तग्रंथे च स्पष्टं नघामास्वभ्या
घर्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छंति ॥ कट इति ॥ चैत्रकर्तृकं कटाधारकमासनमित्यर्थ
॥ स्थाल्यामिति ॥ ओदनकर्मकं स्थाल्यधिकरणकं पचनमित्यर्थः ॥ यत्तु भूतले घटो नास्तीत्यत्राधेयत्व

सि॰र॰स्त्र भाववान्घटइतिबोधइतिनैय्यायिकाः॥नञ्ञासमभ्यर्थस्यनञर्थान्वयेकारकविभक्त्यनुपपत्तेः॥अपितु
२७५ कालसंबंधाभावोऽस्यार्थः॥नञस्तुद्योतकत्वात्तात्पर्यग्राहकः॥तथाचभूतलइतिवर्त्तमानकालसंबंधा
२७५ भावोघटरूपाश्रयइतिरितिबोधः॥अभावस्यापिधात्वर्थत्वेनसमभ्यंतस्याक्रियान्वयोनिर्बाधइत्या
हुः॥अपरेतुभूतलाधिकरणिकाचैत्रकर्तृकासत्ताऽभावप्रतियोगिनीतिसत्ताविशेष्यकमेवबो
धमाहुः॥चनस्वद्रुति॥प्रातिपदिकार्थमात्रइत्यर्थः॥हरीतिकार्थेसप्तम्यस्येहानुवर्त्तनादधिकरणे
य्यताबोध्याः॥कस्मिन्विषयस्येतिद्वन्नंतोविषयोवर्त्तनभूमिर्यस्यतस्येत्यर्थः॥यद्वाविषयशब्द
नप्रकृतिरत्यंतेऽनोविषयइतिषष्ठीसमासः॥साध्वसाधुप्रयोगेचेति॥यत्राचीनविवादितना॥किंतुम
त्वकथनमात्रंनञ्प्रतिनायोगेपिसमभ्यर्थवार्त्तिकेसाधुग्रहणं॥आचार्यांतुविवादितनायाप्रतियो
गेसमभिव्याहृतस्येसाधुग्रहणमित्युवधेयं॥चर्मणीति॥चर्मद्वीप्यादीनांसमवायसंबंधः॥सीमे
त्यादि॥तथाच सीमाघाटस्थितिहेत्रेषंडकोशेषुचस्त्रियामिति॥अथयुधकोगंधमगेहापत॥ राम २७५

कीलयोरितिचेति मेदिनीकोशः। हरदत्तस्तु पुष्कलकः शंकुः। सीम्नि सीमन्तानार्थे निहतो निखातः। इ
त्याह। अस्मिंश्च पक्षे संयोगसंबंधः। पस्पच। अप्रसिद्धकालाहि क्रियाऽप्रसिद्धकालायालक्षणा।
तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकाल्लक्ष्यलक्षणाभावसंबंधे षष्ठ्यपवादभूतेयं स
प्तमी। लक्षकत्वं च क्रियायाः साक्षादपस्पृक्तत्वादिति बोध्यं। ब्राह्मणेषु धीयानेषु गत इति क
र्तृकर्मदाहरणं। कर्मणः पृष्ठाह गोषु दुह्यमानास्विति। अहिलाभाव लक्षणाभाव विवक्षायां सप्तम्यर्थ
मिदमन्यथानुस्तत्रैवं सिद्धमिति कैयटादयः। व्यर्थमेवेति तु तत्त्वं मे दय एवेति। विभक्त्यग्रहणा
द्वधारणालक्ष्ये लिङ्गशब्दोपात्तसंधारणा धर्मवैशिष्ट्येन भवतीत्यर्थः। मध्यरात्रिति। न घटनिरू
पणावधेर्निर्धार्यस्य च गवां कृष्णेत्यत्रेव साधारणा धर्मवैशिष्ट्य [illegible]
मस्ति किं तु शब्दोपात्तक्रिया धर्मवैशिष्ट्यमिति भावः। साधुनिपुणाभ्यां। यत्तु अर्चायिग्रहणं निपु
णशब्दस्यैव विशेषणं न तु साधुशब्दस्यानुयोगेऽनर्चायामपि वाक्ये न सप्तमी विधानादिति

न्द्य५

पञ्चै १

सि॰र॰सु कैय्यटहरदत्तादयस्त्वाक्षे[…]तमेवार्थम्मनसि निधाय वार्त्तिकं दृष्टवन्तस्तत्र हलोऽन्त्यमित्यत्र सूत्रे साधु
२७५ ग्रहणामिति कौस्तुभ उक्तः। ननु भयं चिन्त्यं। द्वंद्वनिर्देशे एकदेशान्वयायोगात्। साधुग्रहणा
275 वैयर्थ्यापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। भाष्यकृताप्रत्याख्यातत्वान्नाश्रुचीयामप्रतेरिति निषेधार्थं तदा
वश्यकत्वाच्च। न चाप्रतेरिति निषेधबाधनार्थमेव वार्त्तिके साधुग्रहणात्र बाधेनोपप
८३ त्तेर्बाधायोगात्साधुमीनरं प्रति पर्यनुयुक्तेति भाष्ये तत्प्रत्युदाहरणाविरोधाच्च। तस्मादर्चायग्र
णमुभयोर्विशेषणमिति बोध्यं। वार्त्तिकस्थं तु साधुग्रहणमनर्चीविषयकमेवेत्यवधेयं। निपु
णो राज्ञ इति। यत्तु वृत्तिकृता साधुर्भृत्यो राज्ञ इति प्रत्युदाहृतं। तन्न। वार्त्तिकेन सप्तम्याः दुर्वारत्वात्। प
दपि राज्ञो भृत्येन सह शाब्दोऽन्वयः साधुना त्वाऽर्थ इति तदाशय इति हरदत्तेनोक्तं नद[…] पृत्वा साधु
[…]ये ष्वमिति भावः। अप्रत्यादिभिरिति। लक्षणोऽन्यमिति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः प्रसितो[…]त राम
त्यादेः प्रसितात्सको वित्यपरः। उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोऽपि तत्परएव गृह्यते। नेन प्रकर्षेण सितः। २७५

सुक २

कः प्रसितइत्यर्थेन अथ कथं निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्य समारोपणाय युक्तकत्वमवलानिशिखं
डितेवतिकालिदासोक्तौ भवतीत्यत्रानेनन्तृतीयेतिव्याख्यानवचः संगच्छतां । नह्यत्र तदंतावि
धिरस्ति । विशेषणसंनिधानात् । सत्यां व्याख्यानवचः प्राप्तादि कर्मेवानुतीपान कर्तरि । अनवे
क्ष्य मारोपितिकर्मेवं डेनमेवेतिपुक्तं । पुतु इत्यम्भूत लक्षणो इति सूत्रेल क्षणोना पृथग्भावादिति
भाष्यमादाय कैयटेनोक्तं एवं च विभक्तिस्तृतीयेति । तच्चिंत्यं । उक्तयुक्तेः । अप्रधानत्व तीययाप्यक्तः ८
निर्देशोपपत्तेः । अत एव साधुसाधुप्रयोगे चेत्यत्रासाधुग्रहं सार्थकं । न च नियमार्थं ननु । विधिनियमयो रां ६
र्विधिरेव ज्यायस्त्वात् । अथ वा तत्र छन्दप्रयोगे सा सा विभक्तिर्न विहितं तत्त्वं विध्यर्थं होतिसमाधेय
मिति दिक् । न तत्रेचालुरश हो ऽर्थविशेषे लाहारीक इति ध्वनयन्नाह । योऽनुपदं यथादिना ऽर्थे
इत्यंतेन । अधिकरणाद् इतिनश्च सर्वोऽपि करणोचेत्यनो मंडकच्छ्राप्यानुवर्तन्त इति भावः । तेन मूलंपु
नाहतेइत्यादौ नातिप्रसंगः । मूले नेतिनिति न त्रेणायुक्तेः का लइत्यरोऽस्तु वविशेषइत्यनेन लु

मा २

सि. र. स्तु २७६ 276

शानह्यत्र इति किं । पंचालेषु निष्ठितो जनपदेषु बिति । सुशायस्मादधिकं । अपपरार्द्धे इति । अपोऽधिके
चेत्यत्र यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्य चेश्वरवचनमित्यस्य तत्रादिनार्थद्वयं [illegible] वस्थितं । तथा हि ।
यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबंधी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वात्सप्तमी स्यादित्येको
र्थः । ईश्वरशब्दो भावप्रधानः । यत्स्वमेव तमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामिवाचकात्सप्तमी स्या
दित्यपरः । एवं स्थिते फलितमाह । स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । युगपत्तु भाभ्यां नाशंक्या । अन्यतरस्मादुत्प
न्नयैव सप्तम्यान्तरनिष्ठसंबंधस्यावगतत्वादिति भावः । यत्तु अधिभुवि रामः अधि रामे भूरित्यत्र स्थानादि
क्रियापेक्षयाऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी सिद्धेति नार्थो यस्य चेश्वरवचनमित्यनेन । नाप्यधिरीश्व
र इत्यनेन । न च गत्युपसर्गसंज्ञाबाधार्थं तत् । ऐश्वर्यविषयस्याधेः शब्दशक्तिस्वाभाव्येन क्रियायोगा
भावात्तस्मादुभयं न कर्तव्यमिति हरदत्तेनोक्तं । यत्तु कौस्तुभे [illegible] तानदुभयमपि चिंत्यं । यस्य चेश्वरवच राम
नमित्यस्यावश्यकतेति व्याख्यानं भाष्यकृता यद्यपि नांगीकृतं तथापि प्रथमव्याख्यानस्यांगीकारात्तत्वेन स्वेष्टं २७६

मी४ तं१

पायस्मात्ख्यानायोगात्।भाष्येहिअधिरीश्वरइत्यपनीयाधिःस्वंप्रतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञइतिवक्तव्यमितिसिद्धं
तितं।स्वाम्नसप्तमीविधानार्थंयस्यचेश्वरवचनमित्यपीयंगीकृतं।किमर्थमेवमंगीकारिभाष्यकृतेतिचेन्नश्रू
णुयथान्यासेशेषत्वविवक्षायामप्यभाभ्यांसप्तम्येवप्राप्तानविध्यतेकिंतर्हिस्वाच्छेषत्वविवक्षायामं
पिसप्तम्येवेष्यतेस्वामिन्नस्कविवक्षाभेदेनषष्ठीसप्तम्यावुभेअपीति।एतच्चेहस्त्रेकैयटेनध्वनितमधि
रीश्वरइत्यत्रस्पष्टीकृतं।नहीदृशफलभेदंप्रत्याख्यानेसंभवतीतिभाष्यकैयटपरिशीलनशालिभिर्वि
भावनीयमितिदिक्।नचैवंभाष्यमतेस्वामिनोधिकरणत्वविवक्षायांपदासप्तमीनदास्यात्कर्मप्रवच
नीयस्तुतेद्वितीयाकिंनस्यादितिवाच्यं।कारकविभक्तेःप्रथमायाएवन्याय्यत्वात्।कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्व
धिमुविरामइत्यत्रसप्तम्यर्थतयासावकाशेतिभावः।यदत्रमामिति॥निपातैर्यद्यदीतिति।डंनानिघातप्रति
षेधार्थंयच्छष्ठेयादानं।तेनकरिष्यतीत्यस्यविकरणास्वरेणोदात्तत्वंसिद्धं॥ ॥श्री॥ ॥इतिश्रीनि
ऋमलभहात्मजरामकृष्णभट्टकृतौसिद्धांतरत्नाकरेविभक्त्यर्थाःसमाप्ताः॥ ॥श्री॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥

सि·र·स्व
२२७
270

तेक्र

ॐ मराद्यासंगिकविभक्त्यर्थमुक्त्वा विभक्त्यंतनाश्रितसमासान्वक्तुमारभते। समर्थेति। यदविधिविषयापरिभाषे
यं। पदविधिग्रहणान्नासमर्थाश्रितः। इति। अनेन सूत्रे समर्थपदं माक्रमिति सूचितं। यद्वाय दविधिः समासा
दिः समर्थो भवतीत्यनेन समर्थपदाश्रितत्वमार्थिकं बोध्यं। समर्थेति। किं। पश्य चैत्रकष्टं श्रितो गुरुकु
लं मैत्रः। पदेति। किं। तिष्ठतु दध्यशान त्वमित्यादिवर्णविधावतिप्रसंगो मा भूदिति प्राञ्चः। विधिग्र
हणान्नेकविभक्त्यंतसमासार्थं अन्यथोपपदमतिङिति त्यादावेवास्यायं स्थितिः स्यात्। नव्यास्तु नन्वत्र किमि
दं सामर्थ्यं नाम न तावत्कृतसंधिकार्यत्वं प्रातिपदिकांशे समासविधौ फलाभावाद्विभक्त्या सहतत्सि
द्धौ तेपि संधेरनित्यमात्वान्नद्धितविधावविकारांतरसत्वाच्चानापि व्यपेक्षारूपं तस्यो रित्यत्र सामर्थ्य
ग्रहणावैयर्थ्यापत्तेः। न चास्मात्तस्य वैयर्थ्यं व्यपेक्षापां समासाद्यनुपगमेनाद्यवाद्यत्तद्धिते त्यत्र
समासग्रहणं विध्यर्थमेवास्त्वकृ एवं पदे लक्षणांगीकाराच्च न नव्योक्तं विशेषणसंबंधादिदूषणमिति वा। राम
स्याम्रलकैनोपदं शमित्रं दोषस्योक्तत्वान्नोकान्मुक्तः इत्याद्यलुक् समासे कर्मधारये त्वपरमतेलक्षणा २२७

तम १

नं १

गीकाराद्विशेषणान्वयस्यदुर्वारत्वाच्च। किंच राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य चेतिवद्राजपुरुषो देवदत्तस्य
चेत्यपि स्यात्। न च पुरुषपदेऽपि विशिष्टलक्षणाङ्गीकारान्निस्तारः। अपसिद्धान्तादिदोषापत्तेश्च।
पङ्क्तिराजपुरुषस्सुंदर इतिवन्नाहक्त प्रयोगोऽपीष्ट एवेति नव्यानुसारी कश्चिन्न। हरदत्तादिविरो
धात्तु भवविरोधाच्च। सुंदर इति विशेषणस्य पूर्वपदार्थविशेषणो नाविरुद्धतया दोषत्वाच्चेति
चेत्। न। यद्यपि व्यपेक्षावादिभिः प्रातिपदिकसंज्ञार्थं यावद्कुचस्थं वा वाक्यस्यैनेति सविशेषणानामि
ति सामान्यतो वचनान्तरं चेति वचनत्रयं कर्तव्यं तथापि दुस्सोऽरित्यत्र सामर्थ्यग्रहणं विभक्ति
विधावन्तरंतरेण न्यायादितरेत्यादो प्रत्ययग्रहणानि च न कर्तव्यानीति तुल्यत्वात्। मतान्तरे तु वृत्ता
वेवैकार्थीभावाभ्युपगमेनान्यत्रास्योपस्थित्यभावात्तेषामावश्यकत्वात्। अथ वा तन्त्रार्थवत्त्वेना
स्त्वत्र हि समर्थं किंतु ह इति मत्यदकत्वमेवं च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्तते बद्धुचस्यैव वाक्यस्येने
ति च न कार्या पा[illegible] पाचकस्यादावपि ताहशागर्थवत्त्वं स्त्यपादं। अन्यथा त्रिबुलत्वे चाविन्यादेः यद

सि॰ र॰ स्त
११८
118

संबंधिविधित्वाभावादेकार्थीभावाभावादर्थवत्वानुपपत्तिः। हृद्रास्य मित्र[illegible]दित्याद्यर्थत्वा
त्तान्नचैवं प्राप्तोदक इत्याद्यषष्ठ्यर्थवद्बहुव्रीहौ व्यक्षस्य तिभंगापत्तिरिति नव्योक्तिः साधुः। उदककर्तृत्व
उदकशब्दस्य प्राप्ति शब्दस्य च प्राप्तिमात्रे चरमपदस्य वा विवक्षितेर्थे लक्षणाङ्गीकारात्। अवयवा
र्थप्रतीतौ तु विशिष्टशक्तिरेवाभ्युपेयते। ऽश्वकर्णादि इत्यादौ लक्षणावत्। उच्चा अ उच्च इत्यादावप्येवं वाऽ
त्र चलिंगं दध्यायास्स्व्रत्यत्र दध्युते त्रिहरां। अर्थवद्ग्रहणे नात्यप्यतएवायपन्नं एवं च षष्ठ्यर्थ्यपदार्थप्रधाने
ऽव्ययीभाव इत्यादि व्यवहारोपि नानुपपन्न इति भाष्याभ्रू। व्यपेक्षावादिमतेनिष्कर्षसंक्षेपः। अन्येतु
सूत्रभंगापत्तेः। क्वाचिद्रूप्यंगीकारावश्यकत्वे सर्वत्र तदङ्गीकारौचित्यादेकार्थीभावरूपमेव हि सामर्थ्य
तच्च वृत्तावेव वाक्ये तु व्यपेक्षारूपमेवेत्याहुः। तत्र यद्यप्युभयमपि शक्तिरूपमेव तथापि वृत्तिघट
कीभूतपदसमुदायस्य पंचास्त्रदकवद्विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वेनैकार्थीभावः। वाक्यस्य तु एकद्वित्र राम ०
द्विविशेषणाविशिष्टप्रधानपदार्थे शक्तिसत्वेपि तद्घटितपदानां मिलि[illegible]र्थप्रत्यायकत्वमप्यस्ति। ११८

त्येतावता व्यपेक्षेति तयोर्भेदः। अत एव वाक्ये विशेषणान्वयो वृत्तौ नेति व्यवस्थापि संगच्छते। एतादृ
शकल्पनायां समासग्रहणं नियमार्थमिति भाष्यमेव मानं। न च नैयायिकाभिमतव्यपेक्षायामेव तत्संभ
वति। एवं सुप्तिङन्तादिस्थलेपि पारिभाषिकव्यपेक्षैव बोध्या। अत्र लिंगमर्थवत्सूत्रे प्रत्ययांतपर्युदासए
वावृत्तिमत्पदकत्वपक्षे समासग्रहणस्य नियमार्थत्वसंभवेप्यकृत्तद्धितेभ्यां वृत्तौ विशिष्टशक्तिरंगीकार्या
वावृत्तेर्वपदार्थप्राधान्याद्यकृत्तद्धितेष्वपि मतत्पूर्वकत्वात् नेयः। न चैवं लक्षणोच्छेदापत्तिः। दृष्टापत्तेः। सर्वे सर्वार्थ
वाचका इत्यभ्युपगमात्। गौणत्वमुख्यत्वव्यवहारस्तु प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां नेयः। न चैवं ग्रामं गत इत्यादौ का
रकान्वयानापत्तिः। सविशेषणानामिति निषेधस्यमनवकाशेपि तुल्यत्वादिति वाच्यं। द्वितीयाश्रितेति लिंगेन
तत्र तदन्वयांगीकारान्नायं तु वृत्तिवाक्ययोर्भिन्नविष[redacted]पत्वेन विकल्पस्यार्थसिद्धत्वया वाव
चनानर्थक्यं स्वस्वभावसिद्धत्वादिति वाग्रहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यातं। तत्रोक्तिवाद मात्रं लक्षणैकचक्षुष्का
णां तेन नवीनानि त्यानित्यविवेका[redacted]योगात्। इत्थमार्षवचस्सम्प्रदायानामेका

सि॰स्तु यो भाववाहिनाम्मनस्यनिष्कर्षः। नत्राघेऽजहत्स्वार्था वृत्तिर्द्वितीये तु जहत्स्वार्थेति विवेक इत्यासां तावत्।
२७६ नेन्वनन्वर्थत्वात्समाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसंगात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह। योगइति। सुबामं त्रि
२२१ नइत्यतः सुबित्यनुवर्त्तत इत्याह। सुबंतमिति। कतिपये तु। नन्वनित्याधिकारे उदात्तवनागतिमताय
निङागतेः समासविधानान्नेदं युक्तमिति वाच्यं। अभिप्रभरद्धृषेत्यादौ समासादर्शनाद्धान्तिकार्थस्यमाभ्य
हरनैवयोगविभागेन साधितत्वाद्बाह्यस्यानित्यत्वस्यावश्यंगीकार्यत्वात्। न च वेदे षष्ठीयुक्तश्छंदसात्यत्र
वेति योगं विभज्य सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वांगीकारेणादोषत्वात्। भाष्यांनित्यार्थन्तदस्त्विति भ्रमितव्य
मित्याह। सघ छंदस्येवेति। लौकिकत्वे तु घस्यवनप्रैधनैप्रैधेरन्नित्यादौ स्वाधत्यन्निन युसकम्स्यत्व नलोपा
दयः स्युः। स्पष्टं चैतत्कर्मरायमिति सूत्रे हरदत्तग्रंथे। अनुव्यचलदिति। सुबित्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्प
र्यायेणसमासो बोध्यः। समासानोदात्तत्वे शेषनिघातश्च न स्यात्। कुगतीति सूत्रे कैय्यटः। एवं च देवो देवान्क्रतु राम
नापर्यभरूषदिति मंत्रे समासस्वरादर्शनात्स्वरव्यत्ययोऽद्भ्यः। सुप्सुपेति लक्षणानां चाधिकारस्त्वाद्युपोधा २७६

कार्यान्तरविधानार्थमारब्धस्यास्य वनस्पतिपुरोडाशवत् तुर्धकिरराण्न्यायेनोपसंहारकत्वेन ५

त्ता पंचम्यास्तोकादिभ्य इत्यादिना अलुक्समासविधानात्तत्पद इति प्रत्याहारग्रहणं॥ निर्दिष्टशादि॥ इतरथा
हि अप्रधानार्थत्वात् वृशश्चेत्ये वस्त्वे निपातः स्यात्॥ प्रथमानिर्दिष्टत्वान्निश्चये यथान्वर्थत्वादुपसर्जनसं
ज्ञायाइति भावः॥ इवेनेति॥ अयमपि पूर्ववत्क्वचित्क एव तेन जीमूतस्येवेत्यस्य बहूनामेकपद्येनत्वेन निरी
पारां पृथक्पदत्वेन च पाठः उद्धाकुरिव वर्द्धमन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते॥ इति न च यास्तन्नाभाष्यक
५ समासमात्र तायोगविभागेन स्वसाधितत्वेपि नित्याधिकारपठितस्येवेन समास इति वार्त्तिकस्य फलभेदप्रत्या
ख्यानायोगात्सर्ववाक्यादसन्नानभ्युपगमात् तृणकरीत्यावेद्यवैकल्पिकत्वस्यन्याय्यत्वेपि भाषायां वैकल्पि
कत्वे मानाभावात्॥ अव्ययं विभक्ति॥ अव्ययीभावश्च गंभीराच्च इति सूत्रद्वये व्यासकारोक्तमाह॥ अव्यप
मिति योग इति॥ प्रथमा॥ अत्र समासपदं न हि धायके मात्रमन्यथाचिकीर्षितेन समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्या
ने षष्ठीतादिष्वतिप्रसंग इत्याशयेनाह॥ समासशास्त्रेति॥ एकविभक्ति॥ एकविभक्तिचद्भुत्वेइत्येवस्तवं चाविग्रह
इति॥ समास इत्यनुवर्तमानेन विग्रहोलस्स तइतिभावः॥ ननु राजकुमारीत्यादावेकविभक्तिसत्त्वादतिप्रसं

सि॰र॰स्त
२८०
280

गइत्याशंक्याह नियतेति कुमारीशब्देनु क्लिश्यहे सर्वविमतयं तत्त्वसंभवइति भावः। न कुत स्येति प्रसज्य
प्रतिषेधाश्रयणां दोषांतराभावस्य ध्वनार्थ। न च कुमारीश्रितइत्यादौ पूर्वस्य त्रस्याप्यनिषेधापत्तिः। अ
नंतरस्येति न्यायादिति भावः। गोस्त्रियोः। प्रत्येकाभिप्रायेरौकव च नांतमुपसर्जनस्येति तच्च गोस्त्रियो
विशेषणं। ताभ्यां प्रातिपदिकं विशेष्यमेति न तदंतविधिरित्याह। उपसर्जनमिति। स्त्रीप्रत्ययांतमिति॥
स्याधिकारो त्कृष्टवा घंतमित्यर्थः। तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। यत्तु गोनस्त्रीप्रत्ययांत
[redacted] योरुपसर्जनयोरिति प्राचोक्तं। ननु चित्रगुरित्यादौ गोशब्द
स्योपसर्जनत्वेपि गोंतस्यातथात्वेनाव्याप्तिः गौरीपतिरित्यत्रातिव्याप्तिश्चेत्तेति न व्यात्तत्वात्। चित्रगुरि
त्यत्र गोशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावागीकारेण हल्भ्याहोरीपतिरित्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषया व्यपदेशि
वद्भावेन च स्वव्याख्यानेष्यति व्याप्तेरुद्धरत्वात्। ननु एवं गोपुत्रइत्यादावति व्याप्तिः। व्यपदेशिवद्भावे राम
प्रातिपदिकेनेति भाष्योक्तसमाधानं तु घृभिःसज्जरित्यसिद्ध्या तत्त्व विधौ प्रौढिवादमात्रमित्युक्तत्वात्। एव २८०

वा ३

राजकुमारीपुत्र इत्यादावपीति चेत् न । उपसर्जनपदार्थस्य संबंधिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्ववि
विधिस्तदर्थप्रतिपन्नपरपदभूतयोर्गोस्त्रियोरुपसर्जनत्वे एव तत्प्रवृत्त्येगोकारादिनि भाष्योक्तेः । कृत्तद्धि
तेत्यतः समासपदमनुवर्तनमिति तदाशयः । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति नदादिनियमप्रतिषेधादुत्तर
पदस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादिति राजकुमारिरित्यादौ न दोषः । यत्तु अत्र स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनत्वात्त
चतस्रादिनियमसत्त्वाद्भाष्यमनुपपन्नमित्याशंक्य निष्कौशांबिरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थाद्दल
आबितिसूत्रस्थाद्दीर्घग्रहणान्क्वचिदुपसर्जनेपि तदादिनियमाभा[illegible]वइति ज्ञापनान्न दोष इति
कैयटः समादधौ । तन्न । यस्मिन्समुदाये यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य स्वार्थद्वारा प्राधान्यं तत्र नदादिनि
यमो नेति स्त्रीप्रत्यये चेत्यस्य व्याख्यानात् । प्रकृते च लब्धनदादिनियमनिषेधस्य राजकुमोत्यस्यातिना २१३
समासइतिन किंचिद्बाधकं । किंच दीर्घग्रहणं ज्ञापकमिति वक्तुमेवशक्यं नाहि हि नन्वमुमिमं तमुत्तरप
रत्वमात्रं । नाचः । यासेत्यसिद्धान्तः । दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकत्वायोगात् । एतेनैव यसस्त्रेनिस्सृत्येवं य

सि॰र॰ख रः। केयं रोनिरस्ताः। नन्वेवमपि समासमात्रापेक्षत्वेन कस्वत्वस्यान्तरंगत्वान्नघन्तरपदसमासविशेषापेक्षं
२८१ कयं बाधित्वा नङ्कुमारीक इत्यादौ कस्वः स्यादिति चेन्न। असमासान्ताद्इत्यत्र त्यान यह गोनान्तरंगेभ्यः समासा
281 न्ता नां बलवत्त्वं ज्ञाप्यत इति ज्ञापनात्। अप्राप्ति पदं ति तस्य नेत्युक्तत्वात्। भाष्ये तु समासान्ता इत्यत्र लक्षणाया समास
पदेन प्रक्रियावाक्यमुपस्थाप्यते तेनान्तरंगत्वेन कविति समाहितं तत्तु प्रौढ्येति तत्रैव स्पष्टं नेत्युक्तं। नन्वे
तत्समाधानान्तरमस्तु। नन्वपूलं तु नङ्कुचर्मकेतीव विरहोपीति वाच्यं। समासस्योत्तरपदस्य वा समासान्त इति
भाष्यारूढपक्षद्वयेबङ्कुमारिकइत्यप्यापत्तेः। तस्मात्पक्षद्वयेकल्प्यायास्मदुक्तसमाधानस्यैवांगी
कार्यत्वाद्द्वरुचर्मकेत्यसाध्वेवेत्यास्तां तावत्। विभक्तीत्यादेरिति विभज्यते ऽनयाप्राति पदिकार्थ इ
ति व्युत्पत्त्या विभक्तिरिह कारकशक्तिः। विभक्त्यादि समानाधिकरणो वचनशब्दः कर्मसाधनः। प्रत्येकं सं
बध्यते। कारकशक्त्या उच्यमानायां पदव्ययं वर्तते। विन्त्याद्यर्थद्योतकं पदव्ययमिति पाठ व्वरतदेन दाहृ। राम
विभक्त्यर्थ्यादिष्विति। समस्यत इति। वक्ष्यमाणारीत्या स्व प्रत्ययेन्त्यस्यानित्यत्वाद व्ययं विभक्तीत्यादिपंच २८१

सत्याः समासविधावपि तात्पर्यं वाच्यं तत्र प्राक्कडारादित्यत्र विभाषादिकं समास इत्यादिलिंगात्स्वा
गितिलब्धे पुनः प्राग्ग्रहणात् संज्ञासमावेशार्थं तेन प्राक्कृ समाससंज्ञं सत् संज्ञान्तरं लभत इत्यर्थ इत्याशये
नाह सहेति। अभिहितेऽपीति द्योतितेऽपीत्यर्थः। वचनं सामर्थ्यादिति निपातानां द्योतकत्वोद्धे। यादित्य
र्थः। एतेन पक्षेन त्वयं तेन समासस्य द्वयवस्तु वर्थद्योतकाद्यप स्याद्विभक्तीत्यनेन समासविधाना
त्यर्थ इति निरस्तं। वाचकासन्निधाने द्योतकत्वानुपपत्तेः। यत्तु प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा पंसमास इति परिशि
ष्टादावुक्तं तन्न भग्नधेः समन्यपि द्योतकत्वानुपपत्तेः। वाचकत्वाभिप्रायेणा तन्नासंगतमिति चेन्न आग्रात
यदि कार्यमात्रे प्रथमापाठ एवन्यायप्यत्वेन षष्ठ्यन्तेनत्यस्यासंबद्धत्वात्। यत्तु इतेनो स्त्रीषष्ठिधिकृत्वेति वि
ग्रहीतं यद्ग्रहणावधिकृत्वेति प्राचां तन्नाहप्यर्थलेशमप्यबोधयतस्तस्य विग्रहत्वायोगात्। अन्तर
वनितासमासत्वेनायमस्य पदविग्रह इत्यपि निरस्तं। यदपि हरो अधि इति स्थिति प्रदर्शनं। यत्त्व
समासप्रकृतिभूतं वाक्यान्तरं दर्शयतीत्यवतारितं तन्न उभयमप्यसत्। लुम्विषये संघे लभते

सि॰र॰म महरिइअधिहृत्यस्येवतत्वहृतिन्वातापन्नहरदन्तः। हृन्तस्य कथाहृत्यकथाकर्त्तव्यकथेत्यर्थः। स
२८१ स्त्रीषधिप्रवर्त्तनेन। स्त्रीषधीतिचप्रक्रियाना वाक्यं न तु प्रयोगार्हं नित्यसमासत्वादित्याह। तत्राप्रक्रिया
282 वाक्ये लौकिकस्यांशां नरस्य प्रवेशायोगात्। वक्तन्तक्त अध्याः कृ ठो हृन्त्यकथाः धिहृन्त्यकथा वा
प्रहत्नेति हृत्तेंवाक्यं लौकिकमेवेतिदिक्। इह घटस्योपरि। घटस्योपरि इत्यत्र न समासः। दिग्देशका ग॰४
लवाचित्वेन विभक्त्यर्थमात्रवाचित्वाभावात्। अमुं नारद इतीत्यत्र न विभक्त्यर्थद्योतक इतिरित्यवो
चाम। यत्तु परिशिष्टे अधिकरणाइत्येव सूत्रितत्वाद्विभक्तिपदमपि तत्रैव पर्यवसन्नमिति कौस्तुभेऽ
क्तं। तन्न। मुनित्रयानुक्तत्वेन यासंकोचे मानाभावात्। यदपि अधिकरणाइत्येव वक्तव्ये विभक्तिग्र
हणं मात्रालाघवाय इति पारिशेषिणे राशमवर्णितं। तदपि ना ङिसमीपेति न्यासस्य ततोपि लघुत
रत्वे नाप्रयोजकत्वात्। न तनश्च कर्मनमात्रद्योतकतायामिति नारदमिति समासो भवेदेवेतिदि राम
क्। अराद्धनादिति। रहितं यथा तु रोधादेवमुक्तं। वक्तनसो अराद्दूरसमीपयोरिति कोशात् साम २८१

प्यऽव्ययी भावो दुर्वारः। अर्थान्तरे पंचमी विधेः साफल्यात्। समयालंका। नित्य त्वाव्ययीभावास
मर्थत्व स्य समीपमध्य रूपार्थद्वयवाचकत्वात्। द्वितीयापंचम्योरिति समयाग्राम अग्नेरुत्त्या
दिष्वांकियावाक्ये पदिसमासः स्यान्न हि तयोधात्वि तितस्य लुकि पुनरूपयद विभक्तीति
नस्यां। नास हनत्त्वप्रकृत्यत्वात्। किं चैक वचनमुत्सर्गः करिष्यनइ तिसर्व विभक्तीनामेकवचना
नि स्युरिति नयोर्विधानं व्यर्थमिति भावः। यत्तु मैत्रस्य ग्राम समयेत्यादौ सापेक्षत्वेन साफल्या नद्
[redacted] विधि सामर्थ्यं नास्तीति दुर्घटं स्यादाव क्तौ नन्। नित्यसमास विषयीभूत पदानां विशे
षणान्वयानहि त्वेन स विशेषणानां वृत्तिर्नेतिनिषेध स्या नित्य समास विषयत्वात्। अन्यथा
महतः कुंभस्या येत्यपि स्यादिति भावः। केचित्तु वचनग्रहणात्सामीप्य मात्रघोतकाव्ययस्याव्यय्यी
भावः। समीपे प्रधाने तूपहशाऽत्यादौ वक्रुव्रीहिरिति राद्धान्तः। ग्रामं समया। राघनादित्यत्र च समी
पि प्राधान्यान्न दोषइत्याङुः। अत्यय इति। स्पष्टार्थमेतत्। अर्थाभावेन कृतत्वात्। अर्थाभावप

वर्तमानकालः सन्निषिध्यत इति प्रसादकृतोक्तम् । तत्र अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियायैवान्वयाद्धस्यनञ
र्थेन्वयायोग्य ।

सि॰र॰स्तु २८३ 283 देनसंसर्गाभावो विवक्षितो नान्योन्याभावः घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसंगादिति भावः संप्रतिनेतीदानी
मित्यर्थकस्य संप्रतीत्यस्य सुप्सुपेति समासः । निषेधो यतिक्रियायाएवेति व्याचष्टे । नन्वु
क्तं तदपि । यत्तु असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो योगात् इदानीं घटो नास्तीत्यत्र
कालनिषेधस्य सर्वतंत्रसिद्धत्वादप्रतीतेश्च । प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीप्सातः भावात् द्विर्वचनं प्रतिश
ब्दस्येति । एतच्च प्रसादकृतोक्तं । यत्तु यामस्यादृष्टं दृष्टमित्यत्र द्वितीयाविधानं सावकाशमिति केचि
त्तन्न । नित्यसमासे सविशेषणानामिति न यवत्तत्रस्यानन्वितत्वात् तद्दत्तस्य अर्थमर्थं प्रतीत्यत्र प्रतेः
कर्मप्रवचनीयत्वात् संबंधविशेषद्योतकोन वीप्सायां तस्याद्विर्वचनेनेव द्योतितत्वादित्याहुः । तन्न
नित्यसमासस्यन्याय्यत्वे तादृग्वाक्यस्यैवानुपपत्तेः । यद्वा अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यप्रयोगात् साधुत्वे नितदृ
पिनाम्लोकरीत्यैव भाष्यमुपपन्नो ज्ञापकत्वानुपपत्तेः । स्यादेतत् । यथार्थे यदव्ययं तत्समस्यत इति शा रामः
स्त्रस्यार्थांतरे सावकाशत्वाद्वीप्सायामनुर्लक्षणे इत्यत्रास्माकं तु करीत्यादिर्विकाशेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा २८३

विधानेनसमासबाधोदुर्वारः।किंचवीप्साद्योतकत्वस्याभ्यांतिपानाभ्यांयदृक्षंतंवृक्षमित्यत्रसमासेविधा
यशास्त्रेहलनार्था।अपिचलक्षणेत्थमित्यत्रनव्योक्करीत्याहवृक्षंवृक्षंप्रतिसिंचतीत्यत्रषत्वनिवर्तकतयाकर्म
प्रवचनीयसंज्ञापिसावकाशेवेतिवाक्यंदत्तजलांजल्यैवेतिमूलमसंगतमितिचेत्।प्रसादस्यैवैपत्त्ववृ
त्तिरिर्दृष्टरीत्यादेनंतद्वृद्धार्थमात्रेमूलकृतस्तात्पर्यात्।कथंतर्हिप्रत्यर्थमित्यस्यसाधुत्वेतिचेत्।प्रत्यर्थ
शब्दनिवेशादितिभाष्यप्रयोगादेवासमर्थसमासेनव्यमनेनकार्यकालत्वेद्विनीयाविधौकर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यास्थितिर्निरवकाशेतिबोध्यं।दीक्षापांप्रतिशब्दविषयकसमासोपिनिरवकाशइतिचेत्तेपज्ञानंतरेणभाष्य
प्रयोगाद्वाक्यंसाधितितत्त्वमित्याशयेनावत।वक्षेणायुगपदितिअन्वत्रसमासेनभाव्यमितिचेत्सत्यं।
अल्पाच्तरस्यवृद्धिशब्दस्यपूर्वनियातताकरणादिस्यकचिदप्रवृत्तिज्ञापनान्नदोषइतिभावः।गुणाम्
तेयीभावचनग्रहणाद्यथार्थप्राधान्यएवसमासप्रवृत्तेर्गुणभूतसादृश्येऽप्राप्तेनकृहणमितिभावः।अंतइति
इदानीमेतावानध्येतव्यइतिपावनोग्रंथस्यपरिग्रहःकृतस्तदयेत्नैवेहसमाप्तिर्विवक्षितानान्नत्वासकलस्य

सि॰र॰स्त्र ध्मापनेभवतीतिसाकल्यान्त्रेणउयादानं।सायीति।अभिप्रतिपादकग्रंथे।अभिशब्दोवर्त्ततेसचवत्ती
२८४ यांततःसमस्यते।नचैवमग्निनासहेतिप्रयोगानायत्तिः।अतत्वविवक्षायांसमासस्यनित्यत्वेपिसाहित्य
284 मात्रविवक्षायांनद्रुययन्नेः।अतएववाग्निग्रंथपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहहोदाहृतिः।अत्रेदमवधेयं।वचनग्रह
णाचिंत्यप्रयोजनं।साहचर्यग्रहणेनैवतदर्थज्ञापनान्नापत्तुयोगविभागार्थंवचनग्रहणंतेनायदिशामितिसिद्धं
प्रथमयोगविभागस्त्वनर्थकःइतिकौमुदीभङ्क्तं।तन्न।गोरवादितिदिक्।यथाअसंदेहार्थंसादृश्येपपथेत्पे
त्येववक्तव्येविपरीतोच्चारणंनस्यात्पक्षेषद्योतनार्थमितिव्याचष्टे।असाहृत्यइति।यथाहरिःइति।अनये
रेवसमासः।मात्रः।पाकेष्टकपितिं।पावदिर्ययंसमस्यते।विग्रहस्तुनद्धितान्तेनास्वपदविग्रहःकथमिति
नाशंक्यं।अवधारणेकिं।यावद्दत्तंतावद्भुक्तं।सुप्रतिना।अत्रव्ययनिवृत्तयेपुनःसुब्ग्रहणमितिक्वचित्य
नुदाहरन्ति।शाकप्रतीति।विभाषापपरिबहिरितियोगंविभज्यव्याचष्टे।विभाषेति।इतःप्राक्समासानां राम
घुमादिसंज्ञानामिववाग्रहणाभावान्न्यायसिद्धंनित्यत्वंलिंगेनापिद्रष्टव्यानिएतानि।नन्वेवंसुप्सुपेत्यापिन २८४

त्यं स्यात् तादृशाप्तौ ब चरट्सूत्रे पूर्वं श्रुतो मृत न पूर्वइति वृत्त्युक्तं मूले त्क्तं च विरुद्ध्येनेति शंकां निरस्यति
।सुप्सुपेति।अत एव सिद्धेत्यसमासयोरिति वार्त्तिके नित्यग्रहणेनार्थः इदमपि सिद्धं भवति न वाप्याम
शवी वाप्यश्व इति भाष्यं संगच्छते।केचित्तु पिसुप्सुपेति समासः।ननु संज्ञायामिति तस्य नित्यत्वादिति
व्याचष्टे।ननु नत्र किं मानमत आह।अव्ययमिती।ति।तेषां च समासविधायकत्वे व्याख्यानेऽशरणं।
तत्र सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे अव्ययमित्यादीनां समासविधावपि तात्पर्यं।अन्यथा व्यर्थमिति भावः।अन्ये तु
व्याख्यानात्समासविधौ तात्पर्यमेषांमनुपमानाद्विभाषाग्रहणमेव तत्र मानमित्याहुः।तथा विभाषाग्रह
णेनाव्ययीभावसंज्ञाविकल्पार्थात्र अल्पविषयत्वापत्तेः।किं तु विशिष्टावधिपरिगृहीतसमाससंज्ञायाएव
तत्संनियोगशिष्टाव्ययीभावादिसंज्ञानरारां विकल्पार्थ आर्थिकः।तथाचैतः प्राचीनं सुप्सुपेत्येकमेव समा
सविधायकं पदिस्यान्नहितस्ये वानेनन्यायसिद्धं नित्यत्वं ज्ञापनीयं [illegible]।तत्र नाशाकलवा
र्त्तिकस्य भाष्ये यायोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च समपि विभाषाग्रहणे नोपयुज्यत इत्याशंक्यतः प्राचां

तस्मयान्निकृत्वनित्यपादुत्तरेषामपि पाद्ग्रहीतौ पाश्रित्यादी नामपि तमेव समासमाश्रित्यसंज्ञाविरोधमात्र विधाय

२५।

पुरुषस्य

सि॰ र॰ ह सत्त्वारां समासविधायकत्वं ज्ञाप्यते तीति मनसि कृत्याह। अव्ययमित्यादीति। विधानं विधायकं। इत्यादियत्स
२८५ मासविधायकं तस्माद्वाप्यकात्। किमित्याह्नां क्याह नित्यसमासत्वमिति। तान्त्केषामित्याशंक्याह। प्राचीना
285 नामिति। अव्ययं विभक्ती त्यादीनामित्यर्थः। ननु तेषामेतद्धर्मद्वय लाभः कुत इत्याशंक्याह। एतत्सा
मर्थ्यादेवेति। विभाषाग्रहणसामर्थ्यादेवेत्यर्थः। नन्वेतज्ज्ञापनं व्यर्थं। सुप्सुपेत्यैव सिद्धत्वादित्याशंक्या
ति ५ ह। सुप्सुपेति चिति हेतु स्तु परिबोध्यः। यद्वा चरमं ज्ञापकादिति पदमत्रेव हेतुत्वेन योज्यं। यावदर्थमादार्थ
के मस्य बलीयस्त्वादिति दिक्। अपपरिपे चम्पपाङ्ङित्यपपरी योगे चत्तर पदादित्यनेनांचत्यंत योगे पंचमी व ५
विहितेवेति पंचमी ग्रहणं बहिः शब्दयोगे पंचमी ज्ञापनार्थं आमुक्तीति। आचभ्रगोलकमिति किरणा
वलीप्रयोगस्तुग्रामादिकः। समासमध्ये च प्रयोगे योगात्। लक्षणो अभिप्रत्योरभिरभागे च लक्षणोन्याभि
तिकर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया। तो चलस्यलक्षणाभावं घोतयता वाभिमुख्यमपि घोत्यत इति हरद राम
त्तादयः। लक्षणेनकिं। काशीं प्रति निगतः। काशीन आगतस्तामेव प्रति निवृत्त इत्यर्थः। काशीहि कर्मत्व २८५

ती

लक्षणां। अभिप्रती किं। येनाग्निः स्तेन गतः। येन यथाऽग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीत्याऽग्निर्गमनस्य लक्षणं।
आभिमुख्यमप्यस्तीति येन तेन षष्ठ्याः समासः स्यात्। आभिमुख्ये किं। अभ्यंकाः प्रत्यंका गावः। अभिनवप्र
तिनवाङ्कआसामिति बहुव्रीहिः। इहं कोणवालक्षणामाभिमुख्यं तु नास्ति। अनुर्यता। अत्र वहरदनुः यत्स
मयेति षष्ठीसमासोऽयं न च समयाशब्दयोगे द्वितीयाशंक्या। अभितःपरितउपत्र सामीप्यवचनत्वेन प्र
सिद्धस्यैव ग्रहणात्। प्रकृते च सामीप्यवाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दः। अत एवानुर्यस्य समया वाची
ति वृत्तिकृतोक्तमित्याह। अत्रेदं वक्तव्यं षष्ठीसमासस्तावदनुकूलमः। द्वितीयायाद्दुर्वारत्वात्।
लक्षणायां मानाभावात् अक्षरेणगुणोतिनिषिद्धत्वाच्चानचाभिरभागइति वदनुशब्दवाचकस्य स
मयाशब्दस्याव्ययत्वं नास्तीति तदुक्तं पुनः। अनुकार्येण्यया अनुकरणस्याभिन्नत्वेनान व्ययत्वे
पि स्वशक्यबोधकत्वसंबंधेनाभौ वर्तमानस्याप्यव्ययत्वानपायात्। न हि गणपदस्य तीरे लक्षणा
यां स्त्रीत्वमपैति। समयाशब्दस्य स्वरादिषु पाठात्सत्त्ववाचित्वेप्यव्ययसंज्ञा दुर्वारत्वात्। हश्शंनवद्दा

सि॰र॰ख
२८६
286

र्थ इति केचित्विभक्तिश्च वचनाप्रसंगाद्व्याप्तश्चासत्त्वे यदिति सामान्येन नपुंसकं द्वितीयान्तं समायाशङ्क्यौ सामीप्य न१
वाचकत्वेत्याशयेनाह । यत्पदार्थसमयेतिलक्षणेनेत्यनुवर्तनेनइत्याह लक्षणाभ्रूते नेतिनद्वाचि ने
त्यर्थः । अनुवनमिति । द्वितीयासमासः । पक्षे वनमनु । यत्तु वनस्यान्वितिषष्ठीसमासइति हरदत्तेनो
क्तं । यच्चयत्र्हे कनस्यान्विति कौस्तुभमनोरमयोः । पत्राव्ययंविभक्तीन्येव सिद्धविभाषार्थसूत्रमिति हलिनेक्तो
स्तुभादौ । तत्सर्वमसंबद्धं । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयायाद्वैरित्वात्ततान्तसामर्थ्यात्समयालंकामितिवत्स
मासवाधप्रसक्तेः स्यात्विध्यर्थत्वान्यायानविभाषर्थत्वेपि द्वषगालतरात्तु द्वाराद्वान चापमथनुः सामीप्यमा
त्रघोतकोनलक्षणा लक्षणाभावस्यान एव वनस्य समीपं गतइत्यर्थइति कौस्तुभकृद्घृ हुगुनेति
वाच्यं । लक्षणेनेत्यत्र हेत्तिवेयथ्यांतानचैवमपिलक्षणामात्रघोतकत्वेनास्तीति वाच्यं । लक्ष
णात्पमित्यत्रमात्रपदाभौत्सं कोचमानानाभावात्सर्वस्त्रत्स्यस्वयथ्थविरोधादाकरग्रंथ्यविरोधाच्चे राम
तियत्किंचिदेतत् । तस्मान्मत्लक्ष्यविचारकत्वाकांलक्षणाभूतवनस्यसमीपंगतइतीदृगेवबोध्यमि २८६
वा२

निदिक्कु। अन्विति किं। काशीसमया। यत्समया किं ह ह्यमनु विघोतते। लक्षणेन किं। अनुवनमशा
निर्गतः। उपह्रस्तमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः। यस्यायमनुरित्यनुवर्त्यावर्त्त्य कल्पतीयांतत्वेनावि
परिमाणमय्याचष्टे। अनुर्नेति। लक्षणेति। पूर्वस्मादनुवृत्तेः। अनुगंगमिति। अत्रानुर्दैर्घ्यलक्ष
णात्वं चद्योतयतीति द्वितीयासमासः पूर्ववत्। पक्षे गंगामनु। नत्र गंगानिष्ठदैर्घ्यलक्षणं वाराणसीदैर्घ्यं
लक्षितदेव च समासार्थः। धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यमनुगंगं वाराणसीति। अत्र
तू५ न्ये[illegible]पमानोपमेयभावे चायं समास इष्यत इत्याहुः। नहि तत्रानुर्लक्षणं द्योतयति। गंगादैर्घ्यसदृशी
ति। ननु लक्षणेनेत्यनुवृत्तेर्निर्मुधेत्याशंक्याह। गंगायाः। अन्विति। एतेन षष्ठ्यंतेन गंगापदेन समास इति हर
दत्ताः। किं निरस्तेत्यास्तां तावत्। तिष्ठद्गु। चकारोऽवधारणार्थः। नैनैतैः सह नान्यः समासः परमिति तिष्ठद्गु
इत्यादीनामायतीति। आयांति गावो यस्मिन्काल इति विग्रहः। पारेमध्येऽपदे तत्त्वमिति। अत्राव्ययीभावसमास
इति शेषः। तत्र च समपूर्वसंभवे तत्पुरुषे कृतेति विरुद्धस्य ग्रहणात्। दलु कासिद्धं तदसंभवेत्वाह। निपा
त्यः पायामनात्तेस्य द्योतकोऽनुर्नलक्षणात्तस्येति न द्वितीया। नापि वैकल्पिकोऽसौ समास इति भावः। ४

सि०र०त्व
२८७
287

न्यनेनेतिमहाविभाषयाया हि वैकल्पिकेकार्थीभावविवक्षायांनित्यमव्ययीभावेप्राप्तेपक्षेषष्ठीसमा
सविध्यर्थाव्ययेद्वामनेतद्वाक्यस्यानित्यबाधेप्रसक्तेनयाहविर्विकल्पेनानत्यवोत्सर्गीयवा
दीयत्रविभाषयाविकल्पितोतत्रापवादेनमुक्तेउत्सर्गोनभवतीतिज्ञापनद्वारानन्समावेशार्थंवा
ग्रहणमित्यंचयत्रवाशब्दोत्तरंनास्तितत्रोत्सर्गोपवादेनानित्यंबाध्यतइत्याशयेनाहापदेषष्ठीत
त्पुरुषइति।सप्तम्यर्थाभावस्यवचनायपंचम्यंतमुदाहरति।पारेगंगादितिविघातदृनामितिएत
च्चहृतिमतंहरदत्तादेपरत्वत्रप्रकरणेबहुव्रीहिविषयेप्याभिमुख्यग्रहणेनाव्ययीभावज्ञापय
नादेनत्सिद्धं।अन्यथा॰कारत्पादावोत्सर्गिकाव्ययार्थप्राधान्याभावेनातिप्रसंगाभावादिति
तेनेत्याङः।अन्यमनोदाहरति।एकविंशतीतिनदीभिः।इहविशेषणानांपर्यायाणांचनदीवाचि
नामविशेषणग्रहणं।स्वरूपसंज्ञानद्योर्बहुवचननिर्देशेनाग्रहणं।तदर्थेचकार्यासंभवान् राम
निनयंचनदं।सप्तगोदावरमितिसिद्धं।गोदावर्याश्चनद्याश्चेतिवद्द्वसमासोनसमासांतो।च २८७

दि ४

चान्संख्येत्यनुवृत्त्यतइत्याहसंख्येति।स्यादेतत्।पुरस्तादपवादन्यायेनेदं पूर्वकालैकेत्यस्य
बाधकं स्यात्।ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे तन्निबंधनोऽस्य नदीयोर्तीमास्येति टच् प्रसंगः।स
माहारे त्वपरत्वाद्द्विगुरेव स्यादित्याशंक्याह।समाहारे चेति।एवकारार्थश्चकारः।संज्ञानवग
मादिति।यस्येन्यार्थपदांतरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थोगम्यतएवेति।अन्यपदार्थानवगमादि
ति।नोक्तं।अतएव बहुव्रीहिर्नित्यइति भावः।संज्ञायां किं।शीघ्रगंगोदेशः।अर्थं हा सा धारणा समासं
नेनाह।अव्ययी।समासांतइति।समासस्योत्तरपदस्य प्रक्रियावाक्ये चरमपदस्य वा नावयवाः सम
सांताइति पक्षे च पंप्रसंगात्।आक्षयं चितां तेनोपशरदमित्यत्र नाव्ययीभावादित्यमसिद्धः।अत्र
जरायाजरसप्रतिपरेतिच द्रुपंगणास्त्रं।अक्ष्णः परमिति।आविषयइत्यर्थः।हत्तिविषये इत्यादि मा
त्रपुरोऽश्वस्तिशब्दः।उपराजमिति।जन्चिह्नमस्तद्धितइति व्यर्थः।अव्ययानां भमात्रेइत्येव सिद्धः।नबाध
पन्तं टच्चिशिष्टं पर्यामः।अव्ययीभावसंज्ञाया।उपजीव्यत्वेन टचः पूर्वभागस्यापवादत्वानपायादि

ति २

सि॰र॰ स॰ तिचेत्सत्यं भाष्ये तुङ्गुरकस्य रोपचारे सुत्रिंशैव कार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञाविधानात्तदोषः।
२८९ अत एवोपशरदमित्यत्र टिलोपो न। यद्यप्यातुमतस्यानपि छेत्यत्र दीर्घे वारगो नस्वाप यवेनयो
288 र्वीपर्थेनासीनिज्ञापितं न तथाप्यनुक्तरवाद्वेति लिंगान्तमासां तेन ज्ञाप्यत इति दिक्। नदीपौ
र्णमासी पौर्णमास्याय हायणीभ्यः शोऽनुबन्धीश्चानदीशब्दस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः। उपनदी। तिष्ठद्गुभा
वे न पुंसकत्वाद्ध्रस्वः। इति मन्त्रं द्धो हं विकल्पकथनं। करकृतनस्कृ नेहान्यतरस्यामित्यनुव
र्तते। बहुगरोतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तथाहि। नदीविशेषाणां गंगायमुनादीनां ग्रहणा
माशंक्य शरत्प्रभृतिषु विपाट्शब्दपाठान्नेति समाहितं। न चेदं भाष्यं नदीपौर्णमासीत्यस्य
प्राप्तिकत्वे संगच्छते। अत एव सेनवग्रहणासूत्रत्वार्थवत्तव्यवस्थितविभाषामाश्रित्य ह
निग्रंथं केय्यटः समर्थयाञ्चक्रे। अय्य। ... मेकार्थं चेत्प्रत्ययास्वन्याहारस्येत्यस्य। एजार्थमिति राम
॥अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पः सिद्ध इति भावः॥ ॥इति वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरे २८९

व्ययीभावः॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥सोऽत्र क्रमप्राप्तं तत्पुरुषमाह। तत्पुरुष इति। प्रयो
जनमिति। द्विगोस्तत्पुरुषत्वे इति शेषः। पंचराजमिति। समाहारद्विगौ राजाहरिति टच् स
मासस्येष्यते। तवयवद्दत्मकारान्तोत्तरपदत्वाभावान्नस्त्रीत्वं। द्वन्द्वेतु पंचराजीतत्पदाहने
। सकारश्चित्कोपपाठः। भाष्यविरोधादिति हरदत्तः। तच्चिंत्यं। यत्तु भेदेन रूपद्वयस्यापि स
म्यक्त्वे भाष्यविरोधोक्तिः साहसमात्रत्वात्। तायत्तु यात्रादित्वमेवोच्यते। पतंजलैय्यटोप्येवं।
तन्नेति दिक्॥ द्वितीया॥ श्रयादीनां गतिविशेषवाचित्वात् इत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्तः। न
न्वत निपतितो दरिद्र इति वान्तिकेन समीड्ड कल्याघस्य विभाषेति निषेधः। पतिते प्रसक्तः
सइहैव नियातनान्नेति कौस्तुभमतं। तन्न। खुरादावदन्तेषु पठितस्य पत गतौ वेत्यस्य पतितो
पपत्तौ तदाश्रयणायोग्यात्। यस्य विभाषेत्यत्रैकाचइत्यनुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वात्। श्रितादी
नां संबोधनस्त्वं तत्र संभवेत्यन्यत्रापि समासस्येष्टत्वात् तद्धितसमुदाये श्रितादयो भाक्कारनि

सिर.सु भावः। एवं बहुव्रीह्यपेक्षत्वादिषु सर्वत्रोह्यं। न चैवं काष्ठश्रितेयो न स्यात्। प्रधानस्त्रीप्रत्ययेन दाद्वि
१८८ नियमाभावे पि कदाचिच्छ्रितशार्ङ्गदेपिठकोडुर्वरिन्वान लक्षणाभावेनुगतिकारकोपपदानामिनि
289 स्त्रनुत्पत्तेः। कृसमासे ततष्ठायी ष्टसिद्धिरिति वाच्यं। इह त्वार्थायां श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्य
योगासंभवात्। पक्षान्तरे तु स्त्रीप्रत्ययान्तप्रकृतिकस्त्ववन्तादृको विधानेनादोषत्वात्। समुदायावयव
सन्निधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा खदिरयोत्रिरित्याप्यायते। उत्तरार्थस्यापि सुपे
त्यस्य भक्तयापि संबन्धसंभवे तत्त्यागायोगात्। यत्तु सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादिनैव्याः समादध्विरेण द्वि न्त्यम्
॥ नित्यसापेक्षत्वात्। यत्रापि गतिकारकेत्यादेर्नायं विषयः कर्तृकरणोः कृतेनेत्यत्रैव द्वितीयाश्रितेनेत्य
त्र कारकतद्विशेषयोरनुपादानादिति। तदपि न। द्वितीयाशब्दस्यैव तद्विशेषोपस्थापकस्य सत्त्वात्।
श्रिताऽदेः कृदन्तत्वाच्चेत्यस्माकमेव समाधानं सम्यगिति तत्त्वं। तस्माल्लक्षणायपक्षेन कश्चिद्दोषः।
त्यास्तां तावत्। ननु कष्टकर्मकश्रयणाकर्तेह स्त्पर्थः। स च बहुव्रीहिणा सुलभ इति किमनेनेति रसम
चेन्न। निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातप्रसंगात्। समासान्तः कप् च स्यात्। गमीति। गमेरिनिरित्योणादिकः। १८८
एतेन येन विधिरिति सूत्रे कष्टं परमश्रित इति प्रतीकमादाय संबुध्यन्तमुदाहार्यमिति कैयटोक्तं निरस्तम्। ६

स्वा यंक्तिरिति। असति समासे कार्तिरिति स्यादिति भावः॥१

निःसच भविष्यति गम्यादय इत्युक्ते भविष्यत्काले अकेनोरिति षष्ठीनिषेधो द्वितीया खट्वारूढ इति। रूढ
शब्दोयं नात्रावयवार्थाभिनिवेष्टव्यं जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरः। यादं द्वितीया अत्यन्तसमासेन
नित्यसमासे स्यादिति भावः। कालाः। ननु कालाः अत्यन्तसंयोगे इत्येवास्तु क्तेनेति निवृत्तनार्थो योगविभागेन
त्याशंक्याह। अनत्यन्ते। मासप्रमित इति। मा ङु माने। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि। प्रतिपच्चन्द्र इत्यर्थः। नास्त्यत्यन्त
तसंयोगः। तृतीया तत्कृतार्थेन। तृतीयान्तपरामर्शी तच्छब्दः। तदर्थभाक्‌। तत्कृतत्वं चगु
णवाचकस्यार्थद्वाराविशेषणात्‌। तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेत्यर्थ इत्याशयेन व्याचष्टे। तृती
येत्यादिना। अर्थशब्देन चेति। सोपि स्वतंत्रनिमित्तमिति भावः। शंकुलाखंड इति। खडि भेदने। भावे घ
ञ्‌। मत्वर्थे। भक्त्या। गुणोपसर्जनद्रव्यवचनः खंडशब्दः करणात्‌ तृतीयान्तेन समासः। अग्रेप्येवं। अर्थ
इति। कर्मणि भावे वा घञ्‌। प्रयोजनमभिलाषो वेत्यर्थ इति हरदत्तः। तस्य तत्कृतार्थत्वाभावादप्राप्तौ ग्र
हणं। न सक्तुना सक्तुकर्तृकरणोक्तेनेत्येव तत्र सिद्धत्वात्‌ दर्थशब्दो रूढ एव हेतुनृतीयासमास इति बोध्यं। तत्कृ

सि॰र॰स्व नेनकिमिति।कर्त्तृकरणोक्तेनेनसिद्धमितिप्रश्नः।इतरोगुणावचनेनचेत्तत्कृतेनैवेतिनियमार्थंतदिति
२८० मत्वाप्रत्युदाहरति।अर्थेनेति।नखसुगाकाराणांकृतंकिंतुकिर्यादिनेवेतिभाष्यस्वरसत्कखंडादयोपि
290 रूढाएवेति।तत्रांतरंगत्वात्करोतिक्रियया कृतमेवसामर्थ्यमाश्रयतेनेनसंबंधांतरणोति।दधिपटुघृतपटु
रित्यपिभवति।यदातुदध्नापटुर्घृतेनपटुरितिविवक्षातदाऽसामर्थ्यान्नसमासस्तथाचतत्कृतग्रहणांप्रत्या
ख्यातं।गुणावचनेनकिं।गोभिर्वपावान्।वचनेतिकिं।घृतेनपाटवं।गुणमुक्तवयोऽर्थमुक्तवान्।सगु
णावचनः।बाहुलकात्।तेकर्त्तरिल्युट्।सत्वेनिविशतेऽपैतीतिलक्षितोगुणोगृह्यतेनतुप्रवृत्तिनि
मित्तंघटत्वादिमिन्कृतत्वासंभवादितिदिक्।पूर्वसाऽन्नतएवलिंगाद्वेतोवाइत्यादिभिर्योगेतृतीया।स
मसदृशाभ्यांतुतुल्यार्थैरितिषष्ठ्यपिहसदृशग्रह[redacted]
णानकर्त्तव्यं।नचतत्रापिपार्श्वपदप्रकृतिस्वरार्थंतत्र।षष्ठीसमासेपिसदृशप्रतिरूपयोःसादृश्य राम
इत्यनेनसिद्धत्वात्।तत्पुरुषेतुल्यार्थेत्यादावलुक्समासार्थंतत्रसदृशग्रहणस्यावश्यकत्वात्।नच २८०

विघासदृशशब्दनिहेतुत्वं नीयत्समासार्थमिहत्यमस्त्विति वाच्यं। संबंधसामान्यवाचि षष्ठ्या। तेन तत्त्वज्ञानत्वे
न वा समासस्य सिद्धेरिति केयटहरदत्तादयः। यत्र कोक्कमम्मनोरमयोः न व्याः। तत्र सदृशशब्दप्रतिरूपयो
रिति सूत्रस्थभाष्यादर्शनमूलकत्वात् तानत्र हि हेतुत्वप्रकारकबोधार्थं नीयासमासोऽप्यावश्यक इत्युक्तस्तु
कमिति सूत्रस्य सदृशार्थे लोचनीयमिति दिक्। उक्तार्थेति। एवं सूत्रे रागसमाससिद्धे विहार्थ्यशब्दोऽभिधेयपरस्स
न्नूनशब्देन संबध्यते नान्येः समसदृशयोः पृथगुपादानादिति भावः। अवरस्येति। उक्तार्थत्वे वसिद्ध
त्वादिदं स्वत्यक्तं। न चावरशब्दस्योनार्थत्वे मानाभावः। सप्तदशावरा सत्रमासीरन्निव्यक्तानुकरस्यादित्यादि
श्रुतिसूत्रयोः प्रसिद्धत्वात्। कर्त्तृकरयोर्बहुलग्रहणाद्भावेऽराल्पनवान्न परश्शुना छिन्नं नानित्यत्रनस
मासः। पादहारकः। गलेचोपकः इत्यत्र समासो भवति। आद्ये पंचम्यंतं पूर्वपदं द्वितीये सप्तम्यंतं। उभ
यत्र बाहुलकात्कर्मणि णिः खुल्। कर्तृग्रहणात्। इष्यं चगतिरनंतरं इत्युच्चानेन रथ्यहरोनद्यापितान्। तथा
हि। कर्मणि णित्कं तेतत्तरपदे स्वंपदमतो गतिः प्रकृतिस्वरं स्यात्। संस्पष्टं धनं। प्रहृतं। प्रहतं। अनंतरः कि

स.र.सू. समुद्गतांसमाह्वानमस्मभ्यांसम्पतिव्याप्तिवारणार्थंक्रियमाणानामेवनांक्षायपयनीतिभावः।तत्फलमाह।
२८१ नखनिर्भिन्नइति।इहगतिरनंह्यन्यनेनतिरस्योदात्तत्वेप्राप्तेतद्बाधनार्थंकारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशु
१५१ षीतिसूत्रंविभज्यते।कारकात्।अस्मात्परस्यक्तांतस्यसुत्तरपदमंतोदात्तंस्यादित्यंतोदात्तत्वमेवाह्वना।कि
१४ मिति।स्त्रियेत्यधिकारातिङंतेनात्तरपदसमासस्यांतोदात्तत्वादतिङंतेनातिप्रसंगइतिप्रश्नः।इतरस्तिङंतप्रक
तिकनङ्वितांनप्रकृतिकस्वबनेतिप्रसंगनिरासस्यफलमितिमत्वाह।काष्ठेरिति।कर्मेः।स्तोत्रंनिंदितुंचा
रोपितार्थवचनमधिकार्थवचनमित्याशयेनाह।स्तुनीति।कर्त्तरिकरणेचेति।पूर्वस्यैवप्रपंचोपमि
तिभावः।आद्ये उदाहरति।काकपेयेति।इहार्थाभस्त्वेनस्तुतिरन्यांभस्त्वेननिंदावात्रगम्यमे।द्वितीये
उदाहरति।वातच्छेद्येति।इहापिविवक्षानस्तुतिर्निंदेबोध्याभस्यैरा।कठिनंविविक्तावयवैस्वाधं
भस्यांपदंतत्स्याज्जेनस्पर्शमहत्त्वयनेसत्त्रैवशक्यत्वात।च्छे॰ शइति।अभाक्ता।अश्ववासादप्रतिप।एन रामु
त्वभाष्यकृतोक्तं।नन्वेवंप्रकृतिविकृतिभावएवेतिनियमोनिष्फलः।रंघनायस्थालीत्पत्रघष्ठी। २८१

समासस्यपूर्वाद्रत्वात् । नचस्वरे विशेषः । चतुर्थी तदर्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिवि
कृतिभावएवेष्यमाणत्वात् । मेवा । संबंधत्वनादर्थ्यत्वकृतनवैलक्षण्येन न तस्माफल्यात् । अत्र
चलिंगमेतदेव भाष्यानमाषाणाम्पनीयात् दाशरथाय मैथिलीत्यादिप्रयोगा । अपि विवक्षाभेदे
नैवनिर्वाह्याः । अतएव सदृशयहरोके प्रतिहरदत्तादीनां गोः ग्रामादि कीत्यवोचामेति दिक् । अ
र्थेन नित्येति । सर्वलिंगतामात्रविधायकमेतत् । चतुर्थ्यन्तार्थशब्दयोरन्यतरप्रयोगादेव तदर्थ
र्थ्यप्रतीत्याद्वयोर्युगपत्प्रयोगाप्रसंगेन नित्यत्वस्यार्थसिद्धत्वात् । पंचमी । भयेति स्वरूपग्रहणा
नार्थस्य । मानाभावाद्भयभीतेनेति वार्त्तिकाच्च । तेन वृकात्त्रासइत्यादौ न । कथं तर्हि स्वाधिकारप्रमत्तः ।
भोगोपरतः । त्वद्वन्द्यः वन्धेनरइत्यादिप्रयोगाः । पंचमीति योगविभागे मानाभावादिति चेत्सत्यम्
यत्यनेन तदुपपत्तिः । अपेता । इहैव निपातननादल्पशः त्वात्कर्मशीशास्त्रानवबद्धकल्याद्यादित्यनेन ।
मंगलामंगलयोरेव न स्योपसंख्यानत्वात् । अल्पपंचम्यन्तमिति । अल्पत्वबोधकप्रकृतिकपंच

सि॰र॰त मयंतमित्यर्थः॥ किंचिदेवपंचमयंतंनसर्वमित्यर्थइत्यन्येयास्तोकादितिकरणोचस्तोकेतिपंचमीतत्पुर
२९१ त्रत्वयादिनागुणान्नेरणोति॥ सर्वगुणाकात्स्न्येइत्यत्रत्यमेततान्नणमिति॥ इहद्विजशब्देनस
मासप्रसंगः॥ नमयेन्नषष्ठीविधानान्तरं अंचद्विजेनरमनुष्येभ्यःशब्दोयान्नसामान्यधर्मेणाति
२१ मष षास्तुयस्थितेः॥ कथंपुरुषान्नैंशति॥ पुरुषेक्षत्तमइतिनिर्धारणासप्तम्याःसंज्ञायामितिसमासइतिनव्या
दयः॥ ननुरंतस्यनित्यत्वेनस्वपदविग्रहासंभवेनः॥ नचैवमपिननिर्द्धारणाइत्यस्यवैयर्थ्यासं
ग्रार्थत्वात॥ श्रंतोदात्तत्वनिवृत्तिफलकत्वेनतदभावाच्च॥ सप्तमीसमासेतुतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिपू
र्वपदप्रकृतिस्वरइतिफलभेदः॥ कैय्यटस्तुनिर्धारणेनिर्धारणावधिनिर्धारणहेत्वोःसन्निधावे
वनिषेधप्रवृत्तेर्नतत्रदोषइतिद्विवचनविभज्येतिसूत्रेप्रोवाचापप्रतिपदेति॥ ज्ञोविदर्थस्यत्या
दिनाधातुकारकविशेषसंग्रहीत्वाविधेयाषष्ठीप्रतिपदविधानाकर्तृकर्मणोरित्यत्रहाकृद्योपाद राम
नात्कृद्योगानचैवंगोस्वामीधनदायादः॥ पृथ्वीश्वरइत्यादावयिनिषेधापत्तिः॥ स्वामीश्वरेत्यादिना २९१

विधीयमानसमुम्याबाधप्रसक्तौ चकारेणापष्ट्यम्यनुज्ञानान्तानिर्धारणाइमि लिंगाच्चाज्ञोविदर्थेत्पादि
नांसमासनिवर्त्तकतायाज्ञ्कतादस्यवचनस्यार्थसिद्धत्वान्नघोगाचेन्यप्यर्थप्रसिद्धा कर्त्तृकर्मणोरि
त्यस्यापूर्वविध्यर्थत्वेननियमार्थत्वाभावात्॥ शरणा॥ अर्थशब्दस्यत्रिषुसंबंधोहि शरणाघर्थैरिति॥ दा ३
शरणार्थशब्दः [redacted] प्रत्ययएवग्रह्यतेनौभनादिः॥ वक्ष्यमाणात्पुक्तेः॥ कृत्रिमेकार्यसंप्रत्यपा
त्वायत्तुत्र घुभादिवड्डडादीनां शरणासंज्ञकत्वाभावात्तन्मुंदमितिनव्याः॥ तन्नेयत्ननिर्दिष्टस्यकृत्रि
मपदार्थत्वेनसंज्ञात्वेपर्यंतधावनेनवीजाभाव॥ नचैवं शरणौभनादीनां [redacted] यथा॥ यदपिकौस्तुभा
दौलोपेचेत्या दपादश्शरणामितिनिर्देशः प्रत्ययग्रहणोमानमितितन्नदपि न॥ तिंगेनस्वरूपाग्रहणो
पितद्दर्थकोभनादिग्रहणास्यद्धवीरतपाप्रत्ययग्रहणेमानाभावात्॥ नहि कालात्रन्यतसंयोगेचे
त्यत्रबहुवचननिर्देशात्कालवाचिलडादिप्रत्ययग्रहणामितिसिद्धान्तः॥ कथंनानुबंधषष्ठाकितेति॥ प्र
मपिकृत्रिमत्वप्रसङ्गः॥ तस्याव्यावर्त्तकत्वात्॥ विशिष्टयत्नोत्पन्नत्वं हि कृत्रिमत्वम्॥ तस्यपूरणोऽ ऽतिप

सि॰ स्त
२८२
292

माद्दृत्येकोवक्तृनक्तंछ्रेषषष्ठ: उक्तात्मको वाषष्ट इति व्याख्येयमिति न्याय:। तत्राद्येशौंडादित्वा
द्वासंज्ञार्थमिति वास्तु प्रपेतिवानाद्य:। मानाभावात्। नद्वितीय: स्वपदविग्रहायोगात्। नतृतीय:
।निषेधवैयर्थ्यात्। तत्पुरुषत्वाभावेन स्वरे विशेषाभावात्। प्रकारकृतवैलक्षण्यमस्तीति चेन्न। निर्धा
रणासप्तमीत्वेन तदभावात्। कारकसप्तमीत्वे परस्परमसामर्थ्यात् समास एव न स्यात्। उत्तरपदलोपपये
ऽप्युक्तस्वरे विशेषाभावेऽपि बोधवैलक्षण्यमादाय कथंचित्संभवेत्। यदि सदृशग्रहणं स्वार्थमिति न
ष्येयास्तु। एवं संबंधत्वप्रकारकबोधवैलक्षण्यमादाय निषेधसाफल्यकथनमपि तद्वेवपक्षेऽपु
नुश्ररोनिःस्वरूपे तेनेनाधिकारादिति:। अयं तु भागार्थकात्प्रत्ययात् तद्दृत्याऊ:। नन्वात उभयपत्राधिकोरस्मन्ने
क्तल्पत्वात्। द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यप्रत्ययात् तेनापि भाष्ये निषेधस्यागीकृतत्वात्। अतएव भित्ताद्वि
तीयमित्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणासामर्थ्यात् षष्ठीसमास इति नञ्चसैद्धांतिक: पंथा:। एतेन शररा शाखस्य रामू
स्वरितत्वे व्याप्तिरिति कोस्तुभोक्तं निरस्तमिति दिक्। ठराशति। व्याप्तिन्यायात् केवलगुरावाचीगु २८२

रोपसर्जने द्रव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यते। अदेङ्गुणत्वेन। अर्थग्रहणात् नाभिसंख्या। क्रोशशतयो
जनशतयोरिति वार्त्तिके निर्देशात्। नापि यस्य गुणस्तस्याभावादित्यत्रैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं धर्मः। ख्याप्या
नात्। राजपुरुष इत्यादि भाष्योदाहरणाच्च। किं तु सत्त्वे निविशतेऽपैति मिलत्स्वगालत्सिन्नितः। नदेदमि
ति। यदाश्रुत्व इति विशेषणासमर्थकं नदासाये सत्त्वेना सामर्थ्यान्नेति भावः। अस्य निषेधस्य प्रति
प्रसवार्थं। तत्स्थैर्गुणैः समासो वक्तव्य इति वार्त्तिकं। यस्य गुणसामानाधिकरण्यं नैवास्ति किं तु वैय
धिकरण्यमेव। स तत्स्थगुणप्रतिपादकः। यथा चंदनगंधो घटरूपमित्यादौ। चंदनगंधस्याघ
प्रयोगात्। नापि नष्टे गंधानित्यत्वं गंधशब्दस्य नष्टजातिवचनः। नचैवं बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रा
तिप्रसंगः। गुण इति वचनात् तत्स्थग्रहणात् शौक्ल्यगुणस्यैवाभिधानात् द्रव्यवाचकपदानां गुणसामानाधिक
रण्यसत्त्वात्। तस्थाच्च प्राधान्येना प्राधान्येन वा द्रव्यप्रतिपादकसत्त्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थ
गुणत्वाविनिवृत्तमित्य[illegible]स्यादेनतासंज्ञाप्रमाणा। संज्ञायाः प्रामाण्यमित्युभयथाप्रयोगात्। संज्ञाप्र

सि॰र॰सु मारापमित्यादिनस्यादित्याशंक्याह। अनित्योपमितिफलानामिति। कुरराणांत्वस्यशेषत्वेनविवक्षा
२९५ योषष्ठीस्वरेविशेषः। इतिलनुरूपेत्वस्यार्थइतिबाधित्वाथाथादिसूत्रेराणां नोदात्तत्वेप्राप्तेतदपवा
295 देनतत्त्वीपाकर्मणीत्यनेनषष्ठ्वीपदप्रकृतिस्वरेणाध्युदात्तत्वात्। द्विजस्यकुर्वन्निति। द्विजसंबंधोद
नादिकमित्यर्थः। यदौदनादिप्रकरणादिनाज्ञानंतदेदमुदाहरणं। तदज्ञानेतुचोरस्यद्विषन्नित्युदा
हार्यं। साहिकारकषष्ठीद्विषःशतुर्वेति नलोकेतिनिषेधस्यापाक्षिकत्वात्। शेषषष्ठीवा। उभयथा
प्यसामर्थ्यं नास्त्येवार्थभेदमात्रस्यकृत्वेनि। तदर्थकृत्त्वेत्यर्थः। तादर्थ्यस्यसंबंधत्वेनविवक्षायांषष्ठी
इहापिसूपस्योदेनः। वत्सानामपाकर्तोरित्युदाहार्यौ। तोरुत्तरकस्त्वेनोरप्रतिषेधइत्यत्रकेः का
रकषष्ठीस्तुकरेतिसामर्थ्याभावात्। कृदव्ययमेवेति। अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रसर्वपद्मादि
तिभाष्यप्रयोगादितिभावः। ब्रह्मस्योपरीत्युदाहरणमिति। हरदत्तकैय्यटाद्युक्तभाष्यविरु राम
द्धत्वादुपेक्ष्यं। इत्यादौति। यत्कृतेऽशीनाज्ञादेयाः किं कृते इत्यादिशब्दग्राह्यं। स्वकर्तव्यमिति। कर्तृष २९५

ष्ठीसमासः। स्वरे विशेष इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण [redacted] तस्वरितं तान्त्वेन न तु समा
समध्योदात्तं स्यादिति भावः। अत्रेदमवधेयं। अयं निषेधः प्राचां मते कारकषष्ठ्या एव न शेषष
ष्ठ्याः स्वरे विशेषाभावेन प्रकृतग्रंथासंगतेः। अस्मन्मते त्वविशेषेणैव। शेषषष्ठ्यामपि कारक
त्वमस्तीति सिद्धांतितत्वादिति। तत्र कस्येति। यत्तु विशेषणसमासस्यादेवातत्रसति पूर्वनिपातानि
यमः। षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातनियमः स्यादिति स निषिद्ध इति केप्युक्तं यच्च वृत्तिकृदा
दिभिः। तन्न। विनिगमकाभावेन षष्ठीसमासेप्यनियमस्य दुर्वारत्वात्। उपसर्जनसंज्ञाया अन्व
र्थत्वस्याप्युभयत्र तुल्यत्वाच्चेत्याशयेनाह। विशेषणसमासस्त्विति। अत्रेदं तत्त्वं। सर्पिः कीलकं
यजुः पीतकमित्यत्रैव सोऽस्ति षष्ठ्या वारणाय समानाधिकरणासमर्थकद्वतीति कृचतमाख्यं
षत्वोदाहरणां तु सर्पिष्पीयनेयस्तु क्षिपनेइति। न चात्राप्यसामर्थ्यं। अधात्वभिहितमिति तस्यसाप
वाहत्वात्। धात्वन्तरप्रत्ययोधानुपदेन लक्ष्यते न यत्र कर्तृकर्मणोरभिधानं तत्रसामर्थ्यमस्त्येवेति

नद्वर्थः। तथाच वीरपुरुषादावप्यसाम [redacted] र्थ्य प्रसक्तेन वा वचनप्रामाण्यादित्यनेन
पूर्वकाले केत्यादीनां समानाधिकरणाधिकारस्थानामारंभसामर्थ्यात्समानाधिकरणासमर्थ
वदितितत्र नप्रवर्तनेइतिसिद्धांतितं समर्थसूत्रेभाष्ये वीरः पचन्नित्यादावसामर्थ्याभावात्सूत्राणां
सावकाशतास्यादित्याशंक्यानभिधानान्नत्र न समासइतिभाष्यप्राशयइतिकैय्यटेव्याख्यातात्तथा
चतत्तकस्यसर्पस्यराज्ञः पाटलिपुत्रकस्येत्यादौ विशेषणसमासो भवत्येवेतिस्पष्टं निचाघेव
ष्यमाणोकैय्यटहरदत्तमतरीत्या विशेषणसमासेनिष्यतइतिवाच्यं तथाप्यन्यत्र तस्यदुर्वारत्वा
त्। षष्ठीसमासस्त्वैव यधिकरणोपराजपुरुषइत्यादौ सावकाशत्वेन तक्षकस्येत्यादावप्रसक्तएव
तिसमानाधिकरणेन नेत्यस्यस्तु नराम प्रसक्तिः। तस्योदाहरणान्तु सर्पिषः पीयमानस्यपज्जुषः क्रिय
माणस्येतिभाष्योक्तमेवात्रहि वीरः पचन्नित्यादिवद्विशेषणासमासो नेष्यतइत्येवं निष्कर्षमन राम
सिन्निधायाहाविशेषणासमासत्विति। अस्त्वोदाहरणान्तु प्राचीनग्रंथानुसारेणायोऽन्यान्नव्यहरदत्ताघ २८५

र्थबोधस्य लिके न्यासे तावता गोधेनो रिति। एतदपि प्राचामनुरोधेनोक्तं। तेन चास्त्रोपलक्षणं। इज्ञा
ग्रहणं व्याख्यानादित्याह। मतिबुद्धीति। राज्ञामिति। क्तस्य च वर्त्तमान इति कर्त्तरि षष्ठी। मूलेऽपि तेन प्रो
क्तमित्यधिकारे च यद्यपि नात इत्यनेन भूतकालस्य वर्त्तमानकालेन बाधक इति सामान्यतो ज्ञापनादिति भा
त५ वः। हरदत्तस्तु विशेषणार्थे तेन तद्ज्ञापकं शङ्कितेनायः स्तुराख्यैरैरित्यपप्रयोगः। त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इति तु
सप्तम्येवेत्याह। कारकषष्ठ्या एवायं समासनिषेधो न शेषषष्ठ्याः। इत्यन्ये। तेन कलहंसराममहिमेति
सिद्धं। अधिकरणवाचिग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः। अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठीविधाव
प्येवमिति नव्याः। न चिन्त्यं। अधिकरणवाचकक्तेन योगे सत्येव तन्निषेधार्थत्वात्। अन्यथा क्तोऽधि
करणे च ध्रौव्येति सूत्रोपात्तधात्वर्थलक्षणार्थमिहाधिकरणग्रहणं स्यात्तन्न। चेष्टायनिः भावे क्तप्रत्यये
शेषषष्ठ्या चैत्रासनमित्याद्यनापत्तेः। चैत्रेणासितमित्यत्र कर्त्तरि षष्ठीवारणार्थं तदिति कारक एवोक्तत्वा
त्वाकर्मणि। चाक्र षष्ठ्यां संनिहितेनात्र क्तेने हानुवर्त्तने (पूजायां निषेध वे मर्थ्यात्। किंतु षष्ठी सापि पाक।

सि॰रू॰त
२९६
296

चिन्नगच्छतोऽपांस्रष्टेत्यादावप्यनेनैवसिद्धेस्तृजकाभ्यामित्यत्रतृच्चवैयर्थ्यात्।अपितुनिपातना
मनेकार्थत्वादित्यर्थः।पंचःसप्तम्येकवचनांतंकर्मणीतियदमुत्रार्थविहितनापष्टिशेषितावायासेवेत्याश
येनाह।उभयेति।तृजकाभ्यां।यत्तुषष्ठीविशेषणेकर्त्तरीतितृजग्रहणात्तरार्थं।तद्योगेकर्त्तरिषष्ठ्याअ
संभवादितिवृत्तिकृतोक्तं।तन्न।अक्रतत्तृजकविशेषणत्वसंभवेतत्त्यागादित्याशयवान्व्याचष्टे।कर्त्तथि
तृजकेति।इत्युभयत्रेति।पूर्वापादिषुभावेराखुचाकर्मणिषष्ठ्याःसमासः।ननुवज्रस्यभर्त्तेत्युदाहरणम
युक्तंभर्तृशब्दस्ययाजकादित्वेनसमासावश्यंभावादित्याशंक्याह।यत्त्वेति।रूपस्येवनत्रपाठइतिभा
वः।शेषषष्ठ्येति।न्यासकारस्तूत्तमेनतृजकाभ्यामितिवाच्येतृजग्रहणेननलोकेतिनिषेधस्यानि
त्यत्वज्ञापनादित्याह।अन्येतूक्तंनिकर्तुःतद्योगेकोहेत्वर्थेतिलिंगेनानित्यःसमासनिषेधइत्याहुः।तन्न
।शेषषष्ठीसमासेननिर्देशोपपत्तेः।नेहेति।नचोत्तरार्थत्वंशंक्यं।तच्चक्रीडाजीविकयोर्नास्तीतिजया। रामु
दित्येनोक्तत्वात्।वामनस्तुअकेजीविकार्थइत्यत्राकइतिकिं।रमणीयकर्त्तेतिप्रत्युदाहरन्जीविकायां। २९६

त्वमिच्छति। पूर्वापरा अवयववृत्तय एकदेशशब्दस्तस्मादेकगोपूर्वादि तिठञं बाधित्वा तत एव निर्देशा दिनि
ः। न च नकर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधः शंक्यः। रूक्षमसर्पि वा नित्यत्रे वृत्तेषु तद्ग्रहणेनैः। एकदेशि
त्वं चैकदेशत्वापेक्षया भवतीति तत्समर्पकाच्छब्दात्सन्निहितमात्रपूर्वादय एवेत्याह। पूर्वादय इति। एकाधिक
रणमेकद्रव्यं तच्च वैयधिकरण्येनैकदेशिनो विशेषणमेवं स्थिते फलितमाह। एकत्वेत्यादिना। नन्वि
दं व्यर्थं पूर्वकाय इत्यादीनां कर्मधारयेणैव सिद्धेः। भक्त्या कायशब्दस्यावयववृत्तित्वेन सामानाधिकरण्यो
पपत्तेरित्याशंक्याह। पूर्वोसमेति। कायपूर्व इत्यादिनिष्ठनिवृत्त्यर्थमिदमिति भावः। कायस्येति। तस्य पूर्वमि
ति निर्देशेनावयववाचिदिक्शब्दयोगे पंचमीनेत्युक्तत्वात् षष्ठ्यन्तमेवेति भावः। पूर्वं नाभेरिति। नाभेः
ः पूर्वो भागः स कायस्य संबंधीत्यर्थः। नाभेरिति दिग्योगे पंचमी। तदयेत्तयापूर्वशब्दस्यावयववाचित्वा
भावान्नात्र पूर्वभागस्य नाभिरवधिर्नैकदेशीनीति ना भ्यासमासप्रसंगः। कायेनैकस्यादेव पूर्वकायो।
नाभेरिति। पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्नात्र पूर्वस्मिन्नाममिति। नासौ निर्द्धारणषष्ठी। किंतु समुदायसमुद

षष्ठीति स्त्र क्तन्मतम् ३

सि० र० स्त्र १६७ ति। संबंधोऽवयवावयवभेदसमुदायविवक्षयावहुवचनं। ननु तेषामेकदेशिन्वेष्येकत्वे वैशिष्ट्या
भावान्नसमासेः सर्वद्इति। द्वीदिभिन्नः। ज्ञापकादिति। अन्यथा ऽर्धस्य सापकृष्टवन्वेनस्यादिति भावः। मध्या
ह्न इति। अहः सर्वैकदेशेत्यनेन समासो न । अकोऽऽह्नस्यादेशो न चैतदुभयमर्धं का यादिवन्नि
मधारयेण। सिध्यति। तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादिनमध्यद्इत्यादि
सिद्धा। अर्द्ध। खंडवाच्यर्द्धशब्दस्त्रिलिंगः ग्रामार्द्धं नगरार्द्धं इतिपथ्या। समांशवाचीतु नित्यनपुंसकः सएवेह
गृह्यते। अर्द्धमितिनिर्देशादेवनपुंसकत्वलब्धौ पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे। नित्यं क्लीबइति
।सइति। नित्यनपुंसकलिंगइत्यर्थः। प्राग्वदिति। एकत्वविशिष्टेकदेशिनासमस्यतइत्यर्थः। ननु वह्निपिप्प
लीत्यत्र गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते। अषष्ठ्येति। तथाचोपसर्जनसंज्ञाभावान्नह्र
स्वप्रत्यायाश्रयणाच्च नदोषइतिभावः। पंचखट्वीति। पात्रं त्रियामिति स्त्रीत्वं। एतदेवमाष्योदाहरणमपृ
ष्ठ्यं तेत्यस्यसंकोचोलिंगमितिभावः। पिप्पलीनामिति। सतिसमासेर्द्धपिप्पलीत्येवस्यात्। विशेष्येकत्वान्य राम १६७

रवल्लिंगमिति लिंगातिदेशेपि वचनातिदेशाभावाच्चाखंडस मुच्चये अर्द्धं पिप्पलीशब्दस्यैकशेषेऽर्द्धपिप्प
ल्य इति भवति। एकदेशिना किं। अर्द्धं पशोश्चैत्रस्य। इह चैत्रः स्वामी नत्वेकदेशी। अर्द्धं पशुश्चैत्रस्येति नतु भ
वत्येव। पशोरर्द्धं चैत्रस्वामिकमित्यर्थः। पिप्पलीशब्दस्य तदेकदेशलक्षणायां समानाधिकरणा
समासेऽर्द्धपिप्पलीत्यादि सिद्धमितीदं सर्वं परवल्लिंगमित्यत्र भाष्यकृता प्रत्याख्यातं समप्रविभा
गे षष्ठीसमासो यौगपद्येन एवेति न तन्निरूप्यमिदं। ग्रामार्द्धमरथ्यार्द्धमिति भाष्यप्रयोगादिति दिक्। द्वि
तीयत्। षष्ठीसमासापवादोयं योग इति वृत्तिकृतोक्तं तन्नेति ध्वनयन्नाह। निषेधं बाधित्वेति। नव्यास्तु
परवल्लिंगमित्यत्र सर्वोपरे इति त्रिसूत्री भाष्ये प्रत्याख्याता तान्नमते न भिन्नार्द्धिनी पादि सिद्धं अर्थं शरणेन ने दू४
ति निषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयं। संज्ञाप्रमाणत्वादित्यस्य सामान्यापेक्षत्वादित्याहुः। हरदत्तस्तु
त्रप्रत्याख्यानप्रकारमुक्त्वा मैनं तत्त्वमुच्यते। अनेनैव वल्लभस्य तरस्याग्रहणे षष्ठीसमासः प्राप्यते। कथ
मसत्यस्मिन्योगे भविष्यतीति वदन्तः प्रत्याख्यानं नांगीकरोति। वस्तुतस्तु द्विगुप्राप्तापन्नेति प्रत्या

सि॰ र॰ स्त्र ख्यातं तु परवल्लिंगं द्वन्द्वैकदेशिनोरिति सूत्रितं तदप्येकदेशिग्रहणप्रत्याख्यानं एकदेशिसमासे
१९८ नारभ्यत इति भाष्ये। अतस्तस्मात्सूत्रद्वयमपि भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। न चैवमहः सर्वैकदेशेति समासान्तस्या
298 नाकृत्यकादेशस्य च विषयासंभवः। रात्रिशब्देनैकदेशशब्देन च तत्पुरुषे एकदेशिसमासज्ञापनात्
रात्राह्नाहाः इत्यनेन पुंस्त्वविधानाच्च विशेष्यनिघ्नतापत्तेः। पदानुभक्त्या स्वावयवे रात्रिशब्दोक्ते
नैतदा समानाधिकरणसमासेऽपि पूर्वरात्रिरर्धरात्रिरित्यपि भवति। विशेषणं विशेष्येणेत्यत्रोभयोपादान
सामर्थ्याद्गौणविशेषणविशेष्यभावेऽपि समासप्रवृत्तेः। एकं चैकविभक्त्यावषष्ठ्यन्तवचनमित्यपि
संज्ञा। एकविभक्ति चेत्यस्यांवा गोस्त्रियोरित्यत्राप्रधानमुपसर्जनमित्याश्रयणात्। अनुपसर्जनादित्य
त्र यथा। न च दृष्टानेकोशकन्या ब्राह्मणीति भाष्योदाहरणान्तरमिन्यायवैधेपि दार्ष्टान्तिके नद्याधेम
नाभावः। हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणात्। तानन्तकुमारी वा चरन्तकुमारी ब्राह्मणी इत्यत्रङ्कस्याप्रवृत्तेः। गोऽक रामू
लमित्यादावतिव्याप्तिवारकोन विनत्येवदोषवारणान्नाप्रहाइनि वचनद्वयप्रामाणादिति भावः। १९८

प्राप्तजीविक इति। गोष्ठिया रिन्क यसर्जनद्रुस्यूः। न चेदं बहुव्रीहिः। आगतार्थीस्व रे विशेषाद्याप्रसक्त्व
इत्यादौ निष्ठांतस्य जातिकालसुखादिभ्य इति परनिपाताय तेश्च्व। भाष्ये अनुक्तसमुच्चयार्थं चकारात्
वेमकारस्प्रक्षेषः हृतनक्त्रसौत्रत्वात् पूर्वरूपं कल्प्यस्यादिति ध्वनयन्नाह। द्वितीयया अहः इति तार्कलाः। ब
हुवचननिर्देशात् सामर्थ्याद्वा कालविशेषवाचका [illegible] एव गृह्यंते। कालो जातस्येत्यत्र परिच्छेदानका
मात्। परिमाणेन परिच्छेदकं कालं कर्तृ करणत्वविवक्षायां ल्युट्। तद्वान परिच्छेदो॥ अर्थेन कार्यासंभवान्मदा घ:५
चीलस्य तु इति व्याचष्टे। परिच्छेदवाचिनेति। कालाइति। परिच्छेदकवृत्तेः इत्यर्थः। स्यादेतत्। जातस्य दिष्टि
विनस्याहि कं परिच्छेदको न कालः। आधहृतासंवंधरूपजननक्रियाया मासेन संबंधाभावादिति चेत्।
उच्यते। प्रथमहृतास्य जननस्य चांतरालभाविना मासेन जननस्य परिच्छेदानद्वारा जातस्यापीति परंपर
या परिच्छेदकत्वसंभवात् जातस्येति। षष्ठीसमास वा दोषमिति भावः। यच्छ इदृ प्रयोगसक्त हा निबाकपये
तत्स गौसिद्धवत्व्याधीत्वसूचनाय तच्छ इदृप्रयोगार्थः। प्रक्रियावाक्येऽनंतनस्य निवेशः। बहुव्रीहाव पर्वं। व

सि॰ र॰ स्त्र
२९९
299

कृतः पचतीति पावकः अग्नेर्ढक् व्यतीत्यास्तिकः इत्यादौ वृत्तिवाक्ययोः कृत्या विशेष्यकत्वव्यभिचारान्मास्तु
सइत्यपि स्तबुच्चं तत्तरपदे नेति परिच्छेदघवाच्यत्तरपदहेतुक द्विगुसिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाव्ययस्य
शुः स्तु प [illegible] पेत्यैकत्वं विवक्षितमित्यत्रेदमेव लिङ्गं अकादेशइति त्रिपदतत्पुरुषस्तु कृत्तरपदे यरतस
द्वितार्थे द्विति गोसनीत्यर्थः पूर्वत्रेति इह जानइत्यत्रेत्यर्थः सप्तमी शौंडैश्च बहुवचननिर्देशात्स्वघटित
मसुदाये शौंडशब्दो भावः इति मन्वानो व्याचष्टे शौंडादिभिरिति अक्षशौंड इति वनावासत्यादि क्रियाप
अंतर्भावात्कारकाणां क्रियान्वयित्वस्य न व्यभिचारः उपसेक मिश्रीकरणयोर्दध्योदनगुडधानादौ
यथा अधिशब्द इति आधेयप्रधान इत्यर्थः अधिकरणत्वशक्ति प्रधानस्य तु विभक्त्यर्थे नित्यमव्ययी
भावः इति खइति नित्यमिति शेषः नित्येषु नस्य परिहाराणानां अतः शब्दोऽत्रपद्यते सचाधिकरणप्रधा
नः अवयविनः आधारत्वविवक्षया सप्तमी यथा [illegible] शाखेति वनेन वर्तमानवर्णः अधिकरणा
त्वप्रधानस्य तु नित्यमव्ययीभावः प्रनिरंतःशरेति णत्वं अंतर्वणा पक्षे समस्तु रूपस्य वैकल्पिकत्वादव्यय राम
२९९

भावः इतिहरदत्तेनोक्तं । तन्न । अव्ययीभावस्यानित्यत्वेन वचनेंतरितित्वदुक्तस्वपदविग्रहायोगात् । वि
भक्त्यर्थमात्र वृत्तित्वाभावेन तस्योक्तिसंभवाभावाच्चाऽव्ययविन आधारत्वविवक्षया सप्तमीति भवदु
क्तिविरोधात् । केचित्तु वचनरूपे मध्येऽइत्यर्थावगमाद्वनशब्दात्सप्तमी । उत्तरपदार्थप्राधान्येन तत्पुरुषः । पूर्वपदा
र्थप्राधान्येऽव्ययीभाव इत्याहुः । तदप्यकरीत्योक्तिसंभवाभावादुपे ऽनचायदि ग्रामित्यत्रेव मध्यमवाचि
नोऽप्यव्ययीभावः स्वसाधुरिति वाच्यो वचनस्यांतरितिभवदुक्तस्वपदविग्रहानुपपत्तेरिति दिक् । हृत्पेः । आवश्य
क इति । हरताग्रहरां भावकमिति भावः । तन्मूलमाह । पूर्वाह्णे गेयमिति । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ... पते वेति वाच्यं नेह कृ । १६
पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षा । नित्यसमासेति । अत एव पुरुषेष्टतम इति न व्याघातः स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्यपि वाच्य
भावनेकसेरुक इति । हलदंतात्सप्तम्याऽसंज्ञायामित्यलुक् । अवतप्ते इति । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । अव्यवस्थितत्व
प्रतिपत्त्यापेक्षयावगम्यते । कञ्चहत्यापरिभाषया नकुलस्थितशब्दोपि व्यक्तः । नचाद्वितीया श्रितेत्यत्र न व्याक्तेरी
त्याकारकतद्विशेषयोरिहानुपादानादसंगतमिदं लक्ष्यस्य हसत्वात् । अत एव ग्रामादीनां क्तांतानां ग्रहणा

सि॰र॰स्व मेवतत्रतदुपस्थापकमित्यवोचाम। दिक्संख्ये संज्ञायां। नियमार्थमिति। कथं त्रिलोकनाथेन सतामिति
३०० तिचेत्। अवयवो लोकस्त्रिलोक इति शाकपार्थिवादित्वादुपपत्तेः। न च समाहारद्विगौ पात्राद्यित्वकल्पनं युक्तं
300 । यद्वि त्रिलोकीगरानेत्यादिविरोधात्। तद्धितार्थ्थ एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिन्नेति मन्यमान आह। तद्धिता
र्थे विषय इति। वाच्य इति नोक्तं। पौर्वशाल इत्यादौ समासे तदर्थस्यानुक्तत्वात्तद्धितानापत्तेः। न च घनार्थेपि नो
मह इत्यत्रेवार्थशब्दस्य प्रयोजनवाचित्वात्तदुपपत्तिः। पंचारत्निरित्यत्रे गते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
कर्तव्ये समाससंज्ञानापत्तेः। समाहारद्विगोनस्य सावकाशत्वात्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लिंगेन तद्धितोत्प
त्त्यंगीकारे गौरवात्। अध्यर्धग्रहणं च स्वत्पुजमित्यपरं लाघवं। अन्योन्याश्रयप्रसंगाच्च तद्धिते परत इति
न व्याख्येयं। सर्वनाम्नद्वृत्ति। एतच्च पूर्वोत्तरोदाहरणान्वयि। स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धे दक्षिणोत्तरपूर्वाणा
मित्येतदर्थमावश्यकस्य तस्येहापि न्याय्यत्वादुपन्यासः। अत एव तद्धितविषयत्वे नंदोदांतत्वेन जघ्नो राम
पन्यासवैयर्थ्यमिति नव्योक्तमसदित्यवोचाम। उदात्त इति। बहुव्रीहिनिबंधनः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाध ३००

१ रषस्यार्थवहुव्रीहावन्यपदार्थान्त भावे रोव विशेषणा विशेष्यभाव व्यसासे नेवैकार्थीभावो भ्युपगम्यतइ तिस्वसंमत
सिद्धान्त [illegible] विरोधापत्तेश्च। किंवा समर्थसूत्रे यत्रपदा नि उपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्था निवा
प्रधानार्थोपादाना द्व्यर्थानि अर्थान्तराभिधायीनि वासएकार्थीभावः। परस्पराकाङ्क्षास[illegible] पाव्यपेक्षेति केय

टोव्याकुप्येता। नान्वयः। वार्थेद्वन्द्व इत्येवाभि द्वौद्वन्द्वंशो पिवातिकि स्यत्वदभि मतविध्यर्थ त्वानु ३२ पपत्तेरु क्तयु[illegible] न्त्येव भगवता वार्तिकि

त्वासमासांतोदात्तत्वस्यतत्पुरुषस्वरस्य सातिशिष्टत्वेन विधानादितिभावः। मानुरुषति। मानुरुषसंख्या
संभइ पूर्वीयाइत्यकदादेशोऽएच्चाविकल्पेप्राप्नइति। महाविभाषया प्रकृतस्त्रेणेतिशेषः। ततश्च तत्पु
रुषप्रयुक्तटड भावेपंचगोधनइत्यपिस्यादितिभावः। अत्र न व्यास्त्रयाणां समासे कृते ऽन्यपदार्थोपस्थे
क्रमेयरस्परं संबधाभावाद्व्याप्नोसमासे विधेयमिदं एतत्सूत्रोत्तरपदयहणसमर्थात्तत्पुरुषः सिद्धः। एका
र्थीभावसत्वादेवनित्यतापिसिद्धा। नहिसत्येकार्थीभावे महाविभाषासंज्ञायाविकल्पिका। नहिसंज्ञा
यामभावाभावविधेयेत इतिभाष्यविरोधात्। एवं च वार्त्तिके तत्पुरुषयहणं सूत्रसिद्धार्थानुवादमात्रं तस्मा
त्प्राचांमतमजुरस्त्येदंमूलमित्याहु। अत्रेदं वक्तव्यं बहुव्रीहौ परस्परानन्वितान्येवपदानि अन्यपदार्थेव
र्तमानान्यन्तपस्परान्वितानि। आद्येपि यत्किंचित्पदं वाया वति पदानि। नाद्यः। अनुशासनविरोधात्। अन्यत
रयदस्यानन्वयापत्तेश्च। न द्वितीयः। समर्थः पदविधिरित्यस्यबाधप्रसंगात्। अन्यपदार्थस्यासकृद्बोधा
पत्तेः। भासमानपरस्परान्वयायलायापत्तेश्च। समुच्चयान्वोपपयोर्द्वायत्ते [illegible]
स्येव प्रत्यासत्यातत्वेन तत्पुरुषग्र ३१ [illegible]
हणमनुवादमात्रमित्युक्तेरयुक्तत्वाच्च। न चैवं विज्ञानरुरि त्यादौ पूर्वपदस्यापि पुंवद्भावापत्तिः। दिक्संख्ये
इत्यस्यान्तरपदग्रहणस्यैव युगपन्नियमार्थत्वाभ्युपगमात्। अत एव सर्वे द्व्यविधयो नियमविषयइतिमीमां

सि२·स्त ध्यर्थत्वानुपपत्तेः। डित्थिकृ स्वश्वेत्यादौ संज्ञाभावाभावयोः प्रसिद्धतरत्वाच्चान च जहत्स्वार्थायामानर्थक्य
३०१ मेवेति वाच्यं। भूतपूर्वगत्या ऽर्थवत्त्वोपपत्तेः। न हि सिद्धान्ते प्रक्रिया वाक्यघटितानामर्थवत्तास्ति। स्फो
टस्यैवार्थवत्त्वात्। व्यावहारिकप्रपंचवत्काल्पनिकमर्थवत्त्वं नास्तीति चेद्रं नैवं प्रकृतेपि तुल्यं। त्रिचतुरोः
३०१ स्त्रियां गोस्त्रियोरित्यादौ सूत्रकृतः पूर्वत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ भाष्यकृतश्च व्यवहारस्येत्थमेवस
मर्थनीयत्वाच्च। अजहत्स्वार्थवृत्तिस्तु च कपरस्परसंबंधाभावादिति स्वोक्तिविरोधाच्च। निष्कृष्टसपिः(पि
बत्वमित्यत्र परस्परासंबंधेप्यानर्थक्यादर्शनात् स्वायत्तेश ह प्रयोग इति न्यायविरोधाच्च। न चैवं चित्रगु
रङ्गुरित्यादौ पूर्वपदस्यापि पुंवद्भावापत्तिः। उत्तरपदग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। न चैवं बहुव्रीहौ दिक्संख्या
व्यतिरिक्तस्थलेपि विशेषणं विशेष्येणेत्यत्र वा नरतन्त्रतत्पुरुषत्वं स्यादित्याशंक्य बहुलग्रहणान्नेति समर्थसूत्र
शेषे भाष्योक्तमसंगतमिति वाच्यं। दिक्संख्ये संज्ञायामित्यस्य नियमार्थत्वं [illegible] तथोक्तत्वात्। न च स्त्व राम
तज्ज्ञाष्यन्तु पोडं। एतेन स्वादिरेतरशम्यमित्यत्र कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिरिति समर्थसूत्रे कैयटोक्तमसंग ३०१

वमनुत्तमत्वनरत्वनियमात्पञ्चगवधनद्व्यादव प्राप्तानुत्तरपद [illegible] २

न तूत्तरपदग्रहणस्येति स्वीकारपर २

मन्दभिया मन्नुग्रहाय यथाश्रुतस्त्रार्थं तार्किकमतं वाप्नुस्त्त्य ५

छ्रुते पुंवद्भावस्य सर्वनिपातनयोः सिद्धये हितं छ्योक्तमिति स्वोपष्टंभको पन्यसनं निरस्तं। उक्तरीत्या केय्यर स्य
स्वयो ऽजन्वात यदच्येकार्थीभावसत्वादेवेत्यादि। तदपि न। परस्पर संबंधाभावादित्युक्ति विरोधात्। न
त्वन्वेऽप्राप्तविधयर्थमिदमिन्यस्यासंबद्धत्वात्। अत्र सर्वसंज्ञाप्रसंगाद्वार्त्तिके नित्यग्रहणं चैपर्थ्याञ्चोतस्माद्युक्ति
विरोधात्[redacted] दर्भविरो
धाच्च नव्योक्तमयुक्तमेवेत्याशयेनैतन्नित्यत्वविधायकं वचनमाह। द्वंद्व तत्पुरुषप्रियः। द्वंद्वाच्चुदषहान्तेति नित्यपष्ठ्य
। पतु दशमाध्यायेऽष्टः षडहोऽह्न इत्यत्र तरसामा कार्य इत्यत्रानेन वार्त्तिकेन द्वंद्वं हत्वा बहुव्रीहिरिति एवं पञ्च
यित्वा नेह द्वंद्व इति राद्धान्तयित्वा समासान्तफलकं वार्त्तिकमिति मीमांसकाः। तन्न। उत्तरपदपरत्वप्रयुक्तं द्वंद्व
स्य बहुव्रीहिं मनरेणानुपपत्तेः। एवं पञ्चस्योक्तिसंभवाभावात्। स्वरे विशेषस्य स्पष्टत्वात्। केचेमानाभावाश्वराद्धा
नोऽप्रसंगतएवेति दिक्। समाहार इति। भावेघञ्। ननु कर्मणि। पंचगवमित्यत्र समाद्विपमारा। नाबहुत्वेनैकवचना
×रूपयोरिनि ऐनेनन तुस्य सहस्राम नुवाद इत्यापास्तं। द्वंद्वो दाहरणानुवाद्य हषष्ठप्रिये अस्यवा ऽहषदप्रियः। छत्रोपानहा। ६

सि·र·सु नुपपत्तेः।नचद्विगुरेकवचनमितिसूत्रान्नैवमितिवाच्यं।पंचखट्वीत्यसिद्धेः।तथाहि।एकविभक्तित्वाभावेना
३०१ नुपसर्जनत्वाद्गोस्त्रियोरितिह्रस्वोनस्यात्।नचनपुंसकह्रस्वत्वेननिस्तारः।टाबंतइतिस्त्रीत्वात्।ततश्चादं
३०२ तलक्षणोङीप्नस्यात्।भावसाधनत्वेत्वेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमस्त्येवासमाहारापेक्षयानियमेन
वर्तिपदानांषष्ठ्यंतत्वात्।नन्वेवंतद्धितार्थइत्येवसिद्धेसमाहारस्यसमस्यमानपदार्थत्वादितिचेन्न।लुग्विधानकार्यप्र कृ४
संगात्।तथाहि।पंचगवमित्यत्रसामूहिकप्रत्ययस्यद्विगोर्लुगनपत्येइतिलुकिकृतेनस्यात्।पंचकुमारि
दशकुमारिइत्यत्रलुक्तद्धितलुकीतिङीपोलुक्प्रसंगश्चसमाहारग्रहणेनतुतत्सामर्थ्यात्समासवाक्यए
वसइतितद्धितोनैवोत्पद्यतइतिभावः।तद्धितार्थेमत्वर्थेप्रतिषेधोवाच्यः।तेनपंचगुरित्यत्रनमत्वर्थ
र्थस्यबहुव्रीहिगोचरत्वात्।नचद्विगोर्लुगनपत्येइतिलुकेवसिद्धेएकवचनंव्यर्थमितिवाच्यं।अप्राग्दीव्यतीयत्वे
नतदप्रसंगादित्याहुः।तेनावरात्संख्यापूर्वोद्विगुः।नन्वत्रद्विमुनिव्याकरणमित्यत्रापिद्विगुसंज्ञाप्रसंगस्तत्राह राम
गंते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यात्।नचसमानाधिकरणासंख्यासमासयहणाशंक्यादिक्संख्ये ३०१

दशागु४

४३ नवपञ्चहोतारो दशहोतार इत्यादौ पूर्वसूत्रेण समासे द्विगुत्वविरहादिगन्ते द्विगाविति पूर्वस्वरो न स्या
दिति वाच्यम्। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्यनेनेष्टसिद्धेः। ३४

संज्ञायामिति विहितेऽनिव्याप्तेः। न चेष्टापत्तिः। सप्तर्षयः पञ्चपञ्चाशत्सु इत्यत्रेगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसं
गेन समासान्तोदात्तत्वाप्रसंगादित्याशंक्याह नद्विगावित्यत्रेति। अनन्तरस्येति न्यायाद्विक्रमे
त्वे इत्यादिसूत्रद्वयकरणाच्चनानिप्रसंग [illegible]। एकापूपीति त्वौपचारिकसमाहारमादाय सा
धुः। कुत्सिता। कुत्स अवक्षेपणे। कर्मणि क्तः। स च मतिबुद्धीतिसूत्रस्थचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा
द्वर्तमाने इत्याशयेनाह। कुत्स्यमाने इति। उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः।
वैयाकरणेति। यः पृष्टः सन्प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात्स कुत्सितः। ननु व्या
करणं तदध्ययनं वा कुत्सितं वेदांगत्वेन प्रशस्तत्वात्। उं उं रू ७ इति। कुलञ्जरक्षेपणे। अस्मा ६
दुरः खर्वादौ णादिकः कुरप्रत्ययः। गोर्बहुलमन्यत्रापीति लुक्। रलयोरेकत्वस्मरणात् खसपरः। अ
त्राप्यधीतमीमांस एवं खर्वं वा कुत्सितः। शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव संनिधानात्। ननेहानैप
यिको दुराचारः। खञ्जकुब्जादिवदनियमे प्राप्ते पूर्वनिपातनियमार्थमिदं। पापाणके। एतौ कु

सिर.स स्सनाभिधायिनौ । तयोः पूर्वैराप रनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थमिदं । उपमानानि । येन वस्त्वंतरं साहश्यो
२०३ नपरिच्छिद्यते तदुपमानं । करणे ल्युट् । यथा गौरिव गवय इति । इह गौः करणं पुरुषः परिच्छेत्ता । उप
303 ह्वस्य माङः साहश्यहेतुकपरिच्छेदरूपत्वात् । साधारणपर्यायः समानशब्दस्ततः स्वार्थे ष्यञ् । स
मानो धर्मस्तमुक्तवान् शबाङ्कलकान्तिरिति भूतेल्प्युटू । तथा चोभयनिष्ठधर्मवाचित्वे सत्युपमेयपर
त्वं सामान्यवचनत्वमित्यर्थः । लेहरीकमिति । तत्र श्यामगीवचपलामगचप [redacted] ले
त्यत्र सामानाधिकरण्यासंवन्धाभावः सिद्धः । साहश्यं च संनिहितत्वादुत्तरपदोपस्थाप्यरूपामत्व
चापलादिप्रयुक्तमेवाश्रीयते । उपमानपरत्वं च भवत्तपूर्वं गम्या बोधयं तत्सूचनार्थमेव लौकिकवाक्ये इवशब्द
प्रयोगः पूर्वनिपातेति । अन्यथाऽनियमः स्यादिति भावः । उपमितं भूतकालोन विवक्षितं सदा हउ
पमेयमिति भाष्यावृत्तिः । काकति गंभीर इति केयष्टोकौग्गा मौर्य्या सादृश्यं न विवक्षितं किंतु विनतदु राम
रवगाहित्वादिना तस्य चाशहेनानुपादानात्समासो निर्वाध इति नव्याः । विशेषणं वृत्तैः करणा २०३

नविवक्षायांल्फहूानदाहभेदकमिति।आवश्यकमित्यर्थः।विशेषणविशेष्यभावेकामचारात्हस्प
र्तिलाइत्यादौपूर्वनिपातनियमेप्राप्तेइत्यशब्दस्पगुणक्रियाशब्दसंनिधौनेविशेष्यसमर्पकत्वमे
वगुणशब्दयोर्गुणक्रियाशब्दयोर्वाकामचारएवेतिव्यवस्था।यथाखंजकुब्जः।कुब्जखंज
इत्यादौ।सत्त्वेसंबंधिशब्दनयोऽन्यतरोपादानेनसिद्धेरुभयोपादानंस्पष्टार्थमितिकैयटः।हरदत्त
स्तुयत्रविशेषणविशेष्यधर्मयोःपरस्परव्यभिचारस्तत्रैवसमासोयथास्यात्।यथानीलोत्पल
मित्यादौ।यत्रतुननत्वकःसर्पइत्यादौतत्रमाभूदित्येतदर्थमुभयोपादानमित्याह।अन्येतुमेरुम
हीधरः।मंदराद्रिः।वसंतकालः।भोजराजइत्यादिप्रयोगेभ्योनिदर्शनमेतएवपत्रनेष्यतेतत्राकःसर्पः
लोहितमसत्वकइत्यादौतत्रबहुलग्रहणात्।नेतिकैयटःसमाधत्तइतितन्मतमेवसम्यगित्याकृ।
इदंत्ववधेयं।वीरःपचन्नित्यादौसमर्थसूत्रभाष्यकैयटानुरोधेनसमासोनेष्यतइत्युक्तं।परस्तोगु
णात्पत्रानतद्भाप्यापचमानयाठकः।यचहेवदतइत्यादेरसाधुत्वमेवाभ्युत्पमरणायितिभाष्यप्रयोगाद

सिरस्त वसाधुत्वास्तिचायंशिष्टप्रयोगाइति कैय्यटोपि व्याख्यातामध्यापकइति। अयंयोगरूढो नतु यौगिकः।
२०४ ड्व्यदानादिना प्रेरकेराजादौ प्रयोगाभावात्। तथाचउभयोः केवलरूढसहितान्यतरस्य वा योगरूढ
304 त्वे समासो भवत्येव पाचककयाठकः। अपराध्यापकइत्यादावपि न विरोधइति भावः। अपरस्येति। पक्षा
दितिसूत्रभाष्यस्थमिदं श्रेणयः। आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयः प्रकारवाची। श्रेणय द
यः पृषं तेक्रनाह्रिराहृतिगणाइति भाष्यात्। एकेन पण्येन शिल्पेन वा येषां जीवनं तत्संघः श्रेणिः
तत्र श्रेणीस्थानां दंडनादि करोतीति प्रसंगवारणार्थमाह अर्थवचनमिति। ततश्च पृथक्स्थिता
नामेकत्रकरणाएवसमासइति भावः। केन। विशिष्टशब्दो वधारणार्थकः। नञ्मात्राधिकेन
क्तेनेननञ्सहितं क्तांतं समस्यत इतिसूत्रार्थः। नेह। सिद्धंचाभुक्तंच। नुड्इडधिकेनापीति वाच्यं
। अशितानशितेन। क्लिष्टाक्लिशितेन। आगमानंतरस्यापीभेदकादेशस्य चोपलक्षणार्थं नुड्ग्रहणं। शाम
तेनक्षितंनाक्षितं। मित्यत्र नुगाधिकेक्षुनाक्षितमित्यत्रशाक्षोरन्यतरस्यामितिक्तेत्वे चनाक्षा २०४

ष्ठिः। कृतनाकृतनमिति। एकमेव वस्तु एकदेशकरणादेकदेशाकरणाद्वि वस्तुच्यते। कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्ने॥ कतरत्यादिति कतमशब्दसाहचर्यात्तद्दशस्येव कतरशब्दस्यापि ग्रहणे सिद्धे जातिपरि
प्रश्नग्रहणं ज्ञापकं कतमशब्दस्यार्थान्तरपरत्वे। तथा च प्राचीनवृत्तिषु प्रत्युदाहृतं कतरो भवतोर्देवदत्तः॥
कतमो भवतोर्देवदत्तः॥ किं क्षेपे॥ किंराजेति॥ क्षिमः क्षेपे वर्तते समासान्तनिषेधः॥ क्षेपे किं। को राजा पाट
लिपुत्रे। तत्पुरुषः॥ अर्शआद्यजन्तः समानाधिकरणशब्दः समानाधिकरणपदक इत्यर्थः॥ पुंवत्कर्म
धारयजातीयदेशीयेषु॥ पुंवद्भाषितेनेत्येव सिद्धे जातीयदेशीययोरपि नसिलादित्वादेव किमनेनेत्याशंक्या
ह। स्त्रीणां प्रियादिष्विति नेत्येति चामहेति। पुंवद्भावे [redacted] स्यान्महतवन्त्याकारः। कोपधादेरिति। नकोपधायाः॥ संज्ञापूरण्योश्चावृद्धिनिमि
त्तस्य च॥ स्वांगाच्चेतः॥ जातेश्चेति पंचसूत्र्याप्रतिषिद्ध इत्यर्थः॥ क्रमेणोदाहरणानि पाचकेति। स्त्रीपुंसलक्षणाति
। स्तनश्मश्रुादिधुक्ताश्चीत्यर्थः। कठध्न्ते इति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां कुत्सितानीत्यस्य प्रक्रियाकरे तद

सि.र.स्त्र

३०५

305

भावान्नेदमन्यथासिद्धं। धूर्त्तबकक्ष्यसाध्वेवाप्रशंसावचनग्रहणं को शप्रसिद्धमतल्लिकादीना
मेवग्रहणार्थं तेन प्रशस्तशोभनमक्षुचिमद्दादीनां नानावर्णाः वर्णा वाचिनासमानाधिकरणे नेत्यर्थः। हृ
ष्मसारंगइति। सारंगः शबलपर्यायः। सच गुणोपसर्जनद्रव्यवाची। हृष्मग्रहणं पि हृष्ममेव यपवके भान्तः
गौणासामानाधिकरण्ये विशेषणं विशेष्येणोत्पाप्तविदमास्थं। न चेहम तन्त्रत्वात्तनीयासमासेन
सिद्धमिति वाच्यं। शुक्लबभ्रु हरिनबभ्रुरित्यादौ तल्लत त्वाभावात्। भाष्येत्वनुपपत्त्या ख्यातमिदं। वर्णो वर्णो
नेतइति शुर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्ध्यः एनदेवेति। ज्ञायकांतरसमुच्चयार्थ एवकारः। नत्ववधारणार्थः। तेन
सुवारवलतीत्यत्र जरतीशब्दस्य समासविधाने नापि ततज्ञायनम विरुद्धमिति भावः। चतुष्पादः जातीति
मंडूकप्लुत्यातदनुवृत्तिरिति भावः। जातिः किं कालाक्षीगर्भिणी। चतुष्पान्निं ब्राह्मणीगर्भिणी। विशेषणा
समासस्य स्यादेवाशुर्वनिपातभेदात्। मयूरव्यंसक इति। एवं च व्यंसकस्य गुणवाचित्वात्पूर्वनिपातप्राप्ताराम
विदमास्थमिति भावः। अन्ये तु मयूरव्यंसको मयूरव्यंसकः कांबोजमुंडः कांबोजमुंडः इत्युपमा ३०५

नसमासायवादोयंउपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यप्रतिपदोक्तसमासेकृतार्थत्वात्समासांतोदात्तत्व
मेवेत्याहुः।पिबनेति।कृपायाअन्यपदार्थत्वाल्लिंगयांठाशसमासत्वेनप्रातिपदिकत्वात्।राजांतरमिति
त्रंतरशब्देननित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहोदर्शितः।मौ शब्देनाप्येवमित्याह।चिदेवेति।अवधारणा
र्थश्चकारः।तेननसमासांतरं।नञ्।इहविभक्तिनकारयोर्विशेषाभावात्नकारोच्चारणं।इयानशब्दस्य
विशेषणात्त्यामादिलक्षणास्यास्तुबंनत्वादेवाग्रहणंसिद्धमितिह्रस्वत्वादयः।तच्चिंत्यंप्रत्ययग्रहणापरिभा
षयातदंनस्यास्तुबंत्वानुपायानायदपिनलोपोनञस्तत्रविशेषणार्थोनकारः।तत्फलंचनैकधेत्य
त्रालोपइतिकेचित्तदपिचिंत्यं।अपापमविघ्नमित्याद्यव्ययीभावेनलोपस्यसावकाशत्वात्नैकधेत्य
स्यनिर्बाधत्वाच्चेतिचेत्।अत्रब्रूमः।अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थंनकारोच्चारणं।नस्तत्पुरुषेतुल्यार्थत्व
त्राव्ययेनञ्कुनिपातानामितिपरिगणनात्।अतएवस्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञावित्यस्यनग्रहणं।इदंप्रदह
नेत्यक्षरस्यत्रालिंगात्वा।किंतुनिपातनस्यैवेतिदिक्।नलोपोनञः।नगोशितिवक्तव्येनलोपवचनंसाक

सिरस्तु काथ्यते नाकत्राह्मणाः अकनामुइत्यादि सिद्ध मित्याङः ठानञोनोणानोन ञइतिवास्तवचंा नञः सा
३०६ नुबंधकस्यग्रहणामब्राह्मणाः। नेकधेत्यत्राव्याप्तवतिव्याप्तिवाहणाथीयनुञत्तरपदाधिकाराहिमपू
३०६ र्वपदेननञ्विशेष्यतेतेन नदंतविध्यभावात्प्रत्ययमात्रस्यपूर्वपदत्वाभावान्नैरणार्थइत्यत्रनातिप्रसं
गइतिकेचित् तन्मंदाःप्रत्ययग्रहणपरिभाषायाःसर्वापवादत्वात्। तत्प्रत्ययापरत्यपयोरित्यस्यबाधे
प्रमाणाभुकेरुयानचेरवग्रहणोनोत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्तीतिज्ञापनान्नैव
मितिवाच्यं।सप्तमीनिर्दिष्टप्रत्ययस्थलएवज्ञापकाश्रयणात्। संभवस्थलेएवतदाश्रयणाच्च। अत्र न
एवाखित्यनव्ययस्यपरान्नैःकृतीत्यादौननदाश्रयणं।तस्मादीषद्कृताविभक्तावपुथमायामित्यादिलिं
गेनप्रत्ययोनेवत्यहयनेङ्त्यवशरणं।तस्मात्नुट्। नञोनुट्। इत्यर्थेनतस्माद्ग्रहणं। नचैवेनुगेवास्तुनतस्मा
मर्थ्याद्विविधोपिनलो[illegible]नुस्मइत्यादौनभविष्यतीतिवाच्यं।उभुट्प्रसंगात्। अनचिचेतिज्ञापकाश्रयणे।राम
चप्रातिपत्तिगौरवंस्यादनोनुट्कृतस्तस्मिंश्चकृतेतस्माद्ग्रहणमप्यावश्यकं।यास्मिन्विधिरितितदादिविधौस ३०६

दू २ पौः २

नलोपः प्रातिप[illegible]दिकान्तस्य २

नलोपः नलोपःप्रातिप

प्रमीनिर्देशस्योपयोगात्तस्मादितिपंचम्याषष्ठीप्रकल्पनमित्याशयेनाह।अत्रादेरितिउत्तरपदस्येतिशेषः।
तेनअत्रंरवतीत्यत्रनातिप्रसंगः।नञोनलोपस्तिङीत्यस्यासमासार्थत्वान्।अनश्वइति।उत्तरपदार्थप्रधा
नोयंसमासः।तथाहि।आरोपिताश्वत्वेगर्दभादावश्वशब्दोवर्त्तते।नञस्तुआरोपितत्वमारोपमात्रंवाद्योतय
ति।विषयत्वंतुसंसर्गः।तथाचानश्वआरोपिताश्वत्वइत्यर्थः।नचैवमन्यपदार्थप्राधान्यप्रसंगः।धर्मिणउ
५अ त्तरपदार्थत्वात्पर्यमात्।अन्यपदार्थप्राधान्येहिबहुव्रीहिरयंविशेषविहितत्वाद्बाधकःस्यात्।ततश्चावर्षाहे
मंतः।अनर्थः।स्त्रीअब्राह्मणकइत्यादिनसिध्येतापरवल्लिंगमित्यत्रभाष्येतत्पुरुषग्रहणस्यप्रत्याख्यात
त्वात्।किंचासःअतस्मायित्यादौगौणत्वेनसर्वनामकार्यंनस्यात्।अतएवउत्तरपदार्थप्राधान्यमपि
निरस्तं।अत्रचलिंगेतदोःसश्चसाविस्यत्र।तोरितिवक्तव्येतदोग्रहणं।अन्यथाऽनेषइत्यत्रनकारेऽति
प्रसंगाभावात्किंतेन।अश्वभिन्नोब्राह्मणाभिन्नइत्यादिबोधस्तुफलितार्थपरतयाकथंचिन्नेयइतिभाष्या
रूढः।पंथाः।अनेकमन्यपदार्थइतिनिर्देशोप्यतएवोपपद्यतेनापतत्यनेकइत्यत्रेकशेषेणाध्यारोपितैक

न्तामेवेति पूर्वपदार्थप्रधानोयमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। तस्य लिङ्गसंख्यानन्वितत्वे समासेपि तथात्वाप
त्तेरनेन विशेषविहितेनाम्प्रयी भाष
परत्वेपि ज्ञेयम् १ मितिनव्याः १

त्वस्य बहुत्वाद्बहुवचनं नानुपपन्नम्। अन्ये तु तस्माद् अयमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता अप्राशस्त्यं वि
रोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इत्युक्ता अब्राह्मणः अपापं अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवः अध
र्म इत्युदाहृत्योक्तलिङ्गेनानञ्समासादित्यादि साधयन्ति। नचैवमनेन ह्यसमाराइत्यादौ बहुव्रीहावपि सर्व
नामकार्यप्रसंगः। ज्ञापकस्य तत्पुरुषमात्रविषयकत्वात्। एतेन द्वौ रितिसूत्रेऽनञ्समासग्रहणात्।
अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्रैकवचनं नञ्त्वेमां वबाधित्वाऽसमिर्त्रिकमित्यादौ तत्पुरुषस्येवापत्तेः। न
ञोऽभाववल्लत्वे कत्वमंगीकृत्य तन्निष्ठलिङ्गसंख्यांगीकारेप्यवर्षा हेमंतइत्यादौ हेमंतादिगतलि
गसंख्याप्रसंगात्। नचपरवल्लिङ्गमित्यत्र तत्पुरुषग्रहणस्याप्रत्यख्यानात्त्रिस्तारः। लिङ्गातिे
देशेपि वचनातिदेशाभावात्। नच द्वन्द्वैकवचनांशेऽपि एकवचनांतत्वे अमितव्याहेमंतस्य यल्लिङ्गं वच
नं च तत्समासस्यापि प्राप्नोतीति भाष्यविरोधात्। आकाशेमानाभावान्सर्वदाभक्ति रेवेत्यत्र नियमेमा राम
नाभावादेकवचनांतस्यापि साधुत्वप्रसंगाच्च। एतेन पूर्वपदार्थप्राधान्यमपि समर्थितम्। शक्यतः ३०७
प्पदर्थे नसामानाधिकरण्यात्तत्पुरुषव्यवस्था। त्वादिन्नाभिन्नाश्र ति २ यिका भवनक्रियेति बोध
सोऽनुत्तमम्। तदपि न। त्वद्भवतिमद्भवतीत्यादौ मन्तोपिमध्यमाद्यापत्तेः जौरोनेतिवेद्त्वंभवसी
स्यादित्याघः पन्दूएवअयायानितिध्येयम् २ २

१ अपि चैवम त्वं भवसि अन्न हं भवामीत्यादौ पुरुषव्यवस्था न स्यात्। यद प्यत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मद्भिन्नेलक्षणा। तथा च भिन्नेन युतिमूल बरोत्यादिकं न

नित्यत्वोक्तिरयासम्भ्रान्त्यासत्तानावृत्ता। असंदेहादिति। इहारोपितसंदेहाः सिद्धान्ता इति नार्थः। न हि वैयाकर
णस्य संदेह उत्पद्यते न ह्युपपत्तिः। किन्तु संदेहात्यन्ताभाव इत्येवार्थः। तथा चाव्ययीभावे प्राप्ते भाष्यप्रयोगात्त
त्पुरुषोऽपि भवतीति भावः। स्यादेतत्। अव्ययादाप्सुप इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणाद्द्वन्द्वेतरविभक्ते
४ त्वा श्रातथा लुकोऽप्रसंगादव्ययीभावाग्निकारेऽपि तत्र त्यभावान च नो व्ययीभावादित्यप्रसंगः। तस्य लुग्विधे
धसंनियोगशिष्टत्वात्मेवं नत्वोक्तविहितविशेषणात्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। नास्वरादिष्वप्यव्ययी
भावश्चेति पाठात्तदन्तविधिर्नादोषश्चोत्साचाप्रयोगादिति। यत्तु पदाऽभावसामान्येन नञ्पर्वतेन तदाप्यव्ययी
भावः। अभावविशेषविवक्षायां तु नञ्तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन नञ् वृत्तपदार्थप्राधान्यासंभवादि
ति केचित्तदसत्। असंहितमित्यत्राप्यभावविशेषस्यैव प्रतीत्यानञ्तत्पुरुषापत्तेः। प्रतियोग्यनालिंगिताभा
वप्रतीतेः क्वाप्यदर्शनात्। तत्सत्त्वे या पापाभावोऽपापमिति भवद्भुक्तनञ्तत्पुरुषोदाहरणासंगतेश्चेति डि
होपदनिष्ठेतरपदपरत्वाभावादप्राप्ते वचनात्। अपचसीति। कुत्सितं पचसीत्यर्थः। कुत्साद्योतनाय नञ्

२ सन्देहं प्रागभाव इत्यर्थ इति कैयटः। तद्धीत्यातु नाव्ययीभावप्रसक्तिः २x

सि॰र॰ख लेमेत्तुक्तं नञ्शब्देनेति नञ्समासेन्ननेकधेत्यवस्यादिति भावः। नन्वत्र मानोनाः प्रतिषेध इति स्मरणा
३०८ दकारेणैव नत्वञ्रूपो विधेयः। नलोपो नञ इति सूत्रं च स्वउंजान न्यान्तुउच्चीत्यवसस्त्यतो। नन्वत्र स्ता स्व
308 रूपादिस्पत्राप्यान्नुहरणमेव कर्त्तव्यं प्रतिपदोक्तपरिभाषया च नातिप्रसंगः। न चैवं नासत्यासोमपनयो
न मुचिर्योतथ्पि कौ। देवो भुक्तत्वेदासकृन्नानामित्यादौ यथमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसंगः। न भ्रायन
यादित्यत्र कार्यान्तरवत्त्वस्यापि निपात्यमानत्वात्। यद्वा नभ्राडित्याकारस्य नुडेव निपात्यते। उक्तं
ध्यां। तथा च नञा नञ्शब्देन वा समासे नोदात्तत्वमकारेण समासश्चाकृदात्तत्वमिति व्यवस्था सिद्धा। किं
गौरवाश्रयेण। उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपायाः पानानेति न्यायादिति चेदोमित्येवेति दिक्। नभ्राडूनवेदइति।
कृन्न दीर्घस्यैव सूत्रेऽनुकरणमिति भावः। न मुचिरिति। सर्वधातुभ्य इन्नित्युपधालिकिदिति किञ्चास्य गु
णः। उर्यादिः। क्रियायोगइति। एतच्चोपसर्गाः क्रियायोगइत्यतोऽनुवर्त्तते। च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ। राम
न्त्वाह च्व्यादयूर्यादीनामपि मत्रैव गतिसंज्ञा। तेनेह न पुरीयत्कायत्तु नेषां स्वामा व्याक्रियां नञ्योगो नास्त्ये ३०८

वेत्तिकेयटनव्यादयः।तन्निसंज्ञकभाष्यप्रयोगविरोधात।नचान्यथाक्विपयोर्यदिच्छिडाचांयेगोस्ती
न्कत्तरभाष्यंविरुध्येतेतिवाच्यं।तस्यक्षवस्तियोगइतिवक्तव्यमिहमाभूत्तङ्गरीपत्क्वत्कपक्कमस्व
भाष्यानुरोधेनोपसंहारेपिगतिसंज्ञायाम्रूर्यादीनांक्रियांतरयोगाभावपरत्वात्।यदपिश्वाविःप्राकु
शहेमुक्त्वान्यथाकरोतिनैवयोगइतिमाधवादिग्रंथेस्थितंतत्थैवोदाहरतिऊरीकृत्येति।मूल
मवतारितंनव्यैस्तदपिनाऊरीभूयेतिभाष्योदाहरणाद्दर्शनमूलकत्वादितिमत्वादिव्यात्रमुदा
हरतिऊरीकृत्येति।संज्ञाफलंतुसमासस्तल्फलंचल्यप्।ऊरी।उररी।एतावंगीकारेविस्तारेचाश्राविः।श्रा
द्धस्यतुसाक्षात्प्रभृतिष्वात्कृतेयोगेगतिसंज्ञाविकल्पः।स्वस्तियोगेत्वनेननित्यमितिवाध्यं।ऊ
रीतिहृत्स्वस्तियोगेसेपघकर्तरीतिविः।श्रस्यद्वाविमाकारःपटेति।डाचिबहुलंद्वेभवतइतिपट
द्धहस्यद्वित्वंश्रव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्द्धादितिडाचिटिलोपः।नित्यमाम्रेडितेडाचीतितकारप
कारयोःपकारएकादेशः।निपातसंज्ञायासमोवेशार्थश्चकारः।तेनऊरीकृतमित्यत्रगतिरमतरह

सि॰र॰स्त तिरूर्वपदप्रकृतिस्वरेण॥ घटानत्वं सिद्धं॥ निपातनाद्राधकदानेर्हस्वसूनेऽकारिकेति॥ भावे पर्यायाया दिसूत्राद्वु
३०९ ञ्॥ तदाह क्रियेति॥ मर्यादा स्थितिरित्यर्थः॥ यत्वड्यपरे॥ क्रियायोगइत्यनेन कारिकाशब्दस्य वि
309 शेषणं॥ छूकेवाचीनं स्थानइति केऽपरोक्ते रितिभावः॥ अनुकरणं॥ अवितिपरं किमिति॥ ते प्राग्धाता
रित्यस्य संज्ञानियमयत्ने व्यर्थमत्वं प्रश्नः॥ इनाप्रयोगनियमय[illegible]नेन व्यर्थमितिमन्वाप्रत्यो हरति ८४
॥[redacted]॥ खाडितिहृत्वेति॥ अन्यर्थेषु प्रयोगो नैव स्यात्किंत्विति रवा इहत्यैवेतिभावः॥ न चै
तदपि षष्ठेन तत्पुरुषघटितेनञ्तत्पुरुषपक्षे असंगतमिति वाच्यं॥ बहुव्रीहिघटितेनञ्तत्पुरुषस्यैवा
श्रयणात्॥ आदरः॥ अनादरइति॥ अविद्यमानादरोऽनादरइति बहुव्रीहिः॥ तेनादरसंभवेऽगति ऽसंभवे वाच्य
त्वं सिद्धं॥ तेन पुरुमसत्कृत्य पार्श्वंडिनमसत्कृत्येति निर्बाधं भाष्ये तु असद्ग्रहणं प्रत्याख्यातं॥ आ
दरानादरयोः सदित्येव सत्स्यतां॥ तत्र सच्छब्दस्यानादरइति त्वाऽसंभवात्सामर्थ्यादसच्छब्दः एवं भवि राम
ष्यतिकिं तद्ग्रहणेनायथा गोष्पदं सेवितासेवितेत्यत्रा कृत्स्नविषयेति॥ फलं तु नासदासीयं ब्रह्मसत्कृमि ३०९

तिशांकरमाख्यमादाय नव्येर्नासदासीदितितांनतमनुकृत्यानुकरणांचानिमीतिनिपातसंज्ञायाम
व्ययानाभमात्रइतिडिलोपकृते गुणावचनेति सूत्रायत्व पस्पशायां स्त्रीष्विवायमहं वदेदितिश्लोके ऽय
महमित्यस्यानुकरणं [redacted] चेतिनिपातसंज्ञो क्वाको स्य मेतत्सर्वस्व ग्रंथापर्यालोच नमू
लकत्वादसंबद्धं नासदासीयमित्यत्र क्रियायोगाभावाद्भावस्य तत्कत्रिसत्त्वाः कास्विषयत्वं नमुख्यम
तासंकोचेमानाभावाद्भूषरो ऽलमित्यत्र भूषरोकिं। अलंभुक्तोदनं गतइतिवृत्तिकृत्सत्पदाह
रणाच्चेतिनकश्चिद्दोषः।नासदासीयमित्यत्राण्यनिनास्ति क्रियायोगस्येवेति दिक्। अंतरा।अपरिग्रहः।प्रयो
गोपाधिर्नेतुवाच्यकोटिप्रविष्टइतिभावः।करोगहस्येति।अत्यंतमभि लष्यतत्निहितियर्यतंपिबतीत्यर्थः
तथाचश्रद्धायाअपगमात्त्वतिघातावगतिः।मनोहतस्येति।सूत्रेईरणंतुकइतिभावः।अद्वेत्यादिकं।क
रोहत्वागतः।सद्भमस्तंदुलावयवः करास्तस्मिन्कृत्वेत्यर्थः।पुरस्कृत्य।नमस्कृरसोरितिसः।असुपुरः
यत्वपसीत्यत्रस्थितमित्यधाहारात्रहशिंप्रत्पगतिन्त्वा।अव्ययंकिंपुरोपुरः कृत्वागतः।अस्तं चा।अव्य
याप्र तिर
पुरं१

सि०रु०
३१०
31P

येतिकिं। असंस्कृत्वाकांडं गतः। क्षिप्रमित्यर्थः। अदः कृत्येति। यदा स्वयमेवालोचयति तदेदमुदाहर
णं। अदः कृतमिति। गतिश्चेन्नं तरङ्गतिश्चेद्विपदप्रकृतिस्वरेण। घ। दातत्वं। वृत्तौ तु क्वचित् सत्वविशिष्टः
पाठोऽपपाठः। सो पदादावित्यस्यानव्ययस्येति वाच्यमिति निषेधान्न। तिरः। अन्तर्द्धौ। किं। तिरो भूत्वा
। पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः। विभाषा। तिरः कृत्येति। गतित्वाभावे तिरसो न्यतरस्यामिति नसः। तत्र गतिग्रहणा
नुवृत्तेः। माधवस्तु पराभवे तिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्सत्वविधौ न नदनुवृत्तिरित्याह। अन्तर्द्धौ विद्य
वातिरस्कृत्वा कांडं निष्ठति। उपाजे। विभक्त्यंत प्रतिरूपका वेदंतनिपातौ दुर्बलस्य बलाधाने सादृश्या
शयेनाहा दुर्बलस्येति। साह्याद्यमर्थ। मांतत्वमिति। पाक्षिकगतिसंज्ञासां नियोगेन नित्यमिति शेषः। नन्वे
वमेतदपवृत्तो घंतत्वाद्वित्वं गतिसंज्ञायां लवणीकृत्यैवस्यान्न तु लवणीकृत्वेति वा क्वमिति वाच्य।
लवणादीनां मन्त्याद्यर्थवृत्तित्वेऽनुक्तार्थत्वाभावेन ष्वेरभावे पाक्षिकसंज्ञाविधाने नोक्तवाक्ये बाधका रामि
भावान्न। भाष्ये तु तबलवणाशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणीशब्द आदेश्यतेनस्य च संज्ञा ३१०

विकल्प इत्युक्तं। उभयथापि त्रैरूप्यं निर्बाधं। मध्येपदे। एषामनत्याधानरूपार्थे। विशेषे एवं
तत्त्वमविशेषेण। निपात्यते नेन गतिसंज्ञासंनियोगेन। अनत्याधाने किं। हस्तिनः पदे हत्वा शि
रः शेते॥ निवचने वचनाभावः। अर्थाभावे व्ययीभावः। निसंहस्तौ उपयमनरूपार्थे एवैतयोरे
तत्त्वमौदत्त्वं च निपात्यते। उपयमने किं। हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः। एवं तावद्गतिसमासानुदाहृत्य
प्रादिसमासान्वक्तुमुपक्रमते। प्रादयइत्याह। अमिति। सुपुरुष इति। कुप्रायोगाभावान्न गतिसंज्ञेति भावः।
इत्यादि प्रादय इति। उभयत्र हृः प्रकारेण। नेतुराचारः पुरुषोद्धुः पुरुषइत्यादि सिद्धं। प्रगत इति। अनेन गमनार्थे ह
तिमस्य पदविग्रहे। तान्नित्यसमासत्वं च दर्शितं। अत्यादय इति। अत्यादिपदात्तु गतो वेलामुद्वेलः। प्रतिगतोऽक्षं प्र
त्यक्षः। अभिगतो मुखमभिमुख इत्यादि सिद्धं। कर्मप्रवचनीयानामिति। सुराजा अतिराजा अतिखट्व इति भाष्यो
दाहरणान्यवनीस्तजायामित्यादिवार्त्तिकाच्च स्वतिभिन्नानामित्यर्थः। वृक्षं प्रतीति न च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
सामर्थ्यादिह न समासस्तस्य नित्यत्वादिति वाच्यं। इह प्रतिलक्षणे यत्नात्यत्र न स्याः सावकाशत्वात्। अन्वर्थ

सि॰कौ॰सु॰ संज्ञाविज्ञानात्संबंधविशेषद्योतकत्वमेवप्रत्यादीनांनात्क्रियान्वयित्वमित्यसमडङ्करीत्यात्त्र्अपिस्कन्नामित्यदाह
३११ र्य। अपिस्कयात्तविस्तुमित्यादावपिः पदार्थेन्यस्यसावकाशत्वात्। तत्रोपपदेनतु [illegible]ग्रहणं किमर्थं। नचास
311 त्यस्मिन्सप्तम्याएवसंज्ञास्यात्संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंताग्रहणात्। समासस्तु समर्थपरिभाषयातदंतस्यस्या
दिति प्राचांवचः सांप्रतं। अन्वर्थसंज्ञयैवतदंतग्रहणोपपत्तेः। नचयुष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीत्यत्रेवपूर्वरूपमाश्र
सप्तमीकेऽसंबेरमहत्यादावेवसंज्ञार्थंतदिति वाच्यं। अनिष्टत्वात्। कुंभकारोनगरकारइतिभाष्यासंगतेश्च। त्याप्रे
क्याहासप्तम्यंतमिति। तथाचसप्तमीपदसप्तम्यंतपदोपलक्षणं वा चकपदेभावकमितिसूचनायस्मग्रहणमितिभा
वः। नचाहरकुंभंकरोतिकटमित्यत्रोपपदसंज्ञायांकर्मण्यणप्रसंगः। समासस्त्वसामर्थ्यान्नेतिवाच्यं। उक्त
रीत्योपपदसंज्ञायाःपदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थित्यादोषाभावात्। कर्मादीनांसंबंधिशब्दत्वेनयस्य
यदपेक्षयाकर्मत्वंतस्यतदपेक्षयोपपदसंज्ञेतिव्याख्यानाच्च। स्यादेतत्। [redacted] तत्रग्रहणाच्च राम
स्थानेचप्रक्रियाहेतुकरीत्यासन्निहितधात्वधिकारपरामर्शार्थंतत्। अन्यथाच्लिलुङीत्यत्रलुङंतेउपपदेऽस्पर्धाः ३११

स्यादिति वाच्यं अधिकारादेव तत्सिद्धेरित्याशंक्याह तस्मिंश्च सत्येवेति तत्र च कर्मण्यणित्यादौ क
र्मणीत्यावर्त्यैकं प्रथमान्तत्वेन विपरिणामय्य कर्मोपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिंश्च सत्येवेत्यादिव्याख्येयमि
त्यर्थः संपादकं तद्व्यवहरणमन्यथा कर्त्तरि कारक इत्यपि साधु स्यादुपपदसंज्ञानुकुंभस्य कारक इत्यस्यासा
धुत्वज्ञापनार्थं स्यादिति भावः। यत्तु तद भावे कर्मण्यभिधेये तस्यादित्यर्थः स्याद्यथाधः कर्मणि इ नि
त्यत्रेति प्राञ्चः तन्न। एकवाक्यतया प्रवृत्तोपपदसंज्ञायामिर्विषयत्वापत्तेः। दृष्टान्तेन तु व्याख्यानादर्थं ग्र
हणमिति न दोष इति दिक् उपपदमतिङ्। अत्र वृत्तिकृता उपपदमतिङ् नेसमर्थेन समस्यत इत्युक्तं वोच
त्तन्न नाडन्दर्शी चर्मकार इत्यादावपदान्तमान्न लोपानापत्तेः। निर्गतः संध्यं तन्त्वन्तत्त्वपरस वर्णयोर
नापत्तेश्चातो निङ्व्यवहरणं नोपपदविशेषणं किंतु समासस्य। अनवकुंभमषियोरिति सूत्रे किं वृत्तस्यानधि
कारादकिं वृत्तग्रहणानर्थक्यमित्युक्ते उपपदसंज्ञार्थं न हि किं वृत्तग्रहणमित्याशं [redacted]

सिर·सु
३१२
312

●कायाममतिङिति समासप्रतिषेधात्संज्ञावैयर्थ्यमिति भाष्योक्तेरित्याशयेन व्याचष्टे। अतिङन्तस्य समास इति। एवं विति
न्त्यनुवर्तनत एवेति भावः। कुंभकारमिति। कृद्योगे षष्ठीविधानादत्र अतिङ्मिति। ह्येपेत्यधिकारात्किं तेनेति प्रश्न
ः। इतरो वह्यमशाप्त्वापकर्ममनसि निधाय प्रत्युदाहरति। मामभवानिति। समासाभावस्सूचनायमध्येभवानिति प्रयु
क्तः। पूर्वस्सूत्र इति। कुप्रादयः। गतिः। इति योगविभागश्च कर्तव्य इत्यर्थः। तथा चेति। गत्युपपदानां शज्ञायनवद्वारका
रकं प्राप्यं गीक्रियते। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात्। यत्तु कारकोऽशपि कर्तृकरराद्दित्यत्र कृद्ग्रहणं लिंग
मिति कश्चित् तन्न। काष्ठैः पचतितरामादध्याकृत्य पूर्वोत्पादौ तद्धितान्ते समासनिवृत्तकत्वेन तस्यार्थवत्वा
न्यत्वात्तत्र पंचकुलग्रहणं लिंगमित्याहुः प्राणीति। कृदंतावयवमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः। पूर्वपदं
नु पुंवत्तमेवापरिभाषाफलं दर्शयन्नुगतिमुदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति [redacted] व्याघ्री आतश्चोपस
र्ग इति कः। व्याघ्राधेमेति श्लक्ष्णं ङीष्टतेः संज्ञायां नेति प्रतिषेधात्। व्याङो घ्राशब्देन गतिसमासः। तस्य स्त्वं नायेह्ना सम
यां हि संख्याघ्रेयेत्वसनतः पूर्वमेव चालिंगबोधकयापाभाव्यं नङीषाघ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावान्नतोऽत्र ३१२

गत्यादीनां कृद्भिरेवेति कृते नेति नियमात्स्यपचति तरां प्रजल्पतितरामित्यत्र न गतिसमासः। क्रियाप्राधान्यं स्वार्थिके तद्धिते ष्वस्तीति तन्निरूपित गतित्वमप्यस्ति प्रशस्य। यक्रियेत्यस्य या क्रिया यां क्रियेति व्याख्या नात्। तत्र यतिङ्‌न्तं यद्यपि नोदात्तवत्तथाप्यामन्तेष्वत्ययेस्वरे राादात्तम्। ते नतिङ्‌चोदात्तवती। त्यनि

शब्देन समासेऽदं नत्वा मावाक्यानि लक्षणोऽशनस्यात्तरायघण्कृयपदत्वेनाप्येतत्सिद्धं तथापि गतित्वसञ्ज्ञा वमात्रेणोदं कारकमुदाहरति। अश्वक्रीतीति। अश्वेः क्रीता कर्तृकरणे कृतेति समासः। क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष्। उपपदमुदाहरति कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति व्याघ्रीवत्समासः। सुप्यातिति योगविभागात्कः। यत्तु कुगतीति सूत्रे सुप्सुपेत्यनेनानुवृत्ते सिद्धा पि समासः। ऊरीकरोतीत्यत्र कंठाचा तन्नात्रय पकुष्टा तिङ्‌ग्रहणेन विरोधात्। यद पि सुप्सुपेत्यनेनानुवृत्ते व्याघ्रीति फलमुक्तं तन्नान्यमपि विशेषमाह तिङापि समासइति मूलमवनारितं कैश्चित्। तत्र पिनात्क्त प्युक्तेः। यत्रोदात्तवता गतिमता च तिङा समासो वार्तिकेन विधीयते तत्रैवेत्यर्थ इत्यन्तरग्रंथे न विरोधा च्चानानुमाक्त स्तत्रेगति ङ्‌समासः। उदात्तवतेति वार्तिकेन तु सद्‌वीरोपहृरीकरोतीत्यादावितिचेत्सत्यं प्र ष्टानुरोधेन हरदत्तादिभिस्तस्य च्छांदसत्वांगीकारात्। लोकेनुप्रभवतीत्यादावेकपद्यप्रमोधात्पसर्गयोः संहिता यानित्यत्वमूलाः। ननु समासप्रयुक्तः। सह सुपेत्यत्र हस्यरानामुक्तलातारापच्चुतिङे कृत्वा दे रुक्त्वा नसुबुत्पत्तिरिति प्रसादकृतो क्तं तन्न। एकः द्वावित्यादावि वनस्यदुवीरत्वात्तान च तिङासाधुत्वावगतेर्न सुबुत्पत्तिरिति वाच्यात्स्यप्र चांस्तु हरणानिरासकं गतिकारकोपपदादिति स्रत्रस्थभाष्यमूलं बोध्यम्। यदा तु कृद्भिः समास स्तदा सुबुत्प तेः प्रागेव समास इति नियमो ननु प्रागुक्तरीत्या कृद्भिरस्यैवैयर्थ्यमिति बोध्यम्। यत्तु तरवत्ते नसमासे तत्तस्या मितिमतान्तरं नव्यादिभिरुक्तं तत्र मूलं मृग्यम्। २४

नेनोद तं वति पदे गत सिद्धातः सिध्यति। तिङ्ग्रहणं ते त्रमास्ति तिमा ध्यपरान्ता नारा। य तु गतिसमासके विदङ्क्षी व कुं स्ति

सि॰ स्रु

३१२

313

हनि केटिप्रविष्टत्वेनन केवलेति निषेधविषयत्वान्नचैवं धात्वुपसर्गयोः संहितायानित्यत्वे अभिप्रभराअ
म आयाहीत्यादौ पदपाठेऽवसानमनुपपन्नमिति वाच्यं। असमासत्वप्रदर्शनार्थत्वेन तस्यादोषत्वात्। पद
पाठस्य व्याख्याविशेषतयानुकरणानामनुपसर्गत्वमेव नास्तीत्यपि च कुशकयत्वाच्चेति दिक्॥ अमेवा॰२वैतासि
द्धे नियमार्थमिदं एवकारस्तूपपदविशेषणार्थ इत्याह। अमेवेति। तुल्यविधानमिति। अध्याहारलभ्य
मेतत्। यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येनामेव विहितस्तदेवोपपदममन्तेन समस्यत इत्यर्थ इत्याशयेन व्याचष्टे। त
देवेति। अयमेवकारो नियमबललभ्यो न तु सौत्र इति भावः। ताहगुपपदमव्ययेनैवेति विपरीतनियमो न
शक्यः। अग्रेभोजं मग्रेभुक्त्वेत्यत्र समासप्रसंगात्। स्वादुंकार इनापत्तेः। प्रधानविषयत्वेनियमस्य संभवति नत्वगायो
गत्वा। अमंतावव्ययेनैवेति व्याख्यानेत्वमन्तस्याप्रवृत्तिप्रसंगाच्चेति भावः। स्वादुमिति। स्वादुमित्यामुलितिराम्मुल्। नियम
व्यावर्त्यमाह। नेहेति। उपपदसमासश्चेति शेषः। अमेव किमिति। एवकारमात्रविषयकः प्रश्नोऽयं। अव्ययेन किं। कुं राम
भकारः। अव्ययग्रहणाभावे हि अमेव तुल्यविधानेषूपपदं न देव येन केन चिन्समर्थेन समस्यत इत्यर्थो भवेत्॥ ३१२

त्य॰॥४

अमन्ते नयः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति २ तु ३

इकार इत्यत्रैव समासः स्यान्न कुंभकार इत्यत्रात्र यामंतेनैव समर्थेनेत्यर्थस्तर्हि स्यादुकार इत्यत्रापि न स्यात्।
अथ पूर्वस्त्रवैः समर्थामियाऽव्ययविषयक एव नियमस्तर्हि संनिधानादमंताव्ययविषयक एव नियमः
स्यात्तौ तथा चाग्रेभोजमित्यत्र मा भूत्। अग्रेभुक्त्वा वेला भोक्तुमित्यादौ स्यादेवेति भावः। तृतीयाप्र। अमे
त्यनुवर्तत इत्याह। अमंतेनेति। उपपदविशेषणार्थ एवकारो नानुवर्तत इति भावः। वेति। उभयत्र विभाषेयं
प्राप्ते आह। मूलकोपदंशमिति। अप्राप्तेतु उच्चैः कारमाचष्ट इति। अमा चान्येन च तुल्यविधानमेनतदिह सम
स पद्मोत्कडुत्तरपदद्वयवतिस्वरे सोत्तरपदमाघदात्तं आदिरिष्टिल्यन्यतरस्यामिति गाधूलंतस्याघदात्तत्वा
। असमासे तु उच्चैरित्यंतोदात्तं स्वरादिषु तथापाठात्। क्वा चान्के तिल्लतीया। नं आत इति योगविभागादालो
पः। त्विक्षिस्वादिस्यंदो रितिवदिति हरदत्तः। तन्न। प्रकृते सवर्णादीर्घेणाप्याय पतेः। अलंकृत्वेति। अलंखल्वोः प्रति
षेधयोः प्राचांक्त्वेत्यस्य उपदेशस्तृतीयायामित्यतः स्वं यदि तत्त्वादिति भावः। अथ तत्पुरुषे असाधारणासमा
सानानाह। तत्पुरुषस्येति। अवयवावयविसंबंधे षष्ठी पाद्यंगुलमिति। तद्धितार्थे समासः। द्विगोर्नित्यमितिमात्र
दिति तद्भाः। यत्तु तैरेव मूले ऽस्यस्तानामित्युक्तं तत्र सूत्रेत चिन्त्यम्। भाष्यकैयट दृष्ट्यादाव भावाद्विशि
ष्टानुवृत्तिसंभवे आदिग्रहणावैयर्थ्यापातात् ॥५

सि॰र॰स्तु चुलोपश्च निवृत्तिरित्यत्रापनुद्वयस चेवाभ्युगितिनव्यादयः। तत्राप्रथमस्य द्वितीयस्येति वचनविरोधात्कांडानां
३१५ स्तत्रेत्यत्रान्यस्य ग्रंथेन सह परस्पर व्याघातात्। द्वंद्वार्थमिति। अह्नो रात्रिरिति षष्ठीसमासे ग्रंथासंगत्या
315 नेदसंभवः। अत एव न समानाधिकरणः। नन्वन्यतरस्य भक्त्याऽस्तु सएवेति चेन्न। मुख्यसंभवे गौणा
र्थग्रहणायोगात्। प्रकरणापेक्षया सामर्थ्यस्य बलीयस्त्वाच्च। हेमंतशिशिरावहोरात्रे चेत्यत्र द्वंद्वे समासांतद
र्शनाच्च। अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। स नपुंसकमित्येतद्बाधित्वा रात्राह्नाहाः पुंसीति पुं
६ तृ स्त्वं। एतेनैकवद्भावो क्लीबत्वेति प्राचोक्तं निरस्तं। यत्तु रात्रादीनामेव पुंस्त्वं तेन न विधीयते तेनेदं तस्य तु परवल्लिंग परव्याप
मित्यनेन। तदपवादत्वाच्च सनपुंसकमित्यनेन क्लीबत्वे वपुंस्त्वे त्यर्वाचीनाः। तन्न। द्वंद्वतत्पुरुषयोरित्यु
कारबाधेमानाभावात्। ह्यह्नि अहादावपि क्लीबप्रसंगाच्च। इष्टापत्तौ तु द्व्यह इति मूलविरोधः। नेतु त्रिंशदहो
रात्राः। मासेन स्यादहोरात्र इति प्रयोगविरोधादहोरात्र इत्याकरग्रंथविरोधाच्च। पूर्वरात्र इति। रात्रिशब्दस्यैक राम
देशेमत्वां कर्मधारये पूर्वरात्रिरित्येव भवति। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति तत्पुरुषमात्रान्वात्। अन ३१५

ष्टानस्तद्धितइत्येवसिद्धे नियमार्थमिदं। एवकारस्तु विपरीतनियमशंका निरासार्थः। आत्माध्वानौ ख
इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भावः। उक्तमाह इति। सर्वैकदेशेत्यत्रोक्तमस्यापवा
दन्त्वादेशो न। ह्यहीन इति। समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच्। अन्यथाऽऽदेशप्रसंगात्। न च खेटिलोप
विधिसामर्थ्यान्नात्रादेश इति वाच्यं। अहीन इत्यत्र सावकाशत्वात्। अनित्यत्वादिति। शक्तिलांगलां
कुशांघटघटीत्यत्र घटीग्रहणात् मन्त्रलिंगात्। हत्तिकुतान्तुलघ्व द्वारस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये राजनशब्दस्यत
त्पुरुषांपस्याकारेणासवर्णादीर्घः संभवतीति तस्यैवग्रहणामिति। ज्ञापयतीति। नेहटजित्यक्तं। मद्ररा
ज्ञीति। अन्यथा भस्या [redacted] इति युवङ्गा वेटिलोपे च मद्रराज्ञीत्यनिष्ट
रूपं स्यादिति भावः। अन्नोऽनः। अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यानि दिष्टा एतत् छन्दपरामर्शपास्तत्राहः शब्दान्यराहः
शब्देन संभवतीत्याशयेनाह। सर्वोऽपि इति समासान्ते परनत्वंति। एतत्पप्रकरणाल्लुब्धोभाष्यंतु अह्नादेश
ः प्रत्याख्यानः। अह्नस्य इत्येवाच्छत्वं तु वर्त्तते सच टजपवादः। अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावेऽस

अ२

सि.र.सु. वीह्यादेः सिद्धत्वात्तारकादिनितलक्ष्यालक्षणनिप्रयोगसत्वेऽकेवलादित्यपि बोध्यं रक्षाम्यामित्यधिकारात्।
ठञ्नौ लुङि तान एतेनानोलुगिति ठन्निकाराध्यक्षं निरस्तं प्रसंगादाहा ह्विपामिति। नन्विदमसंगतं रा
३१५ वाक्ये निर्युक्तवस्य न्याय्यत्वाद क्षादेशप्रत्याख्यानावसरे रात्राक्षा हाद्यनिर्युक्तविधानाद्द्विपाद्धन्यभावा
315 हडचौर्नाक्तिविशेषइति कैयटादिभिरुक्तत्वाच्चेतिचेन्नातद्धितार्थद्विगुभिन्नविषयेद्विपां वृत्तिर्नास्ती
तिनतन्मर्यातः। नद्धितार्थस्यवननिष्ट खीत्वाभिधानस्यापिन्याय्यत्वात्। यत्रिशष्य तेइतिन्यायात्। किं
चद्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिनापरवल्लिंगत्वप्रतिषिद्धेऽलदयवादस्यरात्राक्तेनस्याप्राप्तिरेवा। अपिचअर्थाताः
प्राघलंप्राप्तापन्नश्चवीः परोपगाः। तद्धितार्थद्विगुः संख्याः सर्वनामतद्धंतकाइत्यमरोक्तेरपिमानमितिभा
ः। यद्विति न पठ्यं तत्वान्ङीपशाकपः। ह्नोलुप्रत्वात्। नवप्रत्ययलक्षणं वर्ताश्रयत्वात्तद्गोपाअका
रस्तदंतान्ङीबितितन्नव्याख्यातत्वात्। अतएववृत्तिकाराध्यक्षेणोलुकूपद्धेपिनङीपानापि ठ्जंतत्वात्। तद्धि राम
तार्थप्रतिस्योपसर्जनत्वान्। अतएवापिशलिनाप्रोक्तमधीयानाब्राह्मणीताआपिशलाइतिमाष्योदाहृतंसंगच्छ ३१५

नेत्यनापिद्विगोरित्यनेनात्रापरिमाणोनेतिनिषेधात्तात्तस्माद्दावेनयुक्त सर्थेवोदाहरति। द्व्यहेति। कालनिर्णय
दीपिकायां द्व्यह्नेति प्रयोगेबहुव्रीहौनान्तलक्षणोडीप्बोध्यः। द्वयोरह्नो र्भवितिनद्याख्यायं थल्कफलिनाथी
परतया नेय इति भावः। दीर्घाह्नीति। एतत्प्रामादिकं। तस्य भाष्येपुवादे यारुआत्तात्त पान्तस्यापीति। एतन्वका शि
कायां स्थितं तत्र मतेऽन्नमौ चत्ए कष्टेतिविग्रहे द्वंद्वः। द्विवचनं तु सौत्रमितिन्व्याः। समाहारद्वंद्वविषये पक
शेषवादिनामस्माकं मतेन तु न किंचिद्बाधकं। स्वापौः। द्विगोरिति। त्वारीरुशाद्दो नो द्विगोरित्यर्थः। अनद्वितलुकी
त्येवेति। एतन्नञ्शरीरं सूत्रे बोध्यं। अध्यं जलिरिति। अध्यर्द्धश्वेति अत्रोलुक्। अलुराग। स्वराद्धुइति। सप्तमीतियोग
विभागात्समासइत्याह्ना। जानपदेति कि। देवब्रह्मा नारदः। कुत्सं प्रशंति। अप्सेरापर्यपि। ब्रह्मत्वं शब्दः। आत्महन्त
न कारउच्चारणार्थानतुसर्वादेशार्थः। अनेकालशिदित्यत्र कौसल्लोत्क शिद्दत्वाग्रत्याख्यानस्यभिरस्तत्वादिति ध्व
नयन्नाह। आकारइति। द्रुहोत्तरपदाधिकारेपूर्वपदमाक्षिप्यनेनत्व महतानाविशेषितमितिनद्देतविधिः। ग्रहणाव
तेनि निर्वेधः प्रत्ययविधिविषयः इत्युक्तत्वात्। तेनातिमहाबाहुरित्येवभवति। नयाच परममहत्परिमाणावानित्य
पे १

सि०र०स्त त्रपरममहतोद्रव्यस्यपरिमाणमितिषष्ठीसमासमासोयंसमानाधिकरणेघात्वंस्यादित्युदयनाचार्यैर्व्या
३१६ ख्यातं।यविशिष्टकेषीकेत्यत्रनदंतविधिप्रयसंख्यानादुत्तरपदाधिकारेतदंतविध्यभावज्ञापनान्नात्वमि
मितिवर्धमानेनोक्तमात्तन्न।मुनित्रयाद्युक्तस्यज्ञापकत्वायोगात्।येनविधिरितिसूत्रेपदाधिकारेप्रयोज
316 नमिष्टकचितंपक्वेष्टकचितमितिभाष्येउदाहृतंपदाधिकारशब्देनोत्तरपदाधिकारोगृह्यतइतिकैय्यटेन
व्याख्यानमेषएवार्थोवृत्तिकृतनार्थतउपनिबद्धोनत्तुवाचनिकइतिदिक्।ननुमहन्महान्संयतोमहद्भूतश्चंद्र
इमाद्युदाहरणेषुयत्रात्वंकस्मान्नभवति।नचात्रसमानाधिकरणाभावान्नेतिवाच्यं।अमहतीमहतीसंपन्नामहद्भूताब्राह्मणी
त्यत्रपुंवद्भावानापत्तेः।नचसंधीभवति।ब्राह्मणाद्युत्यत्रबहुवचनदर्शनाच्चोतेप्रकृतिरेवंप्रकृतेप्यमहत्याम कृत्रीति ४
वद्भावोत्तरपदयोर्वर्तमानत्वात्सामानाधिकरण्यमस्तीतिवाच्यं।आत्वस्यापिदुर्वारत्वादितिचेन्न।मुख्यैका
र्थसंप्रत्ययात्तु।महान्सेवति।हन्तेः।एवंवैयधिकरण्यान्नात्वमितिभावः।महाबाहुरितिबहुव्रीहिरयंसचसामा राम
न्यशास्त्रनिर्दिष्टत्वात्स्त्रीत्वविशिष्टाकइतिभावः।महतीशब्दस्येति।प्राचाउजातीयघासादौतीशब्दस्यापात्वंवक्तव्य ३१६

मितिगृक्तं तत्रजातीयग्रहणांस्तु तत्प्रतीकस्मात्स्मरणार्थं इतरत्तु कात्यायनोक्तस्य संक्षेपेणासंग्राहकमित्य
वधेयं। अष्टनइ निर्हिप्ति विधिवाच्येककपालश्राद्धेऽन्तरपदे अष्टन आकारो वाच्यइत्यर्थः। अष्टाकपाल इति संस्कृ
तं मह्यांइत्यतो द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् अपत्यन्तु अध्यर्द्धं त्यसोर्लुगित्युक्तं नत्र्यामादिकोत्रे स्वयं। सानोपमादे शब्द
ति ध्वनयन्नाह। त्रेयादक्षेति। एकाहिरिति। अद्वुगित्यपवर्द्धेदः। धाश्च वेति। नानाधिकरणवाचिनो धात्रृत्य
यस्य संख्याया विधार्थे इत्यादिना विहितस्यैव ग्रहणार्थं बहुवचनं। नेनेह नाघट्टद्धातीतिषट्धेति। यस्वालिं
गंअन्तरेतरयोगे द्वंद्वो गृह्यते न समाहारो सनपुंसकमित्यपवादस्येव ह्रस्व मारात्वाराभस्त्वेन सन्नम्याद्विवचनं न तथा
त्वे द्वंद्वे नन्तुरुषे च यत्परं पदं तद्वल्लिंगं पूर्वपदस्यानिर्दिष्टेपेनापरशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेन पूर्वपदाद्धेपेक्षत्वात्।
मयूरीकुक्कुटाविन्यत्र पूर्वपदइकोनिवृत्तिप्रसंगः कुक्कुटमयूर्यौ राजकुमारी अर्द्धपिप्पलीत्यादौ द्वीपस्यपयडन्यधी
ना किंतु षष्ठ्या इति ध्वनयन्नाह। एतयोरिति। द्वंद्वतत्पुरुषयोरपि योरित्यर्थः। तेनानुप्रयोगेपि तद्वल्लिंगंसिद्धं उपमेय
षष्ठीदर्शनाद्धेररपि तदंतादेवेत्याशयेनाह। परपदस्येवेति तत्र द्वंद्वे मतत्रयं। अवयवाएवायेद्वितपरस्य

सि-र-स्र राद्वंद्वार्थो नतद्भिन्नः समुदायः कश्चिदस्तीत्येकं। अवयवार्थातिरिक्तः समुदाय एव द्वंद्वार्थः स चावयवलिंगेन
३१६ लिंगवानिति द्वितीयं। लिंगमन्यः स एव समुदायो द्वंद्वार्थ इति तृतीयं। तत्राद्यमतद्वये नियमार्थमिदं। भिन्नलि
317 गावयवद्वंद्वेषु युगपल्लिंगद्वयप्राप्त्यसंभवेपि पर्यायेणाप्राप्तत्वात्। अंत्ये तु विध्यर्थमेव। तत्पुरुषोपि द्विविधः उ
त्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति। इहापि पूर्ववन्मतत्रयं बोध्यं। उत्तरपदार्थप्राधान्ये आद्यमत
द्वये तिर्देशेनाविनापि सिद्धमिष्टं। राजकुमारीत्यादौ प्रधानलिंगस्यैव न्याय्यत्वात्। अंत्यमते तु विध्यर्थ
मेव। पूर्वपदार्थप्राधान्यमतेपि विध्यर्थमेव। एवं च द्वंद्वांशेपि लाघवाद वैरूप्याच्च तथैव न्याय्यमित्याशये
नाह। लिंगं स्यादिति। यद्यपि चतुर्थी तदर्थेति सूत्रे लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्ये प्रत्याख्यातमि
दं सूत्रमेवं च तुल्यन्यायत्वाल्लिंगानुशासनं सर्वं प्रत्याख्यातं भवतथापि तन्नोक्तिवादमात्रं। अन्यथा व्याकर
णस्यैव वैयर्थ्यप्रसंगात्। प्राप्नोतीह गतिग्रहणां प्रादीनामुपलक्षणां तु ख्यस्य गतेरसंभवादित्याशयेनो राम
दाहरति निष्कौशांबिरिति। प्रसंगादाह एवं वदश्चेति। अतंत्रमिति। अत्र च लिंगं पूर्ववद्गृह्यां। अन्यथा निपातनं ३१७

देवसिद्धेः किंनेनेति भावः। इहापि समासार्थस्यैव ह्रस्वं वल्लिंगातिदेशो न तूत्तरपदार्थस्य न तथा त्वे अश्ववडवौ
शोभनाविन्यनुप्रयोगे पुंस्त्वानापत्तेः। नन्वेवं स्वाश्रयत्वात्त्वानिवर्त्तनेनाहायाः अकराप्रसंगः। न चाति
देशवैयर्थ्यं शासिनत्वप्रत्याऽनुप्रयोगे च विशेषाद्दितिचेत्सत्यम्। इह हेवनिपातनलादाप्यो निरन्निरित्यवाहि।
अश्ववडवपूर्वापरात्रोत्तरारात्रामित्यत्र निपातनादित्यपरो अहोरात्रइति। अहोरात्रे तिप्राचोदाहृतं नु मि ५
प्रागेव निरस्तमिति भावः। संख्यापूर्वमिति। अत्र चापथपुराप्याहो नपुंसकौ। संख्यापूर्वारात्रिरिति लिंगा
नुशासनसूत्रं मूलं। ननु वार्त्तिकं। रात्रं प्राक् संख्ययान्वितमित्यमरस्त्र। एतेन द्विरात्रस्त्रिरात्र इति ह्वनि हरदत्त
५ तं कदाहृयरासं। अपथं तत्पुरुषः इत्येवेति। परवल्लिंगमित्यनुवृत्तेः। द्वंद्वग्रहणानुवर्त्तनात्। अयोग्यत्वादस्वरि
तत्वादिति भावः। अपंथा इति। पथो विभाषेति समासांतनिषेधः। इदमस्तत्रं शाक्यमवृत्तं। पथः संख्याव्ययादेरिति
वार्त्तिकेन सिद्धेः। प्रसंगादाह। अर्धर्चादय इति। इह केषांचिदर्थभेदे नप्यवस्थ्यते। यथा। निधोयस्न शीर्षो पुंलि
गो जलजो द्विलिंगो। भूतः पिशाचे द्विलिंगः। क्रियावचनो विशेष्यलिंगः। सैंधवो लवणो द्विलिंगो यौगिको वाच्य

इत्यादिग्रहणं प्रयोज्यमिति ध्वनयन्नाह पर इति।४

प

सि·र·ख लिंगकतिपयथां यंवे ध्वां जात्यास्यायामित्यादि चतुःसूत्र्याः इह संगतिश्चिंत्या। सनपुंसकं। अनंतरस्येतिन्या
३१८ योनाश्रीयते न तथात्वे द्विगुसंग्रहो न स्यादित्याशयेनाह। द्विगुरेकवच्चेति। याचाधं तस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। अत्राहु
318 निगणोयं। अहदिनाहमिति शोभनपर्यायः। अहदिनशब्दः। अहदिनाहसमाहारित्यादि शिष्टप्रयोगात्। पृथ
४। व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथ समाः इत्यमरः। ग्रामादिक एवानव्यासक्त वाच्यः प्रपथश्च मार्गश्च
ति त्रिकांडशेषाद्दद्ध्वानायियपथे गगनावितिधातोर्व्युत्पादितः पथशब्दोऽस्ति तेन न समासे पुंस्त्वमुपपन्नं। क
यथ इत्यत्रायापि षदर्थे चेति कादेशः। कुत्साविवार्थिकीत्यङ्गः। नच्चिंत्यं। कृतसमासांतस्यैव वार्त्तिके तु क
रणमिति संकोचे बीजाभावेन तकहाणास्यापि उर्वीरत्वात्। अत्र माधवः। परवल्लिंगप्रवादद्वन्द्वादिदंतत्पु
रुष एव प्रवर्त्तते न तेनेह न विपथा नगरी। अपंबहुव्रीहिः। पंथानमतिक्रांतानातिपथा। दृहाण्यविन। द्विगुप्राप्ते
त्यनेनपरवल्लिंगमित्यस्यनिषेधादित्याह। अपंथा इति। न पूजनादिति समासांतनिषेधः। सामान्यादत्रनियम राम
लिंगविषयकमिदं। नेनादिः पचतिप्रानरादिरिति पुंस्त्वमेवान्यायसिद्धं चेदं न त्विदमपूर्ववचनमस्ति। विशेष्यवि ३१८

शेषासंन्निधानेलिंगसर्वनाम्नोनपुंसकत्वस्यन्याय्यत्वातामृडुपचमीति। वृत्तिकृतानुक्तावप्यपीभावश्चेति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्रियाविशेषणानांच नपुंसकत्वंवाच्यमित्युक्तंनत्वयपधयिभाष्येनपाठं न
तथापिशिष्टप्रयोगानुमितामितिबोध्यं। सचवृत्तिकारादिव्यवहारादवसीयते। उक्तंचभाष्येलिंगमशि
ष्यंलोकाश्रयत्वादितितथाचानियतलिंगेषुसामान्येनपुंसकमित्येवसिद्धत्वान्नियतलिंगेषुनद्विध्य
र्थंतदितिबोध्यं।तेनादिपचतीतिनपुंसकत्वंभवति।आदिर्यःपाकस्तदनुकूलाक्रियेत्यर्थः। कर्तृसमर्पक
त्वेप्यादिशब्दःपुल्लिंगएवेत्युक्तं।ततोन्यत्रापिदृश्यतेऽत्यन्त्रैवक्रियाविशेषणानांद्वितीयेतिनिरूपितं।नन्वेवंतद्बो ६५
ध्यांऽयोतिष्टोमेनयजेतेत्यादावनुभावनाप्रतिधान्वयत्वार्थविशेषस्यकरणत्वात्तद्विशेषणोन्नतीयाऽज्योतिष्टो
मेनभक्तिःपूर्वंयजेतेत्यत्रभावनाविशेषणत्वात्प्रथमासंदर्शनादिक्रियायेन्द्रियाभावनायाःकर्मत्वेनद्विती
यानमितिनव्याः।तत्पुरुषःनञ्समासकर्मधारयमित्रसत्त्यरूपोवद्दसमासकार्यभाग्भवतीतिसूत्रार्थः।
संज्ञायांकन्थोशीनरेष्विन्यादिपंचसुत्रामतत्पुरुषस्यनञ्समासस्यकर्मधारयस्यचासंभवान्नास्यतत्रोपयोगः

सि र सु
३१९
319

वा २

किंतुविभाषासेनासुरेत्यत्रैवेतिभाष्यकृतः। मूलकारोपितत्रैववक्ष्यंदर्शयिष्यति। इदंचप्रकरणांपर
वल्लिंगतायवादः। छायाबाहुल्ये। सेनासुराछायेतिविकल्पापवादः। पर्यायस्यैवेति। नन्वपतिसभामगोन्नि ष २
न्यत्रगजयतिवद्धाजाविशेषत्वान्नदोषः। इनिरहितादयः। श्वनिशमिति। कृष्णचतुर्दशी। तत्रकिलकेचि
ष्णानुपवसंति। एतच्चपूर्वत्रतिर्यगधिकरणभाष्येस्पष्टं। हठसेनइति। ननुबहुव्रीहौविशेष्यनिघ्नतान्या
य्येवेति किंनपुरुषग्रहणेनेतिचेन्न। न्यायापेक्षयावचनंबलीयइतिज्ञापनार्थत्वात्। किंचासतितस्मि
न्नद्वेष्यनिष्टंस्यात्परवल्लिंगापवादत्वात्तस्येतिदिक्॥ ॥इतिश्रीमद्रामकृष्णभट्टविरचितेवैय्याकर
णसिद्धांतरत्नाकरेतत्पुरुषः॥ ॥ ॥अथसौत्रक्रमंबहुव्रीहिमाह। शेषइति। अत्रइतिकृतायत्रान्यःस
मासोनोक्तःसशेषःस्मादाह। पेषांपदानांयस्मिन्नर्थेऽव्ययीभावादिसंज्ञकःसमासोनविहितःसशेषःसन्नर्थइति
हरदत्तोव्याख्यातः। एतच्चप्राक्कडारात्परंकार्यमितिपाठाभिप्रायेणाबोध्यं। अन्यथोन्मत्तगंगमित्यत्रपरत्वा द्वाम
द्बहुव्रीहिःस्यान्निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभावइत्यनिष्टप्रसंगः। किंचकंठेकालइत्यपिसूत्रेशेषवसिद्ध्यातिपाठांतरे ३१९

शेषग्रहणाभावे २

ब्रु शेषग्रहणं चार्थो निरवकाशा संज्ञाभिः स्वविषये बाधितत्वेन तत्र बहुव्रीह्यप्रवृत्तेरतस्तत्रापि प्रयोजनमा
हायस्य त्रिकस्येति द्वितीयाश्रितेत्यादिवत्प्रथमाकेन चित्समस्यत इति नोक्तं गतार्थत्वप्रथमयेति तृतीया
निर्देशाद्वार्त्तिकोक्तत्वाच्चेति भावः कण्ठेकालइत्यादि तु ज्ञापकसाध्यं तथा च पंचभिर्भुक्तमस्येत्यत्र न बहुव्री
हिः हरदत्तादिमते तु समस्यादेर्वेत्यनिष्टप्रसंग इति भावः अनेकमन्यस्तु बतमिति स्वाविस्य बानुवर्त्तनेनस्व
येति नापि वृत्तिकृदुक्तरीत्या सेहेत्येततात्तस्यषष्ठ्यं दसि विध्यर्थत्वांगीकारेणाधिकारत्वाभावादिति भावः अन्य
स्य पदस्येति समस्यमानपदातिरिक्तस्येत्यर्थः अर्थ इति समस्यमानप्रथमांतार्थभिन्नद्वितीयाद्यंतांइत्यर्थः एव र्थ्य
देवस्य षष्ठ्यति अप्रथमेति विभक्त्यर्थ इति प्रकृत्यर्थ[illegible] इत्यर्थः समानेति एतच्च शेषग्रहणाल्लब्धं अने
कं किं बहूनामपि यथा स्यात्तच्च मूल एव स्फुटी भविष्यति न च तद्धितार्थेत्युत्तरपदग्रहणात्स्वस्ववत्यत्रैक
त्वं न विवक्षितमिति वाच्यं महत्कष्टंश्रित इत्यत्र तत्पुरुषस्याप्याप्तेः न चोत्तरपदेन परिमाणिनैवार्थैकं नियमार्थ
मिति न दोष इति वाच्यं न हि तत्रैव तद्धितार्थेत्यस्य सावकाशत्वेन ज्ञापकत्वानुपपत्तेः वस्तुतस्तु निर्द्विधौकेव

एकविभक्तिकत्वे तेनैवोपसर्जनसंज्ञासिद्धेः १ त्रिपदानां सुस्नातं भो इति गम्यमान ४

हि न ३

ल्यग्रहणाल्लिंगात्तत्स्तत्यज्ञौ अन्यैति किं बहुव्रीहौ पुरुषेया विषयविवेकाय यथा स्यात्। अन्यथा कंठेकाल इत्या
दौ सावकाशं बहुव्रीहिं निलोत्पलेष्वसरइत्यत्र स्वपदार्थ इवान्यपदार्थेपि तत्पुरुषो बाधेतेति प्रांचः। तच्चिंत्यं विशे
षणग्रहणेन समानाधिकरणानामेवेति सिद्धांताद्बहुव्रीहेर्निरवकाशत्वात्तान्समासे स्वपदार्थे सावकाशं तत्पु
रुषमन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्बाधिष्यत इति चिंत्यमन्यग्रहणं। पदेति किं। यथा मे माता तथा मे पिता [redacted] वाक्या
र्थमाभूत्। अर्थ इति किं। अन्यस्यार्थविशिष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात्। अन्यथा पदानां पदे रूपसंभवात्त
दर्थग्रहणेपि प्राधान्यात्प्रत्ययार्थमात्रं गृह्येत पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थाभिधानात्। स चेह कर्मत्व
कर्तृत्वादिरूपो भाष्यकृत्संमतो विभक्त्यर्थ एवाप दिहितत्रैव बहुव्रीहिः स्यात्तर्हि आसोदकोग्राम इत्यादौ
सामानाधिकरण्यं न स्याद्लोपार्थग्रहणे न च भक्त्यासामानाधिकरण्यापपत्तौ किं तेनेति वाच्यं पाणिनिका
निष्टवारणार्थत्वात्तान न समर्थेनेनुयघपिषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिसंधर्मपार्थग्रहणाभिनिस्वेवचंतथा ध्येन सूत्रस्थ रा म
भाष्यके पयहरदत्तादिविरोधात्समर्थसूत्रादिभाष्यविरोधस्यापन्नत्वाच्चनतुपेक्ष्यं। द्वितीयादिविभक्त्यर्थ ३२०
र्थविशिष्टप्रकृत्य ६

२४ र्मकोद्वहनकर्तानड्वान्। रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुः। पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं रुद्रः। स्थाल्यवधिकोद्धरणक

र्मकोद्धरणावधिः स्थाली। न च वाक्ये धात्वर्थप्रतिक्रियांशस्य प्राधान्यादुक्तावपि तथैव न्यायप्राप्तमि
ति वाच्यम्। अन्यपदार्थप्राधान्यासिद्धये विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैवैकार्थीभावाभ्युपगमा
त्। अत एवैतादृशस्थले समासवाक्ययोः पर्यायतेति। भाष्यरीत्या
तु। अन्यपदार्थप्राधान्यासिद्धये विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैवैकार्थीभावाभ्युपगमा

क्रमेणोदाहरति। प्राप्तमिति। ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति वाक्यबोधः। उदककर्तृ
कप्राप्तिकर्मेति वृत्तौ। वाक्ये सति प्रयोगे त्वयमेव बोधः। अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मरथः। रथक
र्मकोद्धरणावधिः स्थाली। न च वाक्ये धात्वर्थप्रतिक्रियांशस्य प्राधान्यादुक्तावपि तथैव न्यायप्राप्तमि
तिवाच्यम्। अन्यपदार्थप्राधान्यासिद्धये विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैवैकार्थीभावाभ्युपगमा
त्। नामनामांतरेत्युदकादिपदस्यैव वृत्तौ विनाक्षितार्थे लक्षणा के भिन्नान्यादौ कस्य इत्युक्तत्वेनान्य
पदार्थग्राहकमिति समर्थसूत्रे ऽवोचाम। एतेन व्यपेक्षामते कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वेनस्यैवान्य
पदार्थत्वमिति यदुक्तं तदप्यहो वाच्यः स च बाधित इति निरस्तम्। यदपि व्यस्तसमीचीनमुद
कमिति वत्समस्तेपि विशेषणीयो गः प्राप्तः। स च सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनेन वनारणीय
इत्युक्तं। तदपि न। स्वमते इत्यादिमतेऽपि ग्रामादिपदानां वर्णवदानर्थक्यस्यानुल्लंघनात्। प्रथमा
र्थेनैवेति। अशेषत्वादिति भावः। प्रादिभ्य इति। प्रादिभ्यः परस्य धातुजंतस्य पदान्तरेण वक्तव्ये

प्र३ पञ्चभिर्भुक्तमिति। सामानाधिकरण्येपि प्रत्यमुक्तवन्तोऽस्य तान्

सि॰र॰स्तु हि व्याख्येयः इति सूत्रसिद्धान्तवादः। वाचेति वक्तव्ये मेन तांऽत्तरपदस्येति। सर्वपदांतर्गतस्येत्यर्थः।
३२१ लोपो वा चय इति। इदं च वक्तौ प्रादीनां विशिष्टार्थवृत्तित्वमाश्रित्य सूत्रत्यजं। स्त्रियाः पुंवत्। निपातना
321 दिति। एतच्च सर्वत्रापि बोध्यं। अन्यथा व्याधिकरणानां बहुव्रीहिर्न स्यात्। अलुगिति। अनूङिति प्र
थमांतः पाठः। षष्ठ्यर्थे प्रथमेति हरदत्तोक्तेरिति भावः। तुल्यप्र इति। एतच्च बल्लीपादिषु इति [illegible] तात्तुल्य
प्रवृत्तिनिमित्त इति किं। द्रोणी भार्यः। कुटी भार्यः। पात्री भार्यः। द्रोणादयो हि न तुल्यप्रवृत्तिनिमित्ते भा
षितपुंस्का इति ज्ञानेरस्तीति सूत्रे अनूङ उङभावो पचेति। ऊङः भिन्नाष्टाबादिर्न गृह्यते। तथा च एड
विड् दारिकादारदः दारिका इति न सिध्येत। इड विडो पत्यं पंडजनपद शब्दात् क्षत्रियाद ञ। दरदो
पत्यं। द्व्यञ् मगधेत्यण्। ऐडविडः। दारदः। स्त्रियामतश्चेति लुक्। इडविट् दरत् सा चासौ वृन्दा
रिकेति विग्रहः। किं च एवं भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भाव इत्युक्ते स्त्रीप्रत्ययलो राम
प्रथवपर्यवसन्नस्तथा च पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपद इत्युक्तं। पाचकी निवृत्तेरच्चः परस्मिन्निति स्थानि ३२१

वद्भावाघरास्यात्। अपिच। एतभार्यः। श्येतभार्यः। वर्णादनुदात्तेनिविहितोनकारः श्रूयेत। स्त्रीत्वस्या
निवर्त्तनात्। नचसंनियोगशिष्टत्वमायेतनिर्वाहः। तत्रनदोषकचशब्दाभावात्। किंच। गार्ग्यश्चतावृंदारि
का। गार्गीवृंदारिका। इत्यत्रस्त्रियामुच्यमानोयञोलुङ्स्यात्। किंच। वतंडस्यापत्यंवतंडी। वतंडाच्चेतिय
लु४ ञ्लुक्स्त्रियामितितनस्यलुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। साचासौवृंदारिकाच। वातंडवृंदारिकेत्यत्रङीनो
निवृत्तावपिस्त्रीत्वानिवृत्तेनालुक्प्रसङ्गेन। अपिचैवंस्त्रियामित्यपिव्यर्थंस्यात्। नस्माद्यधिकरणपद
बहुव्रीहिरावश्यकः। पदंचान्यपदार्थइत्याशयेनाह। स्त्रीवाचकेति। ननुनञ्कोपधायाः ऊङश्चनेवमस्त्यतो
मितिचेन्न। ब्रह्मबन्धूवृंदारिकेत्यत्रबाधकबाधनार्थंनपुंवत्कर्मधारयेत्यनेनपुंवद्भावायत्नः। एषचक्रूप्र
तिषेधसामर्थ्यात्सिद्धं। तेननदोषः। स्यादेतत्। अर्थातिदेशोयमुतरूपातिदेशः। नाद्यः। अर्थस्योत्तरपद
परत्वासंभवात्। नचशब्दद्वारातत्परत्वमाश्रित्यस्त्र्यर्थस्यपुमर्थेऽतिदिष्टेपुंवाचकशब्दप्रयोगादि
ष्टसिद्धिः। कालिंमन्येत्यत्रपुंवद्भावंबाधित्वापरत्वान्निवृत्त्यनव्ययस्येतिविधीयमानह्रस्वानापत्तेः। अर्थ

सि॰ र॰ स्त
३२२
322

स्य पुंवद्भावौ चोक्तस्तत्त्वमिति भिन्नविषयत्वेन विप्रतिषेधानुपपत्तेरतो द्वितीय एव न्याय्य इत्याह। रूपमि

ति। यत्तु हन्निवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वलिप्सया चित्रां गां गवामयमिति जैमिनीया विग्रहं ति। तन्न। नाना

ह्यविग्रहस्य लोके प्रसिद्धेः। किंच समासापि षष्ठ्यन्तानाम् उत प्रथमान्तानां नाद्यः। अनुशासनविरोधा

त्। नान्त्यः। तस्या एव लौकिकविग्रहेपि प्रवेशौचित्यात्। आस्तिकः पाचक इत्यादौ तदभावस्य सर्वजनी

नत्वाच्चेत्याशयेन मूलकृद्भिरुक्तो नि। चित्रा गावो इति। चित्राः असि ति। अन्तरंगानपीत्यनया विभक्तिका

र्यप्रसंगादिति भावः॥ केचिदिति। मूलकृद्गुरवः। नेहेति। अत्रे वस्त्रे पद्वी मद्यो भार्ये अस्येति द्वंद्वगर्भब

हुव्रीहौ पद्वी मद्युभार्य इति भाष्योदाहरणादिति भावः। आनङ इति। समर्थसूत्रे चतुरां द्वंद्वे होतृपोतृनेष्टो

द्गातार इति पूर्वपदत्वाभावेपि नेष्टुर्भाष्यकृतानङ् करणादिति भावः। आनङ इति। एवं पदानाह्येपा

त। चित्राजरदिति। द्वंद्वान्तर्गतजरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेप्यसमानाधिकरणपात्तन्नदप्रवृत्तिः। नचैवम

पि द्वंद्वात्मकपूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदस्यरत्वात्सा दुर्वारा। स्त्रीप्रत्ययप्रत्ययपत्यो चजरच्छब्द राम ३२२

योः प्रत्येकं तुल्यप्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कत्वे पिदंद्वात्मकस्यातथात्वात्तद्द्वयोरप्रीतिसामानाधिक
रण्यसत्वात् । उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति । पूर्वकाले के इति समासः । उरः उर्वीकश्चेति । गोरतद्धित [illegible] लुकीति टच्चि टित्वात् ङी
प् । नदं तेन बहुव्रीहौ न घटस्तथैव तिकशकल्याणीमानेति । न घत्रवृत्तेः प्राप्तसामानाधिकरण्यमस्ती
ति भावः । प्रधानमिति । भावल्युडन्तेन नित्यनपुंसकं । प्रमाणीति । करणोल्युडन्तं तस्य विशेष्यनिघ्न
त्वादित्वात् ङीप् । अथ प्रमाणायांसक्त नः [illegible] विति शाबरभाष्यं कथमिति चेन्न । अत्र भट्टाः प्रमाणम
पतेयातिमिरलभूतौ श्रुतिं यतः क्विबंतादयते तस्मा[illegible]रोतीति णि उंनादाचारक्विबंता द्वाप चाघ
चियबिन्पाङ्गः । प्रधानस्य रणाया मेवेति । एतच्च वार्त्तिकोक्तं प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्माया सिद्धं । न घ
तः । तयरत्वं स्पष्टार्थं दृढमिति । अदार्थ्यनिवृत्तिमात्रपरत्वेनात्र वृद्धत्वा वृद्धप्रयोगात्तु लिंगविशेषवि
वक्षेति भावः । लिंगविशेषविवक्षायां दृढा भक्तिरिति सिद्धये प्रियादिषु [illegible] शब्दपाठः । तसिला
दिषु अत्र व्याप्तीति । कृत्वकतिरजथ्या बहुशः इत्यत्र तिलादीनां कृत्वस्सुचः परत्वपाठादिति भावः । अनित्य
त्प्रमाणास्मृतिरूपयातङ्स्याकुः । तत्रागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तु ङनेति बोध्यम् । यद्वा क्विबिवावरतीति क्विपविजित्यर्थः । नव्यास्तु तत्क

भक्ति २

सि·र·स्तु प्रीतिः। पञ्चद्वीर्घेत्यस्मत्र देवपस्यतसि लादिपाठादिति भावः। परिगणितानां स्वपोदशप्रत्ययानां स्वनसादीन

३१३ दाहृतं कामस्तन नस्तत्र यनोयत्रेति भाष्याच्च दाहृतं नसर्वनाम्नो हृतिमात्रइतीष्ठ्यागतार्थत्वाडुपेक्ष्या

323 नन्यथासिद्धमुदाहरति। बुद्धीषिति। वस्कृतस्कृ वस्रमाराणरीत्या भाष्योदाहृतमपि सम्यगेवनिबो

धंनचबद्धादिभ्योऽडीषः पाह्निकत्वान्नदभावे बकृत्रेति सिद्धमिति वाच्यं। पाह्निकानिष्टवारणार्थत्वात्

यद्विनरेति। प्राचातउपञ्चतरेत्यदाहृतं तदयुक्तमिति भावः। पञ्चरीति। भ्रतपूर्वैचरट्। ञित्वान्ङीप्।

बह्वृचेति। प्रकारवचनेथाल्। इक्तिशितौ। इकडेपष्ठाभ्यामिति लुनातिलो चकं दसीतितिल्। श्रङ्गण्यति

। श्रजाविभ्यांथ्यनानुनुथमुदाहीर्लोपित्वपोभाष्य हृलागणिनाः। कपार्कत्याकथीनस्यावेलाप

त दातर्हिइत्यादाहृतंच तत्कथम्नलहृतोयेह्नितमिचेतासर्वनाम्नोहृतिमात्रइतिगतार्थत्वादितिग्र

हारा। वस्कृतस्वतएवभाष्यानत्रन्यूहृतिपदे तद्धितमिन्नयरं। नचेदंपरिगणनं न युनंलेरपितुका राम

न्यायनस्येतिवाच्यं। एवमपि ननस्तत्रेन्यादेःपतंजलत्कदाहृतस्यासंबद्धत्वायत्तेः। सकोचफलेनुसर्वा ३१२

ज१

मयो विश्वामयइत्यादौ पुंवद्भावविरहः । अत एवैकतद्धिते चेति सूत्रस्य ठक्छसोश्चेति वार्त्तिकस्य च न
वैयर्थ्यं । न च तद्भयं स्त्रीत्वमेव तथा चानुपदमेव मूलकृतन्यपत्याख्यास्यनीति वाच्यं । उत्कारीत्यासंको
चकतामात्रे गातत्साध्यकोपपत्तौ फलभेदप्रत्याख्यानायोगात् । अत एव ततसूत्रेति प्राचीदाहतमपि
नानुपपन्नं । एतेन सर्वमयइति निव्यूढ दाहरिष्यमाणांपरास्तानि ज्ञामयो ध्यामपिपावनीमयं भवन्म
योध्यायनीति श्रीहर्षप्रयोगो विभाष्यविरोधात् द्रुपे स्तः पदसंस्कारपक्षे वा साधुः । न स्मात्यमादीनापरिग
या न मात्वरूपकमित्यास्तांता वत् । इह तसिलादिषु प्राग्गिवात्क इति को पिदृष्टव्यः । युवत्कर्मधारये न्यत्र
दारदिकेति भाष्यमादायप्रागिवात्क इति केन तसिलादिष्विति निषु वद्भावइति कै पर्योक्तेः । तत्र स्त्रपत्यप्राति
पादकदरच्छ ह्रस्यदारदश द्वादशे प्रत्ययस्थादितीत्वेन रूपसिद्धेः । रासीति । वहुल्यार्थाच्छ स्कारका
दिति विधेयः । शं हाङ्ख्या अपि गुरा वचनाए वा अत एव न कोपधायाइत्यस्य पयाचिकाचिपाचिकानेत्युदा
हतं प्राचेत्याद्भुः । न च्यो स्तः एकतद्धिते चेति सूत्रस्य भाष्यकैय्यटानुरोधाल्लोके प्रसिद्धाः शुक्लादय एवगृह्यं
सूतसिलादिषु द्रष्टव्यइत्यर्थः । तत लो : अत्रके चित् । जातिसंज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुराइह गृह्यते तेन तथा वाक्रियाश । २

सि॰ र॰ स्त्र नोनथाहितत्रहिएकताएकत्वमुदाहरणपुंवद्भावेनासिद्धमित्याशंक्यभगवान्भाष्यकारस्त्राहत्क्रमे
३२४ ननात्वतलोऽगुणावचनस्येति।अत्र कैय्यटः।एकशब्दस्यसंख्यावाचितयाऽगुणवचनत्वेऽप्यसहायवाचि
325 नोऽनथात्वादितिभावद्रष्टव्याऽऽः।यद्यप्युक्तसम्मत्याऽसहायवाचिनःपुंवद्भावाभावप्रतीतावपिक्रियावाचि
नपुंवद्भावेनकिंचिद्बाधकं।अनएवपरःसंनिकर्षइत्यत्रैक[illegible]वरीवर्त्तित्वाद्बाध[illegible]इतिभाष्यंपरंतु नी
त्रि प इतिस्त्रैपल्याःफलप्रातिपदिकहीनत्वादितिवृत्त्यंयथाश्रुतानुक्तलक्षणथापित्वतलोऽगुणस्येत्येवासिद्धेव
चनयुहरणाप्रसिद्ध्युणापरियहार्थमित्यक्तभाष्यकैय्यटाभ्यांप्रतीतेनैक्रियावाचिनापुंवद्भावः।भा
ष्यवृत्तिकारप्रयोगस्तूपदसंस्कारपक्षेमात्रात्यव्याख्यातःकैयटहरदत्ताभ्यांयद्यपिवाक्यसंस्का
रपक्षेभाष्यप्रयोगसौष्ठवायक्रियावाचिनोपिपुंवद्भावइत्येवन्यायोपिनीत्यावदत्ताचरितिकैयटःप्राहुर्भूत
त्वश्चनऽनीत्यैवोदाहरणाप्रत्युदाहरणेदर्शयति।अशुक्लत्वमित्यादिनाहास्तिकमिति।अचित्तहस्तिधेनो राम
रितिठक्॥नचात्रयस्येतिलोपेननिर्वाहःतस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वाद्वचःपरस्मिन्नितिस्थानिवद्भावाच्च ३२४
यमन्यथापाद्भिकदोषापत्तेस्तथापिकैयटानुरोधात्तत्प्रयोगेपदसंस्कारपक्षएवाश्रीयतेतथाचास्त्रियामितिसूत्रेव्या ३

नन्तद्वित इति टिलोपानापत्तेः। न च ठकृच्छ्रसोरित्यनेनैतत्सिद्धिः शंक्या। ष्ठसासाहचर्याड्ढवनष्ठकृच्छ्रसावित्य
स्यैव ठकस्तत्र ग्रहणात्। तान च ज्ञाने सूत्रे ति निषेधः शंक्यः। अस्मादेव भाष्योदाहरणात्। सौत्रस्यैव निषेधो न
लोपसंख्यानिकस्येति ज्ञापनात्। रोहितोपद्द्विसति पुंवद्भावे ङीप्प्रकारयोर्निह [redacted] न्नौ रौहितेपद्इति
स्या दिति भावः। ग्रहणत इति। व्याख्यानादिति शेषः। प्रात्नुपर्याय इति। नत्र लिंगं तु व्यन्सपत्न इति निर्देशः। ठ
कृच्छ्रसोःष्व्राअभत्वार्थ आरंभः। भावत्का इति। ठ वस्थायामेव पुंवद्भावे कृते ठस्य क इति बाधित्वानंतल
क्षणां कादेशः। न चैकादेशो भत्वात्स्युवद्भावे पुनः कादेशरूपसिद्धौ किं ठक्ग्रहणेनेति वाच्यं (मेघितं षाष
मस्य माषिति कृत्यत्रेवाल्विधित्वेन स्थानिवत्वायोगात्। से निपातन परिभाषया वा कादेशाप्रसंगापत्तेः। प
तद्वार्त्तिकमित्यारंभ पुनकर्त्तव्यमित्यं तत्सर्वमपशत्युदाहरणां च प्रागद्दिषितं न विस्मर्तव्यं। वृत्तिमात्र इति।
सर्वनाम्नः समासे हि वृंपुंवदिति प्राचः पाठोपपाठः। भाष्यानारूढत्वात्। भाष्यकारेष्वेति। अनेन केषांचिद्वा
र्त्तिकत्वभ्रमः प्रत्याख्यातः। उत्तरं हष्टव्यासर्वनप्रवर्त्तत इति न्यायेन सत्त्ववार्त्तिकहनोरुक्तिसंभवोपि ध्वनितः।

सि॰ रु॰ निष्कर्षेन्तव्ययमेवेत्याह। गतार्थत्वादिति। सर्वमय इति। नन्वागत इत्यर्थे मयट् इति मयट् उत्पन्नसिलाद्दोम
३२५ यडादेरपरिगणितत्वात्तेनेदं न सिद्ध्यतीति भावः। सर्वकभार्य इति। न कोपधाया इति निषेधात्पुंवद्भावेनापि पुं
325 वदित्यनेन न गतार्थता न चास्या अपि निषेधः शंक्यः। एतत्प्रकरणस्य पुंवद्भावस्यैव तदभ्युपगमात्।
नन्वेवं सर्वनामत्वाभावादिष्ट्यापि [illegible] निस्तारः। मात्रग्रहणे न वृत्तेः पूर्वं सर्वनामत्वेन दृष्टस्य संप्रति
तदभावेपि तदभ्युपगमात्। सर्वनामका चित्तस्यापि पुत्रः सर्वापुत्रः। अनिसर्वापुत्र इत्यत्र संज्ञोपसर्जनयो
र्गणे [illegible] पाठाद्बहिष्कृतत्वे न वृत्तेः पूर्वमप्यसर्वनामत्वाद्दोषाभावः। सर्वप्रिय इति। प्रियादिषु पुंवद्भावात्प्राप्तेः।
नन्वेवं तदितरा तदन्या इत्यादावुत्तरपदे इति व्याप्तिरित्याशंक्याह। पूर्वस्यैवेति। वृत्तिप्रविष्टनानाभागम
ध्ये किंचिदपेक्ष्य पूर्वस्येत्यर्थः। एषा द्देति। सति हि पुंवद्भावे काः सर्वस्यापि विधीयमान इकारो निर्विषयः राम॰
स्यादिति भावः। लिंगादिति। विस्तरग्रंथानुरोधेनैवमुक्तं। अस्मन्मते तु दक्षिणापूर्वादिगिति भाष्योदाह राम
रणमेव लिंगं बोध्यं। कयङ्। एनायन इति। कर्तुः कयङ् सलोपश्चेति कयङ्। अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः। ३२५

मानिन्यग्रहणम् समानाधिकरणार्थम् अस्यार्थं चेत्पाशयेन यथाक्रममुदाहरति। स्वामिन्यामित्यादिना। मा
निनीति। मनइति। णिनो नान्तलक्षणो ङीप्। पात्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते न तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्ध
एकस्या अप्यौपाधिकभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वोपपत्तेर्वास्तवाभेदमादाय सामानाधिकरण्योपपत्तेश्चे
ति भावः। नकोपाधिकेति। पचेरवुल्यकादेशः। विरचानि। अत्र स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तिर्निषिध्यते। अन
न्तरस्येति न्यायात्। नाप्यस्य गणत्वाराशिकेति। मत्वर्थीयष्ठन्। मद्रिकेति। मद्रेषु भवा मद्रिका। मद्रवृज्योः कन्
ति कन्। सति पुंवद्भावे इत्वं न स्यादित्यपेक्षेति भावः। तद्धितार्थ द्वंद्वसमासोयं। पाकेति। अर्भकपृथुकपाका व
यसीत्युणादिषु कप्रत्ययान्तो निपातितः। वयसि प्रथमे इति ङीप्। बाधित्वा अजादित्वाट्टाप्। नचायं तद्धित
स्य ककारो नापि वोरतो न निषेध इति भावः। संज्ञापूरण्योः। यत्तु दत्तायते गुप्तायते इति क्यङ् न मध्ये दाहृ
तं वृत्त्यादिषु। तन्न विशेषाभावादुपेक्षितं। पंचमीपाशेति। याप्ये पाशप्। तसिलादित्वात्प्राग्वृद्धिनिमित्तस्य
मध्यमेति। मध्यान्म इति मप्रत्ययः। कौंडलावेति। कर्मण्यण्। वृद्धियां न वदिति। न स्वरिमाणाम स्यात्स्तावत्तीयन्त दे

सि०र०हु नेष्यइति वक्तव्यात्सर्वं नाम्न इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहितइति माकाकाषायीति काषायेशारकेत्यर्थे ति
३२६ नरक्तं रागादित्यणि टिड्ढाणञिति ङीप्। हैमीति। हेम्नो विकारो ऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्। ननु वैयाकरणभार्य इत्यादौ वृद्धिशब्देन वृ
326 द्धिप्रत्यापि स्वरूपयोग्यत्वमस्तीति निषेधः स्यादित्याशंक्याह। फलोपधानेति। सूत्रे निमित्तशब्दः कुर्वद्रूपपरो
न तु स्वरूपयोग्यत्वपर इत्यर्थः स्यादेतत्। वृद्धिं शास्त्रे ऽनद्धाविनपद्ये यावद्ध्यापि मावद्ध्यापि स्त्रन सिध्यति
इत्याशंक्य द्विधा समाहितं भाष्ये। तथाहि। वृद्धेर्निमित्तं कजरणारूपं यस्मिन्नसः वृद्धीनां निमित्तं वा वृद्धिनिमित्तं
तस्य वृद्धिनिमित्तस्येति व्याख्यातं। तथा च वस्तुपि कजरणानामभावात्रपणामादैचां निमित्तत्वाभावा
न्न दोषइति व्याख्याद्वयेपि निंतग्रहणमेव बीजमिति केयटः। एवं च वैयाकरणभार्य इति रूपं तुली
भो निषेधस्य दुर्वारत्वात्। एतेन व्यधिकरणबहुव्रीहौ वैयाकरणभार्यो न स्यादिति केयटोक्तं निरस्तं प्रकाशवृद्धिः३
तस्य भाष्यासंमतत्वेनेष्टापत्तियुक्तत्वादिति चेत्। अत्राहुः। यद्यपि वृत्तिकारैर्व्यधिकरणपदो बहु राम
व्रीहिराश्रितो भाष्ये ऽप्युपन्यस्तस्तथापि गौरवग्रस्तत्वान्मानाभावाच्चो [illegible] अत एव स्वरसाद्भाष्ये ३२६

पन्द्य

सि४

बहुवचनांतघटितनपष्ठीतत्पुरुष एवाश्रितः । न वास्मिन्नपि पक्षे अभिमता सिद्धिः वृद्धिशब्देन
विधीयमानत्वाद्वृद्धिः प्रतीयत इत्याशयेनैव यः स्मृत्वा याद्वृद्धे नि [illegible]
[illegible]
मित्तमित्युक्तं न याद्वृद्धिशब्दात्तत्वेनैवोपस्थितत्वात् । तथा च यावद्वृद्धिं प्रति स्वरूपयोग्यत्वे सति वृ
द्धिशब्देन विहितत्वात् किंचिद्वृद्धिफलोपहितत्वमेव कृत्वा वृद्धिनिमित्तत्वमिति भाष्यार्थः । अन्यथाऽ
दैवानां हि तत्स्या रक्त विकार इत्येव स्यादपेत । अत एवायं नो मानाभाव इत्युक्तिः केषांचिन्निरस्ता । अन्य प्रकाशरूताम्
था वैयाकरणाभार्यः इति प्राचोदाहृतं स्वयं च समर्थ्यमानं भाष्यमूलकत्वेनोपपन्नमेव स्यात् । तानिस्वरागां
वृद्धीनां निमित्तमिति यथाश्रुत भाष्याद् वृद्धिरप्यतद्रूपस्यापि वोढुं मशक्यत्वात् । यत्तु ऐ चं प्रत्ययोन
निमित्तत्वं विशेषेस नियोगशिष्टनामात्रेणानि प्रसंगभंगात् यथा चोक्तरूपं तिर्वा धर्मितिके चिदृक्तुः तत्र
सं कोच्यमानाभावाद्वृद्धिशब्देन वृद्धिप्रतीत्यादिमूला सं गतेष्वेवमास्तां वत । स्वांग । नार्तिकस्थममा

सि॰र॰स्तु॰ ३२७ 327 नित्यहरांस्तत्रैव निकन्यम्वि ज्ञेयास्तु केशीति। स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष् शब्रमकेशीति। सहनञ्विद्यमा
नेति निषेधान्ङीषभावः। जाते रप्राप्यप्रयञ्जातेरित्येवं विहितङ्नि व्याख्यायेन तर्हि हास्तिकमित्यत्रोप
सर्ख्यानिकस्यनायं निषेधइति न कोपधायाइति सूत्रे भाष्योक्ते व्याकुप्येतेत्याशयेन व्याचष्टे। जातेः प
रइति तेनस्तुनी भार्यः हस्तिनी भार्यः इत्यादौ वपि निषेधः सिद्धः। पः प्रत्ययइति। टाबादिः। नच घरूपसू
त्रे स्वांगाच्चेत इत्यत ईङ् हरणां स्त्रियामिति चानुवर्त्य ङीग्रहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यातं तथा चेहापि तत्सं
बंधोन्याप्यः प्राचापि ङीप्ङीनोरुपलक्षणार्थतया ङीष् न पुंवद्भित्स्कक्के मिति वाच्यं इति तदन्यस्य मंडू
कप्लुत्यानुकृत्वविधावेवानुवृत्त्यंगीकारात्। अन्यथा पुंवत्कर्मधारयेत्यत्र कारिकाहृदारिकाकारक
हृदारिकेत्यादि भाष्योदाहरणानुपपत्तेरित्याशयेन हृद्यावनमध्यमुदाहरति। शूद्राभार्यइति। ब्राह्मणीति
शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। सोत्र स्येवाय मिति। संज्ञापूरणीपोश्चेत्यादिचतुःसूत्र्याविधेयप्रत्ययार्थः। नकोपधायाः
इति निषेधस्त्वौपसंख्यानिकस्यापि भवत्ये वातेन विलेपिकापाधमर्यं वैलेपिकामिति सिद्धं। राम ३२७

अन्यपर्थेऽरामहिष्याहिभ्यइत्यशितिकान्तस्वंइकारोनश्रयेनायनत्त्वनकोपधायाइतिसूत्रेमाप्यस्यषंप्रा
संगिकंसमाप्यप्रस्क्तनमाहासंरव्ययाव्ययेति।दशानामिति।त्रपगनाद्शायेषामितिनुनविग्रहीतः।पू
र्वैरोवसिद्धेः।पूर्वपदार्थप्राधान्येबहुव्रीहिरर्थतयाऽस्यावरूपकत्वात्।लोकिंवाकथ्यात्समर्थमिति।शेषा
धिकारस्थबहुव्रीहेरेवकपोविधानात्।अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रैवशेषाधिकारोनत्वनरसूत्रेषि
तिराद्धांतः।यत्तुमन्त्वर्थेऽर्थयोगः।अमन्वर्थार्थायमारंभइत्याहुः।तदसारं।अन्यपदार्थबहुव्रीहिस्तुरोधे
नहिद्वामान्यनरालद्गनिसूत्रेद्विकसमाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानाद्शिष्योबहुव्रीहिरितिभा
ष्यवार्त्तिकस्वरसाद्वामत्वर्थेबहुव्रीहिर्वक्तव्यइत्यस्यप्रत्याख्यानात्।नीत्याविभक्तिकोनिर्दिष्टइत्याशयेन
व्याचष्टे।विंशतेरिति।विंशाइति।तिलोपोनरमतोऽन्तुराइतिपररूपनपुनष्टिलोपः।अपवादविषयेउ
त्सर्गाप्रवृत्तेराभीयत्वेनतिलोपस्यासिद्धत्वाच्च।विंशतेरिति।इहापित्रासन्नाविंशतिर्येषामितिविग्रहः। न२
उत्तप्रत्युक्तेः।अदूरेत्रिंशतः।अधिकाश्चत्वारिंशतइतिविग्रहौ।द्वौवेति।वाशब्दार्थेबहुव्रीहिःसचनविकल्पः।

थेपि त्वेन ३

सि॰ र॰ ख पदस्य द्विवचनस्याप्राप्तेः। किंतु संशयः स चानियतसंख्याविमर्शी। तत्र वचनयोरपि सर्वदा भासनं द्वित्रा इति तद्ये

३२८ हं बहुवचनमेव। आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियम एवेति बोध्यम्। उपनुषाचाद्दौवात्र

328 यो वा मानं येषामिति विग्रहीतं तन्त्राद्यादिशब्दानां नियमेन संख्येयवचनैः संख्यावाचित्वाभावान्मान

त्वासंभवात्। आदशातः संख्याः संख्येये वर्तन्त इत्यभियुक्तोक्तेः। पूर्वेणोवसिद्धेश्च। द्विरिति। द्विर्नो तु एकार्थीभा

वेन सुजर्थस्यान्तर्भावात्सुचोऽप्रयोगः। दिङ्नामा प्रथमार्थीपमारंभः। वैयधिकरण्यार्थः। कबभावार्थश्च। विभा

षादिक्समासस्तत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थं चा। तत्र तेनेदमिति सरूपे इति। तथा चैकशेषापवादोऽय

मिति भावः। ग्रहणेति गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणं। केशादि तद्विषयो वाच्योपयोस्ते सरूपे प्रहरणेति कु

वरोल्युट्। तत्र दण्डादि विषयो वाच्योपयोस्तेद्रष्टव्यः। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहर

णं च। इति शब्दादिति। स हि लौकिकविवक्षां दर्शयति। केशाकेशीत्यादिलौकिकप्रयोगे यावानर्थः प्रतीय राम

ते तावत्यर्थे बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः। अन्येषामपि दृश्यत इति चाह। शिष्यहणात्त कर्मव्यतिहारबहुव्रीहौ ३२८

केशीर

दीर्घत्वमात्वं वा नचोत्पन्नं।नन्तु केपरविरोधाडुपेक्ष्यं। अत एवमुष्ठामुष्टीत्युदाहरणमप्युक्तं
आकारविरोधे दृशियहरास्येह शेऽर्थे नान्यर्थकल्पनमप्येवं। आः। नह्विते निकिं। मद्दी। आरी
हनीनि। एवं च भस्यन ह्वितइत्येवं रूपसंज्ञापूर्वकत्वे पि विधेयसमर्पकं न संज्ञेति भावः॥ नच तत्पर
त्वान्न दृषिसंज्ञैवानपरस्त्वन्नप्रवृत्तौ फलाभावेन तत्कास्योच्चारणार्थत्वात्तायद्वा आरोऽइत्यव
ह्यन्तास्वरूपमित्यस्यप्रत्याख्यानत्वादिति भावः। वोपसर्जन। उन्नरपदार्थे समासस्योपसर्ज
नस्येति विशेषणं। ननु सहस्य। अव्यभिचारात्तान्नखावयवद्वारकं सर्वावयवोपसर्जनकस्यस
मासस्येत्याशयेन व्याचष्टे। बहुव्रीहेरिति। नेह। सहयुध्वा। सहकृत्वा। बहुव्रीहेरवयवोत्तरपदपरसह
स्येति व्याख्यानान्नेह। सहकृत्वा प्रियोयस्य स सहकृत्वप्रिय इति। सपुत्र इति। इहपुत्रस्यापि क्रियार्थिक
गमनान्वयसत्त्वात्तुल्ययोगोऽस्तीति भावः। तुल्ययोगे किं। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। इह
विद्यमानवचनः सहशब्दो न तु तुल्ययोगवचनः। भारकर्मकवहनक्रियायां पुत्राणामनन्वयात्।

सि॰ कौ॰ पिकमिति। विभाषा सपूर्वस्येत्यादि लिंगादिति भावः। सकर्मक इति। विद्यमानकर्मक इत्यर्थः। इह
३२९ स्वार्थिकः कप्रत्ययो न तु समासांतः कबिति बोध्यं। वस्तुतस्तु विद्यमानवाचिनः सहशब्दस्यान
329 कमन्यपदार्थ इत्येव सिद्धमिति प्रायिकत्वोक्तिर्मुग्धैवा। स्वरे विशेष इति। डचि सति चित्वादंतोदा
त्तत्वमसति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति भावः। संख्यायाः इति। संख्यांतनत्पुरुषस्य चरमाव
यवो डच् स्यादित्यर्थः। अन्यत्राधिकलोपादिति। वार्त्तिके शेषाद् एकविंशतिरित्यादौ नातिप्रसंग
ः। बहुव्रीहौ सक्थ्य(क्ष्यत्ययेनेति। नेयं षष्ठी व्यत्ययेन किंतु सप्तम्येवेत्यर्थः। स्वांगस्थं नेपुलितमा)
हि। स्वांगेत्यादिना। अस्वं इवं मूर्त्तिमदिति लक्षितं स्वांगमिह गृह्यते। षच् स्यादिति। षोडीषर्थः।
चित इत्यंतोदात्तत्वार्थश्चकारः। तत्सामर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाध्यते। स्थूलाक्षेति। स्थूलानि अ
क्षीणि। अंकुरायस्येत्यर्थः। षचि सति ङीष्यादिति भावः। यत्तु स्थूलाक्षी इरिक्षुरिति प्राचोदाहृतं तन्न राम
चोत्तुवीरत्वादुपेक्ष्यं। पदपि समासांतविधेरनित्यत्वान्न कत इति केचित्। नातदसारा राघडुपेन ३२९

इह वाग्रहणं पञ्चकेऽजपीत्युभयं निर्मूलम्। खरणास इत्यप्येवम्। मुनित्रयानुक्तत्वात् ४

दा

नए वन भविष्यतीति प्रत्युदाहरणम्। संगतेः अंगुलीसहभोत्ति रोर्णप्राणित्वेन सुखांगुली नामसं
भवादिति भावः। ह्यंगुलेति। मात्रचो द्विगोर्नित्यामिति लुक्। नेत्रुरिति। न सत्रेयो नेत्रश ह्रस्तदंतादि
त्यर्थः। नेतानायकः। ननु स्थूलशर्वादिति। वक्रुव्रीहेरिति शेषः। खुरखराभ्यामिति। नासिकायामिति
वर्तते। केवलादेश वचनं प्रत्ययनिह्नये। खुरणाइति। अमूलवसंतस्येति दीर्घः। उपसर्गाच्चानासिका
शह्रस्याक्रियावाचित्वात्तु प्रत्युपसर्गत्वायोगादुपसर्गशद्बोभाक्तइति मत्वाह। प्रादेरिति। तदुक्तुंति। प्रणो
नयाप्रनः इषेत्यादाव व्याप्स्यति व्याप्तिप्रसंगात्। विनसेति। ग्रस्वयोरनतरैणाभाव्यामिति शंकार्थः। ना
सिकयेति। तथावविनसेनि नप्रथमांतं किंतु यद्दन्नशनि नसादेशान्ततीयांतमिति भावः। केचित्तु नसा
नासाच नासिकेति कोशात्वतंत्रस्यैवनसाशह्रस्यायंप्रयोग इत्याहुः। शोभनंप्रातरिति। अधिकर
णशक्तिप्रधानस्यसामानाधिकरण्यायोगात्प्रानः शद्बेनप्रातस्तनं कर्मलक्ष्यतइति भावः। नञ्दुः
स्वान्नन्वहंतोहलग्राहोस्तिद्वंद्वेनोपीति रूपद्वयायपनो किंहलियहणेनानन्वादंतेनसमासे हलग्र

प्रकाशस्तः ४

नमस्कौटिल्ये पयाद्यविनसेति रूपम् ४

सि॰ र॰ सु तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात्समासांते चित्वादंतोदात्तत्वमिति स्वरे विशेष इति वाच्यं नञ्सुभ्यामिति
३२० नोदात्तविधानान्नञ्च नेति कुहूः लक्ष्म्यत्रां नोदात्तत्वार्थो शेषिकमपकयोनिष्कत्यर्थं च नतत्राशत्वं
330 रिति। आचार्यैणोभयथा व्याख्यातः पठितादिति भावः। नित्यमसिच् अस्वरितत्वाद्वेवान्यतरस्याग्रह
णानञ्दृत्तिसिद्धौ नित्यग्रहणमन्यतोपि विधानार्थं तेनाल्पमेधा सइति सिध्यतीति वृत्तिकृद्दपः
धर्मात्। अत्रप्राचा केवलग्रहणं पूर्वोत्तरयदयोर्विशेषणमित्युक्तं यत्तत्प्रसादे तथैव व्याख्यातं तु
भयमपि चिंत्यम्। अन्यथा मानाभावात्। धर्मपदविशेषणेन फलाभावात् न च धर्मान्तं यत्रोत्तरपदं तत्रैव न
येनादिति वाच्यं बहुव्रीहावयवीभूतपूर्वपदान्यरस्य धर्मस्यासंभवाद्देवादोषत्वात्। तस्माद् बहुव्रीहा
विपूर्वपदस्यैव विशेषणं तद्वृत्त्याशयेनाह। केवलात्पूर्वपदादिति। केवलात्किमिति। बहुव्रीहि
रौ वपूर्वपदात्पेयोपपन्नौ किं नेनेति प्रश्नः। इतरस्त्व सानिमित्तमिंस्त दात्पेयमानाभावादतिप्रसंगड् राम
त्याशयेन प्रत्युदाहरति। परम इति। तथा च नदात्पेयनात्पर्यग्राहकत्तयात द्वावश्यकमिति भावः। मध्य ३२०

त॰ ५

मन्वादिति। अत्र च सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातः। शंकुः। आहिता[illegible]राह्न निगराण्त्वात्तदादिगतिव
चनो वा न च केवलयग्रहणं समासानात्मकपूर्वपदपरमिति वाच्यं तादृगर्थकल्पनायामनिर्मूल
त्वादिति ध्वनयन्नाह। कर्मधारयेन तथा च सन्दिग्धत्वे साध्ये साह्नादे वान्वेतीन्यपरमनुकूला बहुव्री
हिस्तत्र यद कर्मधारयेणु सन्देहस्यान्यपदार्थान्वयः साध्यद्वारा कल्पनीय इति क्लेशः इति भावः। उक्ता
र्थे प्राचीनप्रयोगं प्रमाणयन्ति निदर्शनि धर्मेति। एवं तावद्धर्मशब्दान्वि पिमां नेन बहुव्रीहावकारश्च वर्णार्थ
रामप मनिष्कर्ष दहिरो मा ऽनु धावो व्याधः। नघो सादे वेम निष्ठता विदं निपातनं नान्यदेत्यर्थः। नदेन दाह्व्या
धेनेति। यत्तु निर्भिनोद द्विरो मा इति हि सामाने कविप्रयोगः तन्नु भज्यति कथंचिन्नेयं केशाके शीति त
त्रेनेनेदमित्यनेन कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वेऽव्ययत्वान
चाव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधा[illegible]दं नो[illegible]तनव सिद्धो किमि चाश्चित्वे नेति वाच्यं तिष्ठद्गुप्रभृ
तिषु विशेषणार्थत्वात्। सुगंधिरित्यादावन्यथा दोषः प्रसङ्गेनाव्ययपदेनाप्यसन्न बहुव्रीहित्व बाधः

१ भिनव्याः। वस्तुतस्तु [stain] परत्वाद्बहुव्रीहिस्वरस्वन्याय्यः। नित्वस्य विशेषणार्थतयोपक्षीणत्वात्। अव्ययीभावाधिकारं परित्यज्य बहु
व्रीह्यधिकारे तेनैतेनेदमित्यस्य विधायकस्य वपुष्ट्वं वैयर्थ्यापत्तेश्च। एवं हि तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वव्ययत्वं न पाठ्यं इत्यपि लाघवं भाति।
द्विदण्ड्यादौ त्वन्तोदात्त एव। बहुव्रीहि[stain]त्वे चोपजीव्यत्वाभावेन समावेशाभावात्। उभयाहस्त्यादिस्तितिरंशु, तावन्तोदात्त

सि.र.स्व ३३१६ 331 माराणाभावात्संज्ञासमावेशाव प्रथमभावेनान्तोदात्तार्थत्वाच्चौ द्विदण्डीति प्रयोगानुरोधेन निपातनस्यार्थविशे द्विदण्ड्याद्व ९
षविषयत्वाद् द्विदण्डा शालेत्यादौ नेत्याह मासीनि। इह निपातनादेवायचः यद्धितकत्वात्प्रसंभ्याज्जाय
हेशान्त्वस्पष्टपिबसुप पद द्वित्वमारोप्य जानुनारीति द्विवचननिर्देशः। जानुन इत्यत्र नेहि प्रत्ययाधि
कारात्तं च मयं तनतापि संभाव्येतेत्याशयेनव्याचष्टे। ङुरादेश इति। प्रत्ययत्वमप्यस्तीति स्त्रीप्रत्ययप्रक
रणोक्तो यत्तु आदेशविधौ षष्ठीनिर्देशसावर्ण्यकत्वा द्वन्तुरं नाद्वङ्ग व्रीहेरिति प्राचोक्तमसत्। धिति नव्या
दयः। तन्नाडधादिभ्यः श्रमित्यत्रेवेहापि पञ्चमीनिर्देशस्यादोषत्वात् तालोपो व्या वेरथृक लोपाद्विल लोपः
पूर्वविप्रतिषेधेनेति डायपि तु आदौ विधेय निर्देशः। तेन सुखीयते। क्विपि सुखावारिति सिद्धं। यत्तु प्रमा
णामयनेयानीतिप्र घट्ट केव्यालोपः प्रत्ययपाश्रयरतिमहुपादैरुक्तं न तच्चिन्त्यं प्रत्ययाधिकाराभावात्। गो
धेरात् ए धेनाप्रित्यादावव्याप्ते श्चेति ध्वनयन्नाह। वलीति। गधस्य छकारस्य प्रत्ययत्वेपि न द्वन्तिरितिके राम
चित्तान चिन्त्यान न्त्वमुम्पामित्यंतोदात्तत्वं वाधित्वानिवाइन स्वरितत्वापत्तेः। नेचष्टापत्तिः। षडंगधिसुष्टिवर्हन ३३१

धनुषश्च। अनङादेश इति। ७

पुकाशहलं १

मितिमंत्रेतैत्तिरीयपाठेंऽनोदात्तत्वादर्शनात्। बह्वृचानांमध्योदात्तत्वपाठे तुमरुत्वंमरुग्। तस्मात्स्व
रानुरोधादादेशत्वमेवन्याय्यमनंतकारस्तूच्चारणार्थइत्याशयेनाह। इकारोंतादेशइति। पनुषष्ठीति
निर्देशादादेशत्वमित्याहुः। ननुनावह्वृब्रीहौसकथ्याक्ष्णोः। गापोष्टगित्यादावपितथात्वापत्तेः।
समासांताइत्यधिकारादादेःपरस्यनभवति। गंधशब्दस्यगुणवाचित्वाद्द्रव्यवाचीएकवचन
निर्देशानाद्द्रव्यवाचीहिनित्यबहुवचनान्तः। गंधसमसौरभेनृत्यगंधकेगर्वलेशयोः। सएवद्रव्यव
चनोबहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशात्स्पिनष्टिगंधानितिप्रयोगाच्चेत्येवंवार्थेवार्त्तिकमाह। गंधस्यत्व
इतितुदंतोतितानस्यगंधवतएकोनोसवयवस्तदाह। एकदेशइत्येवेति। द्रव्यसमसमुदायो
द्रव्यमितिपक्षेगंधोगुणएवावयवइत्यर्थः। रूपादिभिन्नंद्रव्यमितिपक्षेत्विव[illegible]शहस्साद
स्यार्थकइ त्यर्थः। अत्रकेचित्स्वाभाविकोगंधोग्रहीतेनागंतुकः। अत्राघ्रापिवानगंधवहः। सुगंधइतिभ
द्रिप्रयोगात्। तथाचभग्नवालसहकारसुगंधावित्यादिः प्रामादिकइतिउर्ध्वरहतिहस्तोक्त

इति २

सि॰२॰ख मित्याकूतान्नेनिघ्नवन्तपंस्त स्यापितिघ्रूर्घमाह। अविभागेनेति। कैय्यट विरोधात्। साव्याख्योपेक्षेतिभा
३३२ वः। एतेन महीतलं सुगन्धि रघुवरादेहेमारब्धं व्याख्यानं। तथैवोदाहरति। सलिलं चेति। सुगन्धीति
332 शेषः। सूपस्य गंध इति। अनएवलिंगाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः पदार्थालितार्थकथनमेतत्
सूपो गंधो यस्मिन्नित्येव विग्रहः। अनएव लिंगाद्विशेषणस्यापि परनिपातः। यत्तु गंधशब्दोऽल्प
श्लो॰ ५ त्वे भाक्त इति केचित्तन्नैशाकि याह कषोशा विरोधादित्याशयेनाह। गंधो गंधकेति। अल्पोपा
मितिस्त्रमप्यत्रलिंगमितिभावः। पादस्य। आदेः परस्य प्राप्तोन्त्यमत आह। स्थानिद्वारेणेति। ख्या॰ ५
अभावस्य साक्षाच्चरमावयवत्वासंभवादिति भावः। समासांत इति। नेनशेषविकः कबपि
नासमासांतायेत्यापाशेषस्य। अपरणानरकुंभपद्यादिति। सूत्रे बहुवचननिर्देशादा
घर्थावगमस्थाणोडग्निति। षषउत्वं दतृदशेत्यनेनोत्वष्टुत्वाम्यां दत्रिति। शोभनौ दंतावस्य राम
स्य समस्तजाता नत्तु नस्मा इति व्याख्यायां कौमारादिवद्याविशेषप्रतीतिरस्तीति भावः। एतेन ३३२

सादह्वरोषा स्वदनीससर्जेति कालिदासो व्याख्यातः घटकर्परे तु मेघागमे कुंहस मा
नदं नीति प्रयुक्तं तत्र शोभनत्वमात्रं विवक्षितं न तु न्यूनाधिकभाव इत्यनवद्यं अयं नाइह
उक्तेस मुच्चयार्थश्चकारस्तेन मृषिकदन्निति सिध्यतीत्याहुः। अज्ञानेति। अज्ञातेक कुत्सितस्य
स्पर्धः। इहहि वाल्यावस्थायाम्पतेत्र अवस्थायां किं श्वेनकत्कुहः। स्वहस्त। नियमार्थमिदं मित्रा मित्र
योर्हि च्छ्रह्ह एव साधुर्नह्ह हयशहृइति। उरः। एकवचनांतानीति। एनश्चतुरहमर्थे स्पष्टं। तत्र लक्ष्मी
शब्दपाठो नघ्यतश्चेति सिद्धे नियमार्थः। एकवचनांतलक्ष्मी शब्दावयवककुब्ङीहे रेव नित्यं कवि
नीति तेनात्र शेषाद्विभाषेति पाक्षिक एव। यत्तु नघृतश्चेति कपि वक्रलक्ष्मीक इति प्राचोक्तं। तत्र
नञ्शब्दः संख्यावाची वैपुल्यवाची वा नानाः। तस्य ग्रहणं निपमेनवारितत्वात्। न द्वितीयः। परा
पेक्षत्वा विशेषविधेर्बलीयस्त्वेन गरः प्रभृतिभ्यइत्येवं कोषुकत्वात्तारापदाद्युच्चैरन्त्यपदे नियमश्च
त्वानीतिषयमुखेन प्रवृत्तिरित्याशयेनेदं प्राचोक्तमपि त्वत्स्तु। अर्थान्नञः। ग। नास्त्यर्थो मिदादि

सि・र・रु नर्थकेनेति। कथं स्वपथीनगरीति। नपूजनादिति निषेधः स्यचः प्राचीनानामेवे सिद्धांतादिति
३३२ चेत्सत्यं। सुवीरनाकावित्यत्र स्वपथीति भाष्यात्साधुः। नंत्रादिनेति। ए न स्वशेषात्किं। प्रियपथः
333 प्रियपथुरइति वृत्तिर्यथा बह्वृकुब्रीहिप्रकरणे। पुनः पुनः कव भावार्थवेति भाष्याच्चल मिति भावः।
अन्त्यस्य सामावत्त्वं स्वत्वमिति तु। अन्त्यचो मारावेन तु ह च प्रवरणास्थ्यायामिति विशेषवचना
त्साधित्यपवधेयं। केचित्तु प्रनिपदोक्ताः समासांताः स्वविषये बाधका भविष्यंतीति किमनुक्तसमा
सांतपरेणाशेषग्रहणेनेत्याहुः। कृपूरध्यू रित्यादीनां समासांतस्वरितार्थतया परेणा कृपा बाधा
पनेत्यन्नेति न व्याः। तच्चिंत्यं। नैवकबयसेशेषग्रहणं नापि समासांतायेह्यंकि तर्हि तत्तायो बहुव्री
ह्यधिकारः सोपि स्यते इति भाष्यात्तु रोधाद्बहुब्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रभृति ये समासांतास्तद
पेक्षमेव शेषग्रहणं व्याख्यानं तु ततः प्राचीन कृपूरध्यू रित्याद्युपेक्षं तथा च भाष्यरीत्या षजादीनां स राम
मासांतरे निरवकाशत्वानाद्विषये कयोः प्रसंगात्स्वस्पंडितोक्तं सम्यगेव यौ यत्तु भाष्यमते उपद ३३३
१२ येनाप्राप्तिन्यायेन तैः कृपो बाध्यतौ वित्यादित्याशयस्तेषाम्

शाइत्यादौ पद्मे कप्रत्यय प्राप्नोति अनंतरे बहुव्रीहावधिकारे ङ चोऽ विधानात् तथा प्रियपथः प्रियधुरइ
त्यत्रापि प्राप्नोति तस्मात् समासान्तायेहमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिंत्यमेतत् ङाप्यमिति केयटेनो
क्तं तत्तु [illegible]हन्ति कदुदाहरनमनुसत्यभाष्यात्कं चिंत्यमिति वक्तुः साहसमात्रत्वात् तानुत्पन्नयापनयाः [illegible]
नपुंसकं न बहुव्रीहौ विन्त्यादिस्तत्प्रत्याख्यानस्यापि चिंत्यता प्रत्युदेश्वायपहृत्युपदशाइत्याधकं तदपि न
विशेषविहितेन ङ्चा कपो बाधनात् शेषाधिकारस्थ बहुव्रीहेरवशेषाद्विभावेति कवितिबहुव्रीहिप्रकरणा
स्थस्वग्रंथविस्मरणामूलत्वाच्चान्यथा तत्पूर्वा सपुत्र इत्यादावतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्तायदपि प्रिय
पथः इत्याधकं तदपि न प्रियपथं थांश्रिपपपिकइत्युदि [illegible] चतुरो धान्नियपथ [illegible] तिमूलक
दाहृतानां तस्माद्भाष्यसिद्धान्तरीत्या शेषपदा [illegible] तिदिक्षार्थं यसंभ्रु कबेवानुवर्तितेन शेषादितितेन
याह्निकस्यानित्यस्य चाभयोर्निषेधोयमित्याशपेनोदाहरति बहुश्रेयसी निर्लिंगाविशिष्टपरिभाषयेयसंतो
तरपदमेनत्वा सप्तमी विशेषणेपदाकंठे किंचिदसौ तिज्ञानेतस्याविशेषका लङ्गनि मदासप्तमी ग्रहणां
१४ रूपद्वयस्य भाष्यसिद्धान्तोयुक्तत्वात् कवभावपन्देऽकारस्वात्ययपप्रह गां१ तौ वाधकाभावात्।
यदोनं पूतदाषजादयः सावकाशाइतिवदना [illegible] विषयेपन्हेक पंचारीपितुं तरपेन्द्र

सि॰र॰ख अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेवासिद्धं। चित्रगुरिति। न चोपसर्जनं सर्वमित्येवेदं सिध्यतीति वा

३३५ च्यं। विशेषणग्रहणाभावे सप्तमीग्रहणं नियमार्थमित्याशंकानिवारकत्वेन तदावश्यकत्वात्।

335 सर्वनामेति। नः परो यस्मात् सो यं तपरः। जहत्स्वं पदं जहत्स्वः अर्थो यस्याः सा जहत्स्वार्थत्यत्र सूत्र भाष्यप्रयो

गात्स्वपरशब्दयोर्नस्य वनिपातनात्। नन्तु संख्यायाः अल्पीयस्त्वेन संख्यासर्वनाम्नोरिति वा च्यं विपरीतोच्चा

रणमयुक्तमित्याशंक्याह। मिथ इति। विपरीतोच्चारणमेवात्र लिंगमिति भावः। जातिकालेति। एतच्च जातिका

लसुखादिभ्योनाच्छादनादित्यनेन ज्ञापितमिति भावः। सारंगजग्धाति। असंज्ञाग्रहणं वृषदाद्धे निङीषा कथ

तर्हि सुखस्थितः प्राप्तसुख इत्यादि। नपुंसके भावे क्तप्रत्ययस्य नसर्वनिपातनात्तस्य निष्ठाशब्देनाविधानात्॥

क्वचिन्नेति। शिष्टप्रयोगादाहिताग्न्यादिन्वकल्पनाद्वा सिद्धं॥ ॥ ॥इति श्रीमज्रामकृष्णभट्टकर्तृके कृ

तं रत्नाकरे बहुव्रीहिः॥ ॥ ॥चार्थे द्वंद्वः। चार्थे वर्त्तमानमिति। हन्तौ विशिष्टेऽर्थे शक्तिलक्षणान्यतरवत्यं राम

जीकारादिति भावः। अत एवान्तार्थत्वाच्चस्याप्रयोगः। चार्थादिति च घोषा। इत्यर्थः। असामर्थ्यादिति। समस्य ३३५

र्मे पदार्थानां परस्परानन्वये समर्थाधिकारान्न समास इति भावः। कैय्यटहरदत्तौ तु पचपि क्रियाद्वारकं सा
मर्थ्यं समुच्चयेऽस्ति दध्योदनादौ प्रधानतथापि इह तु तेन क्रियापाए कत्वाद्युक्तं तद्द्वारकं सामर्थ्यं दार्ष्टांतिके त्वभे
दादसामर्थ्यं। अन्यतरस्यैव स्वार्थे वृत्तित्वाच्चात्र अन्वाचये तु क्रियाभेदस्य स्पष्टत्वान्न तद्द्वारकं सामर्थ्यं। अप्रधान
मेव स्वार्थे वृत्तिः तेन प्रधानमिति चार्थं कृत्यनेकस्त्वं न तत्त्वविरहाच्चेत्याहुः। तत्र परस्परनिरूपितमेलनं सा
हित्यरूपः संबन्धविशेषस्त्वितरेतरयोगः स च वर्त्तिपदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं वेति पक्षद्वयं। आद्ये इतरेत
रयोगद्वन्द्वो द्वितीये समाहारद्वन्द्व इति व्यवहारः। ननु कर्मधारयेऽपि तादात्म्यरूपचार्थसद्भावादतिप्रसंगः। नी
लघटयोरैक्यमित्यादावपि पदार्थतावच्छेदकभेदस्यापि सत्वादिति चेत्सत्यं। सामानाधिकरण्येन निरवकाशत्वान्न तु
कथं संज्ञया द्वन्द्वस्य बाधाच्छेषपरत्वानुवर्त्तनाच्चायन्तु अव्यवहितत्वपूर्वापरीभावापन्नत्वे सति परस्परार्थान्वित
स्य परस्परार्थस्याभिन्नधर्मविशिष्टत्वेन बोधकानां नानामपि द्वन्द्वत्वमिति नोक्तातिप्रसंगः। निमधुरानायपत्र शु
मन्नयः। तत्ना असामर्थ्ये न समासस्येवाप्रसंगात् समुच्चयान्वाचययोरनिर्व्याप्तेरन्त्यपक्षः प्राञ्ज्यायस्समर्थसमास

सि॰र॰ख॰ पिद्वंद्वत्वायन्नेष्वात्रतएवभेदाभेदोदासीनद्वंद्वस्यकर्मधारयाङ्गेदइति वदंस्त्रिरोमाशिारयितिरस्तःायदप्येक
३३५ शेषेद्वंद्वलक्षणाभावाद्वंद्वत्वानुपपत्तिरित्याशंक्यमुख्यद्वंद्वत्वाभावेपिपारिभाषिकोद्वंद्वव्यवहारइति
335 समाधायद्वंद्वोनेत्यनूयमाशोमित्यत्रंद्वद्वंद्वयपरंद्वंद्वपदमित्याहं तदपिनासरूपाशमेकशेषद्वंद्वस्य
नुशासनस्यापारिणीयत्वानारंभप्रसङ्गात्पथानद्रत्पादौसमासांतायत्तेरुक्तत्वाच्चयत्किंचिदेतादृशत्वात्तानाव
राहोनयोत्रिनिाउक्तपदयरत्वाभावान्नानङ्ारजदंताइहद्वंद्वतत्पुरुषयोःपाठेपिद्वंद्वाभिप्रायेशनस्यापन्ना
सोनानुपपन्नःाअजाद्याअनित्यमिदंद्वंद्वनिपातनप्रकरणासस्तुद्वाश्चाद्वंःलक्षणाहेत्वोःक्रियायाइत्याद
निर्देशात्ानेनसमासोष्टवोदापिविशेषेनिभारविर्व्याख्यातःाआधुनिकनादृक्प्रयोगात्साधुत्वबोधना
येतत्प्रकरणारंभःाअल्पाच्तरानायंतरबलिशयेनथासतिद्वयोरेवानियमःस्यात्ाद्विवचनांतोपपदत्वबि
षयएवनरयोविधानात्ाननत्वश्वधवरवदिरपलाशाद्रत्यादौबहुष्वनियमोनस्या दपितुस्वार्थेद्वंद्वेबु राम
निपातनाद्ाद्वंद्वस्वाग्रंगशाङ्कःप्रत्येकमन्वेति[redacted]नतत्रप्रासार्यं ३३५

[illegible]

गमप्राप्तायंगेनेव योर्द्वन्द्वः स एकवदित्यादि क्रमेणाव्याख्येयमिति भाष्यकारः । तेन मार्दङ्गिका दाः अश्वारो

हादित्यादौ नायं नियम इत्याशयेनाह । एषामिति । प्राप्तायंगानामित्यादि वाक्यत्रयं बोध्यं एकवचनमिति

वर्नेतोन त्रैकं वक्तीति व्यक्त्यन्त्येकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादक प्राण्यंगानामित्यादि वाक्यत्रयं एव

कः स्यादित्यर्थः मन्वानः फलितमाह । एकवदिति । नन्वेवं चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारद्वन्द्वे सिद्धे तस्यैवेकत्वा

देकवचनमपीति किमनेनेत्याशंक्याह । नियमार्थमिति । शास्त्रतो युगपत्प्राप्तिमादाय नेयं परिसंख्यायोगो

त्वात् किं तु प्रायोगिकी याज्ञिकी प्राप्तिमादाय व्रीहीन्नवहन्तीतिवन्नियमविधिरिति शास्त्रतो युगपत्प्राप्तिम

दाय नेयं परिसंख्यायोगत्वात् इतरेतरनिवृत्तिरार्थिकीत्यवधेयं । समाहार एवेति । समाहारश्चेत्प्राप्तयंगादीना

मेवेति विपरीतनियमो नाशंक्यः । निष्पुनर्वस्वोरित्यत्र बहुवचनग्रहणात् । चरणानामिति । प्राग्व्याख्येनत्वा

चिनामित्यर्थः । स्थेणोरिति । एतद्वाक्यद्वयं प्रकृतिकल्लुङ् तत्र पपदे समीत्यर्थः । स्थेणः किं अभूवन कठकला

पाः लुङि किं । तिष्ठन्तु कठकलापाः । अद गादिति । कठाश्च कलापाश्च प्रतिष्ठिते स्ट्रदिते मुखावाम्पांन्त्रगात्व

४ विधिनियमसंभव इत्यादिन्यायेनियमशङ्कः परिसंख्यापरस्त्तद्येन्द्रपाऽपूर्वविधिर्भवित्तमपेन्द्रप

नियमो लघीयान् । अन्नाशपूरकवितरं । अतएवेतरेतरयोगद्वन्द्वेऽ स्येन्ताशास्त्रैकवचनविधायको

सि·र·ख
१३६
336

मिति संकेतयित्वा तं विस्मृत्या सीनं प्रतीक्ष्य मुच्यते । कठेन प्रोक्तमधीयानाः कठाः । वैशंपायनान्तेवासित्वात्स्मि
नः । कठचरकाद्दिनिस्तु । कात्राअध्येतृत्वा स्तु प्रोक्ता चरुगिनि कलापिनोऽणा । सब्रह्मचारीत्याद्युपसंख्यानाहिलोपः । प
दुरिति सूत्रे अध्येतृशाखापकं वैदिकाः इति भावः । पदकेति । पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् । क्र
मकोऽप्येवं । पदान्यधीयानः क्रममधीते इति प्रत्यासत्तिः । अध्ययनतः किं । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टं किं । वैदि
कनैयायिकौ । जातिः । जातिवाच्यवयववदेह जातिशब्दे भाक इति ध्वनयन्नाह । जातिवाचिनामिति । विशेषणस्त
इति । जातिप्राधान्यविवक्षायां निकं बहुवचनमिति नपुंसकविकल्पमिति भावः । द्रव्यजातीयेति । अप्राणिना
किंनंदक८ मिति पर्युदासः सदृशग्राहीति भावः । जातिप्राधान्ये पांचकजन्योऽहरेः । खड्गोनदकः । पाञ्चजन्यस्त्वेकस्यैव
कव्यक्तित्वान्न जातिः । द्रव्यविशेषत्वात् । एतेन जातिग्रहणाल्लब्धमन्यथा पर्युदासेनैव जातावुपसर्जनद्रव्यवा
चिनोऽपि ग्रहणं यप्रसङ्गः । किं तेनेति भावः । एतेन रञ्जितानुविविधास्त्रशीला इत्यत्र भारवीतरस हितानांरौ । राम
लाः इति निरस्ता नागीः स्वकर्तृकमूलविस्मरणामूलत्वात्परागाबदरामलकानीति फलेषु गति द्वन्द्वः १३६

तुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वायसर्जनद्व्यवचनाविते॥ विभाषावृक्षेत्यत्र बदराणि चाम
लकानि च बदरामलकं जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावे इतिकर्तव्ये मसामुलं वु फलसेनेत्यादिना बहुवचनान्तफ
लवाचकनिमित्तद्वन्द्व एवैकवद्भवति न त्वेकवचनान्तानां द्वन्द्व इति नियम उपेक्ष्यते कथंचित्योज्यमिति न प
रस्परविरोध इति भावः। केचित्तु बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्था अस्य नयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृ
तिरिति व्याख्याय बदरामलकमित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्य एकवद्भाव इति वदन् जातिप्राधान्याद्द
न्द्वाहि कं नांगीकरोति तन्मते घटपटावित्यादीनां द्विशब्दादिसमभिव्याहृतानां साधुता न केवलानामि
त्यवधेयमित्यास्तां तावत्॥ विशिष्टेति सोत्राश्रुत्वारोपितद्वात्र अवयवधर्मस्तावयविद्वन्द्वे भाक्त इत्याशयेना
ह यामेत्यादिना इहापि नदीवाचिनां यो द्वन्द्व इत्यादिवाक्यभेदेन व्याख्येयं देशो हि प्रसिद्धो जनपद ए
व अत एतेन नदीग्रहणं न निष्फलं एवं च पर्वतानां न विंध्यगंधमादनौ जांबूवशाल्मकिन्याविति अ
ग्रामा इति हि प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते भाष्ये ग्रामारण्यान्नीति नेह यमा अयं प्रतिषेध एवायत्र तूभयत्र नगर

सि॰र॰स॰ नञ्नायं निषेधः इष्यते मथुरापाटलिपुत्रमिती तिभावः। येषां शाश्वतिक इति। सार्वदिक इत्यर्थः। श
३३७ श्ववृद्धत्वात्कालकृत्यत्रैवाभिपातनादिकादेशोऽव्याख्यानाभुमात्रे टिलोपाभावश्च। बाध्यत इति। चका
337 रः पुनर्विधायुक इति भावः। शूद्राणां। त्रैवर्णिकेतरजातिमात्रे भाक्तः शूद्रः। अनिरवसितन्यवहरणात्
पात्रादिति। येर्भुक्ते भस्मना शुध्यन्ते कांस्यमिति स्मार्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेऽत्रानिरवसि
ताः। गवाश्वं। यथोच्चारितानां नि। पाठिनिनिनिशेषः। तेन गगोयाद्दगवं इविशेषपठितं न तद्विवक्षितं।
तथा चाविडःया हिकत्वाघुदानावडं तदानेकवद्भावः। गोऽश्वाः। गवाश्वमिति। पशुत्वाद्विकल्पः प्राप्तः।
दासीदासमिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषापवादः। विभाषा। विशेषाणामेवेति। न सरूपाणां। एकशेषप्रस
ंगात्। नापि पर्यायाणां। विरूपाणामपीत्येकशेषप्रसंगात्। नापि सामान्यविशेषाणां। अनभिधानान्त्र
द्वंद्वस्यैवाभावादिति भावः। बदरामलकमिति भाष्ये बदरामलकानीत्यपि क्वचित्पठ्यते। न त्र जाति रामः
त्वान्नित्यं प्राप्ते वा निके न विकल्पः किं पनम्पति के चित्तन्न। अविशेषेणाबहुप्रकृतेरेकवद्भावो नियमम्प ३३१

नइति भाष्यविरोधात्तस्मादुद्धरामलकानीत्येवंप्राप्ते नित्यएवैकवद्भावइति भाष्यार्थंपरिष्कुर्वन्नाह।
जातिरिति। नित्यग्रहणंप्रकृतिविकल्पार्थमित्यनुषज्यते। उभयत्रेति। समाहारेतरेतरयोगयोरित्यर्थः। इतरेतर
योगएवेति नतु समाहारएवेत्येवं विपरीतंशंक्यं अनिष्टत्वादिति भावः। एवमिति। मृगग्रहणावद्धाख्येपधि
न्यर्थः। इत्यादीनि। पूर्वापरेऽधरोत्तरेइति रूपेआदिनासंग्राह्ये। अश्ववडवेति। पशुत्वाद्विकल्पे सिद्धेपुनस्तु
ग्रहणंप्रतिपदविधानार्थमिति भावः। तेनैकवद्भावपक्षेपरमपिपूर्ववदश्ववडवाविति बाधित्वासनपुंसक
मित्येतद्देव भवनि न तु तेनैकवद्भावभाजंपरामृश्यविधीयमानंनपुंसकत्वमेकवद्भावपक्षेप्रतिपदवि
हितत्वाद्बलीयइत्याशयेनाह। नपुंसकत्वार्थमिति। पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्त्वेकवद्भावाभावपक्षेसावका
शमिति भावः। विप्रतिषिद्धंचेति। योविभाषानुकर्षणायेति भावः। भवत्येवेति। अद्रव्यवाचिनामेवेति नि
यमाद्धिप्रतिषिद्धानुपादानेऽसमर्थत्वादिति भावः। यत्तु कामक्रोधौइति प्रत्युदाहृतंवृत्तौ। तन्न। सुखदुःखमित्या
दावि वैकल्पिकसमाहारद्वंद्वस्य दुर्वारत्वात्। अद्रव्यवाचिनांचेद्धिप्रतिषिद्धानामेवेति विपरीतनियमएव

सि॰र॰ख॰ तदभिमतइति चेत् तात्र्यनधिकरणवाचीति किं शीतोष्णे उदके स्त इति नतूदाहृते पाक्षिकसमाहारायत्तेरि
३२८ तिन व्याप्त वक्तुं न स्फ ल इत्यत्राप्यानर्थक्यं कोध्वशब्दयोर्ध्वपरत्वात्सर्वमनवद्यमिति दिक्। ननु दधि। नानेन
३३४ पूर्वकन नियमो निषिध्यते। ब्रह्मप्रजापत्यादीनामेतद्गुणापठितानां नियमशास्त्रादिविषयत्वात्तस्माच्च
रुदति ग्रामः एकवचनो द्वंद्व एवानेन नित्यं न तस्मादिह चपीदन्येषामपि दधिपयआदीनामप्येवं तत्र न्य
पानेषां नियमनिषेधेपि चापितृत्पनेन पाक्षिक एकवचनो द्वंद्वो दुर्वारो वेरूप्याद्येकवचनो द्वंद्व
एव निषिध्य इत्याशयेनाह। नैकवत्स्यादिति। दधिपयसी इति। इह व्यंजनं त्वौच्छिकल्पः प्राप्तः। तत्र
समाहारद्वंद्वमात्रनिषेधादितरेतरयोग एवैषां भवतीत्यवधेयं। अधिकरणा। समासार्थस्या
अप्योधिकरणां वर्त्तिपदार्थस्तस्यैतावत्त्वं परिमाणं नियमस्तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे। द्रव्यसंख्ये
ति। अत्र हरदत्तः। यद्ययं समाहारद्वंद्वनिषेधः स्यात्तर्हि दश दंतोष्ठा इत्यपि न स्यात्। द्वंद्वश्च त्वादिनेतरे राम
तरयोगद्वंद्वस्यापि निषेधात्। तथा च वाक्यमेव स्यात्। किं चैवं निर्धोव्यर्थः। सापेक्षत्वेनासामर्थ्या ३३८

 पे

नियमसूत्रव्यापाराभावे इतरेतरद्वन्द्वनिषेधाः प्रवृत्तेश्च। अतएव ७ निषेध १

न्समाहारद्वंद्वस्य प्राप्तेरेवाभावात्। तस्मादितरेतरयोगनिषेधद्वारेणेतरेतरयोगद्वंद्वप्राप्यपरार्थम
२ वैदंसूत्र [illegible]मित्याह। नव्या अप्येवं तद्दीत्याव्याचख्युः। नियमो नेति। दशाहन्तोऽष्टाऽइति। सामान्यप्रयो
गइति लिंगाद्विधानस्य सायेक्षत्वे पीतरेतरयोगद्वंद्वो भवत्येवेतिभावः। केचित्तु समाहारद्वंद्व एव नि
नि४ षिध्यते न तु नियमस्तथाहि सति नियमेऽपि षिद्धेऽपि चार्थे द्वंद्व इति समाहारेऽपि द्वंद्वः स्यादित्याङ्गः। नथाचह
रदन्ताहिमनमसहितितेयांभावः। तथाहि। नियमशास्त्रः परिसंख्यापरस्तत्पराभिमतनियमपरः।
आद्येऽपि फलतः शास्त्रेनो वा। नाद्यः। समाहारद्वंद्वस्यासामर्थ्यात्प्राप्तेरेवनास्तीतित्वयैवोक्तत्वात्तत्प्र
हतनिषेधस्यानन्मतेऽपि व्यर्थत्वात्। नद्वितीयः। द्वंद्वस्य प्राप्तिरूपेण्यादावितरेतरयोगनशास्त्रयोरभा
वात्। नान्त्यं तं वदेदिति यथा। न च द्वंद्वैकवचनयदाभ्यां क्रमेणेतरेतरयोगद्वंद्वनिषेधोलक्ष्यतेऽइति
शास्त्रपरिसंख्यायां प्रवृत्तिरिति वाच्यं। लक्षणाया अयुक्तत्वात्। ननु निषेधसूत्रवैयर्थ्यपरीहाराय तदभ्यु
पगमइति चेद्वंद्वे वैसर्विशेषणानामित्यस्यसायेक्षमसमर्थमित्यस्य च समाहारद्वंद्वविषयकप्रवृत्तिरे

तावद्बहुवन्मतस्यभेदाभावात्। ननु ख्यपाघ्रंशपूरकनियमस्यास्मन्मते निबेधइतितत्तोभेदइतिचेत्। न। वार्थे द्वन्द्व इत्य
नेनसमाहारद्वन्द्वस्यदुर्वीरत्वात्स्यादेतत्। एतत्सूत्रं मास्तु॰ सापेन्द्रमसमर्थमित्येतत्समाहारद्वन्द्वे न प्रव
वज्ञापयतांनिपादस्थयन्यधिकरणान्यायेनगोरवस्यफलमुखत्वात्। नांत्यासमाहारद्वंद्वप्रतिषेधवा
दिनौ [illegible] निय [illegible] नेवा [illegible] निषेधने [illegible] रदन्त्वादिमतंमीमां
सान्यायाध्रुत्पत्तिमूलकत्वात्सर्वत्रनियमनिषेधस्योक्तत्वादिहापितथैवन्याय्यत्वात्पान्द्वि कल्पोविधि
विकल्पः फलितइत्याशयेनाह। नियमोवेति। उपदशमिति। एकवद्भावयद्दोऽव्ययीभावस्यैवानुयोगः।
बहुव्रीहेरनुपपयोगेत्युपदशस्यदंतो ष्टस्येतिस्यात्। उपदशंदंतो ष्टस्यन्येवेष्यतइतिभाष्यकारः।
सामानाधिकरण्यंपञ्चसमीपसमीपिनोरभेदविवक्षया। [illegible] न ङ। क्र नोविघायोनिसंबधेभ्य
इत्यनेनानुवृत्तंषष्ठ्याविपरिणाम्यनेनादाहविधापानीनिक्रनइत्यत्र ज्ञानावेकवचनमित्याह। क्र
दंतानामिति। इहोत्तरपदइत्यधिकारेणापूर्वपदमाहितेष्यतइतिप्राप्नानन्नादाद्द्वेयस्यप्राग्कृषितत्वा
दितिध्वनयन्नुदाहरति। नेष्ठि ज्ञानादइति। नह्यत्र नेष्ठस्य पूर्वपदं हि। मद्देकेतिते नविभाषास्य स्पन्पोरित्यत्र न
संबंध इति भावः। क्रनोविघेत्यतनक्रतइतिपंचमंतमिहानुवर्तनं षष्ठ्याविपरिणामयकादंनस्यपुत्रेत्वन्तस्य
सित्वर्थेत्यादेर्नियमार्थत्वाप्रसङ्गात्। ततश्च केवलेदन्तोष्ठमित्यादावितरेतरद्वन्द्वोपि स्यात्। तस्मात्तस्यनियमार्थ
त्वफलेकमिदं सूत्रमावश्यकम्। सापेन्द्रमसमर्थ [illegible] मित्यादि ज्ञापनमप्येतत्प्रकरणोपात्तशब्दविशेषापेन्द्र
मेवेतिबोध्यम्। तेनपञ्चवेत्रमेत्रेविषगुणमत्रारमादेनसमाहारद्वन्द्वः। सापेन्द्रत्वात्। तस्मान्नव्याह

सि॰ल॰ख
३३९
339

द्वन्द्व इत्य
तेन इति
ज्ञापन
मप्येव
मितिवे
न्मैवम्
। दशाद
न्तौ ष्टाइत्या
दावप्राप्तस
माहारद्व
न्द्वविध्य
र्थत्वेनद्व
रामन्द्व
३३९
प्र

देश्रानडिति व्याख्येयं। तेन ननतानपुत्राविति सिद्धं। इन्द्राग्नी। देवताद्वन्द्वे इत्येवेति। इदं च वक्ष्यमाणे स्थितं। ज्यो
तिर्लनयोरग्नीषोमौ प्रणीयमानाय इत्यादिस्थले अयनप्रयोगस्त्वार्षत्वात्साधुः। यद्वा मासकृतदनुवृत्तिः। अग्निसोमौ मारा
कावित्यत्राभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेनादोषत्वात्। अग्नेःस्तुत्स्तोमसोमाः दीर्घोरित्यस्यापवादः। अग्निष्टुदि
ति। अग्निः स्तूयतेस्मिन्सः। कवर्गविशेषः संपदादित्वादधिकरणे क्विप्। मातरमातृशब्दस्यारङ्ङादेशो नियात्यते। द्वंद्व
ताबहूनां द्वंद्वे वा। इत्वत्वकृत्स्वनां द्वंद्वतत्पुरुषयोः। नरयद इति तु नसमुदायावयवसंनिधाविति न्यायाद्वा। इत्वं
पिपद इत्यादौ वचनस्य सावकाशत्वादिति दिक्॥ ॥श्री॥ इति श्रीमद्रामकृष्णमहाकविरचिते सिद्धान्तरत्नाकरे द्वंद्व
॥ ॥अपवादसंगत्याह। अपेक शेष इति। विरूपाणामपीति। रूप्यते प्रकाश्यते इति व्युत्पत्त्या रूपस्यार्थपरत्वेन स
त्रैरौ वैदंगनार्थं। वृद्धः। अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं पारिभाषिकं गोत्रापरपर्यायं वृद्धमिह गृह्य
ते। वृत्तिमेताशब्दसाहचर्यात्। गोत्रग्रहणमेव तु नाकारि। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमिति राद्धान्ता
त्। तेन औपगवश्चानन्तरः। औपगविश्च युवेत्यत्र नैकशेषः। गोत्रयुवेति। सौत्रे गानदानपौरेवपरामर्शादिति भा

सि॰र॰स्त वः। इह सरूपाणामित्यनुवर्त्तते। तेन वैरूप्यापरपर्यायो विशेषः। प्रकृतिं तएवकारेणा निवर्त्यते। एवं स्थिते फलि
३४० तमाह कृत्स्नं वैरूप्यमिति। गार्ग्यश्चेति। गर्गादिभ्यो यञ्। यञिञोश्चेति फक्। तल्लक्षणाः किमिति। तद्विशेष
340 एवं स्यादिति प्रश्नः। इतरस्तु गोत्रयुवत्वमात्रातिरिक्तवैरूप्ये निवृत्त्यर्थं लक्षणग्रहणमित्याशयेन प्रत्युदाह
रति। भागवित्तीति। गोत्राद्यन्येऽतद्राजितदन्ताद्वृद्धाट्ठक् सौवीरेष्विति ठक्। अत्र कुत्सा सौवीरगोत्रत्वं चाधिकम्
इति न युवत्वमात्रकृतं वैलक्षण्यं। तल्लक्षणः किमिति। एवकारः किमर्थ इति प्रश्नः। प्रकृतिकृतं वैरूप्यमास्त्विति
स इति प्रत्युदाहरति। गार्ग्यवात्स्यायनाविति। स्त्री पुंवच्च। वृद्धा स्त्रीति। गोत्रप्रत्ययान्तं पदं स्त्रीवाचकमित्यर्थः। गा
र्ग्यायणाविति। पुंवद्भावकृतं वैलक्षण्यं यस्य तद्घटितं द्विवचनान्तघटितं विग्रहं प्रदर्शयति। अनुवर्त्तमाने इति
तद्राजस्य बहुष्वित्यतः। पुंवदित्यर्थ इति देशस्य फलमनेन दर्शितं। अन्यथा स्त्रीत्वानिवर्त्तनात् लुङ् न स्यात्।
गार्ग्य [illegible] वत्त्वं चासिद्धं। रूपातिदेशेनानेन तत्सिध्येत्। सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्। सरूपाणा। राम
मित्येवानेह। गार्गीवात्स्यायनौ च। पुमान् स्त्रिया। वृद्धो यूनेति निवृत्तं। सरूपाणामित्येव। मातृपुत्रौ विशुद्धतरस्त्रा ३४०

नात्र । प्राञ्चः । लौकिकविग्रहेऽयमियमित्यनुप्रयोगगतविशेषमादाय तदुपपत्तिरिति ... । नव्यास्तु स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरकृतविशेषाभा ३
तत्तु ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ... वत्साश्चेत्यत्राति व्याप्तेरुपेन्द्रच म् । सिद्धान्ते एकशेषः क...र्थं नेति चेत्

रं भाता नेहा कच्छपश्च डुलिश्च ... रोहिश्चेति कच्छपत्व ... जातिमात्रसाम्येपि स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयु
क्तेऽशाद्वे लक्षणायमिहास्तीति भावः । स्यादेतत् गौश्चायं गौश्चेयम् तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्या
तल्लक्षणाविशेषाभावमात्रेण तल्लक्षणाविशेषसद्भावः स्यात् ... त्यदादित ... शेषकृत्यनेनैवानुप्रयोगनियमो
पपत्तिरित्यवधेयम् । पिता माता च पितरौ । इदं सूत्रं द्वयेन तावदेकशेषविधानार्थं विवक्षितार्थे लक्षणादिना पि
पितरौ श्वशुराविति सिद्धेः । नापि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं यद्येतस्यापीष्टत्वात् । किं तु मातरौ श्वश्रू श्वशुरावित्येतयोः साधुत्वार्थं
असाधुत्वव्यावर्तनार्थं मातापितरौ श्वश्रूश्वशुराविति अभ्यर्हितत्वान्मातुः पूर्वनिपातः । यत्तु द्वन्द्वो गुणानां मातापितरौ गौरवेणातिरिच्यते
इति स्मृतेः । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । त्यदादिभिरन्यैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् भाष्ये तु सामान्यविशेषवाचिनोर्न द्वन्द्व इति नि
षेधमङ्गीकृत्य ... तथा ख्यातम् । ... रङ्गावली ... लमयमिति भाष्यप्रयोगात् साधु ... तत्र विघात
... इति प्राचामरतो ... सूत्रनिर्देशेनानित्यत्वात्तन्नायं प्रयोगः ... इति नव्याः । यद्यपि ... पद
... ... एकदेशविधायकः । तत्स्मादवस्थालक्षणादोषकारणादस्मात् ... ... नाद पद
ग्रा:ग्रस्मा कमनादय:२ नानाविध त्येकशेषाभावः । यद्वा एकविभक्ताविति नानुवर्तते । स्त्रीपुंसयोः सहवि
कशेषाभाव इति । एतद्भाष्यादौ ... म् । ... ८

वत्सश्चायामे ... कशेषः । सव प्रधानयोरेव प्रवृत्तिः । तदित्यनेन न प्रधानस्त्रीपुंसयोरेव प्रा...मर्शो हि । तेन यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतेऽविशेषस्तत्रैवैकशेषः । इह त्वप्रधानकृतो पीत्ये

... ... ए कु विभक्तौ चेत्यनुवर्तते । तेनैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैवैकशेषः । ३ हन्तुत स्यो ... मन्तवर्ति न्यां च विभ

सि॰र॰ह्व र्थः। एतेन सस्त्रारंभेत्वेतन्न सिध्येदिति कौस्तुभोक्तं निरस्तं। प्रमाणप्रमेयसंशये त्यादिप्रयोगस्तु निषेधस्यानित्य
३४१ त्वान्मध्यमपदलोपि समासाश्रयणाद्वा साधुरित्यवधेयं। त्यदादिनः। त्यदादीनां शेषे सह विवक्षितयोर्यः पुमा
न्परश्च नपुंसकं न दृश्येन लिंगवचनानि भवंतीति वाच्यमित्यर्थः। सन्निधानात्त्यदादीन्येवात्रस्यापवादमाह।
341 अदद्वेति। द्वद्वादिविशेषणानां पूर्वोक्तं न किंतु विशेष्यनिघ्नत्वेवेत्यर्थः। तद्वेति। पिप्पल्यदं। सा चेति। अदद्व पि
प्पली। अदद्वे पिप्पल्याविति। अदद्वं नपुंसकमिति। इत्यरूपेण तत एकशेषः। ग्राम्यपशु। गाव इमा इति। स्त्रीत्वाभिव्यक्त
ये स्त्रीत्वनित्यायेन गौरापा इमा इति स्त्रीलिंगात्तु प्रयोगः। एतौ गावाविति। एकशेषस्यानेकाश्रयत्वादेवानेकपरिग्र
हे सिद्धे बहूनामेव समुदायविवक्षार्थसंघग्रहणमिति भावः। एकशेषेह नेह इति। विभक्त्युपस्थानेये हास्त्वेनां
नरंगत्वादिति भावः। द्वंद्वापवाद एकशेषइत्यस्य हेयोषस्तु नाकिंकी प्राप्तिमादाय बोध्यः। द्वंद्वेनेति। एतेन स्तनंद्व
द्वानामेकशेष इति भ्रमो निरस्तः। न च तथैव किं न स्यात्स्त्रीत्वे विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह। तेनेति। पयधा राम
नाविति। इनो सर्वनामस्थान इति लिंगात्समासांतवारणेनुप्रतिपत्तिर्गौरवं दोषांतरनिवारणाय यो विभाषेति ३४१

अत्र कैयटः। परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेणाय त्रसाकृतिरित्यर्थः। यथा राजपुरुष इत्यत्र राज
शब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयत इति व्याख्यत्। तत्र पक्षद्वयमर्थे विप्रत्ययालीत्यादावव्या
प्तमित्यत एवं व्याख्यायते २
६
समासांतानामावेऽप्यंथानाविन्यादौ सावकाशं चानस्मार्द्वंद्वात्प्रागेवैकशेष इति सिद्धं॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरण
सिद्धांतरत्नाकरे एकशेषः॥ ॥ ॥सर्वसमासशेषत्वया प्रासंगिकमाह। कृत्तद्धितेति। पंचवृत्तय इति। पंचवेना
वृत्तिरिति सर्वाचार्यसंज्ञेहाप्याश्रीयत इति भावः। तल्लक्षणमाह। परार्थेति। परस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानमु
पसर्जनार्थप्रतिपादकं पदं यस्मिन्समासादौ तदिति व्युत्पत्त्या विकरणपदो बहुव्रीहिरजहत्स्वार्थायां परार्थ
थाभिधीयतेऽनेन समासात्मकसमुदायेनेति जहत्स्वार्थायामर्थः। उभयत्र करणोत्सुच्। राजपुरुष औपग
व इत्यादौ कल्पनिकार्थवत्त्वमादाय नलोपादिकार्यनिर्वाहः। न च कुंभाद्यवयवशक्तिस्यागे योऽर्थान्तरकल्पने च माना
भावः समासाद्यवयवानां प्रत्येकं शक्तिसद्भावे मानाभावात्। नहि लौकिकवाक्यघटितमेव वाक्यंतदीतमिन्य
त्र नियामकमस्ति। तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा वेति चेन्न। सादृश्यपादयि तदुपपत्तेः। नहि वृषशब्दसादृश्यं वृषभश
ब्देकदेशस्यास्तीति तावद्भिः शेविना कोन्यस्तस्यापि शक्त्यंतरमंगीकर्तुमीष्टे। न च कल्पितार्थमादाय विशेषणान्वयः
शंक्यः। शास्त्रवैयर्थ्यपरिहारार्थमेव नादृक्कल्पनांगीकारेण। दोषत्वात्। न चावयवशक्तिमविदुषोपि समुदायार्थप्र
रा

सि॰र॰ख नीतिःस्यादितिवाच्यंसमुदायशक्तिग्रहसत्त्वेऽपिस्वायत्तेनःपरेषांक्लृप्तशक्तौवानिर्वाहेयोगरूढेरुच्छेदः।पंकजादा
३४१ वतिप्रसंगवारणायनदंगीकारइतिचेन्नराजपुरुषादावपिविशेषणान्वयंवारयितुंविशिष्टशक्त्यंगीकारस्या
34L पितुल्यत्वात्।वचनेनविशेषणान्वयवारणमितिचेदत्रैवपंकजादावपिवाचनिकएवातिप्रसंगभंगोऽस्तु
किंरूढिकल्पनया।पादास्याःपुत्रोवृषल्याःपुत्रइत्यादौलुक्समासेपूर्वपदैकदेशानंगीकारान्नविशेषणा
न्वयवारणायतत्रापिलक्षणामंगीकुर्मइतिचेन्न।अप्रसिद्धत्वात्।किंचराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्यचेतिव
गी६ द्राजपुरुषोदेवदत्तस्यचेत्यापद्येत।अथपुरुषपदमेवविशिष्टार्थभाक्।राजपदंतात्पर्यग्राहकंवि
भक्तपूर्वस्यव्यवहितान्वयायत्याविपरीतंनाशंक्यं।तथाचपुरुषस्यपदार्थैकदेशत्वान्नोक्तप्रयोगा
पत्तिरितिचेन्न।नाम्नवपदव्युत्पत्तित्यागस्यत्वापितुल्यत्वात्।योगरूढ्युच्छेदप्रसंगानुद्धारात्।लाक्षणिक
प्रयोगस्यासार्वदिकत्वेनपाक्षिकानिष्टस्पष्टत्वात्समासोऽर्थवान्नित्यमनुभवापलापापत्तेर्यदि राम
शतानिकुशलप्रवीणादावव्यवार्थत्यागस्यस्वप्रसिद्धत्वात्तानपवत्त्वयन्तर्गतपदानांवर्णवदानर्थ ३४१

कथमेवमुक्तं ग्रामं गन्तइत्यादौ क्रियायाः पदार्थैकदेशान्वयेऽपि द्वितीयाश्रितेत्यादि लिंगात्कारकान्वयो नानु
पपन्नइत्यवोचाम ॥ किंच निरूक्तांगीकृता [illegible] राज्ञः पुरुषेणागतमित्यत्र रा
ज्ञः पुरुषरूपनामार्थेऽन्वयानापत्तेः । नन्वेवं सुंदरः पुरुषेणाशापितमिति प्रयोगापत्तिः । विशेषणा
विभक्तेः साधुत्व मात्रार्थत्वात् । तादृशवाक्यादि विवक्षितार्थबोधो नजायतइतिवाच्यं तथैवव्युत्पन्न
स्यनतत्तोबोधस्य दुर्वारत्वात् । अव्युत्पन्नस्य साधुभ्योऽप्यबोधाच्चेति चेत्तर्हि न कारकाणां प्रथमतः क्रियाय
मेवान्वयइतिराद्धांतात् कर्त्रि रिक्तानां प्रायाः दुर्वारत्वेन तादृग्वाक्यस्यासाधुत्वनिर्णायात् । नापि तिङ्वृत्तिः
देवदत्तः पचतीत्यादौ तिबर्थ न साद्धं देवदत्तपदार्थस्यानन्वयापत्तेः । नापि स्त्रीप्रत्ययवृत्तिः । टावादीनां
स्वार्थिकत्वेन तदंगीकारफलाभावात् वृत्तिसंज्ञायां हि सविशेषणानामिति निषेधः फलं न च टावा
घेनेतन्प्रसक्तिरस्तीति सिद्धं । पचेव क्तनपदं नीं अस्वपदेति । समस्यमानपावृत्त्यघटितइत्यपर्थः । तेन बहूना
मेनतिन्याः इंद्व बहुव्रीह्योरेवेति । अनेकपदग्रहणानुवृत्तिभ्यां तद्विधानादिति भावः । क्वचिद्देवेति । द्व्य
एकशेषस्य वृत्तित्वांगीकारे द्वन्द्वोऽस्य द्वन्द्वश्चेत्यादि वाक्यस्य साधुत्वं प्रद दारत्वमिति तत्रैवाऽव्ववस्थाद्वि
शेषस्य वृत्तित्वं नेति वेन्द्यते । २

सि॰ र॰ स॰
३४३

द्वजानइत्यादोक्तदृष्टत्वजस्वमितिकिंबधिअष्टी।तिवार्त्तिकेनमिकेपीतिसूत्रेचकटघुअजस्रइतिनि
पातनाद्वात्तनासमासःसिद्धः॥ ॥इतिश्रीमद्रामकृष्णभट्टविरचितेसिद्धांतरत्नाकरेसर्वसमासशे
षः॥ ॥ऋक्पूः अइति।अविभक्तिकःसौत्रोनिर्देशइतिभावः।अनक्षइति।अक्षेषूर्वपदेनेतिविव
क्षितमतोनात्रसमासांतोनेति।नाधः।इह धूरक्षस्येत्यत्रनिषेधानापत्तेः।नद्वितीयः।अक्षधूरित्यत्रतदना
पत्तेरतउभयसंग्रहार्थमाह।अक्षेयाधूरिति।सूत्रेसंबंधिनोऽधिकरणात्वविवक्षयासप्तमी।तेनाक्षसंबंधि
नीयाधूस्तदंतस्येत्यर्थः।अर्द्धर्चइति।अर्द्धनपुंसकमितिसमासः।अर्द्धर्चाःपुंसिचेतिपुंस्त्वं।वि ऽपुर
[illegible]
[illegible]मिति।पद्यप्पदंतेनापिपुरशब्देनेतत्सिद्धं।तथापिहलंतेनसमा
सप्राप्तिकानिष्ठवारणायपुरोग्रहणंकृतंसमासांतस्येति।येनविधिरितिसूत्रेआपम्निष्ठंनिस्वापक्लिष्ठ॰ राम
नीतिभाष्यादितिभावः।अनरीयमिति।अंतर्गतःशोंडादिष्वात्सप्तमीसमासःपूर्वपदार्थप्राधान्येकवचनं।अ ३४३
न्पा॰ १

नर्गता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । प्रतीपं समीपमिति । प्रतिगताः संगता वापोऽस्मिन्निति विग्रहः । उपसर्गग्र
हणं प्रादेरुपलक्षणार्थं । देवयजनमिति । देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः । समाप इति । नासावुपसर्ग
इति भावः । भाष्ये तु समाप ईत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स च देवयजनरूपार्थविशेषपरः । समीपसम्बुद्धीति निर्दे
शात्समीपमिति भाष्योदाहरणाच्चास्य बोध्यमिति । न पूजनादिति समासान्ताभावः । अवर्णान्ता इति । द्व्यन्तरिति सूत्रे
ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यं । प्रापं परापमिति । गतिश्चेति सूत्रे च प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेरिति भावः । उदनोः दी
र्घोच्चारणात् क्वचिद्व्याख्यायामवग्रहार्थं । बहुलाम्लस्य अनूपगोमानित्यत्र नावग्रहः इति । अनूप इति । अनुगता आ
४ नि पोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः । सविपथाविति । द्वंद्वोयं । स्वपथ इति । बहुव्रीहिः । अ
चपूति । प्रतिसाममिति । अव्ययीभावः । प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एवमनुसामादावपूर्षी । ऋक्षमेदगिति । अ
ज्ञितियोगलभ्यमेतत्तन्नरवार्तिकमप्येवं । चरमनिर्दिष्टस्य विधेयस्य प्रथमं निर्देशादित्याहुः । पद्मनाभस्ति
पद्मनाभस्येति विग्रहः । गड्वादित्वात्सप्तम्यंतस्य परनिपातः । पद्मनाकाराना भिरस्येति वा । ऊर्णानाभस्तूपेक्ष्यैवं

वर

विभाग २

सि॰र॰स्त ड्यापोः संज्ञाछंदसोरिति पूर्वपदे ह्रस्वो विशेषः। अल्पाच्छकरस्यात्फडंनदर्शनपदेन च ह्रस्वत्व्यनेतत्वाचिनोऽपि
३४४ शब्दस्य पर्युदासाज्ज्ञानकस्य ग्रहणमित्याशयेनाह। अचतुः पर्यायादिति। गवा ह्रदइति। अक्षिशश्चेरं धवाचीषष्ठीस
३४५ मासः। अचत्। निपात्यंतेइति। तान्फलं च टिलोपा हिकं भाष्योक्तसमासविशेषनिपमश्चेत्याह। आघा इति। बहुव्री
हयएवेत्यर्थः। उत्तरत्राप्येवमवधारणाम्। घ्यविदध्याः स्वदृश्यायश्चत्वारोऽस्येति विग्रहः। तत्पुरुषेत्वचत्वारोऽवि
त्वारइत्येवमभवति। त्रिचतुरादइति। त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहे संख्ययाव्ययासन्नेति सूत्रेणार्थे बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्य
घइतिडचो। यवादीऽच्। अक्षिभ्रुवमिति। पारापगत्वादेकवत्वं क्लेबेति। जानूरु पर्वाष्ठीवदृश्यामिति कोश
त्। अहर्दिवमिति। विरूपाणामपीत्येकशेषाभावोऽपि निपातनात्। सरसमिति। अव्ययीभावेचाकालइति सहस्य
सादेशः। सरजः पंकजमिति। तथा च सरजसमकरंदनिर्भरास्विति बहुव्रीहौ यथेकमाघप्रयोगश्चितः। तत्पुरुष
एवेति। एतेन कर्मधारयएवेति प्राचोक्तमपास्तं। पदंपि निष्कानः श्रेयसा निःश्रेयानिति। प्रादिसमासे पूनसमासं राम
नइति केचित्तन्न। चिंत्यं। नत्पुरुषश्शब्दस्य भाष्यस्थस्य संकोचे प्रमाणाभावात्। निःश्रेयानिति। निश्चितं श्रेयो नेनेति विग्रहः ३४४

यत्तु निश्रेयसस्य इति केचित्तु दाजकुन्तनन्नाईयसश्वेति कयो निषेधानां गोष्ठश्वेति। एतेन न सप्तमीतत्पुरु
ष एवेति दर्शितं। तेन षष्ठीतत्पुरुषे गोष्ठश्वादित्येव। ब्रह्मवर्चसमित्यादि षष्ठीतत्पुरुषोयमल्पेति। पल्लमां
समर्हतीति पल्यो मांसभोजीनदीर्यं वर्चः पल्पवर्चसं अवतमसमित्यादि। अवहीनं संततं च तमः इति विग्र
हः। अंधमिति। गाढमित्यर्थः। श्वसो। अवसरशब्दान्प्रशासनवचनादीयस्त्विनिति केचित्तदाकरविरुद्धमित्या
शयेनाह। वस्तशब्द इति। वसीयइति। यः कामयेत वसीयान्स्यामिति श्रौतप्रयोगोप्यत्र लिंगमिति भावः।
श्वंशब्द इति। कालवाच्यपि प्रकृते र्थविशेषपरः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तमेवाह। प्रशांसमिति। अत्र
पदार्थः प्रशंसनामित्यर्थः। आशीर्विषयमिति षष्ठीसमासः। विषयशब्दस्य इह क्लिंगत्वात्पुल्लिंगनिर्देशः। अन्व
वारह इत्यप्रकाशे। अनुगतमवहीनं च रह इति प्रादिसमासः। अनुगतं रहो अस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा। तप्तर
हस इति। तप्तं च तद्रहश्वेति विग्रहः। परेर्णाम्नधिगम्यामित्यर्थः। इत्यतः प्राग्भिनाप्राक् बहुव्रीहिग्रहणं कर्त्त
व्यमिति वार्त्तिकादिति भावः। प्राचा तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः। रनिमेध इत्युक्तं तत्रेत्यादावविशेषो बोध्यः। तेनाति

सि॰र॰ख
३४५
345

धर्मास्तु धर्मा इत्यादि सिद्धं। किमः। इहहेतोपयहरां शाकपमवक्तुं प्रतिप्रदोक्तपरिभाषपा। किं हस्ते पद्दति विहि
न समासस्यैव यहरणात। किं राजइति। किमत्र प्रश्नेषष्ठीसमासः कर्मधारयोवा। नञ्ञस्तत्पुरुषः। नञ्
इति पंचमी नञः परंयत्तदं नादित्यर्थः। अपथमिति। अयथर्थं नपुंसकमिति क्लीबत्वं। अपथं नतेनइति।
अर्थाभावेव्ययीभावः॥ ॥इति श्रीमत्सिद्धांतरत्नाकरे सर्वसमाससाधारणसमासांताः॥ ॥समा
साश्रितं कार्यं निरमाह॥ ॥अलुगिति। अधिकारइति। इहोत्तरत्रचस्थानि विधेयसाकांक्षत्वादिति भा
वः। उत्तरयदे इति। तत्र नयोगिकं पंचब्राह्मणाइत्यत्राप्यलुकः प्रसंगादपितु समासस्य चरमावय
[illegible] बरूठं। ज्ञनरयहरणात्तत्र लुक् स्या
दिति प्रसङ्गप्रतिषेधोयं। स्तोकान्मुक्तइति। एकपद्यमेकस्वर्यं विशेषणायोगाभावश्च समासफलं।
किंच स्तोकान्मुक्तस्य स्तोकान्मुक्तापावाअपत्यं स्तोकान्मुक्तिः स्तोकान्मुक्तपद इति विशिष्टानद्दिनोपि। नव राम
प्राथमिकसामासिकलुकोनिषेधेनचरितार्थत्वाद्धाद्यन द्विननिमित्तलुग्गुर्वीरइति वाच्यं। अस्तुयोधा ३४५

निशास्त्रस्यैकत्वाद्विशेषणानि षष्ठ्याभ्युपगमान्न। इह लोकान्तिक इत्यर्थे निरुत्तोपानाएव लोकादयो र्थेनेनन्तुकरणोच लोकाल्पेत्यत्र न्याः। व्याख्यानादित्याशयेनाह। एवमिति। द्विवचनबहुवचनान्तानांस मासो नेष्टः। तेन लोकाम्पृणस्तु कइत्यादौ वाक्यमेव। ओजः। ओजसा कृतमिति। कर्तृकरणो कृते तिसमा सः। कथं तर्हि सततनैरन्तमाहृतमिति किरातः। शेष षष्ठी समासाश्रयणान्न दोषः। यत्तु केवलपदाधि कारेणेदं न विधिर्नत्न नरपदाधिकार इति दुर्घटे इत्यादौ तु क्तं। तन्न। पदाधिकारः इत्यत्र हृष्टे काचिन्तं पञ्चकेष्ट कचिनमिति भाष्यविरोधात्। न चोत्तरपदाधिकारस्य वैयर्थ्यं प्रत्ययोऽजआदीनां विशेष्यत्वमेवाविरहितमिति वाच्यं। विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहात्। कामचारार्थमेव तदारंभात्। आत्मनश्च। आचार्यग्रंथमनुसन्ध वार्त्तिकान्तर्गतमपीदं सूत्रत्वेन पठितं। आपिशलिनिचैति सूत्रे आत्मनश्च पूरणइति वक्तव्यमिति भाष्यो क्तेरित्यादि ग्रंथानुरोधात्। न चैवमुत्तरसूत्रे आत्मनइति न लभ्येतापरस्य चेति सूत्रे च व्यर्थस्यादिति न यो ग्युक्तमिति वाच्यं। परस्य चेत्यस्मादेव लिंगात्सर्वत्रात्मनइत्यस्य लाभोपपत्तेः। वार्त्तिकस्थात्मनः शब्दस्यात्र

सि.र.त्न
३४६
346
४ त्य

त्वा

सूत्रेऽनुवृत्तेः। स्तुवचैंद्या। पथासोपदादावित्यत्र पठितस्य कास्पेरोरेवेत्यस्येत्।ष इत्यत्र वृत्तान्नस्कपरस्य
चेन्निमास्त्य। नचैवंतेभ्यः प्रयोगेभ्योहितासद्धिनाऽन्यत्रालुकप्रसंगः। निपातननादितिदिक्। अन्मनापंचमइ
ति। आत्मापंचमोऽस्येतिबहुव्रीहौप्रस्तुत्यादित्वात्प्रपमाप्यंततीपन्येके। अन्मनाप्तनइतिकरोतिकिं
पायेहासेपरे। बहुव्रीहिरिति। एकस्यान्योपाधिकभेदमादाय वर्त्तिपदार्थान्यपदार्थसैनवक्तुद्देश इति
भावः। वैयाकरः। व्याकरणेभवावैयाकरणीऋगयनादित्वाद्गण्। सा चासावाख्या चेतिकर्मधारयः। आ
त्मनेभाषइतिइयमाख्याऽस्थान्यार्थ्यपधापिनास्तितथा। पिधाउयाठेऽस्तीतिभावः। योगविभागादिति।
अन्यथापस्कतिविकल्पनिभावएवेष्ट्वाद्वंधनायस्थालीतिवद्द्विसमासेऽर्थ्यात्। अलुग्विधिसामर्थ्या
द्वासमासः। गविष्ठिरइति। अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरेतिसूत्रेकिरजंतोनिपातितः। गवीतिनचलु
कं बाधित्वापरत्वादवादेशोहलदंतादित्येवसिद्धमितिवाच्यं। अनरंगानयीतिलुकोबलीयस्त्वादिति राम
भावः। हृदिस्पृगितिहृद्पंदिवंचस्पृशानीतिविग्रहः। अलुग्विधानादेतत्कर्मणिसप्तमी। कर्मणोधिकर ३४६

सू४

३४

२ सो यान्तविवक्षया ना। अविकटोरणाद्दृति। संघाते कटजिति कच्चू प्रत्ययः। उरणो मेषः। अमव्यइति गादि न्वा
घसोर्युरोवांना देशः। केचित्तु यतः स्थाने जं पठित्वा अष्ठुज इत्युदाहरंति। तन्न भाष्यादिविरुद्धं। जे चैवं वक्तव्य। २४२
अष्ठुजः। अष्ठुचर इति भाष्यवचनांतरस्यैव दर्शनाच्च। अन्ये तु भयशापि हलदंतादित्यलुक माभूत्।
अष्ठुमंताविति। कारीर्षमप्सु मे सोमः। अप्सु चयेसधिष्टवेत्याज्यभागमंत्रौ नेदृशप्सुशब्दोऽस्ति। एत
स्वार्वाचीनपाठस्तु पेत्योक्तमूलकृता। वस्तु न तन्मतं तु ब्रूयग्रहणं व्यर्थं। तथा हि। सप्तम्यंतस्याप्सुशब्दस्या
नुकरणात्प्रथमांतान्मतुप् कार्यः। न च सोः प्रत्ययत्वात्प्रातिपदिकत्वानुपपत्तिः। अनुकरणस्य स्यसोर
र्थिकस्याप्रातिपदिकत्वबोधकत्वेन प्रत्ययत्वाभावात्। न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशे भयप्रत्ययान्तत्वं शं
क्यं तस्यासार्वत्रिकत्वस्यासकृदावेदितत्वात्। अन्यथा प्रथमांतादिधीयमानस्य मतुपोऽप्रसंगात्। तथा च
विधिकन्यायः अस्य वामीयमित्यादाविवत्तु किं कर्तव्योऽनिर्देशाप्रवृत्त्येष्टसिद्धौ किं मतुग्रहणेनेति स्पष्ट
मेव विवेकिनां। तस्मान्मतिष्ठिन्येव प्राचोक्तः पाठोऽयुक्तः। यत्तु नैतद्भाष्ये दृष्टमिति नव्याः हरदत्तोऽप्येवं।

सि·र·स्त
३४७
347

तत्र रामनिषिक्तिपाठस्याप्रकमतिरिति दाहरणस्य च भाष्यकृत्यादिपुरस्तात्सुहृदस्य मानत्वेममनुषिक्तिनिया
रस्यैव वक्तव्यदर्शनात्त्युर्यत्वात्मेनि हिक्कोपरंपन्नं अन्नात्त्यहरती [illegible] न्यथा षष्ठी चानादर इति षष्ठी दे
वानामिति। मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयंतीति देवप्रियशब्दात्। शुनःशेपइति। शुनइववशेपमस्यतिबहुव्रीहिः। त
त्र सोदाहरणाद्द्वेपयेवं शुनःशेपमित्यादित्रयोप्यमी अपि विशेषणं। संज्ञाः। मातुःपितुर्भर्ता समास इति। एत
त्समासे गुले सं ग्रहत्यतोऽनुवर्त्तनइति भाकानत्फलं दर्शयति। असमासे त्विति। वाक्ये वैकल्पिकमपिष
त्वं नेत्यर्थः। अत्रेदमवधेयं। विभाषास्वसृपत्योरित्यत्रस्वसृग्रहणां चैत्यप्रयोजनं समासे मातृपितृभ्यांस्व
सा मातुःपितुर्भर्त्रीमिति षत्वविधायकसूत्रद्वये नैवालुग्विकल्पसिद्धेरिति॥ ॥इति वैयाकरणसिद्धां
तरत्नाकरेऽलुक्समासः॥ ॥घरूपकल्पपेष्विति। लेखग्रहणेनान्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं
नास्तीति ज्ञापयति पिष्यतीनिभावः। ब्राह्मणितरेति। जानेषु्वेतिनिषेधात्तसिलादिष्वितिनपुंवद्भावः। चेलीनि। पचा राम
दौचेलडितिपाठादिद्धिंङीनिडीप्राप्ताम लकीति। अपंचत्वेनित्यस्त्रीलिंगः कुवलीशब्दोप्येवं। नघाः। ग्कादन्तः ३४७
स्यैव मा। कथं तर्हि पावकोत्थ शिखयाहदिस्थयेति। पूर्वविप्रतिषेधेनमूर्धमस्तकादित्यलुगिति म्हारणी। तन्नमा
नं तु अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे कराठेस्यइति भाष्यमुक्तं। ग्रासंकरस्थामित्यादि केतु आर्षत्वाल्लुक्षत्वविवक्षायाब
हुव्रीहिसमासेनवासाधु इत्थं वह्निघ्नुभ्यां चैप नदद्वृ राम स्वार्थमिति बोध्यम्॥ परपतोहरइति। ६॥

शेषः सच द्विधेत्याह। अश्रंनश्नितिउपलक्षणामेतन्न। भाषितमपुंस्कं त्वपिनेहसंबध्यतेइत्याशयेनाह। स्त्रीनरेति।
विदुषितरेति। उगितश्चेति। ङीपिवसोःसंप्रसारणं इत्यादिदिशिति। आदिनाप्रक्रियातद्व्याख्यानारश्व ग्राह्य।
निर्मूलमिति। विद्वद्भूपसोःपुंवद्भावो यत्र पक्षे वक्तव्यइति वृत्तिकृतोक्तं वचनं त्वप्रमाणं। मुनित्रयानुक्त
त्वात्। नच विदुषीतरेतिसिद्धिः तिप्रदर्शनपरं नैरूप्यपरं द्रस्वाभावपक्षेतसिलादिषुसिद्धितिपुंवद्भावो व्याख्ये
यइत्येवंपरनयावचनमपिन्यायासिद्धं नापूर्वमिति वाच्यं प्रकर्षयोगात्प्राक्कृत्स्त्रीत्वस्योदीनप्राप्तयपन्यस्तत्वा
द्विहायाऽनुपन्यस्तान्यादेशविधायकोन्याह। हृदयस्येति। लेखयहणमेवेति। सूत्रेऽण्यत्प्रत्ययसाहचर्या स्प २
ल्लेखशब्देपरंतएवनिर्दिष्टइतिभावः। प्रयं चार्थमिति विकल्पविधानादितिभावः। पादस्पदाउत्तरसूत्रेयद्
ल्लेखशब्दे... इत्यादि सिद्धापघति
यूहणादिहपदेनि। खुपदविभक्तिकोनिर्देशइत्याशयेनाह। पद्धत्यदंनद्इति। तेनपदग इत्यादिसिद्धापघति।
पादै। विध्यंनीति। विध्यत्यधनुषेतिपत्रणापाघमिति। पाघर्घाभ्यां चेतिनादर्ध्यमयतापूर्वसूत्रे आङ्यान्य
दिषुप्राप्तयं गस्येवककरणान्नसंभवादिहापिनह्वनस्वयादेशव्याहत्तेनपरिमाणवचनः। तेनद्विपाघंत्रिपा
विवक्षितत्वासिद्धमिति वचनप्रत्याख्यानपरतदुत्तरग्रन्थविरोधात्। न्यासकृतातथैवव्याख्याततत्वाज्ञेतिदिक्। सौत्रक्रमानुरोधेनाम
हतइत्यादि

सि·र·स
३४८
348

घमित्यत्रन पदादेशः॥क्रीतार्थे परीयादिमाषेनियत्॥एतच्चवृत्तिहरदत्तग्रंथयोःस्पष्टं॥केचरतावितिं॥
॥अतएवलिंगान्यर्यादिषुपादःपच्चेत्यनार्षं॥पत्का॥षीति॥स्वप्पज्ञातावितिरीति॥निःपद्धनिरिति॥पादाभ्यां
हन्यतइत्यर्थः कर्मणि॥न्निनात्र ट्रत्व॥प्रोट्टतिहिरा स्टत्ययस्यैकदेशहरेदमनुकरणं॥लोमादिषुपादशब्द
स्यपाठाभावान्मत्वर्थेशोन संभवतीतिभावः॥पद्धइति॥संख्यैकवचनाच्चवीप्सायामितिशस॥उदपेषमिति॥
स्नेहनेपिषइतिणमुल्॥कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः॥उदधिरिति॥उदकंधीयतेऽस्मिन्नितिविग्रहः॥कर्मण्यप
धिकरणेचेतिकिः॥समुद्रइत्यपीति॥संज्ञात्वाद्धितिभावः॥मंथोदनइववद्व्यसंयुक्तः॥सक्तवो मंथः॥उदमंथइ
ति॥उदकेनमंथइतिविग्रहेतृतीयेतियोगविभागात्समासइतिहरदत्तः॥उत्तुक्लीमानइति॥उपीदिषिवडाचश्चेति
च्यंनत्वान्निपातत्वेऽव्ययत्वं॥अकुंसइति॥तथाचकोशः॥अकुंसश्चभ्रकुंसश्च भ्रकुंसश्चेतिनर्तकइति॥तद्धी
प्रमीला॥अकुटिभ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियामिति॥एकता॥एकेतिलुप्तषष्ठीकं नदाहा॥एकशब्दस्येति॥सर्वना राम
म्नोवृत्तिमात्रइत्यत्रवृत्तिपदंतद्धितभिन्नवृत्तिपरमितिप्राञ्चमतखंडनावसरेप्रपंचितमनोनेदंस्वतंत्रंव्यर्थमिति ३४८

ध्वनयन्नुदाहरति। एकरूप्यमिति। ष्यङः। तत्पुरुषपदे नपूर्वपदोत्तरपदे आह्निग्येनेति। तत्र ष्यङा पूर्वपद
स्य विशेषणात्तदंतं गृह्यत इत्याह। ष्यङं तस्येति। उत्तरपदग्रहणमेव पुत्रपत्योर्विशेषणमित्याशये
नाह। पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति। पुत्रपत्योर्विशेषणात्तेहि कारीषगंध्यापरमपुत्रे ऽतिप्रसंग इति भावः।
संप्रसा। दीर्घ इति। हलः इत्यनेनानुवृत्तेः। उत्तरपदाधिकारादाह। उत्तरपद इति। कौमुदगंधीपुत्र इति।
कुमुदगंधेरपत्यं स्त्रीति विग्रहः। अणिञोरनार्षयोरित्यणः ष्यङ्। दीर्घविधिसामर्थ्यादल्विधावपि स्था
निवद्भावेन संप्रसारणाल्वाद्दीर्घः। ह्रस्वो नेति। इको ह्रस्वो ऽङ्य इत्यनेनेति शेषः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
ष्यङनेन तदादिनियमे प्राप्तेनं निषेधति। स्त्रीप्रत्यये इति। अतिकारीषेति। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वि
प्रादिसमासे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन तः षष्ठीतत्पुरुषः। नञ्जाति क्रांतस्य प्राधान्यात् ष्यङं तादर्थ्ये उपसर्ज
नमिति भावः। इष्टकचितमिति। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीयासमासः। पदांगाधिकार इति तदंतवि
धिमन्वाह। पक्केष्टकेति। मालभारीति। मालां विभर्तीत्यार्थः। ह्रस्वो ऽङ्य ज्ञानाविति शेषः। हृनोनु हारि

सि॰र॰स्त्र घितिक्वचित्पठ्यते।सत्यंकारइति।शपथकृत्सामित्यर्थः।अशपथेपिसत्यादशपथइतिडाचं
३४८ वाधित्वापरत्वात्मुमेव।अगदंकारइति।भिषगित्यर्थः।अलंकमिति।अभ्युपगमइत्यर्थः।अ
349 स्त्विति।तिङंतप्रतिरूपकमव्ययं।धेनुंभव्यति।भविष्यंतीधेनुरित्यर्थः।भव्यगेयेतिनिपातनात्क
र्तरिकृत्यः।धेनुश्चासौभव्याचेतिविग्रहः।गोनमस्तोवक्त्र धेनुंधेनुंभव्यतिरूपादिन्यत्राषित।
मुम्नेतिबाध्यं।लोकंपृणइति।पृणातिःखरराकर्मणि।म्रलविभुजादित्वात्कइतिहरदत्तः।अन
[illegible] मूर्धिशमिति।अभ्याशंसमीपंतज्ञिवमनभ्याशम् एतिशास्हहजुषइती गः।कपुंभा
ष्ठमिधइति।कर्मण्युपपदसमासः।एवमग्निमिंधेपि।तिमिंगिलइति।मत्स्यविशेषः।गिर
तेर्मूलविभुजादित्वात्कः।अचिविभाषेतिलत्वं।गिलगिलेत्वेति।।गिलंगिलनीति
[illegible] गिलगिलस्तनमितिमीनांगिलागिलइतिविग्रहेहरदा।रात्रेःकृतिरात्रिशब्दान्तस्यकृतो। राम
भावात्कृदंतउत्तरपदेपिविधिरित्याह।रात्रिमटइति।आचारक्किवंतासश्वलादिसंभवेपिविलं ३४८

रात्रिशब्दादित्यनुषज्यते १

बोपस्थितिकाला न गृह्यत इति भावः। सहस्य। निपातत्वेनाद्युदात्तत्वादुदात्तानुदात्तवत
ःसह शब्दस्यान्तर्नाम्यासस्वरित आदेशः प्राप्तः। निपातनादुदात्त एव सादेशः। नचैवं सोहि सपक्षबंध
मित्यत्रान्तवचनेऽव्ययीभावे समासान्तो दात्तत्वबाधप्र[redacted]संगः। परत्वादस्मिन्नादेशउदात्ते पुनः
प्रसंगविज्ञानात्समासान्तोदात्तत्वप्रवृत्तेः। सपक्षमिति। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा
द्युदात्तविशेषनिघातः। यथा नास्तमूहुर्तमिति। अन्तवचनेऽव्ययीभावः। अव्ययीभावे चाकालस्य त्र
कालपर्युदासादप्राप्ते यथान्त्य ग्रहणं। द्वितीया अप्रधानेऽपि सद्वितीयइति लोकप्रसिद्धं उपारम्भ अन्यद्वं
तद्विरुमनुमेयमित्याशयेनाह। अनुमेयइति। एतदर्थमेव समानं द्वंद्वसीतिस्त्रं द्वंद्वं समपीहोप
न्यस्तमिति भावः। अथवेति। एतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं। ज्योतिः। सज्योतिरिति। समानज्योतिरिति बहुव्री
हिः। पक्षादित्वेन चातुर्थ्येवा संज्ञानं तु दत्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशोचं सज्योतिः। ह्रस्वसमानमध्यमध्य
मवीराश्चेति प्रतिपदोक्त एव समासो न गृह्यते। सरूपाणामेकशेषः। स्थानीनां द्विभाषा सस्थाने नैनीति
योगो विभज्यत इति ४ स्य ४

सि॰ स॰ ता॰ गान्तं किंतु बहुव्रीहिरयीनितरदन्ता ब्रह्मचारीणि ब्र॰ तदृशनितिशानिः नीर्थ्यायेऽल्पा कारोनविवद्विततः यस्मिन्वि
३५० धिरिति तदादिविधिरित्याह । पादाविति । अनन्तरपदमात्रनिमित्तसंभावे तरंगःसमासप्रहृतिकं तु एवं
३३ नानुपपन्नययोः नत्तस्यपरत्वं न संभवतीत्याशंक्याह । क्विन्निति । इति । आसवर्णे दीर्घ इति । एतच्च सूत्रं वृत्तिरोदा
350 हरणान्वयि । तत्र अदसः दृशः इति स्थिते । अत्वसंनितित्रैयादिकत्वेनोत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् सवर्णदीर्घ
इत्यर्थः । सुषामा । सुषामादिषु चेति गणः । एतिसंज्ञायामिति । सुषामा घनतिरास्त्रमेततरान्तत्राद
त्यष्यवां त्रौ चेति न्यायकसिद्धमिदं कस्मादिप्रोष्ठकं निति निर्देशात् । इष्टपादरायप्रकारणीति । आदिश
दो हि न व्यवस्थावचनः । यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः । शिष्टैरिति । अध्याहार लभ्यमिदं यथो
पदिष्टमित्यत्र वी सापामव्ययीभावः उपदिशि श्वो च्चारणा क्रियाःपानियामि शिष्टैरुपदिष्टानीत्य
र्थः एवं स्थिते फलितमाह । पयोद्या रिनोनीति । समासपदविषयमिदं । उत्तरपदाधिकारान्नेरुक्ता रामन
नामसुसादयो बहुलमित्येव सिद्धेश्वाभवेद्दर्शणागमादिति प्राचां कारिकायां पूर्वार्द्धे यावत्पोःसिंह हंसशब्द ३५०

पोर्यथाशङ्काध्याहारेणाहृष्टांतप्रदर्शनार्थमुपन्यासइत्यवधेयं। आदिकृशाद्भ्यश इति। वार्त्तिकमि
दं तु रोदाशेत्यपेक्षं। आकृतिगणाद् इति। तेन लुंपेद्वश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि। समो वा हितततयो
र्मांसस्य पचि युड्घञोरित्यपि संगृहीतं। कृत्यांते उत्तरपदे परे ऽवश्यम अंतं तु मा न लुंपेत्। अव
श्यगंतव्यमित्यादि। तथा तुमः काममनसोः परतो न लुंपेत्। गंतुकामः। गंतुमनाः। सततं। संततं। मां
मांस्पाकः:५ स्पचनौ। संयोगांतलोपो विनिपातनात्। अपरस्पराः क्रियासातत्य इति निर्देशः एकदेशद्वारे स्पांका
रिकायां लिंगमित्याहुः। सातत्यमित्यप्रयोगो ऽनभिधानात्। नहि। राहबंधने द्वन्द्ववर्त्तने। रथुसेच
नो। व्यधनाडनेरुच् दीर्घो। षहमर्षणो। तनु विस्तारे। क्विबंतेष्विति। उत्तरपदेष्विति शेषः। उपानदिति।
संपदादित्वात् क्विप्। ति। क्विपानीहदादौ कर्त्तृशिममी विदिति। व्यधेर्ग्रहिज्येति संप्रसारणं। स्मरती षडिति।
पूर्वपदादिति षत्वं। मितिहरद्दत्तः। सहेः एतन्नन्नीभ्यांचे त्यत्र योगविभागो ऽत्रास्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्
त्यन्ये। खषामादेशः आकृतिगणत्वादित्यपरे। परीतदिति। गमः क्वौ वित्यत्र गमादीनामिति वाच्यमित्युक्तेर्न

सि॰ स्त्री ३५१ 351 लोपः। पङ्क्तिगिनि। कर्मधारयोयमिति तिनयङ्कः कारकमिति भावः। ऋते नमित्रावरुणादृ नाह्वधाविति
मंत्रे अन्येषामपि निदीर्घः। ऋतस्य सत्यस्य वर्द्धयितारावित्यर्थे अन्तर्भावितणयर्थाद्वृधेः क्विप्। नहि
वृतीति दीर्घ इति वेदभाष्यानुचिंत्यं। वृधेस्तत्रपाठोभावात्। वनंपुरा। वृत्पये नषष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह।
वनशब्दस्येति। द्वहद्वर्वेपदात्संज्ञायामित्यनुवर्तते तेनेदं नियमार्थमित्याशयेनाह एभ्य एवेति। कृ
तदीर्घेति। नचैवं वनगिर्योरित्यत्र कोटरादिग्रहणं व्यर्थं असतिहि तस्मिंस्तत्व विधौ टावंतानां नि
हैश इत्याशंकापत्तेः। विध्यर्थमिति। असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्याप्राप्तेः। पुरगावणमित्यादि
यः षष्ठीतत्पुरुषाः। असिपत्रवनमिति। नरकविशेषस्य संज्ञेयं निपातनादिति। यत्तु हलदंतादित्य
लुगितिके चित्तं चिंत्यं ग्रेग्रहणामसंज्ञार्थमित्युक्तत्वात्। कृषीवल इति। रजः कृष्यासुतीत्यादिना
मत्वर्थे वलच्। अमरावती। मादुपधायाश्चेति मतुपो मकारस्य वः। निषाद इति। पुलिंदो मतु राम
योवलन्मारजः कृष्यासुतीत्यादिना मत्वर्थे वलच् अमरावती मादुपधायाश्चेति मतुपो मकार ३५१

अ३

स्वः॥ [illegible] ...प्यजानिः नि। षीहल्यस्मिन्पापमिति हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। दौवारि
के प्रतीहार इति प्रयोगस्त्वप्रयोगो भ्रान्तो वा। प्रतीहारो द्वारं तत्र स्थितस्तु मन्त्रिः। एकचितीक इति। शेषाद्विभाषे
ति कप्। देशेति। वार्त्तिके दीर्घान्तः पठ्यते। केचित्तु ह्रस्वान्तं पठित्वा ह्रस्वादेशे इति वक्तुं बीजे दीर्घमाहुः। इह
षादिति। कार्षापति। तालव्यपाठस्य नार्थ इति भावः। विभाषौषधि। ओषधिमुदाहरति। दूर्वावणमि
ति। वनस्पतिमुदाहरति। शिरीषवणमिति। ननु फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः। ओ
षध्यः फलपाकान्ता लतागुल्माश्च वीरुध इत्यभिधानाद्यस्य पुष्पं विनैव फलसंपत्तिः स वनस्पतिरु
दुम्बरादिः। शिरीषस्तु न तथा। फलपुष्पोभयसत्त्वात् तत्कथं नेण इति चेत्सत्यं। इह वृक्षमात्रे वन
स्पतिपदेनोपलक्ष्यते। अत्र चत्तुपि पुंवदित्यत्र तत्पभाष्यलिंगात्। तत्र हि व्यक्तिवचने किं। शिरीष
णामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनाभिन्नत्रणात्वं क तर्व्येव वनस्पतित्वमभ्युपेतिद्धिरेन त्पन्नान
च शिरीषाणां वनस्पतित्वे संगच्छते नान्यथेति दिङ्। इरिकादिभ्य २ इति। ओषधिवनस्पतिभ्यः। आदिना

५।१

सि॰र॰स्त शाघ्रंतिमिरवर्नाकर्मारीणल्युडितिबाहुलकादितिशेषः।गिरिनृपादीनांचेतिवाच्यमितिशेषः।संज्ञा
३५२ यांप्राप्तेऽसंज्ञायामप्राप्तेउभयत्रविभाषेयमित्याहुः।प्रातिपदिकेसमानपदत्वाभावात्प्रातिपदिका
नेःप्राप्तेऽन्तरयोर्मात्रभोगीरणादिवत्।प्राप्तेउभयत्रविभाषेयं।माषवापिणीत्यत्रबहुलमाभी[illegible]
351 इतिणत्वनिः।व्रीहिवापाणीतिकर्मण्यण्।जंशं सोविणाः।अजंतत्वान्तुमहत्तरयदेयदितिपूर्वपदाद्वित्व
मुत्तरपदंनकारेणविशेष्यतेनेननदंतविधावुक्तार्थलाभ इतिभावः।अत्रचतुमयहणामेवलिंगमि
तिप्राचीनमतमाह।अतएवेति।प्राचांलिंगंविघटयति।किंचेति।परिपक्वानीति।कुमतिचेति।नित्यं
णात्वंप्राप्तेप्राग्व्युत्पन्नमपिसोत्रक्रमान्तरोधेनस्मारयति।एकाज्ज्ञापा[illegible]
[illegible]तिपदिकांनेत्यादिसत्रा[illegible]उत्त
निमामिप्रेत्यक्रमेणोदाहरति।हरिवहणाविन्याहिनाहरिवहतंवतोऽब्रह्मस्रेणोति भूनेति।प्राहरिमाणौ।राम
तामनेणांयंताद्विविधेनिविकेप्राणानिकारकेत्यादिनासिद्धत्वात्।प्राक्समासेनोनतमुत्तरपदंतन्नकार ३५२

भ्यइतिङीप्शाह्नीरयाशानिधिबनेः कर्मशाणुयदे आनोनुपसर्गइतिकः। आनोलोयइदिचेन्पालोपः। इहास्म
न्मनेरषा। भ्यामित्येव तिन्यंशान्वंसिद्धं तथापिप्रातिपदिकांत्ते नि विकल्पप्राप्तेनु माघंशे नस्पे वप्रतिप्रसवो
यं। नचसमानयदस्यत्वाभावः। नत्वंहि नव्याक्रीत्यानाखेडप दस्थत्वंरामेरोत्पादावप्रसंगादपितु। निभिन्नानि
भि भिन्नोभिन्नप्रानियदिकांस्यत्वेसन्येकसमुदायस्यत्वमेवानत्रारामेरोत्पादाक्विह्नीरयाशान्पादावप्रसं
तिदिक्रूरम्यावितिनिरम्यश्वासोविस्वेति विग्रहः। नतत्राङेनाःस्त्रियां। कुमति। अनेकाच्त्वत्तरयदार्थंभि
दे। पदव्या। पदेनेनि। निमित्त निमित्ति नो मे भ्यइतिशेषः। माषकुं भवापेनेनि। मर्षकुं भंवपती तिकर्मणाप
रा। उपपदसमासः। एवंचत्वार्यंगान्यस्यतेनयागस्तेनेतिन्यप्रभृतयाव्याचख्युः। तद्वित्वंउत्तरयदत्वे
चापदादाविति [illegible] प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधान्म भ्यस्यापदत्वान्न
स्मात्वष्टीनन्सुरुषोत्तरपदकः षष्ठीतत्पुरुषोयं चतुरंगयोगेनेत्यत्र चेव रामिंगानांयो यस्येतिबहु
व्रीहिर्द्वन्द्वः। सेशह्याक्तरीपातन्त्रत्याख्यानाश्रयरोनेषदोषः। बस्कतत्स्कुमतिचेत्पत्रभाष्ये षष्ठीनत

भ्रतिके उयदः२ गो २

सि॰रु॰ख ३५३ रू षानरपदकषष्ठीतत्पुरुषेकु मतिचेतिनित्यरात्वस्यषष्ठीतत्पुरुषस्य वैयदकषष्ठीतत्पुरुषेप्रातिपदि

कानेतिवैकल्पिकरात्वस्य चांगीकाराद्दुपसर्गास समासयीत्यादिनाप्राप्तस्यैवरात्वस्यनि [illegible] त्वस्य

353 [illegible] पदकषष्ठी [illegible] प्रातिपदिकांतेतिवैक षधोपत प्रातिपदिकांतेत्यादिनात्रानंतरस्याति

न्पार्यौ [illegible] तेनप्रावनद्धंपर्यवनद्धमित्यादिकमेवोदाहार्यं। नचैवं वार्तिकस्याद्गोमयेरोत्यादिभाष्यो

नो दाहरणानुपपत्तिः। बोध्यसामान्यावि तायांवार्तिकानुरोधेनोदाहृतत्वात्। विशेषवि तायां वार्तिकं व्य

नृ६ र्थमेवालक्ष्य सिद्धेः। उपसर्गप्रयुक्तरात्वस्यप्रावद्धमयमित्य त्रमयाटि सिद्धेपुनर्दित्ति चेद[illegible]मायकु

मेत्याद्कसहस्रांतस्संग्रहमेवात्रातएवकुमतिचेत्पत्रत्यं भाष्यमतांतराभिप्रायेणाङ्कुरित्यादिवदना के

य्यपेनहृषितमिति बोध्यां अतद्धितङ्गति। व्यवधायकस्यपदस्यतद्धितस्यैवत्परोभवतितदानभिषेधइत्यर्थः। अ

द्गोमयेतोनिरुह गोशब्दः पदं गोष्पदं। असेवितसामर्थ्यान्नम्पूर्वकमुदाहरति अ गोष्पदानीति। गवांसंचारेणयत्र राम

रूनैवसंभवतितत्रापिसूडधीमसेविनयुहरां। आत्मपापन्नायेति। कालज्ञेपायशरीररक्षणायवेत्यर्थः। धासतरोनि। ३५३

न्नावार्तिकप्राप्त्याणत्वस्यतत्राऽसाधुत्वात्। ५

३ रितिकश्चित्। तन्न। कामप्रकर्मीशिलात्मत्काऽवश्यकानिकुर्वन्त्यो मोन्द्र माकृतस्मिन्वाक्ये माङः पूर्वोक्तरोतेरिति सु
गगमोमाऽनेह्रस्वश्च निपात्यतइति कैयटादयः। तथा च भाष्यान्तोक्षुतिः। माह्रंकि मीरिशशो (मंत्रेतु)। निर्वः प्र

प्रतिकशब्दस्यात्र प्रतिर्गमेरुपसर्गेणानुकर्षेः। यत्क्रियायुक्ताः न्यायादिति भावः। प्रस्करावा। अर्मत्रार्थमिति। क्व स्वार्थ
हेन्नरूपदे मंत्रेइति सूर्वस्य त्रेरो वसिद्धेरिति भावः। मस्करामस्करियिहरांशाकपमवक्तुं। मस्करादिनि नाम
त्वर्थीयेनेष्टसिद्धेः। पारस्करइति। पारंकरोतीति विग्रहः। क्रञोहेत्वताच्छील्यप्रतिवः। किष्किंधेति। किमपि
धत्तेइति विग्रहे आतोनुपसर्गेकः। टाश निपातनात् किमोद्वित्वां पूर्वस्यमलोपः स्तुङ्कु। किंकिंदधातीति। वि
ष्टहत्नं तीमतिवीपायां द्वित्वं सिद्धमन्यत्तुनिपातनादेवात्द्विहतोरिमि। गरास्तत्रमेनत्। प्रायस्य त्यप्ये तं प्रा
यश्चित्तमिति। प्रायोनामतपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतिः।
अपरेत्वाहुः प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनमित्याहुः। आहृतिगणाइति। नेन किं करोतीति विग्र
हे कृञोउप्रत्ययेकिष्कुः। रथं पातीत्यर्थे आतोनुपसर्गेकः रथस्पः। शतात्पराः। परःशतानि कार्याणि
त्यादि। त्वस्वूपेति समासे राजदंतादित्वात् परशब्दस्य एवंनिपातः। पारस्करादित्वात् सुडितितत्सिद्धं॥ ॥
इति श्रीमत्तिरुमलभट्टात्मजरामकृष्णभट्टविरचिते वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरे सर्वसमासाश्रया

पसीद त्यागात तोमस्क रीपारि व्राजके इति। ३

पापाने ३

सि र स्त
३५४
354

विषयः॥ ॥अपवादसंगत्यानन्तरं द्विनाविव वृत्तस्तदीयमधिकारसूत्रमाह। समर्थानामिति॥ ॥निर्द्धा
रणाष्षष्ठीयं नत्रसमानजातीयायेष्वाभित्याविवादं तथाच प्रथमात्समर्थादित्यर्थः फलितस्तत्फलं च न
स्यात्यमित्यत्रकृतसंधेः किमित्यादिना मूले एव स्फुटी भविष्यति। तत्र विधेयानिर्देशादुत्तरत्र प्रकृतिवि
शेषाकांक्षासत्वाच्चनायं स्वतंत्रो विधिरित्याह इदं पदत्रयमिति। अनेन प्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा सूचि
ता तत्फलं च कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिः। तथाच प्राग्दिशो द्गिनिस्तत्रे मूले वक्ष्यति समर्था
नां प्रथमादिति निवृत्तं वेति चानुवर्तत एवेति। प्राग्दिशद्दतीति। इतरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेनासाम
र्थ्यायोगात्समर्थग्रहणं निष्फलं न च सत्यितवीय्यमारादीनां प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकत्वोफलं भविष्यती
वाच्यं तेषां प्रज्ञादौ पाठाभावात्। आकृतिगणत्वेन तत्स्थत्वकल्पनायां विशिष्टप्रयोगाभावादप्रमाणो
तिभावः। तत्र सामर्थ्यं नामैकार्थीभावस्तेन केवलप्रयोगास्पदत्वं देवदत्तस्येत्यत्र नातिप्रसंग इति हृतिका राम
रणप्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकमुपगवपत्यवाचकत्वलाभार्थं समर्थानामिति बहुवचननिर्देशोन्यथा समर्था ३५४

त ५

अन्यूर्थतिमातस्याश्चावश्यकत्वेन समर्थानाभित्यस्यैव नैष्फल्यात्। नवसुवन्तात्त्द्धितइत्यत्रमानाभावः। ध्रुवका
लतनेष्विस्य लुग्विधानस्य २

अथमादित्यवद्दृस्यदिनिहरन्त्तोपिव्याख्यतस्मिन्श्रिंतंयास्तुबंनान्नद्धितोन्यन्निरितिसिद्धांतस्यसकलसूक्ष्म
ततयासमर्थपरिभाषयैवगतार्थत्वात्। नचतदपिसमर्थानामितिपनेनैवलब्धमितिवाच्यं [redacted] तस्यापत्यंपसास्यदेवतेत्यादौसमर्थविभक्तिनिर्देश। [redacted] स वै मान
त्वात् नचङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराद्विभक्त्यर्थमात्रायेहेवबुकेनिवाच्यं। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणनि पृ ४
कषष्ठ्यनादितिव्याख्यानेनाप्युपनाचनेकविभक्तिविधायकत्वाबाधकल्पनापोगात्। अपत्यपशाद्दस्य
संबंधिशब्दत्वादेवषष्ठ्यर्थलाभोपपत्तौतस्यग्रहेणावे पष्ठ्याद्ये [redacted] न्याशयेनाह। परिनिष्ठितत्वमितिनातश्चाचसमर्थादित्येवक
वचोक्तसंधानि। एतच्चविभक्तिप्राग्भागस्यैवेतिबोध्यं। ब्राह्मणमारावेत्यादिनिर्देशादेतरंगानयीतिन्या

सि॰ त॰ याश्च॥ अन्यथा विभक्तिलुक्यौकारस्यापि निवृत्तिप्रसंगादोर्गुण इति लिंगाच्च॥ अत एव समर्थपरिभाष
३५५ याहतसंधित्वस्यापि लाभादिदं सुधेतिनाशंकनीयं संधिग्रहणमेकशेषस्याप्युपलक्षणमिति प्राति
355 याद्दितसरूपस्यैव तन्नत एवावधार्यम्॥ महोत्सर्गानाह॥ प्राग्दीव्यतोऽण् तद्धत्यादिना॥ तेन दीव्यतीत्यत्रान श्री
कौयिदीव्यच्छदव्रहाच धित्वेनोपात्तः॥ न चैवमिजाद्यपवादविषयेऽप्यणः प्रसंगः॥ पीलाया वेत्यादौ कु
चिद्वायहरणाल्ल्यप्यर्थवतः शास्त्रे तस्यैवावधित्वेनेन समानेऽर्थे प्रकृत्यंतरे सावकाशमणामिजादि
बाधतो अवधिसंज्ञां तस्यैवावधिमतो ग्रहणं युक्तमिति भावः॥ प्राग्दीव्यतीयेष्विति॥ दीव्यत४ प्राक् प्रा
ग्दीव्यत् अपपरीत्यव्ययीभाव इति प्राग्वः॥ प्राग्दीव्यतमिति तु घितं सप्त्रयपइति ठय्व्य हैनेरिति न व्यः॥ तन्नास
पाद्दिकद्वतिह्यपादौ स्व ग्रंथे चाभ्युपगमात्॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे लुमुखस्वरोपचारा इति परिग
रानाहवो॥ भावेऽप्यव्ययानां भमात्रइति टिलोयाः प्रसंगाच्च अन्यथोपशरदमुपविपाशमित्यादा राम
वपि लोपापत्तेः॥ अथ बह्वगारीत्यत्र तमाश्याघुरोधेन कप्यय इत्यस्यानित्यतां ब्रूषे तर्हि उपसमिधमुपसमि ३५५
तीय

दितिरूपद्वयं सूत्रेत्वदुदाहृतं तच्चिंत्यमेवाननोमवार्थेच द्वाच्छः न्यपतुना अमेहकन सित्रेभ्यएवेति परि
गणनादनव्ययत्वाच्चेति भावः। नद्धितेष्वचामिति निर्धारणा षष्ठी बलादचो ञ्णितीत्यनोऽवद्दत्यनु
वर्त्तनाद्वा हद्रा अवद्धति। प्रामादिकमेवेति। एतत्त्वहरदत्तग्रंथस्थितं देवनार्थकाणां नान्त्वानुवर्णापि
देशाद्धति गणान्तात्यक्तापि सरूपपादः। दैत्रयन्त्यशद्वोप्येवं व्याख्येयः। दित्यदित्यापत्तिशद्वस्योत्तरस्य
दशाह्नेन बहुव्रीहौ कृतेन ननो द्वंद्वः। ननु द्वंद्वान्तरं बहुव्रीहिरित्याह यत्र कृतेन यदा चेति। बहुव्रच्छ्वेदिंति निम्ना
निवारणार्थं सुत्तरस्य दत्यह रा। द्वैत्यइति। ननु देवताद्वन्द्वेर्थाया: सावकाशः अयत्ये दोलेयो बालेयइ
त्यत्रेनश्वानिजइति वृद्धौ। दितेरपत्यमित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वाद्वृद्धि प्राप्नोति मेवं। पूर्वविप्रतिषे
धाश्रयणात्। नद्वुक्तं भाष्ये। गुणवृद्धयोर्थविशेषलक्षणाद्दाणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। अर्थवि
शेषेनि किं। औपगवं। जद्दतिर्न्नामयत्त्रं। यत्रा बहुपरिषदस्मेतीद मर्थेऽत्रा कथं तर्हि दैनेपदइति। कृदि
कारादक्तिनस्ष्ठनिङ्घनान्त्वी म्यो बहुलिंग विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेनेति कृतिज्ञान।

अपदान्तइतितन्निषेधार

द्

सि·र·ख भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तत्वाद्दित्येयङ्न्यसाधुरित्यन्ये इति हरदत्तः। आदित्यइति। अदितिपशुशब्दात्स्वार्थेप्र
३५६ [illegible] तिलोपेहलोयममिति पद्मेयलोपः। अलोयाप लोपेन स्यानिवद्भ्वेत्रासिद्धेनस्थानिव
356 दित्यलोपेया काशिकापामिति। यमरश्च्चोपि सूत्रे पठितव्यइत्यर्थइति हरदत्तः। नेतद्भाष्ये हष्टं। बहि
ष्टः। टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रस्यटिलोपार्थं तेनारातीयइति सिद्धं। अस्वन्त्याम
इति। भाष्योदाहरणात्तदंतविधिः। नचैवलवाचिनःस्थामनश्शस्यापत्यैनयोगासंभवाद्वचनारं
भसामर्थ्यात्तदंतविधिरितिवाच्यं। जातादर्थेतत्सार्थक्यात्। अश्वस्येवस्थामयस्येतिबहुव्रीहिः।
उडुलोमाइति। उडूनीवलोमान्यस्येतिविग्रहः। केवलस्यापत्येनयोगाभावात्तदंतविधिः। ननुको का
रष्ठिलोपः। ननुबाह्वादित्वादिञिनस्यबहुत्वेबहुचइञइतिलुकिद्वंद्वेतादिलुक्त्यत्रइतिस्वेनतस्याप
दत्वेनलोपेसिद्धेकृयमिनिचेन्न। नलोपस्यासिद्धत्वादुडुलोमैरित्यादावेसादेरनापत्तेः। प्राक्भरत्‍ाम
तेभ्योन्यत्रलुकोभावाद्वा। किंचयदत्तमध्यजकुर्लभं। अससर्वनामस्थानेयचीतिसिद्धत्वात्‍प्रसङ्ग्यस ३५६

निषेधमंगीकृत्यस्तुम्निडंतंयदांस्वादिष्विति स्त्रद्वयस्याथि निषेधादनएवोत्तरपदत्वे चापदा। दातितिप्र
त्याख्यातं भाष्यकृतुक्तं सेशद्वे। अत एव कलापिनोकलापिन इत्यादावोजसादिषु न लोपो न भवति।
तत्र कलापे न प्रोक्तमधीयाना इत्यर्थे कलापि वैशंपायनान्तेवासिप्रोक्तार्थेति णिनिः ततोध्येतरि अण तस्य च प्रो
क्तालुगिति लुक्। शसादावचिभत्वे नान्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकपदत्वबाधान्नदोषः भ्यामादौ पदत्वान्न
लोपो भवत्येव। ओजसादिषु नबाधकीभूतभत्वस्यैवाभावादंतर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपः प्राप्नः स
चोक्तव्याख्यानान्नेति हरदत्तः। गोरिति। नायत्पएव किंतु प्राग्दीव्यतीये स्विति सर्वेष्वर्थेष्विष्यते। आङ्। भाष्यस
र्वत्रग्रहणान्ततो न्यस्मिन्नप्यर्थे यत्तेन गवा चरति गव्यमित्यत्रापि भवतीति हरदत्तः। गोरुप्यमिति हेतु
मनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः मयट्वेति रूप्यमयटौ। इत्यादि। अगास्तदपवादानामिञादीनां चापवादः। इ
हगरास्तेन। वृषकपासा। असेअसमासेसर्वाचार्यसंज्ञेयं। वृषकपस्यापत्यादिः बाधकपा असेकिं। गो वृषक
पिः। अत एव लिंगादिकृतंदं न विधिः। तेन धेनुशब्दस्येह पाठाद धेनुनांसम्रहआधेनवमिति सिद्धं धेनुरनञ

इति प्रपञ्चितं कौस्तुभ इति नव्याः ॥ ६

यद्कालयत्तत्कालेयस्य ॥ ५

सि॰र॰ रा इकमुन्मादयतीति विशेषवचनाद्वेनुकं गोधेनुकमित्यपि इकं ठकमित्यर्थः उदस्थानोदेशो ऽत्रोदस्था

३५७ नोदेश उदेशो ऽस्ति । उदस्थानस्यापत्यमौदस्थानिः ॥ आधिकालिर्यामिति । एवं च सास्य देवतेत्यधिकारे ऽप्यत्रैठगि

357 तिसंज्ञ दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्ठगिति वार्तिकं च सूत्रन्यजमिति भावः तेन कलिनादृष्टं सामकलेयमित्यपि दृष्ट

वेन्यादि विवक्षायामपि काले यं इति स्यादेवाए तेन [redacted] कालेयत्वमिति प्रकृतावर्थान्तरे पिठको

दर्शनात्पारिणीयसूत्रमपार्थकमिति वर्दतो मीमांसकाः परास्ताः वार्तिके सूत्रस्य व्यवहारोप्यवेयाक

रणामीमांसकप्रतारणार्थ[redacted]॥ ॥इति सिद्धान्तरत्नाकरे ऽपत्यादि विकारान्तार्थसाधारणाः प्र

त्ययाः ॥ ॥स्त्रीपुंसाभ्यां ॥ प्रागित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह प्रागर्थे ष्विति । यौं स्नञ इति । न ञे व तु न विहितः संयोगा

न लोपः सस्याश्रवणायत्तेः । स्यादेतत्तदा ऽत्र प्रकृत सत्संनियोगेन नुगेव विधीयतां न स्त्रस्त्रीककुरवं

स रूपोतिव वार्तिके न त्वस्माभाव यि स्त्रस्यडौ ॥ डौ पो ऽन्तत्वादेव सिद्धेर्न च स्त्रैणाः पौंस्नाइत्यत्र वङ्त्वय गाम

ग जोस्त्वनिलु क्स्त्रैरत्ना नां संघ इत्यत्र संघाकलहत्तोः धिन्यण्स्यादिति वाच्यं ठभयत्र गोत्रइत्यनुवर्त्तनात्तागा ३५

मा

त्वं च [illegible] ध्ययत्यमात्रं न च स्त्रीमात्रं पुंमात्रं वा त्र अध्ययत्यमित्यत्र प्रमाणमस्ती चेदत्राङ्कः । नु किटिलोपः स्यात् । न च
नु यि विधिसामर्थ्यायं विधिं प्रतीतिन्यायात् । अतो न ञ्स्त्वञावेव कार्यविति । न व्याख्या स्त्रीपुंसयोर्नञ्के त्वेवास्त
[illegible] आगमेत्रकारो विवक्षितस्तत्रात्र लोपस्पर्शी निवृत्ता वा नाटिलोपइत्याङ्कः । न व्यतरा
४ कृ स्तनुप्रत्ययो भयविधिसामर्थ्याद्धि लोपो न भाविष्यति । अन्यथा ऽञ्प्रत्ययमेव विदध्यात् । अकारोच्चार
णात्तदनुबंधके त्यप्रक्रियाङीयोप्युपपत्तेः । स्त्रीपुंसयोर्गुणीति द्विनकारकनिर्देशाद्वा न कश्चिद्दोषस्त
था च नगित्यकारविशिष्टागमविधानं सुधेत्याङ्कः । न्यासा ना वता वन्यर्थ इति । तत्र स्त्रञे वक्ते तिनार्थः किंतु द्वा
वृयात्रियोगापेक्षं लिंगमिति भावः । तस्माल्लमाहा स्त्री वा इति । स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ते तित्वाच त्वा दित्यत्र चा
दिति वक्ष्यति । द्विगोलुकि नेयं पंचमी किंतु षष्ठी तदर्थश्च न स्थानित्वं प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक् संज्ञक
त्वात् । नाप्यप्राप्तं तर्हि ओपगव पंचकपालेप श्येन्यत्राप्यतिप्रसंगात् तेहि भुक्तमेवेति व्याचष्टे । निमित्तमिति
हृद्येरिव भाविनो पित्र [illegible] प्राथमिकत्वाध्यवसायान्नानुपपन्नमिति भावः । अत्र रस्त्वादर्चास्यिक पर्यवा

ष्णा

सि॰र॰स्तु॰ ग्रहणानुवर्त्तनाद्व्यवस्थितविभाषा वाऽऽश्रित्याहात्रजादिरिति। प्राग्दीव्यतीयः किं। पंचभ्यः कपालेभ्यो
३५८ हितं पंचकपालीयं। नन्वत्रैविधः पांच दंः षाट्कुचस्तिकथमिति चेत् ताम्रकार्यस्य वपवाविधा त्रिविधा
358 नामधीयानस्त्रैविधः एवमितरदपि। पूर्वाचार्यैरन्यवस्थितविभाषयैव न लुगिति। गोत्रे लुक्। गो
त्रप्रत्ययस्येति। गोत्रार्थप्रत्ययस्येत्यर्थः। नेह। कौवलस्येदं कौवलं। बादरं। गोरादिङीषंताभ्यामेतो
दात्ताभ्यां कुवलीबदरीशब्दाभ्यां फलरूपे विकारेऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तस्य फले लुगिति लुक्।
ननु इदमर्थे णिवृत्तिनेन लुकः प्रतिषेधाभावाच्छो नेति भावः। पत्नुयस्कादिभ्यो गोत्रप्रत्ययप्रकर
णे न यो लुक् प्राप्तस्तस्यैवालुग्यथा स्यादित्येवमर्थं गोत्रग्रहणमिति चेन्नात्र लुक्। यच्च मनोरमायां पृ
कौस्तुभे च स्पष्टीकृतं तदुपदीयनाय पृथक्प्रकरणोत्कर्ष इति हरदत्तेन व्याख्यातं तन्न तत्सर्वं गोत्रे स्त्रियां पाठत
स्तस्य भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यं तथा हि। वतंडाच्चेति विहितस्य यञो लुक्स्त्रियामिति लुक्। किशाङ्गरवादि राम
त्वाङ्डीनि वतंडी तस्यापत्यं युवा वातंडो जात्म इत्यत्र वृद्ध्यर्थं तस्यापि रौत्वमिष्टं नानेन दाक्षी॥ स्था ३५८

नु ३ यु १

नत्रस्त्रियामित्यपनीयगोत्राद्यूनिस्त्रियां लुगितिवक्ष्यामीन्त्यैवेम त्यौपगवीमाणविके त्यत्रानुपसर्जी

नादितीकारोनस्यात् । औपगवस्यापत्यं स्त्रीति विग्रहे यून्यु सन्नस्येञो लुक् । मा भूदेवमप्यनुपसर्ज

नमिति । असमान्तादुपसर्जनादित्येवं भविष्यतीति नैवं शक्यम् । इहापि हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता

मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी । इत्यत्रैवेण । तदन्तादध्येत्र्यामण् । तस्य प्रोक्ताल्लु

क् । अत्रासमानस्याध्येत्र्यामुपसंख्यानात्वादनुपसर्जनत्वान्ङी प्रसज्येत । मैवम् । अध्येत्रेरणो लुक्त्वान्नै

ततोङीप् । न च प्रत्ययलक्षणम् । अणायोकार इति व्याख्यानेन वर्णाश्रयत्वात् । यश्च श्रूयते न ततो ङी

प्रकृत्स्नत्वात् । नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला । इह सक्तस्प्रवृत्ते न तत्र ङी

प्स्यात् । असमानस्यानुपसर्जनत्वादिति चेन्न । अणायोनुपसर्जनमित्यस्यैव मुख्यत्वात् । औपगवी

माणविके त्यत्रापि युवप्रत्ययस्य लुकि ङीन्न स्यादिति दोषास्त्येव । ङीपमभ्युपेत्यापि ब्रूमः । औप

गवी भार्या अस्य औपगवीभार्यः । जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । गोत्रसंज्ञाया अ

र द तेनापैवस्र

भावेजातिरूपाभावात्। माभूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति। यत्तु कैयटेन यदा तु गोत्रं क्वचरशौरित्यत्र गोत्र
शब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदा च जातिलक्षणङीषः पुंवद्भावप्रतिषेधो सिध्यत एवेत्युक्तं। तन्न। कृत्रिमगोत्र
स्यैव ग्रहणमिष्टमिति भाष्यतात्पर्यात्। यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः ग्लुचुकायनी मा यस्याः स ग्लुचुकायनी
भार्यः। तस्माच्चतुर्थादेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञासिद्धये युवसंज्ञो व निषिद्ध्या नतु स्वापत्ये युवप्रत्ययम
स्य लुगिति। एतावता भाष्यग्रन्थेन जातिलक्षणे कृत्रिममेव गोत्रं गृह्यत इति व्यक्तम्। तत्फलं च
नंतरस्यापत्ये फिञि जातित्वाभावाद् ग्लुचुकाय निभार्य इति सिद्धिः। इतो मनुष्यजातेरि
तिङीषोनुत्पत्तेः। अथापि कैयटरीत्या सर्वतोऽन्तेन्नर्थादिति ङीषः भवेत् एवमपि जातेश्चेति पुंवद्भावनि
षेधविरहादुक्तरूपं निर्वाधम्। तथानन्तरापत्य गोत्रापत्यभेदेन द्वयोर्नड्भौ स्तौरुडुलोमभार्याविडुलोमी भा ३६१
र्य इति वा लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वा यद् उक्तः। तस्मात् कैयटकौस्तुभादौ नामहतामपि महान
यं प्रमादोऽपत्यमात्रं गृह्यत इति वदतामित्यलं प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या। निरङ्कुःप्रष्ठसप्तमपङ्क्तेः शोधपत्रमेकम्
१तत्र

अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। पथोर्देवता यस्य तदैवं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवत्येवं देवदत्तोपत्यमस्यापजोऽस्तीति प्रत्ययः स्यात्। तत्र देवदत्त [illegible] रित्युक्तेऽपत्यवानिति बोधः स्यादिति

मर्थकं पुत्रेन्नां प्रकृत्याकोहायाः प्राथम्यादिति किं तेनेति प्रश्नः। तथाप्यं त्वास्यापितत्समर्थकत्वमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात्तन्निरसनार्थं नदित्याशयेनाह। अपत्यवाचकादिति। नत्रु समासमयवादत्वान्नद्धितो नित्यं बाधेतानवत्तद्धितस्य याहि त्वान दभावे सोपिमविष्यतीति वाच्यं। अपवादेनमुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पारेभाष्यपत्यत्र बाय हराने तद्ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह। अन्यतरस्यां ग्रहणात्मकत्वेरितिज्ञानित्वादिति। गोत्रं च चरणैरित्यनेनेति शेषः। या चान्तरांतत्वान्डी विन्यस्तं न द्याख्यात्व भिसत्त्रिद्वाराजित्यनेनेत्यकांतत्वामादिवमिति नव्याः। तत्र। अनंतरापत्यप्रत्ययानस्यागोऽत्वात्। गोत्राद्यन्यस्त्रियामिति सत्रस्थ भाष्यात्तुरोधेन गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमगोत्रस्यैव ग्रहणात्। औत्सर्गतिः। उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरोझरः इत्यमरः। तस्य चायत्यं नयोगस्य गांगेयो भीष्मइतिवदित्याकूतः।
अपत्यं पौत्रादिनत्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्याशंक्याह। अपत्यत्वेनाविवक्षितं नप्तित्वेन। नप्तः पौत्रादीनामेव नप्तृत्वेन विवक्षायां संज्ञामाह। तत्र अपत्यत्वप्रकारकबोधविवक्षायामेव यथा स्यादिति प्रथम्यात्प्रथमादित्यनर्थकं स्यात्। २४
पावो त्तस्य भाष्यसंमतेरस्मानान्ङीप्ङीषोः स्वरे रूपे वाविशी

पत्यविशेष्यकः। प्राथम्यत्व नियतत्वाद्धेतुरणवा क्यापित्तु माश्रीयते नविग्रहवा क्यापेन्तो मनियत गुः तथा त्वेपर्या येणसर्वे स्यापि प्रा

पद्ममात्नुटिः ४

शाणगुणा

सि॰र॰ख ३६१ 361-A

वमर्थं तत्र तेनौपगवइत्यादावपि संज्ञा सिध्यति न ह्यराः पौत्रत्वादिकं शक्यतावच्छेदकं किं त्वपत्यत्वमेवात
ध्यागोत्राधिकारस्थयञाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति भावः यत्तु वक्ष्यतः पौत्रत्वं गार्ग्यस्यापि कं चित्प्रत्ययस्यैवे
तिगर्ग्यस्यैव संज्ञानिवृत्त्यर्थमपत्यग्रहणं गार्ग्यशब्दादिनापत्यत्वप्रकारको बोधः किं तु गर्गत्वप्रकारक एवे
ति न दोषइतिहरदत्तादयः। पद्यकौमुद्यां मतः तन्न प्रत्ययवाच्यापत्यस्यैव गोत्रसंज्ञेति [stain] न्निविरोधा। स्वो ४
नु तत्र लिंगं तु प्रथमाध्यायप्रकरणानुरोधा गोत्रयुवसंज्ञा सूत्राणां पाठे कर्त्तव्ये अपत्यप्रकरणे पाठ एव वान
चनेनतद्राजादेरत्यन्ताजादीनामेव न तद्धितेन परामर्शो यथा स्यादानन्तर्ये वैषामा भूदित्येतदर्थं प्रत्ययप्रकर
णे तत्पाठः [stain]इति वाच्यं अगादयस्तद्राजाइत्येव वक्तुं पठ्यत्वादिति हरदत्तादयः। वस्तुतस्तु तद्राजादय
पि द्व्यचपदजनपदशब्दात्क्षत्रियाद्दगित्यादेः पठितुं शक्यत्वादित्येव हेतुर्बोध्यः। नेन गार्गीयत्वपक्षे स्य
गोत्रसंज्ञास्यत्पाहित स्यां गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनाद्यून्येव [stain] प्रत्ययः स्यान्तान चैवमपि त्रैगी राम
रसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे ऽत्रिर्व्याप्तिरिति चेन्मैवं यस्यापौत्रादितं प्रत्येव तस्य गोत्रसंज्ञेति व्याख्यानात्। ३६१

जीवतित्वापित्र्यपिनामहायुन्यादकृप्रबंधोवंशः।तत्रभवोवंश्यःदिगादित्वाद्यत्।यौत्रप्रभृतीन्यनुहत्तं
द२ तैव्याख्यानाज्ञात्राघन्यपत्थियामितिलिंगाच्चषष्ठ्याविपरिणाम्यतइत्याह।पौत्रादेरिति।एवकारार्थस्स
भिन्नक्रमत्वाद्यवेत्यस्मात्परोद्रष्टव्यइत्याह।युवसंज्ञमेवेति।तेनैवसंज्ञाधिकारबहिर्भावियीहनसंज्ञा
समावेशइतिभावः।संज्ञासमावेशेत्वशालंकाः।पैलीयाइतिनस्यात्।तथाहिशालंकोरपत्यंशाल
लं५ किः।पैलादिषुपाठात्।दिग्दर्शकादेशो।ततोयूनियञिञोश्चेतिफक्।पैलादिभ्यश्चेतिलुक्।ततःशाल
केर्यूनश्छात्राइत्यर्थविवक्षायामिञश्चेत्यण्।शालंकाः।तथापीलायाअपत्यंपैलः।पीलायावेत्य
ण्।ततोयून्यपत्येणोद्व्यचइतिफिञ्।पैलादिभ्यश्चेतिलुक्।ततःपैलस्ययूनश्छात्राःपैलीयाइतिभवति
।गोत्रयूनोःसमावेशेतुगोत्रेलुगचीतिफक्फिञोरलुक्स्यात्।नचपरत्वाद्यूनिलुकेकृतेसिद्धिनंतो
पिपरत्वात्फक्फिञोरितिविकल्पापत्तेरनवकाशपाहिकानिष्टप्रसंगान्नसमावेशोन्यायानितिभावः।सि
द्धांतेतुयथाघ्न्यनंनरस्येतिन्यायेनयूनिलुगिनस्येवफक्फिञोरितिविकल्पायवादोयिपैलादिभ्य

सि॰ रत्न
३६२
362

श्चेति लुकमपि परत्वाद्बाधेते निन्याय्यं तथाप्यंतरंगत्वात्पैलादिभ्यश्चेति नित्य एव लुगित्यवधेयं। भ्रात
रि। पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमित्यनुवृत्तिं ध्वनयन्नाह। कनीयांश्चतुर्थादिरिति। गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तत्र प्रथमे ते
ष्वपि गार्ग्यादिषु ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयसो युवसंज्ञार्थमिदमिति भावः। वान्यस्मिन्। इह तत्पदं जीव
तिपदं तिङंतं यो जीवति स युवसंज्ञ इत्यर्थः एवं स्थिते फलितमाह। जीवदेवेति। एकमिति। इह तत्पदं तिङ
न्ता। द्वितीयमिति। पूर्वसूत्रादनुवृत्तं सप्तम्यंतं। मातामहे भ्रातरि वेति। सन्निहितत्वान्मातामहभ्रातरी
त्यर्थः। वृत्तौ तु पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वेति पाठः। वृद्धस्य चेति। वार्त्तिकमिदं। तत्रभवानिति। पूजा
प्रतिपादको युवसंज्ञका हि वृद्धाधीना अल्पवयस्काः स्वं स्विन श्चेत्यौत्सर्गिकं तेन गोत्रसंज्ञोऽपि पि
त्रधीनः स न्तु स्वतंत्रेनात्मनः पूजां मन्यते। गार्ग्यायणः। इति युवसंज्ञाविधिरिति सामर्थ्याल्लब्धं। त्रयु
वप्रत्ययेनाभिधीयते। पूजनश्चेति। इदमपि वार्त्तिकं। कुत्सा तु पित्राद्यधीनत्वेन स्वतंत्रत्वाभिमानत्वे राम्
पितृणो व्यपदेशमर्हसीति लोकप्रसिद्धैवायं तु वृत्तिकृता नेदं द्वयमपि सूत्रत्वेन व्याख्यातं तत्तु भाष्य ३६२
न

द्व

विरु[illegible]त्वाद्युवेष्टं नचैवमपिच्छति यं थरीत्याविकल्पात्तु इति: शं कथमाह तन्निग्रं थात्तुरोधेनैतत्तस्थानं
नरयाठे यि भाष्ये वान्यस्मिन्नित्यत: प्रागेव वार्त्तिकद्वयस्य पाठात्तादेको गोत्रे वक्तव्य इति नार्थ: अनंतरा
पत्यप्रत्ययांतादपि प्रत्ययापत्ते: ।३। इष्टापत्तौ तु अपत्यप्रत्ययांतात्प्रतिषेधो वाच्य इति वार्त्तिकविरोधोपि
तु गोत्रे विवक्षिते इत्येव एक शाहृष्च संख्यावाचीनत्याचाभिधित्सिते गोत्रे पत्यत्वप्रकारकार्थं बाध
क: फ प्रत्यय एक एव स्यादित्युक्तो पघनं नरापत्यप्रत्ययांतात्गोत्रे प्रत्यय: स्यान्न तस्मात् गेक एव न तत: सा
दतश्च वार्त्तिकार्थाप्यनेन क्रोडीकृत इत्याशयेन व्याचष्टे अपत्यप्रत्यय इति एतद्बाधिकार स्यात्प्रायद्वाप
थमपर्याय एक शब्द: अपत्यप्रत्ययश्च न्याप्रथमाप्रकृतिर्गोत्रे पत्यप्रत्ययं लभत इति व्याख्येयं विस्तृत
त्वात्प्रथमादित्यधिकारात्गोत्रे प्रथमादेवापत्यप्रत्यय इति व्याख्यायै कयहरांस्तुत्पडंत्रौपगव
इत्यादिषु पगोरणगर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्य: फक् न चैकस्मिन्गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्ते
र्व्यर्थं सूत्रमित्याशंक्य सूत्रप्रयोजनं श्लोकद्वयेन व्यवस्थापयति गोत्रे स्वेकोनेना स्वगोत्रं तदपेक्षये

ने१

सि॰ र॰ स्त कोनसंख्यानां नतीये द्वयोश्चतुर्थे त्रयाणामित्यादि यं परो प्रसज्यते इत्यस्योत्तरार्धादयक र्षे निध्यः।
३६३ स्वघ्नेति स्वंगोत्र मूले प्रकृतीनां तृतीये कस्माच्चतुर्थे द्वाभ्यां पंचमे त्रिभ्य इत्यादीन्यर्थः। एतस्य
363 द्व पंद्व पितृमपत्यश द्वस्य मनमेदे नार्थ भेदमाह। अपत्यापितृ रेवृनि। तपाच्च आत्मजस्तनयः
सूनुः स्तुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहु दुहितरं सर्वे ऽपत्यं तोकं तयोः समं इत्यमरः। स्व ख्यमतमाह। न
तः प्राचामिति। पित्रये हृपाये प्रांश्च पिनामहप्रपितामहाद्यस्मे षामप्यीत्यर्थः। अत्रेदमाकूतं। श्री
त्प पैशा चक्रिपानिमित्तो नतु पुत्रपर्यायः। नयतं सनेनेति व्युत्पत्तेर्भा प्यकृतायं पंक्ति। विशतीत्यत्र
दर्शितत्वात्। बाहुलकात्करो पप्रत्ययः। यन्निमित्तं यस्याभतंनंतनस्यापत्यमिति यावत्। त
थाच यो त्रादिर पि पिता महादेरपतनहेतुः। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणावा जायते ब्र
ह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्रीति श्रुत्या सत्रिणामृ राम
णत्व प्रतिपादिक यापुत्रेणा लोकाञ्जयति पौत्रेणानंत्यमश्नुते। अथ पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति ३६३

मरा वानित्य र्थः ३
स्तू पं स्प १

विष्टयमिति जरत्कार्वाद्युपाख्यानप्रकरणास्थश्चन्यायः पत्यंपौत्रप्रभृतीनिस्त्वेराचनथाप्रतीतेः
अमरोक्तिस्तु भाष्यादिविरोधेऽप्रमाणमिति। नद्वान्याइति। आद्येप्रत्ययमालानिवृत्तये
न्ये चानिष्टोन्यानिनिवृत्तयेस्त्रमित्यर्थः। औपगवादितिद्वितीयस्तस्यैवापत्यंनतु पगोरिति भा
वः। एवं चासति सूत्रेऽस्मिन्याहोद्वेष्टेन सिध्यत्यनिष्टंचप्राप्नोति। इष्टेसि द्वेपीति। अपत्यप्रहोऽनिष्टम
पि प्राप्नोतीत्यर्थः। नन्वाद्ये नियमार्थमुक्त विध्यर्थीनाद्यः। एकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरुत्पन्नाय
दनेकप्रत्ययाप्रसंगेतदयोगात्। न च क्रमेणातनन्यित्वकवनातनदपत्यप्रसक्त्या द्वितीयपत्तिः प्रत्य
मूलप्रकृतेरपत्ययोगाभावेन गोत्रेविवक्षितेयाद्रिक्यानियतापत्याशा पेरभावानदनुप २ ४
प नेः। न च गोत्रत्वाहस्यगोत्रसमुदायेभात्वाद्यपदनेकप्रत्ययप्रसंगेएकएवेतिनद्वुपपद्नि रि
निकेयदो ˇ साध्वी समुदायस्यैक ... नानेकप्रत्ययस्य ह्रुतरामप्रसंगाद्नन्योमानाभावाच्चानच
समुदायिवद्भुत्वादनेकप्रत्ययप्रसंगोऽस्येवेतिवाच्यं। चरितनीयादौ गोत्रेविवक्षितेऽपत्ययोगाभावे

न्त्तः २ त्वेर नहि ... काकानांसम्हे ... (तप)ऽ काकभि...

प्रत्ययमालायाः ३ त्वाग्नेय… गृहणानुवृत्तिसामर्थ्यादिरुक्त

प्रसङ्गः २ पादी १ …

सि॰र॰ स्त ३६४

नमस्तत्प्रवृत्तेः प्रत्ययप्राप्तौ नियमार्थो योगादनन्तरापत्यप्रत्ययग्रहणादपि गोत्रप्रत्ययस्यपञ्चवीरत्वाद्यावाहि
नीपः प्रत्ययमालायां … स्यतदवस्थत्वात् न हि वृत्तीनामन्यतमगोत्रविवक्षायामप्राप्तप्र
त्ययस्यविध्यर्थो यं योगस्तस्याः निवर्त्तको यो नियुक्तो तस्मादाद्यपक्षे नियमार्थः … विध्यर्थः … वानसं
भवन्त्येवेति हरदत्तोक्तमेवयुक्तमिति … लमनुपपन्नमिति चेन्न अत्र कौस्तुभ … नः गोत्रे वाधनीये
क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसंगे एकएवापत्यप्रत्ययः स्यादित्यस्मिन्पक्षे व्याख्याने अपत्यग्रहणानुवृत्तेः
अस्मिन्पक्षे सामर्थ्यान्तरं परासंबधात् अपेराप्रत्ययप्रसृतिसर्वसंस्थमित्याहुः अत्रेदं वक्तव्यं तस्यापत्यमि
त्यतत्सामर्थ्यान्तरं परात्प्रत्ययसामान्ये को गोत्रत्वत्सामर्थ्यात्। नाद्यः मुख्यसंबंधमादायतत्सा
फल्यात्। नद्वितीयः … सर्वं विधेर्नियमार्थत्वापातेन यथाप्राप्तप्रत्ययमालायाः अपिडुवीरैत्वादिनि
वृत्तेः … एको गोत्रइत्यत्र योगविभागमाद्ये प्रथमात् … पत्यपरत्त्वं सर्वविधि व्याख्यायतनत्यैकः
गोत्रएकएवेति नियमार्थव्याख्येयं योगविभागे चैकग्रहणमेवलिंगमन्यथा व्यर्थमेवस्यात् तदाननः प्राचाम्
त्वात्। नवयेनना प्राप्तिन्यायेन तस्यापवादोयमितिवा
व्याप्ता। विषयभेदात्। अन्यथा सुत्तासीयुड्यासुटो बाधः स्या
त्। नियमो … … नियमविधिविलक्षणाभावान्नियमविधिः
३. … त्यस्यप्रवृत्तिवत्तैसमर्थपरिभाषाबाधेनप्रवृत्तौ … सामर्थ्यमनुत्तरार्थ ३

राम ३६४

१ वस्तुतस्तु गोत्रसंज्ञा तीर्थ एवापत्यशब्दो भाक्तो ज्ञेयः। पौत्रप्रभृतिशब्दसामा[illegible]नाधिकरण्यात्। एवं च कार्यकाले तापामेको गोत्र इत्यत्रापत्यशब्दोऽपतनहेतुसंततौ भाक्त एवेति न काप्यनुपप

नि:।१

पीति पक्षेत्वेकग्रहणांवितिम्य मित्यवो चामोनस्मान्नियमार्थत्वमस्य पादमेवेत्याशयेनाह। नियमार्थमिति। तान्
तः प्राचामपीति मुख्यमनेन सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यो नियमेन प्रत्ययप्रसक्तौ गोत्रे वोध्ये प्रथममेव प्रकृतिरप
त्यप्रत्ययमुत्पादयतीति नियमः स्यात् एवं च नि सर्वमनवद्यमिति निदिष्ट। गोत्राद्यनि।अत्र सत्यसिमि मुख्यमनेनपं सू ३
चमादोऽस्तीति विवक्षितेगोत्रप्रत्ययान्ताद्युवप्रत्ययोत्पत्तौ पक्षेपदपीष्टसिद्धेन तथापि मूलप्रकृत्यनंतर युवप्रा
पिस्यादिति याज्ञिकानिष्टप्राप्ताविदमपि नियमार्थमित्याशयेनाह। गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति। नतु मूलप्र
६व कृत्यनंतर युभ्य इति शेषः। पक्षेतु न व्याः पितरेवापत्यमिति पक्षे न तु युवप्रत्ययान्तादित्यर्थ इति व्याचख्यु
नन्तापंचमादोऽस्तीति विवक्षितेतस्य तृतीयप्रत्यन [illegible] पत्यत्वादप्राप्तौ विध्यर्थस्यास्य नियमार्थत्वा पे
क्षेनयुवप्रत्ययान्ताद्यपत्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात् न चाहत्या विध्यर्थत्वान्नियमार्थत्वेनानुपपन्नेरिति वाच्यं। आहत्तौ
मानाभावात् यदपि कैयटेन युवसमुद्दाये पुवशब्द भाक्तमाश्रित्य गोत्राद् गोत्राच्च युवप्रत्ययप्रसंगे
गोत्रादेवेत्यवादि तदपि नाश्रयत्वप्रकारकबोधानायत्तेः। प्रत्येकविवक्षायां दोषनादवस्थ्यात्
पुवसंज्ञा पौत्र ३ प्रत्यय [illegible] माला। १

युवत्वस्यैकत्वादेकस्य प्रत्ययः स्यात्१ [illegible]पर्युदासाश्च

सि॰र॰स्त्री एनेन युवसामान्येऽपि विधित्सिते गोत्राद्वेवेत्यपि नियमो निरस्तः। तस्मादिह पित्रे वेति पक्षो नाश्रयितव्य
३६५ इत्यवधेयं। ननु गोत्राच्चेद्यूनेव नित्विपरीतो नियमः कथं नेति चेत्तान व्यावर्त्याभावात्। गोत्रप्रत्ययस्य
365 ... एको गोत्र इत्यनेन बाधितः। नच शेषिकाश्चादयो व्यावर्त्या इति वाच्यं। गोत्रेऽलुगचीति लिंगात्। स्त्रि
यांतु नित्यं। अस्त्रियामित्यस्यैकवाक्यतया स्त्रीभिन्ने इति गोत्राद्वेवेति नार्थः। युवतिषु प्रत्ययमालाप्रस
गात्ता न चैको गोत्र इत्यनेन निस्तारः। युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया वा बाधात्। नापि स्त्रियां न युवप्रत्ययप्र
तिवाक्यभेदेनार्थः। गोत्रप्रत्ययेन युवत्याभिधानानापत्तेः। तो युवसंज्ञानिषेधपरत्वमेवेत्याशयेन
व्याचष्टे न युवसंज्ञेति। अत्रेदमाकूतं। अस्त्रियामिति सूत्रे विभज्यते युनीति शब्दस्वरूपमनुवर्तते। पारि
भाषा चेयं। पाय त्र युवसंज्ञाविधानं तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इति। अतइञ्। अधिकृतप्रातिपदिक
विशेषणमतदिति तेन तदंतविधिरित्याह। अदंतमिति तात्पर्यं किं। विश्वम[illegible] अपत्यं वैश्वपः। दाशरथाय राम
मैथिलीत्यत्र तु तत्स्येदमित्यणा। अपत्यत्वप्रकारकबोधविवक्षायां त्विञेव। बाह्वादिबाध्ये लोडन्त इति धातोके ३६५
स्तातश्च गोत्रत्वलक्षणाः प्रत्ययो न स्यात्। युवसंज्ञे या गोत्र ... संज्ञाया बाधात्। अ
पत्यसामान्यनिमित्तः प्रत्ययः स्यात्। एवं गर्गस्यापत्यं ... चतुर्थं स्त्री गार्गी श ति २
द्वाधेऽन्तस्यात् तदभावे यञ् नात्स्त्रावांचक... गार्गी गार्ग्यायणीति द्वेरूपे न स्यातां ५

वलस्यापत्ययोगासंभवान्नेदं न विधौ सो बाहविरिति माधवोक्तं निरस्यन्नाह बाहविरिति। ज्ञानं तिवाह
वी[illegible]न्याश्वलायनस्सूत्रप्रयोगाज्ज्ञाप्यहत्याघ दाह्नते श्व केवलोपि बाहुरपत्ययोगभागस्तीति मावक्ष्यो
डुलो मिरिति। लोमनशब्दः केवल एव यद्यपि[illegible]नस्तथापि सामर्थ्यान्न दंतविधिः उडूनी वलोमान्यप
स्येति विग्रहः। नारकाण्युडुवा स्त्रियामित्यमरान्नक्षत्रवाच्युडुशब्दः। इह यत्निपदविधानेष्वपुराणाप्रसिद्धाः
संज्ञाशब्दा गृह्यन्ते नातेषां प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्तेन नेह न। आधुनिको बाहुर्नामकश्चित्तत्
स्यापत्यं बाहवइत्येवा संज्ञाश्वेतु[illegible]रस्यापत्यं श्वा[illegible]रिः इत्येव। अ[illegible]गोलक्ष्णशब्दविशेषानुपादानान्नप्रकृ
त्यापायानवका[illegible]शादप्रसिद्धेष्वपि प्रवृत्तिरविकलान तथा च हरिः। अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोक
विश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु। इति। न तदुक्तिषु न तत्सदृशोक्तिष्वित्यर्थः। संज्ञाशब्दसदि
ख्यार्थकाप्रयुक्तानिक्रमेण विशेषव्यावर्त्यानि। अन्त्यविशेषपरादद्वयोदाहरणं यथा मातृ पितृ भ्रातृ स्व
त्यत्र जननीवाचिमातृशब्दस्यैव ग्रहणं। नेह न घः। मातृस्वसा अश्वे मांसमाविकमित्यत्र विशेषः

११२

सि॰र॰स्त्र नाराणाश्वाद्धतिगणाऽइनीतेनञोध स्यापत्यं जांघिरित्यादि संगृह्याघां व्यासेति। वेदांच्चस्यतीति वेदव्या
२६६ सः कर्मण्यणाभीमो भीमसेनइतिवदेशग्रहणाद्वृरुडादयो जातिविशेषाः। न घाभ्यां। पदांताभ्यां कि
366 याद्धिकः। वृद्धिविषयप्रदर्शनाय निषेधोक्तिः। तेनेह न दाध्यश्विर्माध्विरिति। नुहत्र घाभ्यां परस्य
वृद्धिप्रसक्तिरस्ति। अतएवोत्तरपदवृद्धिविषये प्येऽभवति। ऽर्वस्यालिंदमवः पूर्वचे य
लिंदः। पत्रोत्तरपदसंबंधीनयुणतत्र नेष्यते हृच्चशीनीभ्हेतौ भावी वाद्याशीतिकः।
इत्यादीति निषादकिः। चांडालकिः। वैंबकिः। गोत्रेकुंडाञ्जनः प्रागेको गोत्र इत्यादि द्वेसूत्रेयाश्म। एवं चे
हन्यं गोत्रग्रहणां व्यर्थं च समूचात च्चागौरित्यत्र विशेषणार्थः। नेनाश्वादिभ्यः फञ्। तत्र न यहणान्न
६३ त्वादिहिधार्थः। कौंडायन्यइति। एकवचने द्विवचने च न्यस्य निंत्वादाघफंतानन्लमेवाबः न्तेनम्
लुकि परत्वात्लुग्गतीत्याघफन्तं दानन्वे प्राप्तेतद्धितस्यकितद्वत्पत्रयेणां विभडपंतद्धितस्य चिनोतौ दांतनत्वविधि रामृ
सामर्थ्यात्कौंडायनाइत्यत्रांतौदात्तते वेतिभाष्यकाराद्यः। म दाडत्वादिति। न्याद्दयस्तद्धाडाश्मि २६६

वितइत्यनुवर्त्य २

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठ

स्त्रैरोनिशेषः।लुग्वक्ष्यतइति।तद्राजस्य बहुषित्यनेनेनिशेषः।यञिञोश्च।अधिकारप्राप्तं गोत्रयह
णां यञिञोर्विशेषणं तत्तु विधेयस्य फकः।व्याख्यानाल्लात देतदाह।गोत्रे यावि ति तेन द्वीपादनुस
मुद्रं यञ्च द्वीपे भवो द्वैप्यः स्वतंगमादिभ्यश्च सौतंगमिमत्रदपत्येन फकाप कस्मादिति।सामर्थ्याद्घनितिथि
षः।शरद्वतायुगपदधिकरणावचनतापांवर्नियदानां बहुकथ्यत्वान्तरे भृगुवत्सेत्यत्रैयञञोश्च
२५ तिलुगित्याशयेनाह।भार्गवश्चेदिति।वात्स्यश्चेदिति चान्त्रनादिरिति।अश्वल्लाभ्रमः पितायामहाभावने
प्रसिद्धस्तदपेक्षयाऽन्यएवापेक्षोगाइत्यर्थः।उपचारादिति।अतिकृतसाम्याद्भेदेऽप्यर्थः।अत्रष्याश्र
न्नषीत्यत्र सौत्रेः पंचमान्तुकोस्त्रवेऽइति।आनन्तर्यमित्यत्रेत्यर्थः।स्वार्थइति।वानुवैरापीदेराइतिगणात्ता
दितिभावः।वैदिरित्यत्रअण्णामाशंका [illegible] नाह।बाकादेरीति।प्रवराध्यायेति।एतत्सर्वंपुंसाम्याभि
न्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्यग्रहणामिति भाष्यमाहाय कैप्यटोव्याख्यादिति भावः।लोहितादीति।सर्वत्र
लोहितादीतिष्फः।ष्फगाकेपिस्त्रीत्वे षित्वसामर्थ्यान्डीषन्तदाह।वाश्वव्यायणीति।हरदत्तस्तु गर्गादौ

सि॰ र॰ तु वेषवस्त्रः कौशिके इत्येवपाठः एवं हि द्विर्बध्नन्हरां नर्कर्ण वंभमवनीत्साहाकापेयइति। इतश्चानि
३६७ ञ इति ढक् वो धिरिति। अनृषित्वाद्बाह्वादित्वाद्वात्स्यागर्गादाविति। नन्वेवं योगविभागो व्य
367 र्थः। वैतण्डा लुक् स्त्रियामित्येकमेव सूत्रं कुर्यादित्याशंक्याह। शिवादौ चेति। ऋष्यण्वादेवांशि सिद्धे
शिवादि पाठो गोत्रे यञ्जासमावेशार्थः। स च समावेशो नांगिरसइवांगिरसेपि प्राप्नोमाभूदिति यो
गविभागः। तेनांगिरसे यञेवेति सिद्धं। लुक् स्त्रियां विहितं स्यात्। यदि शाखिन स्प्बेति इत्यं। आंगिरसइ
त्यनुवृत्त्येदं लब्धमत एवाहांगिरसे त्विति। ष्यङ् लि। आगिजोरनार्षयोरिति नेरो तिभावः। अ
श्वादिभ्यः। गोत्र इति वैल्पानुवृत्तेत्रेयभ्यो गोत्रप्रत्ययांतेभ्यस्त्वन्यवापोत्राद्यनिवचनात्। नन्वह
हेत्कोसलाजादाद्दिति राजर्षिवाचिनो बलेर्ष्यञ्। आनडुह्यागर्गादियञंतः। आत्रेयस्तस्यानि
ञ इति विहितठगंतः। इहशयप आत्रेय इति यष्येते। शापशब्दः पशुलभने आत्रेयेऽभिधेये। शापशाप्यम्
पत्न्यः। आ अपादन्यत्र शापिः। अनृषित्वाद्बाह्वादित्वाद्वञ्। अन्येत्वगामेवेच्छंति। पुंसि जात इति। ३६७

नी३

इदमपि गणसूत्रं पुंसि वर्त्तमानाज्ज्ञानशब्दात्फञित्यर्थः। ज्ञानायाइनि। एकादेशस्य पूर्वं तेनके
ग्रहणात्पुंसि। शिवादिभ्यः। ननु विनाप्यणोग्रहणं सामर्थ्यादणेव भविष्यतीति किं तेनेति चेत् स
त्यं। ऋष्टिषेणशब्दः शिवादौ पठितः। तत्र श्रेयं बाधित्वा परत्वात्सेनांतलक्षणो ण्य प्राप्नोति इ
ह पाठसामर्थ्याद्यथाविहितं प्रत्यय इञ्ञेव स्यात्तस्मादणग्रहणात्वरो देति भावः। गोत्रे इति नि
वृत्तमिति। एतन्नैष्यटवृत्त्या दोषो नाइतत्तु ऊर्ध्वमपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः। यद्य
पि प्राग्गोत्रसंज्ञाया गोत्राधिकार इति पूर्णनिरुक्तसूत्रस्थभाष्यकैयटाभ्यां लभ्यते तथा
पि तन्मतान्तरं। तथाहि। राजन्याद्वुञ् मनुष्याश्च लौकिकं ज्ञायकं परमिति भाष्यं। राज
न्यमनुष्यशब्दौ गोत्रार्थकापत्यप्रत्ययान्तौ तत्र गोत्रे लोपोष्टारथेत्यत्र गोत्रग्रहणादेव वुञि
सिद्धे तयोर्ग्रहणं लिंगमपत्याधिकारात्परत्र लौकिकं गोत्रमित्यत्रेति कैयटः। अत्र त्वर
लवीजं तु नाभ्यां नञ्ज्ञापनेपि तदसार्थक्यं रविशब्दत्वकल्पनेन ज्ञापकत्वानुपपत्तिरेवेति

३२ अ५

सि॰ र॰ स्त्र भावः। इहविप्रयाठ्रस्त्रादृः॥ यक्ष्मलो कुंजादित्वाच्फञ्यपि चैपाशो वैपाशायन्यः। जारत्कारूरभ्यते। शुभ्रादि
३६८ त्वा ... कि ठेलोपोऽड्वाइ त्पुलोपः। जारत्कारवः। जारत्कारेयः। नद्यानरशाद्यानुसेनां नलद्याणाका
368 रिभ्यस्वेति रापुनसमावेशार्थ्यतेननद्दीचामिजितीन्ना। ता ऋगाः। नाशरापः। विश्रवरारवरा
शद्वावत्रयश्चतेतौ च विश्रवशाद्रस्यादेशौ। विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः। रावणः। त्रिवणी। त्रिवणांव
ति वैमात्रा अपत्यं वैवराः॥ अक्षधा अक्षहे भ्यो नदीमानुषीनामभ्यस्तेपि वस्तवचा भिन्ना शयेनव्याव
हेत्रा अहयसे भ्यः इत्यादिनाक्रम ध्यधा अंधकादयस्वियो वंशाः। धान्यमानुनैति। अभिव्यक्तेत्यस्यानित्य
४ ज्ञापकः तायों सोत्रस्त्रीलिंगनिर्देशाइतिभावः। कन्यायाः। नन्तु कन्यानामेह्ल नयानिनिर्चतस्यात्रपत्यसं
भवः। इत्याशंक्याहा अविवाहितायाइति। विकराः। इह घुगयदर्षिकरणावचनतायां बद्धत्वसंय
तेवैत्यादिषुयत्नगोस्या त्रिभुगकुंसन्याभ्यासत्वाभ्यांल्लुकातदाह। वान्यथेदिति। पद्मेशिति नाम
ति। एवंसवाद्वायहगानुवर्तने। रिति माकार्श्वीभ्यः। नत्वतूपस्य ग्रहणां बहुवचनानिर्देशानानाप्यर्थस्या ३६८

शुभ्रादित्वेति। वैमात्रेयइति छेदः॥४

कारनिवृत्त्यर्थमिति काशिका। तथा च द्वंद्वशब्देनानुवर्त्तनमिति व्याख्येयं। भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः इति। एतच्च
द्वंद्वे विकल्पोदाहरणं काशिकाविरुद्धं। उपकलमकाः। भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः। कृष्णाजिनकृष्णसुंदराः। एषां
त्रयाणां द्वंद्वानां निकर्षे किं न वा दोषः पाठान्निरस्तमेव लुग्भवतीति तत्रोक्तत्वात्। इह तेषां पाठस्तु द्वंद्वार्थः। उपका
ः। औपकायनाः। लमकाः। लामकायनाः इत्यादि द्वंद्वे विकल्पोदाहरणं। तदजटिलकबधिरकाः। जाटिल
किबाधिरकयः इत्यादि बोध्यं। आगस्त्य। अगस्त्यशब्दादृष्यण्। कुंडिनीशब्दात्तु गर्गादित्वाद्यञ्। न चैवं
कौंडिन्यशब्दस्यात्र भूस्मादृद्धमिति तु वक्तव्या वेनस्तादिति तद्धि निप्राप्नोति संयोगादिश्चेत्यत्राणीत्यनुवृत्त्या प्रकृतिभा
वाप्राप्तेरिति वाच्यं। अत्रैव निपातनात्। अगस्त्यपदगिं। न चादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वा
च्यं। आगस्तीयाश्छात्राः इत्य [illegible] नापत्तेः। लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छ
ः सिध्यतीति भावः। कुंडिनाच्च। आंतरतम्यान्मध्योदात्तस्य कुंडिनीशब्दस्य स्थाने मध्योदात्त आदेशः प्राप्नोतीति
नोदात्तार्थं चिन्त्यं। कौंडिनाश्छात्राः इत्यत्र तु कण्वादिभ्य इत्यनेन छाप वा दोषो नाराजन्यवद्बहुत्वं अतीतो ऽः क्रमे

सिर-स्त
३६९
369

२९

कादित्वाड्डुभयपदवृद्धिः। बिदादेस्तु परस्त्री पर्शुं चेति पठ्यते। प्राग्दीव्यतोऽणिति
निशेषः। तत्रैकर्मधारयः। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः। ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेन वोढायामुत्पन्नः। अद्भवडा
न्पुत्रयोगात्परस्त्रीस्त्यादेशः एवेति रयदसमे हान्नोभयपदवृद्धिः। सती मिहृकृपत्रेति। अत्रेड्
नाइधौतयाचात्रथ बांधकि ने पुः स्यात् इद्भुलभ्यासतीभूत। कोलटेरः कौलट्योमिहन्नकोऽस
नीपदि। नदाकौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्म डाइत्यमरः। केचित्तु ह्रद्रापात्रपीनज
न्तनीयं तु यमिहं तु तिपठन्त गितितान्दभावयन्ते ठ गपीत्यर्थः। हृक्रुगामहत्ते सौभगापत्यत्रट
क्राद्दित्वाद्वृनोत्तरपदवृद्धिः। छात्रसत्वात्ते चटकायाः। स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न स्यात् तत्रा
हा चटकस्येति। एतेन चटकादैरगित्येवसांप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृद्वक्तिन्निरस्तात्तयोरवेति। तत
त्रटाबंतान्तद्धितलुक् किलुक्क ध्वितेति गपोलुक् कजादिः स्वाहाहाश्वनंतोडाहेप्रागदीव्यतीयेविवक्षिते राम
मस्पाठ इति पुंवद्भावे गोत्रे लुगवान्यलुकि चाटकैरीय इति भाष्यमतेन वत्सादिमनेत्येतन्नस्यादित्यपव ३६९

धेपं॰ अन्यपत इति ञ्यनाकारांतात्स्यापत्ये तु रोधात्कुन भ्विदेवेत्यर्थः। पंडस्यापत्यमिति दन्त्रिमादिः। स्व
स्रादिभ्यः अर्थनिषेधं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्यस्त्रीलिंगनिर्देशः॥ मातृष्व। [illegible]। पितृष्वसुरिति। एतत्त्वपितृष्व
सुःछण्शीत्यनेनोक्तवत्तमिति भाकानेनानंतरस्यापेनरू किलोपएवविधीयतामिति नाशंक्यं। गार्ग्यइतिस
र्वापिस्त्रीसहत्यस्त्तनागष्ठि। नवगौरेवानोनचन्तु प्याङ्याइ इति सि ष्ठि इत स्त्रानिन्त्रइति ठक्किमाभेदन्त्रा। के
कया। केकयस्यापत्यंस्त्री कैकेयी। जनपदशब्दादित्यञ्। मैत्रेयिकया श्लाघते। मित्रयुर्नाभावेनेत्यर्थः
गोत्रंचरणैःसहेतिज्ञात्वात्तत्रचलौकिकंगोत्रंगृह्यते। लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिकामल
यादागतेन प्रालेपिइयादेशोह्ढि नवा धते। अचामादेश्चाह्ढिर्यादेरियादेश इति भिन्नविषयत्वात्।
अंगस्यभयोर्विशेषणानन्तु कापीति हरदत्तादयः। यद्वादिहक्षेरपादं विधायकमित्यवधेयं। दांडिनानिपा
त्यनइति। दंडिन हस्तिनाश्राम्यांनडादित्वात्फक्। निपातना हि लोपाभावः॥ ० संनादित्सु अथर्वणिति
पठितमचतेन प्रोक्तोग्रंथ भाक्तस्तमधीपानआथर्वणिकः। स्वआदौ जिस्या शिल्मिति पठ्यते तस्याप

सि॰र॰स्तु
३७०
370

न्यं ङे तस्मात् शिनेयः। वा शिनायनिः। उदीचां वृद्धादिति फिञः। अग्रगाहन्नाधीवनाः। अनयोः ष्यानि नकारो
नादेशो निपात्यते। तत्र हन्तेर्यङ्घ्यपि हनस्तोऽचिण्णलोरित्येवतः सिद्धस्तथापि धातोः कार्यमुच्यमानं
तत्प्रत्यये भवतीति ज्ञापनार्थमिह नकारनिपातनं। यत्तु धातोः स्वरूपग्रहणे इत्यादि ज्ञाप्यत
इति न्यासकारः तन्न अप्रसङ्गात्। आमित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यम्प्रसंगः इति हलंत नपुंसके उक्त
त्वात्। एतच्च मरुज्जेदृश्विरित्यत्र भाष्ये स्पष्टं। तेन वार्तघ्नमित्यादौ तन्त्वं। नासरस्यः इत्यस्या रीपरतो पादे
वा निपात्यते। सरस्यां भवे सारसं वारि। इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् उलोपो नि
पातनात्। तथ इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादण् ऐक्ष्वाकः। अत्र सांतयोर्द्वयोरप्येकस्मात्पाठान्निपात
नबोध्यं बहुत्वे तु जस्तद्राजस्या लुगिति विशेषः। हिरण्यस्य विकारो हैरण्यामयं यद्वादेर्लोपः। यस्का
दिभ्य अपत्यादि विकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्याशयेनाह। अपत्यप्रत्ययस्येति। तत्कृते ति किं। प्रियय राम
स्काः। बहुत्वे किं। यास्कः। शिवाद्यण्। मित्रयवः। अत्र हि गृष्ट्यादिठञो लुक्। उपकादि। अर्द्धद्वयग्रहणं द्वन्द्वा ३७०

कारनिवृत्त्यर्थमिति काशिका। न थाऽत्र द्वंद्वशब्दो नानुवर्त्तत इति व्याख्येयं। भ्राष्टुकिकापिष्ठलय इति। एतत्र
द्वंद्वे विकल्पोदाहरणं काशिकाविरुद्धं। उपकलमकाः। भ्राष्टुककपिष्ठलाः। कृष्णाजिनकृष्णसुंदराः। एषां
त्रयाणां द्वंद्वानां निककिन वादो पाठान्नित्यमेव लुग्भवतीति तत्रोक्तत्वात्। इह तेषां पाठस्त्वद्वंद्वार्थः। उपका
ः। औपकायनाः। लमकाः। लामकायनाः इत्यादि। द्वंद्वे विकल्पोदाहरणं तु जाटिलकबाधिरकाः। जाटिल
किबाधिरकय इत्यादि बोध्यं। आगस्त्य। अगस्त्यशब्दादृष्यण्। कुंडिनीशब्दात्तु गर्गादित्वाद्यञ्। न चैवं
कौंडिन्यायन्यत्र भूम्न्यस्मादृष्यतिशुं बज्ञावेनस्ता इतद्धित प्राप्नोतीति संप्रोगादिष्वेत्यत्राणीन्यनुवृत्त्या प्रवृत्तिभा
वात्प्राप्नोतीति वाच्यं। अत्र ते वनिपातनात्। अगस्तयः इति। न चादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वा
च्यं। आगस्तीयाश्छात्राः इत्य नापत्ते। लुकि हि सति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छ
ः सिध्यतीति भावः। कुंडिनाः इति। अंतरतम्यात्म ध्योदात्तस्य कुंडिनीशब्दस्य स्थाने मध्योदात्त आदेशो प्राप्ने
नोदात्तार्थं चिन्त्यं। कौंडिनाश्छात्राः इत्यत्र तु कण्वादिभ्य इत्यनेन छापवादोऽणो नाराजन्यबहुषु अत्रीति त्रौःऽक्रमे

तेन जातावपत्ये ब्राह्मेनारदोऽनपत्येपि जातौ ब्राह्मीत्यौघमिरितिवास्सिध्यती ३
त्य ४

सि॰र॰सु॰
३७१
371

राणपवादः। जातावेवेतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्गम्यतइत्यर्थः। तत्रियत्वविशिष्टेऽपत्यमिति
भावः। नत्वाजात्प्रत्ययस्वयमन्य एवेत्याकूः। ब्राह्मणः एकयोगत्वे ब्राह्मणो नस्यात् अत्रितिमहतिभावो हिनम
पूर्वइतिनिषिद्धेनत आह योगविभागेति। ब्राह्मनइति। इहायत्यइतिनिनसंबद्धमानेत्याशयेनोदाहरति। ब्राह्मणेह
विरिति। ब्राह्मणं वस्वमित्याद्यपि बोध्यं। जातावितीति। इहमंडूकमुत्पाद्यइत्यत्र वर्तते नेतिचात् तदाह। अप
त्यइत्यादिना। कुलात। केवलात्कुलशब्दाद्देशष विहिताभ्यां यङ्ढकञ्भ्यां खेनबाध्यते तत्द्विधावन्यत
रस्यांग्रहणादित्याशयेनाह। कुलीनइति। लिंगादिति। अन्यथाग्रहणावनेति प्रतिषेधात्तदन्तेऽप्रसंगादस्र
वेपदग्रहणं व्यर्थंस्यादितिभावः। आद्यकुलीनइति। ईकारघ्दानइति भावः। बहुकुल्यइति। विभाषा
स्वयइति बहुच प्रत्ययेनपदमित्यपूर्वपदत्वात्प्रत्ययत्रयं भवन्त्येवेति भावः। सपत्नो। अप्रुत्पन्नं
तिपदिकं सपत्नशब्दः। सपत्नीवसपत्नइत्ली वार्थेऽत्रैवनिपातनादल्प्रत्ययइत्यन्ये। तेनेयनः सपत्न्या अत्रेतेशत्र राम
त्रावग्रहइतिन व्याः। वस्तुतस्त्ववीनरपदन्वेसत्येवावग्रहइतिनन्नियमः किंतुवैदिकसंप्रदायएवतथा वै ३७१
माष्येतुअजाताविति किल्वानेत्यननुवर्त्ये प्रसज्यप्रतिषेधउक्तः। ६ प२

एतच्च पितृवंशो मातृवंशश्चेति द्वावपि वंशावितिमतेबोध्यम्। उक्तं च भाष्ये। गोत्राद्यू
न्यस्त्रियामितिवचनादप्रयोजनमिति। उक्तदिशाऽस्त्रीत्वं निष्प्रयोजनमित्यर्थः
। अवंश्यत्वाद्द्वावस्त्रियाः प्रयोजनमितितत्रैवमतान्तरमाह। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवच्च
द्भावप्रतिषेधाय स्त्रीत्वं सप्रयोजनमिति तदर्थः। अत एव सूत्रभाष्यविरोधा
ज्जातेश्चेति निषेधात्प्राप्तिरिति वक्ष्यते। तथाहि। मातृमातामहादिर्नवंशाः।
नहि फाण्टाहृत्याः अपत्यं स्त्री फाण्टाहृतस्यापत्यम्। एष व्राह्मणो विवाहस्तस्यां
जातो द्वादशावरान्द्वादशपरान्पुनात्युभयत इति गृह्यसूत्रे जात इति पुंस्त्व
स्य विवक्षितत्वात्। अत्र च लिङ्गं प्रकृतसूत्रभाष्यादिकमेव। यत्तु पौत्रप्रभृते
र्गोत्रसंज्ञा विधीयत इति न तस्या गोत्रसंज्ञा नापि युवसंज्ञेति कैयटहरदत्तौ
व्याचक्षाते। अत्रेदं वक्तव्यम्। पाणिनीये सौत्रं पुंस्त्वं विवक्षितं न वा। नाद्यः।

सि॰र॰१

पौत्र्यां गोत्रत्वानापत्तेः। नान्त्यः। पुत्रपौत्र्यां गोत्रत्वापत्त्या प्रकृतभाष्यवार्तिकविरो
धात् तस्मात् पौत्रप्रभृती स्त्रीपुंस्त्वमपि विवक्षितमित्यवश्यं वृ न्के वक्तव्यात्र चतु
३७२ र्थस्य पौत्र्यां स्वप्रपत्यस्य न स्त्री वंश्येति मा भूद्वचनात्तस्यापत्यं न हेतुत्वाभावेन वंश्य
372 त्वाभावे गोत्रयुवसंज्ञयोरभावादेको गोत्र इति नियमाप्रवृत्तौ पाराटाहृताशब्दस्य
साधुत्वं स्वस्थमेवान वगोत्रसंज्ञा वंश्यस्यैवेति कुत इति वाच्यम्। अधिकारादेवाऽ
पत्ये लब्धे तत्र पुनरपत्यग्रहणादुत्तरयोगसाहचर्याच्च। युक्तं चैतत्। [redacted] । अ
न्यथा ङ्गाफिञावफिञावित्येव ब्रूयात्। स्त्रियां टाबर्थं हि णग्रहणम्। तच्चाघम
ते व्यर्थमेव स्यात्। एवं जो स्त्रियामित्यत्रापि णग्रहणं कुर्वाणस्य सूत्रकृत इदमे
व मतं संमतम्। अन्यथा णग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अणेव हि सिद्धः। स्त्रियां णस्यैवाणो
प्येको गोत्र इति नियमाभावे टोपो ङीपो वा शङ्का मा भूत् अवनवकाशत्वादानवतत्र णा १राम

८१

वेंद्रा श्रीपयिवांसाश्त्वनस्येतिमंत्रेपयि वांसेत्यवग्रहक्तिसमुदायेनेतितद्धटितप्रत्ययेनशात्रुरूपेऽपत्येवाच्यइत्य
र्थः।यत्तुप्रत्ययार्थोनास्त्येवेतिहन्तात्तुक्तौयद्यहरदत्तेननतथैवव्याख्यातंतन्नाभाष्यविरोधात्।तदेवध्वनय
न्नाह।तमाहापाप्मनेति।नहिपापंभ्रातृरपत्यमित्यतोभाक्तएवायंप्रयोगइतिभावः।गोत्रस्त्रियाः।रीत्वफ
लंतुगोत्रेऽलुगचीत्यत्रैवोक्तंननतएवबोध्यं।पितृरसविज्ञानेमात्राव्यपदेशःकुत्सा।गोत्रेतिकिं।कारिकेयो
जाल्मः।स्त्रियाःकिं।औपगविर्जाल्मः।कुत्सनेकिं।गार्ग्योमाणवकः।फांटाहृसौवीरेष्विति।कुत्सनइतित्तु
निवृत्तं।रीत्वंतुभाष्येमतै[illegible]।नचफांटाहृताभार्य्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावनिषेधइतिवाच्यं
।अस्त्रियामितिपुंवसंज्ञानिषेधाद्धो।असंज्ञासद्भावादेकोगोत्रइतिनियमाद्धिफांटाहृतिशब्दादन्यस्य
यत्तप्रत्ययस्याभावात्।फांटाहृताशेहृस्येवासाधुत्वा[illegible]न्[illegible]।कुर्वादिःसौवीरेष्वित्यपिनिवृत्तं।कौरव्याद्य
त्सराद्यमित्यत्तुकुरुगीदिभ्योरापइतिवहृपतेतस्यत्तुनद्राजन्याद्यद्भुपुलुक्कुरवःक्षत्रियाइतिभवतीतिभावः।
वावद्भवयइति।वदेर्यङ्लुका हृकप्रत्ययः।अत्रैवगरोनियातनात्।सन्नाडइति।गर्गास्ततं।वामरथस्यकरावादिवस्व

मेदेन्वयर्थमिति[illegible] ... अत्रशोमपत्र[illegible]द्वयम् ३

सि॰ स्त ३११ स्वर्जा॥ यञन्तस्य कारावुश्राहस्य यत्कार्यं तस्य प्रत्ययांतस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यादाकृदान्तं विनेति तदर्थः॥ बकु
त्वे लुक्॥ वामरथ्यः वामरथ्यौ वामरथ्याः॥ करावादिभ्यः इति छायं वामरथी॥ वामरथ्यायनी स्त्री॥ यञश्चेत्प्राचां ष्फो हा
रितायप इति॥ एति संज्ञायामिति षत्वस्यासिद्धत्वान्से नां नोयं न ह्यणा इति॥ उदीचामित्रोपवादः॥ कोस
त्य॥ कोसलकर्माराभ्यां फिञ्स्यान्तत्संनियोगेन फिञो युङ् नियात्यते॥ छागेति॥ दगुशब्दस्याप्युपल
क्षणमेतत्॥ फिञ्प्रकरणे दगु कोसलकर्मारछागवृषाणां युड्वक्तव्य इति वार्त्तिककाराः॥ आप
त्ता देशोत्तरमेवागम इति स्त्वचपित्त्वे चकारः॥ युक्ति हिसति दागव्यायमित्रित्य त्रैर्थ्यरीतोऽन्यत्र लोपश्च न स्या
दिति भावः॥ वाकिन यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तत्रागमार्थमेवेदं॥ गोधेरापशेन्दभयार्थं॥ गोधेरका
यनिः॥ फिञ्चेति॥ उदीचामित्यनुवर्त्तत इति भावः॥ पुत्रान्तात्॥ उदीचां वृद्धादित्यनुवर्त्तते इत्याशयेना
हा वा फिन्न सिद्ध इति॥ प्राचामवृद्धात्॥ प्राचां ग्रहणं स्पष्टार्थं॥ बकुलयहराग्नेहादाहिंसाद्याहिः॥ मनो राम
ः समुदायार्थ इति॥ प्रत्ययार्थस्त्विह नास्त्येवात्र न एवमात्तुषाद्गत्य त्रवकुत्वे नत्तुगीतिभावः॥ कु ३११

ऽवर्मन् लेकोशलेतिनालव्यमध्यः कुना वित्कोऽपपाठः॥ कुलं शालस्यापत्यमिति विग्रहापेव
तेने

ग्रहणाविरहे रेवत्यादिभ्य इत्यतष्ठकोऽनुवृत्तिः शङ्क्या। अस्वरितत्वादु[redacted]त्तरसूत्रे
ठग्ग्रहणाच्च। तस्मादार्षं मतं सूत्रविरुद्धमित्युपेक्ष्यम्। अत एव भाष्यकृता पर
माह द्वावेव वंशावित्यादि वृत्तावार्षं मतं गौणामित्यस्याष्टि। इत्थं वर्गणीशब्दस्य टा
वन्तस्य साधुत्वाद्गार्गीभार्य इत्यादौ वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः सिध्यति
। यत्तु तत्रजातेश्चेति तन्निषेधः सिद्धो गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गृह्यत इति न वृ
द्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो गोत्रत्वस्य परत्वे किंतु ग्लौचुकायनोऽडाल्म इत्या
दौ फिञन्तात्स्मादिवृद्धिरेवेति कैयटहरदत्तादयः प्राहुः। तच्चिन्त्यम्। एतत्सूत्र
द्वयस्य भाष्यव्याकोपात्। जातिलक्षणस्य ङीषो दुर्वारत्वाच्च। न च गोत्रयुवत्वरहिता
र्थविशेषणवाचकस्य नित्यस्त्रीत्वेनास्त्रीविषयत्वं नास्तीति वाच्यम्। एकस्मिन्नपत्य
त्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते लिङ्गद्वयाभिधायित्वेन नित्यस्त्रीत्वासिद्धेः। नहि गार्ग्यपाराटाह्व

तादृशाद्यानां गोत्रयुवसंज्ञाद्वयशून्यत्वे सत्यपत्यत्वं शक्यतावच्छेदकम् । गोर
वान्मानाभावात्पुंस्त्ववच्छेदका[illegible]न्तरकल्पनापत्तेश्च । किं चैवं कठी[illegible]श्रो
पगवीत्यादावपि व्यक्तिविशेषे नित्य स्त्रीत्वान्ङीषनस्यात् । तो जोत्राघन्यत्र स्त्रि
यामिति सूत्रस्थ भाष्यविरोधस्य फलभेदस्य च प्रपञ्चितत्वाच्चेतिदिक् ॥ ॥

शीघपत्र

कृतत्वर कृतर

वह्वर्थेष्विति। एतच्चतद्राजस्यैवविशेषणंनतदन्तस्याश्रुतत्वात्तदाहतद्राजस्येति। सप्त म्यर्थो
विषयत्वम्। तच्चस्वबोध्यस्वबोध्याश्रितं वह्वत्व साधारणम्। तत्राद्येऽङ्गावङ्गाइत्यादौ लुगि
ष्ट एव। अन्त्येतु प्रियस्याङ्गेयेषांतेप्रियाङ्गाः प्रियवाङ्गाइत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्या
हतदर्थकृतइति। तद्राजस्ययोऽर्थस्तेनकृता तइत्यर्थः। तथानान्यपदार्थकृतेऽति
कृते ५ व्याप्तिर्नापिप्रतिकृतिवहुत्वेपाञ्चालस्यप्रतिकृतयः पाञ्चालाइत्यत्र। इवे
प्रतिकृताविति कनो लुम्मनुष्यइति लुप्। तथावाङ्गश्च वैज्रश्चद नञ्च वङ्गवैज्रद
ताइत्यत्र नाव्याप्तिः। तत्रनव्योक्त लुगप्रापकैवशादस्यागे वीजमनुपदमेव वक्ष्यो
मिानन्वाङ्ग्यः स्त्रियो वाङ्ग्यः स्त्रियइत्यादौ लुक्स्यादत आह नतुस्त्रियामिति। एत
च्चकेयटविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम्। लाघवात्पदेदासएवयुक्तइतितदुक्तेः। भाष्यक्र

सि॰र॰सु   ह्री १

लुनन्निरकाङ्क्षि[illegible]तः। अत एव गार्गीवत्वात्स्यश्चवा[illegible] त्यश्चेति विग्रहे गर्गवत्सवाजाइ
त्यत्र सर्वेषां लुगङ्गीकृतः। एकैकस्य शब्दरूपस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायित्वे
न स्त्री[illegible]भिन्नस्य बहुत्वविशिष्टार्थस्यसत्त्वात्। अन्ये तु गार्गीशब्द एव स्त्रीत्वयुक्तान
र्थानाहेति यञो लुक्कान भाव्यमन्येषां तु भाव्यमित्याहुरित्यपि मतान्तरं कैयटेनो
पन्यस्तम्। इत्थं च सोत्रपदानां सर्वेषां साफल्याय मूलं व्याख्यातम्। भाष्ये तु ते
नैव ग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तथा हि। तेनैव ग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुक्तमिति   त ४
ज्ञायते। संज्ञानां चैकदेशप्रयोगो दृश्यते। भामा सत्या सत्यभामेति। अर्थग्रहणेऽपु
३७३ तेनैवग्रहणं न कर्तव्यम्। प्रियवाङ्ग्ना इत्यादौ बहुत्वे तद्राजस्य हृत्यभावेन लुगप्र
३७३/१ सङ्गात्। बहुवचनं तु परमिति लुकि प्रसक्ते तन्निरक्त्यते तेनैव ग्रहणं कर्तव्यम्।   १

वद्१

अस्त्रियामितितु प्रतिषेधो बहुवचनग्रहणे व्यर्थः। प्राङ्गः स्त्रिय इत्यादौ ङीषाव
हुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्राप्त्यभावात् तानवाम्चर्षाः स्त्रियः षौवीर्य इत्या
दावाम्च[illegible] सौवीरशब्दाभ्यां वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङि चापि चैकादेशस्य पूर्वा
न्तत्वेन ग्रहणाच्चाम्न बहुवचनस्य व्यवधायक इति नास्मिन्मन्दे तस्यैव यर्था
मितिवाच्यम्। पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेन चापो व्यवधायकत्वानपायात्। अ
र्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तौऽस्त्रियामिति पर्युदस्यते। एवं ज्ञापकसिद्धौ द्वौ प
न्हौ भाष्यसंमतौ व्युदपादयत् कैयटः। तत्र नाद्यः। अतिक्रान्तोऽङ्गान् अत्य
[illegible]ङ्गः इत्यत्र समासार्थस्याबहुत्वेन बहुवचनपरत्वाभावेन लुगनापत्तेः।
[illegible]। न च प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वं सुवचम्। न लुमतेति नि

षष्ठान्तान्न चात्र प्रत्ययस्य कार्यं न कृतं तस्याङ्कस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाऽप्रवृत्तेश्शा
स्यरत्वमाश्रित्य तद्राजस्य लुग्भविष्यति। तथा च पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पञ्च
गार्गीदृशा गस्यैर्दूत्ये वेष्यते ननु पञ्चगार्ग्यो दिशा गार्ग्य इति भाष्यकृद्वादीत। क्री
तार्थस्याहीयस्य ठकोऽध्यर्धेति लुक् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। तत्र
प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रित्य यञ ञोऽश्वेति यञो लुग्यथा भवति। बहुषु
तेनैवेत्यादेरिहाप्यनुवृत्तेः। न चौस्त्रियामिति निषेधः शङ्क्यः। अर्थान्तरे पुंसि स
क्रान्तत्वाद्धर्मिपदार्थस्येत्याहुरिति कैयटः। वस्तुतस्तु पर्युदास एव स इति भाष्यस्य
३७३ तात्पर्यमिति न कश्चिद्दोषः। एतेनापि प्रसज्यप्रतिषेधपरः कौस्तुभादिः परास्तः।
373-2 एवमत्यङ्गः इत्यत्रापि बहुवचने परतो लुक् सिध्यत्येवेति नेदं युक्तमिति चेत्सत्यं। त २

न्तायां तु ब्राह्मण[illegible]मारा वेति निपातनात्समन्वं विशेषः। जनपदा जनपदः क्षत्रियेति जनपदवा
चाः समन्यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः। पंचालादयो हि पदा जनपद वाचिनस्तदानि त्वं बहुवचनांता एव
पदानु क्षत्रियवाचिनस्तदैकवचनांता अपि। जनपदशब्दात्किं। द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः। केवलक्ष
त्रियवाच्ययं क्षत्रियात्किं ब्राह्मणस्य पंचालस्यापत्यं पांचालिरिति। निहति कृतबाह्वादिषस्य पाठादि
दं प्रत्युदाहरणं चिंत्यमिति हरदत्तः। क्षत्रियसमानशब्दादिति किं। समानः शब्दो यस्य सोयं समानशब्दो
जनपदः क्षत्रियेण समानशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात्तस्येति षष्ठीसमर्थाद्राजापत्ये वाच्येऽपत्य
वत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। अत्र वृद्धादयी तु ग्नोपवादः। पूरोः पूरुः शब्दोऽनजनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीयेऽणि
सिद्धेऽनद्राजसंज्ञार्थं वचनं। तद्राजित्वे ठद्याच्म गधेत्यवसिद्धे पांडोः। शीत्वं तु यां ड्यण्। आर्यत्वत्र हि हा
निमित्तस्येति मुंव ड्भावप्रतिषेधार्थो। गुणास्तु युधिष्ठिरपितृश्ववाचिनः पांडोर्नेह यथा हरणं। जनपदश
ब्दादित्यनुवृत्या हि तद्विषयत्निवाच्य वोपतिष्ठते वृद्धेत्। इत इनि मयरं कं। कौमारः। कुमारीशब्दो हि जनपद

अत्राष्टाशीषपत्रा॥२

सिर॰ त्र
३९२
सात्रियवचनः कृतना। नकार आदिर्यिषांतेर्नंदयः। मन्मगधेतिकुरुशब्दादरी। प्राम्भेनादिभ्यस्त्वति
प्राम्भेवचनो। नेतद्राम्ब्रजादयः। इति। जनतः प्राच्यक्नतच्छदपरामध्यधाः। गोत्रपुवसंज्ञाकौडेनविच्छेदादितिभा
वः। नद्राजस्योत्तर्दर्थे। तिनद्राजप्रत्ययार्थेन कृतेन्द्रन्यर्थः। नैनैवेतिकिं। प्रियायां बालाः। इवेप्रतिकृतौ।
373 एक विति। नो लुमनुष्ये इति लुप्तो साधवनीति। तयाचनत्रसाधुरितियनमद्राजत्वाभावान्न लुगीतिभावः।
५ न घपडुशब्दयोरिति। जनपदशब्दत्वाभावादाभ्यांपरस्यातद्राजत्वात्लुकानभाव्यमितिशंका। लद्धरा पञ्चाली: २
येति। ततश्चाकार्थं त्वादयत्व्यप्रत्ययो नैवोन्यत्र इतिभावः। कंबोजात्। होक योरप्येऽलुगर्थंवचनं। अ ८५
तएवतद्राजस्य बहुष्विति प्रकरणेन कृतं। अतद्राजस्यापिलुक् प्रसंगशंकापत्तेः। यद्यपि भस्या
यादंसिध्दं तथापि पाहिकानिष्टवारणायसूत्रं। सिधुन्तदेति। सिंधादौ कंबोजमाचार्योऽपाठीदितिभा
वः। अवंतीति। इदेदितिस्त्र्यडौ लुकी। तामनुष्यजातेरितिङीषकुरूरिति। प्रस्यलुक्। उङ्तद्धदूङ्। राम
अतश्चाकारेणातद्राजोनविशेष्यतेनतदंतविधिप्रसंगात्। किंतु नद्राजेनाकारः स्त्रियामवंतीत्या ३९३

र्दत्रेय इत्यत्रात्रिभृगुकुत्सेति ष्ठको लुकि जस उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। नचेष्टा
पत्तिः। अत्रयस्त्वमन्वविन्दन् अत्रेर्गां स्तोममद्रिव इत्यादि श्रुतौ विभक्त्युदात्त
त्वादर्शनात्। तस्माद्बहुशब्दो न प्रत्ययपरः किंतु बहुत्वमात्रपर इत्येव युक्तम् इत्यस्त्रिया
मित्यावश्यकं तत्र बहुत्वमेवास्तीति नैव ग्रहणं तु कार्यमिति स्थितम्। इह च गार्ग्यश्च वा
त्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजा इति यञो लुगिष्यते स च मतद्वयेपि न प्राप्नोति। द्वन्द्वे च
बहुषु लुग्वाच्य इति वचनाद्विविधेपि द्वन्द्वे सिध्यति। तत्राजहत्स्वार्थायां वृत्तौ युगपद
धिकरणवचनतापन्ने सर्वेषां च बहुर्थत्वादलौकिके विग्रहे प्रागनुपस्थितषष्ठ्याः कुम्भ
कार इत्यादौ निवेशनवदिहापि बहुवचनस्य प्रवेशनाद्बहुवचनपरत्वाच्च लुग्द्वन्द्वे
पि सिध्यतीति प्रत्याख्यातं भगवता। नन्वर्थपन्नेपि गोत्रप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहु

घर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरे एकत्वविशिष्टे द्वित्वविशिष्टे वा यद्वा सं
क्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाद्बहुवचनाभावे लुग्वक्तव्यः। प्रत्ययपक्षे तु बहुवच
नपरत्वाभावान्न लुगिति दोषाभावः। यथा विदानामपत्यं माणवको वैदो वैदौ विदा
ति। इहानृ[illegible]ष्यानन्तर्य इत्यञ् ओ यञञोश्चेति लुक्। यून्यत इञ् तस्य ण्यक्षत्रिये
ति लुक्। तस्मादर्थपक्षोऽपि दुष्ट इति चेन्न। प्रत्ययपक्षेऽप्यस्य दोषस्य तुल्यत्वात्।
३२३/५
समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र सामर्थ्यं विभक्त्यन्तेनेति भाष्यकृता तेहैव सूत्रेऽस्य छेद उक्तो
यासुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वमादाय लुको दुर्वार
त्वेनालुग्वचनमावश्यकमित्युभाभ्यामपि समाधानं वाच्यमिति चेत्। अत्र गो
त्रेऽलुगचीत्यलुगिति। प्रत्ययलोप इत्यस्य त्वविषयमर्थत्वपक्षेऽजादिप्रत्ययप ३

~~[illegible]~~रत्वस्यसुवचत्वात्। यस्तु कोऽस्तु मे गोत्रेऽलुग्ब्रवीति सूत्रेऽगोत्रे विवक्षि
त एवालुक्पुनः सूत्रेऽवैदो वैदः इत्यत्र न दोष इत्युक्तम्। तन्न। लुकापह्रियमाणस्ये ञो विवक्षा
मात्रेणानिमित्तत्वायोगात्। अन्यथाऽजेर्वीभावे वेवीयत इत्येवं भवति न पङ्क्तौ लुक्।
लुकि हि सति विषयत्वासंभवेन वीभावस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गा[illegible]दिति स्वपरग्रन्थो व्या
कुप्येत। तस्माद्यथाभाष्यं प्रत्ययलक्षणमेवाहतवानहम्। पदान्तरे तु अब्रवीति
न करिष्यते। अविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति करिष्यते। तेन ग[illegible]र्गरूप्यं गार्गमि
यमित्यादौ नालुक्। न वैवंविदानामपत्यं बहवो माणवकाः। विदाः अत्रालुक्प्रसङ्गः।
लुक्छास्त्रेऽपत्यमात्रं लौकिकं गोत्रं गृह्यत इत्युक्ते युवबहुत्वे पुनर्लुको दुर्वारत्वा
त्। पुनरलुक् तु न शङ्क्यः। समर्थानां प्रथमादित्यधिकारे विभक्तिविपरिणामे

सि॰र॰सु

त्रै३ द्वितीय२

न प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुग्भवतीति व्याख्यानात्। प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्ति
मानस्य प्राथम्यं गर्गाणां छात्रा गार्गीया इत्यत्र यथा। प्रकृतेस्तु युवरूपमर्थमुपसंक्रान्त
मित्यलुकोऽनैमित्तिकत्वेऽप्यलुग्न भवति। अन्यथा गोऽलुग्वीति यथान्यासे। पि प्रथ
मस्येत्याद्यर्थे नञ्ञीकारेऽत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकु
क्रि ५ शिकेत्यत्राप्यलुक्प्रसज्येत। तत्रात्रेरपत्यानीतीतश्चानिञ इति ढक्। भरद्वाज
स्यापत्यानीति विदाद्यञ्। ततस्तु भाभ्यां युववहुत्वेऽतइञ्। तस्य रायन्हत्रियावे
३०३ ति लुक्। ढकोऽत्रिभृग्विति। यञञोश्चेति लुक्। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनि
३७३५ का द्वन्द्वाद्वुन्वैरेति वुन्। अकादेशः। यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्
स्यात्तदा गोत्रेऽलुग्वीति यथान्यासेऽप्यलुगञः स्यात्। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। ८

कश्यपादञ्। ततउभाभ्यां यूनयत इञ्। तस्यरायन्कात्रियेति लुक्। ततोऽणाओर्लुक्। ततोवु
नाभ्मग्वङ्गिरस्शदाभ्यामृष्यणा। यून्यत इञ्। तस्यराय नकात्रियेतिलुक्। अत्रिभृगुविन्य
णास्ततोवुना। कुत्साद्दृष्यण। कुशिकादञ्। यून्यतइत्रित्यादिपूर्ववत्। तस्मार नेमि
त्ति किप्यलुकि विदाइत्यत्रपुनरलुग्नेतिसिद्धम्। अत्रचलिङ्गं गोपवनादेगर्गभागोवि
कायहणाम्। गर्गशब्दाघञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दादृष्यण। तस्यात्रिभृग्विति लुक्। ततो यून्यतइ
ञ्। तस्यलुक्। गर्गभृगूणांमैथुनिकोविवुना। अत्रिभृग्वितिलुक्। आत्रेगोपवनादिपाठेननिषि
ध्यते। यदिवद्द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुकस्या ओपवनादिषुपाठोव्यर्थः स्यात्। व्य
र्थःसन्नुक्तार्थंज्ञापयतीत्यवधेयम्। इत्थंचार्थपन्द्वेप्यकत्व विशिष्टेद्वित्वविशिष्टेवायूनि
वैदोवैदावित्यत्रवचनंविनैवालुक्सिद्ध इतिनकाश्चिद्दोषइत्यवगन्तव्यम्। अयंतर्हि दोषः।
१ प एकवनाद्विवचनान्तस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्ययुवबहुत्वेष्टेतोलुङ्स्यादिति। आङ्स्यांपत्काचि

ऊपेवर्वि १

सि॰र॰कु
५
वहूनिअग्रगोत्रावइतिकिम्।तस्यतद्राजाश्वारागइतिपैलाघन्तोगेरासूत्रेणलुक्।
अङ्गाः।वैदस्यवैदयोर्वाऽपत्यानिवहूनिविदाः।प्रत्ययपक्षेतुवहुवचनेपरमस्तीति
लुक्सिध्यतीतिनदोषः।मैवम्।प्रत्ययपक्षेपिदोषस्यतुल्यत्वात्।नैवहुवचन कि ३
परत्वमात्रेणतवेष्टसिद्धिः।प्रियवाङ्गाइत्यत्रातिव्याप्तेः।किंतुलुग्भाक्प्रत्ययार्थेनि
वहुतस्यवहुत्वस्यसत्वेसत्येव।नवाच्यः।शिष्यतइतिन्यायेनश्रूयमाणोलुग्भाक्
प्रत्ययार्थेनापत्यरूपार्थेनिवहुतंवहुत्वमस्तीतिनमन्मतेदोषइतिवाच्यम्।अ
३२३ र्थपक्षेपित्वदुक्तरीत्यैवलुग्भाक्प्रत्ययस्यप्रत्यासत्त्यास्वार्थापत्यगत
वहुत्वविशिष्टवहुपुंसत्वेनमन्मतेपिदोषविरहात्।एवंवाङ्गस्यप्रतिकृ
373-6 तयङ्गाङ्गाःकश्यपपाइत्यादौप्रतिकृतिवहुत्वेलुगभावोमतद्वयेपिसिद्धइ
तिसर्वमनवद्यम्।एवंमदुक्तपरिहारेणैवेष्टसिद्धौभाष्यैकाश्यपपाइत्ये ५

तत्सिद्धये पुन्त्कयन्तारम प्युन्कम। यन्त्र यो वहुषु स्वन्त्र यो वहुषित्येवं न व्याख्येो [redacted] यम्
।कथं तर्हि यञ न्तं यद्द्व हुषु अत्र नेयद्व हुषिति। नन्वेवं काश्य पाइति प्रतिहृत्रिवहुत्वे लुकुछ
ङ्गः।लौकिकस्य गोत्रस्यापत्यमात्रस्य लुग्विधौ गोत्र ग्रहणेन ग्रहणात्। न चैवं जेत्र वहुत्वे
वर्तमानम् नत्वपौत्रादौ हि त्राइत्यादौ विदाघञो लुकुप्रसङ्गः। प्रवराध्याय प्रसिद्धगोत्र स्यैव
ग्रहणात्। तत्र मानं तु अपत्यइत्येव वन्त्के व्ये गोत्र ग्रहणम्। आङ्गावाङ्गाइत्यत्र प तिहृ
त्रिवहुत्वे मद्दुन्त्कमेव समौनं वो ध्यम्। कौस्तुभ क्रतस्तु यत्रन्तं यदित्यादि वत्तद्राजान्तं य
द्वहुषित्येवं व्याख्याय वङ्गाः अङ्गाः इत्यादौ युववहुत्वे लुकु साधनीयः। नचैवं पति छोति
वहुत्वेऽतिप्रसङ्गः। तेनैवेत्यस्य लोपि प्रत्ययार्थ जातीयेनेत्यर्थः। गोत्रयूनोरपत्यत
यासजातीयत्वेपि प्रातिष्ठतो विजातीयत्वात्। एवशाद्वस्तु वाङ्गः देवदत्त यज्ञदत्तोऽइत्यत्र

सि॰ सु
६

ते२

तादितरकृतबहुत्वेलुङ्विर्वार्तिकतयावश्यकः। लोपिप्रत्ययार्थेतरदेवदत्तादिगतबहुत्व
स्यापिसत्त्वात्। इत्थंचार्थपिन्हेपिनैवग्रहणंकर्तव्यमेव। भाष्यकृतोपितत्त्वेत्या
ख्यानंनसंमतम्। तथाचस्त्रशेषः थयोलोपप्रलोपिनांसमासइतिभाष्यंव्याख्या
नकारोनकैयटेनतेनैवेतिवचनादलोपिसन्निविष्टतं [redacted] बहुत्वमितिमाकारि
लुगित्युक्त्यातेनैवेत्यंशस्यभाष्याभ्युपगतत्वंलभ्यते। अतएवबाङ्स्यप्रतिकृत
योवह्व्यइत्यत्रतद्राजान्तंबहुष्वस्तीतिलुक्स्यात्। इहगोत्रग्रहणाभावादित्याश
ङ्क्यतेनैवग्रहणबलेनसमाहितंहरदत्तेनेतिप्राहुः। तन्न। युवबहुत्वेवङ्गाइत्यादौ
मदुक्तरीत्यैवसिद्धेः तद्राजान्तंयदितिव्याख्यानस्यनिर्मूलत्वात्। यञन्तंयदित्यादि ६
भाष्यंतुगोत्रग्रहणंतन्त्रमस्तीत्यभिसंधाय व्याख्यानान्तरंसंभवतीत्यभिप्रायकम्।

३०३
३७३७

यदपि त्वोपिषत्ययार्थेत्यादिना तेनैव ग्रहणप्रयोजनमुक्तम्। तदपि न। भाष्यविरोधाद्
लुशब्दस्य बहुवचनपरत्वे तेनैव ग्रहणं ज्ञापकमर्थपरत्वे व्यर्थमित्यादिना भूयसा ग्रन्थेन
भाष्यं व्याख्यातेन कैयटेन सह विरोधाच्च। एतेनैव शब्दप्रयोजनोक्तिरपि निरस्ता। तेन श
ब्दप्रत्याख्याने तस्य तदितरानिवर्तकत्वायोगात्। अत एव मूलेऽकृताऽयोगव्यवच्छेदक एवशब्दो
व्यर्थ इत्याशयेन नोक्त इत्यवधेयम्। अत एव चाऽऽदेवदत्तयज्ञदत्ता इत्यशुद्धम्। भाष्यादि
सिद्धान्ते लुक आवश्यकत्वात्। किंच। द्वन्द्वेऽबहुष्विति वार्त्तिकारम्भे वकुं देवदत्ते त्यत्र लुग्भ
वती [redacted] तिस्पष्टमिति भाष्यकारीयतत्प्रत्याख्यानपन्दोपि लुगिष्ट इति स्पष्टम्। एतेनैते
नैव ग्रहणानङ्गीकारे सत्येव [redacted] संगच्छते। फलभेदे प्रत्याख्यानायोगात्। यदपि मा
का [redacted] रिल्लुगित्युक्तौ। तेनैवेत्यंशस्य भाष्याभ्युपगतत्वं लभ्यत इत्युक्तम्। तदप्यत्यन्ता

सर.सु.

संवद्दु [redacted] म्। उपक्रमस्यानेकभाष्यकैयटग्रन्थविरोधस्योक्तत्वाद्वरममाकारि लुगिसु
न्ते भविनानवबोधाच्च। तथाहि। अथयोर्लोपप्रलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम्।
७ उभयथापि हि दृश्यते। शरद्‌द्धुन कर्दमद्धि गुवत्सास्प्रायरोषुः नोदात्तस्वरितोदयमगा
र्ग्यकाश्यपगालवानामिति भाष्यम्। अत्र कैयटः। लोपभाजामन्येषां तु यः समासइत्य
५ दा र्थः। वर्यं लोपभाग्युगपदर्थाभिबोद्धृ [redacted] द्वृ र्थस्त्वदात तदाश्रये राकिनस्य लुक्क्रिय
तामथ तेनैवेति वचनाद्‌लोपिप्रत्ययान्ते सन्निधिकृतं बहुत्वमिति माकारि लुगिति
प्रश्नः। उभयं हीति। ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावइति व्याख्यत। तत्रैषु स्त्री
त्यधर्य वर्णनमात्रेण। तेनैवेत्यंशस्य भाष्यानुपगतत्वं लभ्यत इत्युक्तिः। र त्यन्तायु [redacted]
३२३ नौति [redacted] व्यक्तमेव सुधीनाम्। ज्ञापकद्वयसद्भावादित्यादिविवदता कैयटेन तेनैव ७

373-8

१०

सि.र.सु.

ग्रहणस्याव्यावर्तक[redacted]त्वात्प्रत्याख्यानमेव भगवताबाढीकृतमितिस्पष्टीकृतमिति
८ बोध्यम्। एतेन हरदत्तोक्तमपि प्रत्युक्तम्। भ्ष्टुवत्साग्रायणोऽधित्यत्र द्वौ लोपिनौ
आग्राग्रायणास्तु नड्वादिफगन्तो न लोपी। द्वयोश्च लुक् कृतः। अगार्ग्यकाश्यपगाल
वानामित्यत्र द्वौ लोपिनौ। गालवस्तुक्तघासन्तो न लोपी। न च लोपिनो लुकं कृ
तः। तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिरिति तेनैवत्वंशस्य भाष्यानुपगत
त्वोक्तिरयुक्तैव। अत्रुयइत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गात्प्रत्ययपरत्वपक्षो दुष्ट ए
वेति तेनैव ग्रहणांशप्रत्याख्यातमतोऽर्थपक्षे एव न्याय्यानिति दिक्। भूर्यथा लम्बितप्र
जभाष्यार्थं विभावयन्। मूलं समूलं प्राकाशयद्वेङ्कटेशप्रसादतः॥ ॥ ॥
वाक्य

३७३

(अष्टौ शोधपत्राणि तद्राजसूत्रे त्रिंशत्यधिकत्रिसप्ततितमपत्रे) ८

373-9

रंमान्रनेनको सत्येत्यादोनलुगित्याशयेनव्याचष्टेतद्राजस्याकारस्येति।अस्यैन्तुके इदमोयहणं
तद्राजस्यवेतिसंदेहन्निरस्नयेतपरत्वमितिहरदत्तः।इत्तिहरदत्तइतिान्नुमाद्री ह्वनौपुष्पफलेसमहे
रन्छषिप्रयोगान्साधुत्वमेवास्काऽस्वच्छंदवाचन्द्रषपइति तदुक्तमसंबद्धमितिचेत।मैवं।साधुत्वश्री
सनार्थमप्रहृत्तानां तत्रभवतामन्येषामाचार्य्याणांपारि।न्याघनभिमतकादाचित्कप्रयोगस्यलो
केसाधुत्वाभावात।का।रश्यीति।वृत्तकः।कुतसंवषि कत्तश।वशकांतोमूलविभुजादित्वात्कः।ग्रहि
ज्येतिसंप्रसारणा।एनेनमूर्धन्योपधः पाठोनिरस्तः।योधेयादिभ्यो लुकप्रनिषेधमुदाहर्तुमाह युध
शुभ्रेत्यादिना।डी।नित्तिाप्रहृत्तनिप्रत्ययोभयार्थवाचित्वे पिगोत्रवाचित्वस्यापिसत्वाज्ज्ञानित्वमस
तिभावः।श्रा।ौजो।।वत्तमभितिानद्यावृतन्तस्मे प्रातिपदिकमित्यर्थः।तेनाव्ययाद्धादित्याग्रशंक्यः।गो
पाविति।संभवृत्वाभिचाराभ्यांगोत्रग्रहणमुणोर्विशेषणामितिभावः।नत्वयं ष्यङ्प्रत्ययमुनादे
शः।नाघः।अदमेघस्यापत्यंस्त्रीड्इनंतात्यड्।औदमेध्यानस्याः छात्राऔदमेघाः।औदमेघः संघः

किमैत्तिडितिर

सि॰ र॰ ह्र॰
३७४
374

गे इश्च संघांके तिच्चारोः नायनेः। आपत्यस्य चेतिपलोपानापत्ते श्वा भस्याढे इति पुंवद्भावेन तद्भयोपपत्ति
रिति चेन्न औदमघेयो न स्यात्। आढे इति पुंवद्भावप्रतिषेधात्। एतेन प्रत्ययप्रत्त्रोपि नदोघृइति नवेौ
ङ्कि निरस्ता। न च घ्यङः स्त्रीप्रत्ययत्वेन स्वार्थिकत्वादायत्योपि कारो भवत्वेवेति वाच्यं। पूर्वेधेयाघ ओ
त्यत स्वार्थिकत्वे न गोत्रत्वांगीकारेपि पूर्वक्तनेष्वा त्वस्याधिकस्य घोत्यस्य सत्त्वात्। अन्यथा औपगवितर
त्यत्रापि जाति त्वान्ङीषु वीरइत्यतो द्वितीयपक्षमाह। स्त्रियां ष्यङ आदेश इति। अधिकारात्स्त्रियामित्यस्य
लाभः। न चात्रापि पक्षे औडुलोम्याः प्राग्लोम्याद्यन्य त्रेयेचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्यापत्त्या नतस्त्रौ
डुलोमन्येत्यादिस्यादिति वाच्यं। आदिलोपमनुरागुरूपोत्तमत्वायोगादिलोपकुपडीष्यप्रवृत्तस्य ष्यङ
स्तदिद्घातकत्वायोगात्। षष्ठीनिर्देशोत्र लिंगं। अनुबंधद्वयकरणं चात्र आर्षपक्षे तावतात्र्युङ्स्व ष्यङो
पियङश्चाविपञ्चसामान्यग्रहणार्थं। ततश्चोपपक्षपने। टाप्येका देशस्वरेणां तोदात्तत्व सिद्धेः। आदेशपक्ष राम
हेठजीत्वादाक्षदानत्वेन टापानिर्वाहाभावात्। आवर्थं तदावश्यकं। चापि हि सति चित्वादंतोदात्तेनैव। ३७४

नचैवमपि ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थतयोरुपयोगः अन्यथा यापाश्यापुत्रः याश्यापतिरित्य
त्रयप्रत्यये ऽतिप्रसंग इति वाच्यं यङ् इत्येकानुबंधेनापि न द्वारणात् । लोलूयायनिरित्यत्र अकारप्रत्यये
नव्यवधानात्संप्रसारणाभावः । कौमुदगंधीपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्य
वधानमत आद्यपदे ष्यकारानुबंधाभावे पीष्टसिद्ध्याय घपिलाघवमसित ष्या पिञ्जीद मेघे पो न सिध्ये
दिति द्वितीयपदे हाएवडपापानिति दिक् । नन्वेवमनन्यार्थङित्वेषनङादिषु सावकाशं ङित्वेति बाधि
त्वा परत्वादनेकाल् इति ष्यङः स्यात् । ष्यङोऽनुबंधस्य विशेषणार्थत्वेन सप्रयोजनत्वादित्याशंक्याह ।
निर्दिश्यत इति । यत्तु नानङ् न्यायेन परत्वात्सर्वादेशः स्यादिति हृष्टं तदनुपपन्नस्य वृत्तिग्रंथो व्याख्यानोह
रदत्ते नापश्चनव्यै रिहस्वीयमूलग्रंथः । पश्चात्तिङ् ते मूले उक्तं तत्सर्वमापातकमनीयं ङित्वेनत्यत्र तस्य सि
द्धांत भाष्याप्रपर्यालोचनमूलकत्वात् । स्फुटीकरिष्यते चैतदुत्तरत्रेत्यास्तां तावत् । कौमुदगंध्येति । आ
णः ष्यङ् । वाराहीति । इञः ष्यङ् । आरीत्रो । किं । मन भागस्यापत्यमानभागी विदादित्वादञ् । अस्त्रैवन्ता

प० श्वावित्यत्र ५

बि।

सि॰र॰स्त्र दिनाङ्गोनिद्दन्निकृता।गोत्रंचचरणैरित्यत्रपारिभाषिकमेवगोत्रंगृह्यतइतितस्याप्याशयः।अन्यथा
३७५ हिपरत्वाङ्कीनाभाव्यमितिभावः।गोत्रावयवात्।गोत्रमित्येवमभिमताः।गोत्राभिधायिन्यइतिलोके
375 प्रसिद्धानपुनःप्रवराध्यायेपठिताइत्यर्थः।प्रवराध्यायेऽपाठात्वाप्राधान्यंत्रवयवशब्दोऽप्रधानवाची।
अवयववन्ध्वासोगोत्रेचेनिकर्मधारयः।निपातनाद्गोत्रशब्दस्यपूर्वनिपातः।गोत्राभिमताइति।काशु
नस्ताइत्याह।कुलाख्याइतिकुलंख्यायनेयाभिरितिकुलाख्याः।पुणिकभुणिकमुखशब्दयस्मैर्हिकु
लमाख्यायते।पुणिकावयंगोत्रेणेत्यादिः।नतोविहितयोरिति।गोत्रावयवाद्विहितयोरित्यर्थः।क्रो
ड्यादिपंचमी।निर्देशान्न्रत्ययमेवाश्रीपतइत्याह।ष्यङ्प्रत्ययइति।क्रोड्यायाःअपत्यंक्रौड्यः।यइत्य
दोपलोपश्चआपत्यस्यचेतितिष्यतेइतिभावः।गोकक्षस्पशब्दोग।गादिपक्षंतस्तदर्थमाह।नारीगोनार्थ
श्चेनि।सूनेनि।गराणसूत्रंसूत्रशब्दःष्यङंलभनेयुवत्यांवाच्यायामित्यर्थः।भोजइति।इदमपिगणसू राम
त्रं।दैवयज्ञिचतुर्भ्यइति।इञंतेभ्यइतिशेषः।तत्रदेवायज्ञायपत्यदैवायस्यसदेवयज्ञः।शुचिर्वृद्धोस्यशु ३७५

वि४

चित्तहारः सन्धस्तुयंयस्यसत्यमस्ते॥ नियातनान्मुमागमः। कंठेविद्धमस्यकंठेविद्धः। अमूर्द्धमस्त
कादित्यलुग्वा। कंडेविद्धीत्यन्ये पठंति। नत्रकर्त्तृकरणेइतितृतीयासमासंनद्वित्रितिदिक्षु गोत्रेपिप
रत्वादिति। नयाचोभयत्रविभाषेयमितिभावः॥ ॥इतिश्रीमद्रामकृष्णभट्टविरचितेसिद्धांतरत्ना
करेऽपत्याधिकारः॥ ॥ ॥तेनरक्तं रागात्॥ तेनेति। बाकुलकान्करणेतृतीया। रागश्च निरंजकद्रव्यमित्य
र्थः। शुक्लस्यवर्णान्तरापादनं रंजनमित्यर्थः। तेनेति। तृतीयासमर्थविभक्तिः। द्वे पूर्वे पाद्याद्रीतियावदनुव
र्तेते। रंजकद्रव्यवाचकप्रकृतिकतृतीयान्ताद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः। हारिद्रो कुक्कुटस्य
पादावित्यत्रतुसादृश्यात्तस्येदमित्यणा वासाधुत्वं। लाक्षारोचनात्। हतेोनुवार्त्तिक स्तोश कल
कर्द्दमोस्ह्येयुविती। शाकलइतिप्राकलंत्वविखंडेचरागवस्तुनिवल्कलइतिविश्वः। अप्याभि
तिभाषेणतुनैद्धेष्टान्लेयति। नालीआष्ठिविशेषः। अगायपवादोयं। नक्षत्रेण॥ अखंडकालेनस
हयोगस्यसदातनत्वाद्विश्लेषपूर्वकसंश्लेषात्मकयोगस्याऽसंभवः। स्वर्पगत्यात्मकसखंडस्य

सि॰र॰स्त
३०६
326

ति

तुयोगेन संभव इत्येवातो नक्षत्रसमीपस्थे चंद्रे यदा पुष्यादयोर्भक्तास्तदा प्रत्ययः स्वसमीपस्थचं
द्र प्रतिपादकेभ्यस्तत्नीयासमर्थेभ्यः पुष्यादिभ्योऽयुक्त इत्यर्थेऽणादयः स्युः योसौ युक्तः स चेत्कालः नक्ष
त्रेणो नितिकिं च इत्या युक्ता रात्रिः। कालः किं युष्येण युक्तं चन्द्रः। लुबा एवं सूत्रमनुवर्त्तते नेते न नक्षत्रेण।
युक्तस्य कालस्याविशेषे [illegible] गम्य इति फलितं तदाह षष्ठिदंडेति। अहोरात्रात्मक इत्यर्थः। अद्य पुष्य
इत्युक्ते हि न ह्यो नश्व इति विशेषावगमे पिता इष्टः कालस्यावांतरविशेषानवगमात्तु प्रभवत्येवेति
भावः। प्रसज्य प्रतिषेधोयं तेन योषोऽहोरात्र इत्यत्र समुदायेनापि प्रतीयमानोऽवयव इत्यात्मकः
प्रतीयत इति तदा अयः प्रतिषेधः प्रसिद्ध इति हरदत्तादयस्तदेनदाह। विशेषश्चेन्नेति। अविशेषे किं।
पौषमहः। हद्यात। अविशेषे अधराधानुराधीयां मध्येपवादन्यायेनाणा एव लुप् नत्वस्येति भावः। य
त्तु लुपं परत्वाद्बाधते इत्यनिहत्तिहरदत्तानन्ता इत्योरप्युगपत्प्राप्त्यभावात। इष्टान्तं तीयानाइत्यष्टमित्यपराम
र्शेऽणादयः स्फयं इत्युक्तं नत्वेन्मासमस्मिन्नर्थ इति तान्तथा च वार्त्तिकं। इष्टे सामनिडाणेचाप्यपरागडिन्नद्विवी ३०६

अ॰१

विधीयतोतीयादीकक्न विद्यायागोत्राद्दंकवदिष्यतेइति।ज्ञानेर्थेयोद्विरारसवाडिदित्यव्ययः।शतभि
षडिजातः शतभिषः शतभिषड्जाः।इहहिप्राग्दीव्यतोऽराऽ कालाठञ्जाबाधितः सचसंधिवेलादिसूत्रेप्रतिप्रसू
तइत्यर्थंद्विरुक्तोऽराऽ।ईकक्कुस्वार्थेद्वैतीयीकः तार्तीयीकः॥विद्याचकान्तीयांताद्वितीयाविद्या।गोत्रप्रत्य
यांतादंकेयः प्रत्ययः सहहेसामान्यापिस्यात्।औपगवकं।गोत्रचरणाद्वुञितिनिवृत्त्य।वामदेवात्ड्यड्ड्यावग्रहणमिति
अड्यतोरिति शेषं अतदर्थे इत्यनेन पयतोऽद्धा सदर्थ इति सूत्रे लक्ष्यते।नंश्च्वरइति।नअग्रामयेस्वरेइत्यर्थ
।अयंभावः।ययतोश्चातिसूत्रेरानन्तःपरस्यययदंतस्योत्तरपदस्यांतोदात्तत्वमवामदेव्यमित्यत्रनभवति।
।निरनुबंधकग्रहणेनसानुबंधकस्यतदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येतिपरिभाषाभ्यांययतोर्ग्रहणे
अड्यतोरग्रहणात्तानेवेहेवड्वित्वेनज्ञाप्यतेइतिभावः।परिवृतः।तृतीयांतात्परिवृत इत्यर्थेऽणादयःस्युर्यःप
रिवृतःसचेद्रथोभवति।तदेकांतग्रहणांकर्तव्यंतेनरथाच्छादनार्थंपञ्चचर्मवस्त्रादिकंततएवभवति।ननु
छात्रादिभ्यइत्याशयेनाह।समंतात्वेष्टितइति।परिःसर्वतोभावार्थइतिभावः।कौमाराऽत्रपूर्ववशब्दोभाव

मि.स.स्त प्रधानमित्याह। अद्रर्वमिति स्त्रीपुंसयोर्द्वयो मध्ये तन्निपातनमिष्यते। अपूर्वत्वं तु स्त्रियाएव। युक्तषस्कप्राप्त भोर्यी
३२७ स्कवामावेत्यर्थः। अक्षूर्वपूतिमिति। न पूर्वं यतिर्यस्याइति बहुव्रीहिः। नञो हृता। सास्मिन्योर्णमासीति सस्त्रान्ता
377 कृतेत्यधिकारः। पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः हृतमित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। शारावइति। भुक्तोच्छिष्ट
इत्यर्थः इति वृत्तिकृता अवशिष्ट ॱॱतेनदर्थः। उच्छिष्टं नसर्वं भुक्तहोनीति कल्पसूत्रात्। सप्तमीति। निधा
नक्रियापेक्षया ऽधिकरणसञ्ज्ञावादिति भावः। स्थंडिलात्रशायित्रे विहितो नियमोव्रतं तस्मिन्समुदायेन गम्य
गं ५ संस्कृतं भक्षाः। संस्कृते ऽर्थे शारस्याघत्संस्कृतं भक्षाःश्चेत्तो ऽस्य लोकव्यासंस्कृतं भक्षाइत्यनुवर्त्तने कथं उदश्वितो ऽन्य
रिति। नघृष्णिर्भक्ष्याः सत्यांभवार्थादिगादित्वाघत्। दध्नः। दघ्नीति। संस्कार स्क लवणादिनाद धित्वधिकरण
मात्रं। प्राग्वहनेरित्यत्र संस्कृतमिति पक्षे कुसन्धीपाता त्रोध्यः। दध्ना संस्कृतमपि दाधिकमेव। उदश्वित्।
उदके नश्वयतीति क्विप्। संज्ञायां तु दभावः। निपातनात्संप्रसारणं न। सास्मिन्नसिति। प्रथमान्तादस्मिन्नि राम
तिसप्तम्यर्थे प्रत्ययः स्यात्प्रथमान्ता थश्चेत्पौर्णमासी भवति। इति शब्दादिति। सहि लौकिकवि ३२१

वद्धामनुसारयति। हन्ति कर्त्तृस्सूत्र एव संज्ञायामिति प्रचिच्छेपा आग्रहायण्याः सर्वस्यारोपवादः। पौर्णमा
सीति। पौर्णमासोऽस्यां तिथाविति निवृत्ती होप्रज्ञादिभ्यः स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः। न दर्शमिव्वर्त्तन्त इत्य
धिकारे पौर्णमासादरावत्तन्वइति वा निर्व्यमिति तद्वाकृतं। सास्यासिन्नि प्रकृतं संज्ञासंबद्धमिति पुनः
साग्रहरागमित्याहुः। देवप्राह्वान्स्वार्थेन तल्। इहैव निपातनं नात्र। देवतावाचकप्रकृतिकप्रथमान्तादस्येति ष
ष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युः। पत्नुप्रातिपदिकार्थ इत्यत्र देवतार्थकत्वद्धिताद्दौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वय इति
नव्यैरुक्तं। न त्विहतत्पहन्ति कौस्तुभादि येथाविरुद्धमिन्तु ये हृद्यं प्रत्ययस्यार्थद्वयं कल्पनागौरवात्समभिव्या
हारेणैव देवतात्वलाभात्। मीमांसकास्तु तद्धिते न चतुर्थ्यान्वेत्यादिदृष्टान्तां प्रत्ययस्योभयत्र शक्तिरेवेत्याहुः।
रुद्रमिति। पौनां वरइति वत्सं बध्नीत्येवैकार्थीभाव अभ्युपगमात्। सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः। वि
शेषइति। दर्शपौर्णमासादिकर्मस्वेव नादित्यनेनस्त्वितं। तानि नेह न चैत्रः कन्यायाः। आग्नेय इति। न ह्यमुद्देशेन
त्यागं शास्त्रप्रज्ञ्यन इति शक्तिर्न भावः। कस्मेतासंज्ञाशद्वो यस्मान्यएवन्नक्किमः कादेश इत्याशयेनाह कोब्रह्म

सि॰ र॰ स्तु॰ ३७८ 378

तितथाचकायानुग्रहीत्येवसंप्रैषः।कसोमा(६)घीरीतिसूक्तेपरत्वादादिहल्द्वोसत्यामपिपुनःप्रसंगाद्यस्येतिलोपप्रसं

गाद्द्विर्विधिः।शतमिति।अनंनवाच्यायं।सोमीनि।हलसद्धितेतिपलोपः।उषस्यमिति।उषसश्शट्।स्त्रीलिंगोदिवो

डुहितरदेवतामाह।द्यावाष्ट।अग्रणायपोरयवादः।शुनासीरीयमिति।शुनोवायुःसीर आदित्यइतिवृत्तिकृत

देवताद्वंद्वेचेत्यानङ्।शुनासीरशब्दइंद्रस्यगुरावाचीत्यन्येअन्येमन्यंतेइतिहरदत्तः।तथाचमंत्रः।इंद्रंव

यंशुनासीरमस्मिन्यज्ञेहवामहइति।मरुतोस्यसंतीतिमरुत्वानिंद्रः।अग्नीषोमीय।मिति।इदग्नेःसोमव

रुणयोः।वास्तोष्पतिर्वास्तोष्पतिः।इहैवनिपातनात्साधुः।मरुत्वतीयंमरुत्वतं।अग्नीषोमीयमग्नीषोम्यं।

वास्तोष्पतीयंवास्तोष्पत्यं।गृहमेधीयं।गृहमेध्यं।कालेभ्यः।कालवाचिभ्योभववत्प्रत्ययाः।शद्भ्योयेनोपाधिना

येविहितास्तेभ्यस्तेनशद्भ्यस्तेनैवोपाधिनानेसास्यदेवतेत्यर्थेविधीयंते।अतस्तथैवोदाहरति।मासि

कमिति।कालाट्ठञ्।प्रावृषेण्यमिति।प्रावृषएण्यः।ग्रामहडिति।एतच्चवृत्त्याद्यनुरोधेनोक्तं।भाष्येतुआनङ्। राम

देशोमहत्त्वग्रामस्यपश्चानियात्यनेनेनावग्रहःसिध्यतीत्युक्तं।सकारपाठेनि।भाष्यकृदुहारसोषितिशेषः।य ३७८

नुप्रक्रियालाघवायषकारमेवान्यथाय ठेदितिकोस्क माद्दोनव्याः॥नन्न॥यंतान्क्रिप्पाविहरिन्याघासिद्धोन
स्यसम्राचित चदाघ्रदात्तमगोत्रप्रत्ययंप्रातिपदमविहितप्रत्ययं चेहोदाहरंता॥अचित इकंवद्धनि॥अनुदा
त्तादेस्ये॥केदाराघश्चेत्यादिनाप्रातिपदंयत्रादीनाइत्याशयेनोदाहरति॥काकेवाकमिति॥एवंवाकं॥प्रा
णीनांकुटर्वाराणामिति फिटसूत्रेणोनेआघुदात्ताः॥प्राणिवाचिनांयेआदिभूताःकवर्गास्तर्वेतेषामुदा
त्तःस्यादितितदर्थः॥अथादिःप्राक्शकटेरित्यधिकारात्रायन्तुशोकमिति हत्तिन्यासयोरुदाहृतंतत्नुखंडि
कादेश्मुकस्यपाठादन्नाभाव्यमित्युपेक्ष्यमितिहरदत्तादयः॥मित्रादिभैदामिति॥अचित त्वाठकप्रा
प्तः॥गार्ग्यिणामिति॥अनुदात्तादित्वादत्रप्राप्तः॥सतिहितस्मिन्नाघुदात्तटिलोपोस्यात्॥नचभस्माठक्तियुवा
चकस्यानिदेशात्तटिलोपइतिवाच्यं॥हलिनीनांसमूहाहालिकमित्यसिद्धेः॥अतःस्त्रीप्रत्ययनिवृत्ति
मात्रपरंतत्रयुवरूपाति देकंयोवनमिति॥अनुदात्तादित्वादत्रप्राप्तेरहपाठ एवकज्ञावात्तेनिवृत्तिः॥अनि
तिप्रकृतिभावः॥ननुअत्रठेविवक्षितेप्रागेवयुवयुवकज्ञावात्कनिनंतोयुवनशब्दआघुदात्तइत्यपाणसिद्धत्व

सि॰ र॰ सु
३७८
379

वासत्यांभाष्येऽत एव हि तस्य पाठः प्रत्याख्यातः। इह पाठसामर्थ्यात्तु वड्भावो नेति इत्ति लुङ्क्तमप्यत एव निर
स्तानवेवमदः समित्सम्रवबीरयोवतत्तुडडुडोत्तिगाभिरांयोवतंगराड इत्ति च श्रीह षांमरोक्तौ विरुध्येया
तामित्याशंक्याह।प्रात्रंनात्विति।पुवोः।सुमाहा रद्ध् द्वेसोत्रं पुंसर्वाउकारस्तत्त्वारतार्थः नेत्संज्ञः नंदनः का तेनर
रकः।नंदनाकारिकाइत्यत्रोगिलत्तरौ नुमरडीयोनत्तः।तथा चांगसंज्ञानिभिन्नयोरुकारोयलह्निनयो
र्यवयोरनुनासिकयोरादेशो विधीयतइत्याशयेनाह।अनुनासिकपरतोरिति।प्रकृत्याक[illegible]ति।इहरा
जन्पूमत्तुष्प्यग्रहरांव्यर्थारू[illegible]।आद्यत्वेनायत्न[illegible]स्पचेतिपलोपस्यैवप्राप्त्यभावात्।अत एव गोत्रो लोष्ठेत्य
त्रतयोर्ग्रहरांसार्थकमिति भावः।इत्नो।मा वोयोवनिका।मनोज्ञादित्वाद्वुञ्।रा[illegible]।रामा[illegible]।नत्वेते च योयि
त्वदाइति रूपेस्वरेवाविशेषाभावात्प्रकृतोयन्नेवास्तु ठञ्त्वस्वरेनन्वाननानुवर्तनेनानपुंसकान्त्वा
देवस्त्रियांविशेषाभावः।यत्र स्त्रे त्यत्रापत्यग्रहणात्त्वेति चेत्सत्यं।अहद्धादपि कुत नर्ब्वृद्धिविधानं ज्ञा राम
पयितुंयवचनं।नत्सिद्धार्थानुवादकंवार्त्तिकमाह।प्रष्ठादिति।प्रष्ठंसोत्रं।प्रष्ठा।षडहइतिनुमाक्तः।याम ३७८

जना। वृत्तिकृत्तु वार्त्तिकस्थं सहापशब्दं सूत्रे पपाठ। अनुदात्तादेः। आक्षपिकमित्यादावचित्तत्वेन पूर्वत्वा
त् ठगेवेतीह चित्तवद्भ्यश्चकारेणोदाहरणामित्याशयेनाह। कापोतमिति। लघावन्त इत्यनेन कपोतमयूरौ म
ध्योदात्तौ। औपगवकं कापटवकमित्यत्राञं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन वुञेवेष्यते। खण्डिका। आ
द्युदात्तार्थमचित्ताच्च ठको बाधनार्थं च। चरणेभ्यः। धर्मवदाम्नायः। अहन्निभ्यो यः प्रत्ययावृत्त्यंते तेनाम्नायः स
मूहे न धर्मवत्स्वित्यतिदेशार्थमिदं वररोभ्यस्तु कुमारादयोस्य संनेतत्र च चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वार्त्तिकं
तदप्यनेन सूत्रेणाज्ञापयन्नो काठकमित्यादि। गोत्रचरणाद्वुञ् छंदोगोक्थिकेति च्यः। विषयोदेशान
स्येति कर्त्तीतदाह षष्ठ्यन्तादिति। विषयशब्दार्थमाह। अत्यन्तेति। शौरिक्य। आभ्यागराभ्यां पथा संख्य
मेनौ प्रत्ययौ भवतः। सोऽस्यादिः। छंदस इति न स्वरूपग्रहणं नापि मन्त्रब्राह्मणयोः किन्तु त्रिष्टुबादिरागामिपत्ना
वचनः पंक्त्यादिरेवात्र गायत्र्यानामादेतस्यैव संभवात्। इतिष्टुब्विवक्षार्थः। छंदो वा चकात्प्रथमानावादि
रित्युपाधिकादस्येत्यादिमन्यर्थे प्रत्ययः स्याच्च आदिमान्सश्चेत्त्रैष्टुभगाथः। प्रगाथ इति

सि॰र॰ स्त्र ।ग्रग्रथ्यनइति प्रगाथ्यः।ग्रंथसंदर्भइत्यस्माद्कर्तरिच कारकइति कर्मणि घञ्।पृषोदरादित्वाद्वैक
३८० नकारयोर्लोपः।प्रगीपनइति वाप्रगाथ्यः।गेशाह्नइत्येडपिकृमिगानिम्यस्थनप्यत्र ह्वेञ्‌च वावाहुल्यानि
380 स्तः।क्रियन्तेसप्रगाथ्यः।यथायज्ञायज्ञा वोअग्नयेइत्यत्र त्रैष्टुभमिति।स्वार्थिकाः प्रत्ययाइति न्यायेन ड्री
बनेतिभावः।संग्रामे।ननु प्रथमादित्यधिकारात्संग्राममवाचिभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोतिन प्रयोजनयोरुभ्य
इत्यत आह।सोऽस्येति।ति।प्रथमांतविशेषणाद्वारायप्रयोजनयोरुभ्यणां प्रकृतित्वमस्येति प्रत्ययार्थ
विशेषणाद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वमितिभावः।प्रथमांतान्प्रयोजनोपाधिकाद्योऽरुपाधिकाद्वा
स्येतिषष्ठ्यंतार्थेऽणस्यात्सचेत्षष्ठ्यंतार्थः संग्रामः।नदस्या।प्रथमांतात्प्रहरणोपाधिकात्सप्तम्यं
तार्थेऽणस्यात्सचेत्सप्तम्यंतार्थः क्रीडाभवति।प्रहरणं किं।मालाभूषणमस्यां क्रीडा किं।खड्गः प्र
हरणमस्यां सेनायां।घञः।कः प्रहरणादिति।तेनश्येनंपातेत्यत्र श्येनपातस्यापि घञंतनयाग्नीती राम
त्पंगस्यादिवृद्धिः सिद्धेतिभावः।घञः किं।प्रपतनमस्यां वर्त्तते।क्रिया किं।प्राकारोऽस्यां वर्त्तते।नदस्या ३८०

मितिप्रकृतेः पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्य निवृत्तये। अत एव ह दंडपातोऽस्यां तिथाविति।
। तद्धी। शब्दूयठोऽध्ययनमर्थज्ञानं वेदनमित्युभयोयादानं। द्विमहूहरांत्वधीयानविद्वषोः प्रत्येकं
विध्यर्थं। तेनोनत्रस्सूत्रेक्रतुवसंतादीनामध्येनर्यापि सिध्यति। अन्यथा तेषामशब्दात्मकतयाऽध्ययना
संभवाद्वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः। क्रतूक्थादिक्रतुविशेषेति। त्वच्चयस्य तन्यहरां तथा त्वेतक्था
दिषुवतं पठेता एवं हि प्रथमं वाक्यभेदाल्लाघवं नापि क्रतुसामान्यवाचिनां पर्यायाणां। उक्थादे
पञ्चाशद्ध्यायाद्दिति भावः। ग्रंथविशेषइति। औक्थिक्यं व्याख्यप्रातिशाख्यमित्यर्थः। औक्थिकाना माम्ना
यइत्यर्थं छंदोगौक्थिकेनौदमर्थेनिया नेष्वेनेइति। अनभिधानादिति भावः। संग्रहसूत्रे कइति।
। कर्मधारयः समाहारद्वंद्वो वा। विद्यालक्षणेति। यद्यपि विद्यालक्षणाकल्पसूत्रांतादकल्पादेरिकु
स्मृतइति भाष्यं तथापि सूत्रांतस्येवाकल्पादेरिति प्रतिषेधो नतु विद्याद्यंतस्याकालेसूत्रस्येव भाष्ये
प्रत्युदाहृतत्वादिति केयटानुरोधेन तु अकल्पादेरिति नसूत्रितमिति भावः। त्रिविधेति। तिस्रो विद्या अ

सि॰र॰स्त
३८१
381

धीतद्दतितद्धितार्थोद्विगोत्रिविधद्दत्येवस्यात् द्विगोर्लुगनपत्यइति सूत्रादितिभावः। आख्यायिकेति। ग
घपघद्ह्रूपायथविशेषद्दन्यथा। सर्वादेः इहसादेरित्येवसिद्धेसर्वादियहणंसामर्थ्यवत्परिभाषाज्ञापन
र्थंसर्ववेदद्दत्यादि। अरोणेशुद्धः सवार्तिकद्दतिवार्तिकांनमधीतेइत्यर्थः। अन्तवचनेसहशब्दस्याव्ययी
भावः। अव्ययीभावेचाकालेइतिसभावः। इकन्पदो। पदशब्दउत्तरपदंयस्यतस्मात्दिकन्वोच्यः। शत
शब्दात्षष्टिशब्दाच्चपरोयः पथिन्शब्दस्तदंतात्षिकन्स्वात्व्यइत्यर्थः। षोडशीषर्थः। पन्नुदति सनावार्तिकेबहु
लमितिसूत्रं व्याख्यातयथ्यइत्परीतमप्युदाहृतंतनुभाष्येदृष्टत्वादुयेदृष्टं। आदिरिति। सोमन्शब्दआदिप
दस्यास्यः। अनुब्राह्मणादिनि। इनि नेवेतिसिद्धेस्तवनाभिधानान्नेतिभावः। अर्थ एबाधनार्थमितिभाष्येऽनुप्रत्यासा
नमेवेदं। तद्धीत्येत्वाश्लोष्यत इत्यनभिधानान्नेतिवाबोध्यं। वसन्तादिभ्यः। कृथादिष्वेवसंतादयः पाठ्या
स्तेष्ववेग्न्यादयस्तथ्याचामन्तरष्टवयम वक्तं। अथर्वणोममितिनेनप्रोक्तोऽथर्वन्शब्दोभाक्तः। अथर्वणाम
तेनप्रोक्तमित्यधिकारेऋषिभ्योलुग्वक्तव्यः। वसिष्ठः। विश्वामित्रोनुवाकद्दत्युदाहृत्य। अथर्वणोवाऽथ ३८१

यि

यर्वणः। अथर्वा इति भाष्यात्साधुः। गाथिविद। अपत्येप्यणि प्रकृतिभावार्थमिदं। गाथिनः। वैदथिनः। कै
शिनः। गाणिनः। राजन्यविय। कौरव्य इति। कुर्वादिभ्यो ण्यः। तन्नेज्यो लुक्। अनन्तरादिषु कौरव्यपरा इत्यप
त्यं न तच्छ्रुतौ। व्याघ्रपदीति भाष्यमिति चेत्। तत्र। कुरुनादिभ्यो ण्य इति क्षत्रियगोत्रे विहितो योण्यः तद
न्तं न त्र यद्युतो प्रकृतेन्त ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमिन्यवधेयम। भाष्ये फल्कइति। ऋष्यंधके न्यागाः इञो लु
क्। वासिष्ठ इति। ऋष्यणः। इञो लुक्। नैकेनानिति। कादिभ्यः फिञ्। ततो नाहृन्यणः लुक्। वामरथा इति। कुर्वादित्वा
त् ण्यः। ततः कण्वादिभ्यो गोत्र इति। अपवादः शैषिकोऽण्। तस्य न लुक्। अणि किं दाक्षायणाः। ऋष्यणए
वेति। यारीणकश्चाद्वक्त्री तर्गिकए वाणीति भावः। नन्विदं गोत्रे लुगचि नङ्। जस्याति च सूत्रद्वयके
य्यट विरुद्धं। अत्रिशब्दादितश्चानिञ इति ढक्। ततो इञ्ञः तस्यापत्यं त्रियेति लुगिस्तुक्। आत्रेयाः। पारीण
शब्दो योगिकोनत्वृषिवाचकः इत्यदोषः। अथ वादाद्धिपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्रयोगात्साधुः। इञ्
श्वतीनिताहूनि लुगिति लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनेगन्नत्वमस्तीति भावः। गोत्रे पद्यञिति। गोत्रं च पारिभाषिकमे

सि॰ र॰ ख॰ वत्तत्र गच्छन्तश्शति वहन्तश्शतिमावः। स्वरहति। असतिहि लुकि प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं स्त्रियां चङीप्स्यात्। लु
३८१ कि सति त्वाकारउदात्तष्टाप्प्रसिध्यतीतिभावः। अष्टकमिति। संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया
381 अतिशदंतायाः कन्। संख्याप्रकृतेरितिवक्तव्यं संख्याप्रकृतिकप्रत्ययांतादित्यर्थः। तेन कालापकम
धीते वेद वा कालापक इत्यत्र न लुक्। कलापिनश्शद्दान्प्रोक्तार्थेणस ब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाट्टिलोपः। तेनो
धीतं यत्तेन तस्य प्रोक्तात्वात् लुकू कालापा नामाम्नाय इति गोत्रचरणाद्वुञ्। ततोऽध्येतृवेदितृणां तस्य न लुगित्य
त्यर्थः। स्वरे स्त्रियां च विशेषः। छंदो ब्राह्मणानीति। पंचम्यंतमिदं कृद्लुप्त्येहाउत्तरन्तं डसंतत्वेन विपरिणाम्य
ते छंदो ब्राह्मणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् तांतद्वत्तदधिकारोक्तेतदर्थके वा प्रत्यये भात्त मित्यभिप्राये
न व्याचष्टे। प्रोक्तप्रत्ययांतानीति। तन्छंदे नाध्येतृवेदितारावर्थौ न परामृश्येते विधेयप्रत्ययं प्रति विशे
षणात तयात योर्गुणत्वात् कठेन प्रोक्तमधीत इत्यर्थे कठमधीत इति वाक्यस्यासाधुतानापत्तेश्च किंतु त राम
दर्थकः प्रत्यय एवेत्याशयेनाह। प्रत्ययांविनेति। अनन्यभाववाची विषयशब्दो न देशवाचीत्याशयेन। ३८१

हानप्रयोऽप्यानीत्यर्थ इति। पाणिनीयं पाणिनी। याज्ञत्याद्विवदनियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदिति भा
वः। छंदो ग्रहणाद्देवसिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्त ब्राह्मणस्यैव तद्विषयत्वार्थं नेह। याज्ञवल्क्येन
प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि। यञंतात्कण्वादिभ्य इत्यण्। आपत्यस्य चेति यलोपः। याज्ञवल्क्यादयो हि
पाणिन्यपेक्षयाऽनूतना इति वृत्तिकृतां व्यवहारः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन काश्यपिनः कौशिकिन
इत्यत्रस्त्रैपि तद्विषयत्वं सिद्धं। काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते णिनिः। अध्येत्रणो लुक्। छंदो ब्रा
ह्मणानीति किं। पाणिनीयं व्याकरणम्॥ अथ चातुरर्थिकाः। तदस्मिन्ना मन्तुयोयवादः। अस्तीत्युपाधिका
न्यथमांतादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययांतं नाम चेद्देशः। इति समस्त सकलप्रसिद्धेर्देशस्य
थास्यात्तन्नाधुनिकसंकेतितेपीत्येतदर्थः। उत्तरस्त्वत्रेपीपि देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्त्तते। तेन निर्वृत्ता। अंतर्भावितणय
र्थो हि तने कर्मणि क्तः। अद्दुराश्च अदुरं संतिकं न तत्र भवतीत्यद्दुरभवः। निपातनात्सप्तमीसमासः। चातुरर्थिकत्व
मिति। समाहारद्विगोर्भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्। नद्धितार्थद्विगोत्वद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् स्यात्। मतोश्च

सि.र.स्त.
३८३
383

ननु मनोर्बह्वचेष्वेवाक्त्वाधिकरणे पंचम्यो बह्वचो येऽविहितोऽमनुष्य नदंतादिति व्याख्यानादिष्टं सिद्धमि
ति किमंगादित्यनेनेति शंकायामाह ॥ अंगग्रहणमिति ॥ इतरथा संभवति सामानाधिकरण्यन्यायेन बह्वचो बह्वचंतेत
न्मत्वं न विशेषणं स्यात्तन्मिन्नत्ययेतदित्याह ॥ मत्वेनेत्यादिना ॥ सा तेहि नस्मिन्नेवा नखवानिति ह्युक्तं व्याकर्णं
स्यादिति भावः ॥ स्त्रीषु सौवीर ॥ देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादय इत्याशयेनाह ॥ एषु देशेष्विति ॥ रो
णी ॥ नदंतादि ॥ तिप्रत्ययविधौ निर्दिष्टस्य पंचम्यनिर्देशान्न दंतविधिरिति वृत्तिकृदुक्तन्यायेन विधिरित्यत्र
त्यविशेषवचनेन वा नदंतविधिरिति भावः ॥ कुमुद ॥ कुमुदानयोः कृनदुद्ध्याहंद्वोत्र बोध्यः ॥ ते
न कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेऽपि नैकशेषः ॥ आदिशब्दः स्थबन्धसंबध्यत इत्याह ॥ अरीहणादिभ्य इति ॥ पक्षाधं
तर्गणस्सूत्रमाह ॥ पथ इति ॥ जनपदे तन्नाम्नीत्येवा ॥ उडुंबरास्संत्यस्मिन्नोडुंबरो जनपदः ॥ न चात्र लुब
न्तं नामधेयं जनपदस्यैकत्वादिगा इत्यादावेकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह ॥ लुपिप्यु राम
क्तवदिति ॥ लुपीति ॥ लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थ इत्यर्थः ॥ प्रत्ययार्थमात्मनायुनक्तीति युक्तवत्प्रकृत ३८३

नेह३

४ रणादिभ्यश्चेति लुप्। तस्य वनं शिरीषवनम्। वनस्पतित्वमप्यतिदिश्येत। ततश्च विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति णत्वं स्यात्। विशेष ४

त्वंनेन प्रकृत्यर्थ उच्यते। युक्तवतो व्यक्तिवचने युक्तवद्व्यक्तिवचने इति षष्ठीसमासः। यद्वा प्रत्ययार्थेन सं
बद्धः प्रकृत्यर्थो युक्तः। तस्मिन्निव व्यक्तिवचने लुबर्थे भवत इत्यतिदेशः। सप्तम्यन्तादत्र वतिः। लुपीत्यु
पमेये सप्तमीदर्शनात्। एवं स्थिते फलितमाह। प्रकृतिवदिति। लिंगवचने इति। व्यक्तिर्लिंगं वचनं संख्ये
ति पूर्वाचार्यसंकेतः। व्यक्तिवचने किं। शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः। वरणानां चेत्युत्तरसूत्रं व्याख्या
स्यमानमपीहैव तद्बोध्यमार्थिकमस्य बलीयस्त्वात्। जातेः प्रतिषेधमात्रपरं न त्वयुक्तवद्भावपरमि
त्याशयेन वेह तन्न व्याख्यानमिति बोध्यं। एवं तावत्पूर्वाचार्यानुरोधेन व्याख्याय नैतत्सूत्रं स्वमतेन प्रत्याच
ष्टे। तदशिष्यमिति। अंगा वंगाः कलिंगा इत्यादि योजनपदस्य यथा पृथग्वक्तुं वचनाद्यनाए एवं संज्ञा। न
नु यत्नेन लिंगसंख्ये प्रतिपाद्ये न हि सिकता आपो दारा वर्षा गृहा इत्यादौ शास्त्रेण प्रतिपाद्यते उपजीवकं
प्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे। लुब्योगेति। जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति द्विसूत्री लुप्शब्देन वि
वक्षिता न दाह। लुब्यादि। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबंधो योग इत्याशयेन फलितमाह। अवयवार्था

स्येति। अंगादयः शब्दाः क्षत्रियेष्वपि यथा रूढास्तथा जनपदेष्वपीति तद्धितस्यैवानुत्पत्त्या किं लुग्विधिनेत्य
र्थः। अवयवार्थाबोधकत्वानंगीकारे बाधकमाह। योगप्रमाणे चेति। तत्पार्थवाचकं प्रमाणं तदा
ह बोधकमिति। न दृश्येतेति। विनापि क्षत्रियसंबंधं पंचालशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यत एवेति भा
वः। सूत्रेणोत्पत्तेः प्रसंगात् पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यपदार्थेत्वल्पन्यायतयाप्रत्याचष्टे। प्रधाने
त्यादिना। प्रकृतिप्रत्ययोः सहार्थं ब्रूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेतीदं वचनं प्रत्ययार्थप्राधान्य
स्य विधायकमुतानुवादकं। नाद्यः। रामइत्यादौ प्रत्ययार्थैकत्वादौ व्यभिचारात्। पः प्रधानस प्रत्य
यार्थ इति चेन्न। पचतीत्यादौ धात्वर्थे व्यभिचारात्। नान्त्यः। अनुशासनवैयर्थ्यादित्याशयेनाह। अ
शिष्यमिति। अत एव भावनाप्राधान्यविधायकमिदं वचनमिति मीमांसकोक्तमपास्तं श्रुतित्रयविरो
धात्। विस्तरेणा चैतत्कारकएवास्माभिः प्रत्ययादि। विशेषणानां जातिर्यद्विशेषणामिति नार्थः पंचाला राम
जनपदइत्यत्र दोषाभावेपि पंचाला जनपदः ष्वभिन्नाः संपन्नयानीयइत्यत्र विशेषणांतराणां युक्तवन्द्वा ३८४

वनिषेधानापत्तेः। वेत्यधिकरणपनसंबंधेनतु जातेरेवनिषेधानापत्तिः किंत्वाजातेरित्याङ्प्रश्लेषो बोध्य
ः। तुवर्थविशेषणानां पुंवद्भावस्य वद्भावतियावज्जातिर्न प्रयुज्यते तत्प्रयोगेतुन जातेर्नापि विशे
षणानामिति। एवं स्थिते नफलितमाह। जातिंवर्जयित्वेति। जातिनत्वघटितविशेषणानि चवर्जयित्वेत्य पि॰ २
र्थः। हरीतक्यादिषु लिंगमेव न संख्येति नियमार्थोयमतिदेशः। हरीतक्यादिभ्यश्चेत्यणो लुप्। खल
तिकमिति। वरणादिभ्यश्चेति लुप्। चंचेति। संज्ञा [illegible] यामिति कनो लुप्। मनुष्य इति
लुप्। वरणादिराकृतिगणत्वंध्यानं नार्थश्चकारः। द्रीपदृत्तीति परत्वादितिभावः। नचासिद्धत्वान्माडु
पधायाइत्येवन्याय्यं। प्रकरणेप्रकरणमसिद्धं नत्वयोगोयोगइत्युपसर्गादसमासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीत
त्वात्। मातुपधायाइतीति। अडुपधात्परत्वादिति भावः। पूर्वत्रासिद्धीयपदृति निषेधान्नत्वस्यानिवत्वं। नचै
वं वेतस्वानित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेन परत्वाडुत्वं शंक्यं। अंतरंगत्वं प्रतिबहिरंगस्यपि लोपस्या
सिद्धत्वात्। नचस्वादिष्विति पदत्वाश्रयं रुत्वं डुवीरापदत्वेपध्योद्देशाश्रयणात् पूर्वत्रासिद्धीयद्वत्यप्रव

सि॰र॰ख
३८५
385

र्नान्तस्थानिवक्ष्यन्तेतस्यापवादत्वात्।एतेनघटीग्रामलक्ष्मीत्यत्रश्वादिष्वितियदत्वाज्झस्त्वंस्यादि
तिशंकानिरस्तेतिदिक्।ननुप्रकृतेतस्यमतुपोऽङित्वंप्रक्रियालाघवायुक्तत्वाद्विधीयतांकिंअन्तुपा।
सत्यांअनन्तमोविधानार्थतात्सिद्धार्थकथनपरंवार्त्तिकमाह।महिषाच्चेति।शाद्वलइति।दोपधप्रकृ
तिकोऽयं।।शिखायाः।।निर्दिष्टार्थदेशेनन्नाम्प्रत्ययोबाधनार्थंचेदं।दंतशिखात्संज्ञायामितिपंचमे
वक्ष्यमाणांत्वदेशेऽपिशिखावलइतिरूपार्थंनडाद्यंतर्गणसूत्रमाहक्रुंचेति।नत्वान्निन्त्यप्येवं।उभय
त्रषष्ठ्याःसौत्रोलुक्।लोपोऽहीति।इलोपइत्यतोऽनुवर्तमानः।यमात्रस्येतिनचादेःपरस्येतीकारस्य
भाव्यमितिवाच्यं।स्वरूपंतिष्ठत्यनेनायइत्येनतत्संबंधस्येवलोपस्यानुवर्तनादितिभावः।। ।।इतिसिद्धां
तरत्नाकरेचातुरर्थिकाः।। ।।शेषेलक्षणाचेति।यथाहराक्रुमादिष्वन्तरस्त्वाद्युपान्तेघर्थघरोविधा
यकमित्यर्थः।ननुलक्षणानांबह्वर्थानांतस्येदमित्यनेनचाहृतपादीनांसंग्रहेनभवाज्ञात्यनेनदो राम
षिदादीनामसिद्धेः।तथाऽधिकारोऽप्येवं।तथाहि।अपत्यादिचतुरर्थ्यपर्यंतेषुघादीनांघुप्रलंतो ३८५

नांनिवृत्तये सत्त्वनज्ञानाद्यर्थसाकल्यार्थः। नाघ्रा। आ ई का शालांतपादीनां वृक्षानामुत्करादिपाठे
नेनतः प्राचीनेष्वर्थेषु घादयो न प्रवर्त्तं तइति ज्ञापनात्। अन्यथा वृद्धाच्छइत्येव सिद्धे किं तेनानचत
स्येदमित्यनेनतेष्वर्थेषु घतिप्रसंगो दुर्वारः। अपत्यादीनामिदर्थ [illegible]
[illegible] विशेषत्वादिति वाच्यं। ज्ञापकलिंगेन सामान्यशब्दस्यापि तदनिधिकार्थ प्र
वृत्तान्तरानां त्यः। स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादेव घादीनामर्थसाकल्यलाभात्। किं चृज्ञाताधिकारानंतरं
घादिषु पठितव्येषु ततः प्राक्पाठोप्यर्थसाकल्ये लिंगं तस्माद्घ र्थस्त्रमिति चेत्। नाज्ञापकस्य वि
शेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात्। आ ई कादिभ्यो यदि छः स्यात्तर्हि च तत्र घ्नमेवेति विपरीतनिय
मस्य दुर्वारत्वाच्च। अतएव फक्क्छ चेत्यत्र फेवेत्येव सिद्धे च यह रां नापत्ये घादय इति ज्ञापयतीत्या
करोक्तमपि निरस्तं। चातुर्षादिषु गृह्यमाणत्वादिप्रकारक बोधार्थं च। तस्माद पत्यादिष्वर्थेषु घा
दिनिवृत्त्यर्थं विध्यर्थं च सूत्रमावश्यकं। ततस्त्वाधिकारत्वे धिनकश्चिद्दोषइन्याशयेनाह। अधिका

न५ दम्
वु

रश्चेनिशैषिकान्मनुवर्थीयादिन्पथ्युयपत्रमितिमा वः।विगर्हीनादपीति।वर्नमेवेति।स्तत्रेपथा
थासंख्यार्थविशिष्टोच्चारणानां।क्वात्सिंनाइति।बकुबीहिरपिस्तवचः।निपातनात्कोः कद्भावः।कद्भ
वेत्राखुपसंख्यानमितित्वप्रत्याख्येयं।कुल्यायाः यलोपश्चेतिगणास्त्रं।कुल्यायां जातः कौलेय
कः।दक्षिणाश्चाजन्तोऽव्ययस्वदक्षिणाशब्दोगृह्यते।अव्ययसाहचर्यात्।तेनदाक्षिणात्यइत्य
त्रसर्वनाम्नइतिनपुंवद्भावइत्याक्षुः।ननुतत्रत्यइत्येयदंतात्क्विभिन्नपरमितिप्रपंचितत्वात्उपेक्ष्यापा
श्चात्यइति।कथंतर्हिपश्चात्तनैः कश्चिंनुघमानइति।नचदिग्देशवाचिनिपश्चाच्छब्दे सावकाशत्य
कं कालवाचकात्तद्युट्युलोवाधेनेपरत्वादितिवाच्यं।अग्रादिपश्चादितिडिमचोट्टुवीरत्वात्।सत्यं
पश्चात्तनेंतीतिपश्चात्तनाइति।कथंचित्समाधेयं।कापिश्याः।कापिशीशब्दात्ष्फक्।स्यात्कपिशा
शृतन्दाह।कापिशायिनीति।रंकोः।रंकवोनामजनपदः।ततः प्राग्दीव्यतो।ण।रंक्वायनः।तस्यादृढ राम
ह्या।निवुजरबाधकः।नस्पोहीशेठञ्रा।नस्पकोपधादरणात्।तोपिपरत्वात्काखाघरोप्राप्मेऽनेन ३८६

को १

गरोगो विधीयते। कोपधत्वादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु पाठो मनुष्यतत्स्थयोरिति निवृत्त्यर्थः। शाकवं मनुष्य
इति। मनुष्यतत्स्थयोरिति वुञ्। क्वचित्तु शाकवहति पठ्यते स त्वपपाठः। स्यादेतत्। अमनुष्यग्रहणं किमर्थं।
अपवादेन वुञा तत्र अण्ग्रहणं बाधितं। अग्रणोप्येवं। कच्छादित्वादेव तत्सिद्धेः। अत्र हन्ति कुतः। नायं प्र
सज्यप्रतिषेधः किंतु पर्युदासः। तेन मनुष्यभिन्ने प्राणिन्येव वुञ् विधीयते। तेन शाकवकः कंबल इ
त्यत्र न स्यात्। विशेषविहितेन वुञा कोणो बाधा मा भूदित्यणग्रहणमित्याहुः। भाष्ये तु अप्राण्यपि वुञ्। कम ।।।५
६ गीकृत्य तद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति दिक्। घक्प्राग्दिव्यमिति। सूत्रे दिवशब्दिस्तुत्वेन निर्देशो न तु
घक्शब्दस्य ग्रहणमिति भावः। अपाचीदक्षिणा दिक्। द्वितीयो वर्णः पकारो न तु दंत्योष्ठ्यः। यद्यपि प्राग्या
गुदक्शब्दस्यादेन यादर्शनादिति न्यायः। प्राग्गादयोः स्नात्यना अव्ययाः। तद्धि मास्कन्नात्मभयेषाम
यी इति ग्रहणमविशेषात्। संस्काराः प्राक्कनादुर्वेत्यत्र तु कालवाचिनः प्राक्शब्दाद् घतं बाधित्वा परत्वात्
घक्फलो बोध्यो वर्णो वर्णुनदसमीयेति। अहूरभवश्चेत्यर्थे स्त्रवास्त्वादित्वाद् दणि जनयदेस्तु वि

मोपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ तेन परे घुस्तनमितरे घुस्तनमित्यादौ न षः ॥ १

सि०न्त्र ३८७ क्षुषाङ्कस्वात् । यस्मिन् विधिरित्येव सिद्धेरादिग्रहणं ब्यर्थं ॥ कस्वात्किं । गीस्तरा । घस्तरा । नादौ किं । सर्पिष्मा
न्भवति । न ह्यत्र किं । सर्पिस्तरति । तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ भिंघस्तरां । निष्ट्याइति । षत्वे ष्टुत्वेन नकार
स्य टः । ह्रेत्यइति । नन आगन्तस्तत्रम वो चेत्यर्थः । ओतराहइति छहा घञ्दाननता ॥ त्रियां टाप्रबोध्यः । आहि
प्रत्ययान्तादमे हेति परिगणनात्यपोऽभावेऽशि । सत्यंनोदात्तत्वं स्त्रीत्वेङीप्रबोध्यः । वह्वपमारा ॥ वि
वितीसायंचिरं प्राहे प्रगे व्ययेभ्य इत्यनेन निष्टो षः । वस्पनइति । श्वस क्रुद्धत्यत्र । दिक्कसर्वा अयं
ज्ञापामित्यत्र यंच संपर्षे सोत्रर्वत्समप्रमीत्याशये नाह । संज्ञाभ्रन्ना याद्गति । मद्रेभ्यः । स्वरूपस्य पर्या
याणां वा न ग्रहणं । बहुवचनन निर्देशः । किं तु जनपदवाचिन एवा । योर्वमद्र इति मद्रैकदेशो मद्रश
ब्दस्य वृत्तेर्हि किं कुरुश इत्यनसामानाधिकरण्यात् । द्विनार्थे निसमासः । मद्राणां शर्व इत्येकदेशिसमासो वा
उदीच्या दिग्ग्रहणं । निवृत्तेनां उदीच्यया मा ॥ किं । मागुरः । मध्यदेशग्रामो यो बह्वचः । किं । धाजः । पिप्पल्या । राम
दिडीषंतोध्वजाशद्वाअंतोदात्तात्किं । शार्कराधानं । शर्कराधानशद्वे धाप्रशद्वाकारस्य दात्मः । हक्तुत्तरपद ३८७

प्रकृतिस्वरे गालित्स्वरस्यैवावस्थानात् । शेवपुरमिति । प्रस्थपुरवहान्ताच्चेति कुन्खन । तत्र वक्ष्या
दित्यत्र वचनात् । प्रस्थोत्तरपदेति च प्राप्तमलहारोस्याः । सोपवादः प्रस्थान्तादिति । नेति । अकमाप्रस्था
न्माम्नतरापलद्दिनादिषु बाहीकशब्दः पठ्यते । तत्र आत्मिकेति । प्राप्तेन बाधितत्वाद्वाच्चेप्राप्तेन मपि बा
धित्वा बाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ प्राप्तौ । नो बाधित्वा रोपात् । परे यहरीतत्वबाधकबाधनार्थमन्य
थाठञ्ञिठौ बाधित्वा यथाप्राप्तम् तदेव स्यात् । कोपधादणुवक्ष्यत इदं सावकाशमिति भावः । य
स्त्वोमनि भवो यादृक्त्वोमः । अणिति प्रकृतिभावस्तन गरो नलोपात् । यात नाद्दिति हरदत्तादयः
। शास्त्रीयमिति । पूर्वं सूत्रे तस्यैव संभवादिति भावः । नद्यां च । अपवाद इति । प्रतिषेधस्य स्पर्धः । भव
तः । छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । पदसंज्ञार्थोसित्वादित्याशयेनाह । जश्त्वमिति । काश्यादिभ्यः ।
इकारस्वरस्थारणार्थं इति । मभयत्र ज्ञए वा तु बंधो विपर्यासस्त्वात्र प्रत्यये विशेषार्थ इति भावः । अय
दादीति । गरास्तत्र मिदं । वृद्धान्यायाः । वृद्धादेवेति । वृद्धाच्चेत्यागामेवेति विपरीतनियमस्तु न । अप्राग्दिशी

तृ२

त्या

सि॰ स॰ स॰ वाचिनो वृद्धस्यो वर्णान्तस्याभावात्राधन्वयोपाधन्वेति न स्वरूपपर्यायपयोर्ग्रहणं वृद्धत्वासंभवादिशये
३८८ नाहृधन्वविशेषेनि। ऐरावतं धन्वेति। समानो मरुधन्वानाविन्यत्र कोशेयघपि पुंस्त्वमुक्तं न तथापि श्री
३८७ ष्टुकं नाम धन्व इति भाष्येऽस्य पाठो लौकिकेनैव युक्तेति भावः। उत्तरे रोगान्तिरोपधत्वादिति भावं नाग
रः ब्राह्मणा इति कन्थादिषु माहिष्मतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात् संज्ञाभूतस्यैव नगरशब्दस्य पाठक
नानागरेयक इति भावः यामिति भावः। विभाषाकुरुयुगन्धराभ्यां विभाषायां ग्रहणं कुरुशब्दात् कच्छादिपा
ठात् पक्षे ण्यसिद्धः। अवृद्धादपीति प्राप्तौ पितुर्नगणोमा बाधीति स एवानेन विधेयः। मनुष्यतत्स्थ
योर्त्कपरत्वान्नित्य एव वुञ्। कौरवको मनुष्यः। कौरवक मस्य हसितं। ऐ मेवास्य कच्छादौ पाठः।
अन्यथा नपैव विभाषया बुञ्नणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः। गहादिभ्यः। एभ्यो देशवाचिभ्य कः
स्यात्। पूर्वपक्षादिभ्यस्तु देशवाचित्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छः। मुखपार्श्वतसोरिति गणसूत्रमि राम
दमुत्तरवचनत्रयमप्येवं। तन्त्राणादित्वात्सप्तम्यन्ताभ्यां तसिः। अत्र लौकिकस्येति सस्य लोपो यस्येति चेत्य ३८८

तदर्थं ४

कारस्या। मुखतीयमिति। मुखे जातादित्यर्थः। देवस्य चेति। कुगित्यनुवृत्त्य ष्यनोस्वकीयमिति। गहादे
राकृतिगणत्वात्स्वार्थिककन्नन्तात्स्वशब्दाच्छः। अत एव कुव्यौ दित्यत्र न हि स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानमि
तिन्यासकारः। केवलस्य सौवमित्येव वृद्धाराद्दीनां चेत्येवा स्वीयमित्यत्र वृद्धाङ्कीनाच्छः। अन्तरशब्दात्तु
गहादित्वाच्छेन शब्देन समासस्वार्थकनिवर्तनान्तरीयकमिति भवति। अविनाभूतमित्यर्थः। वेण
केति। छस्यापवादः। पर्वतीयः इति। पार्वतीयो गोरम्भ इत्यत्र वृद्धाच्छो नाच्छे षिकोरण। हकाराभारद्वा
जइति न प्रत्ययार्थस्य विशेषणं। किं तु प्रकृत्यर्थस्येत्याह। भारद्वाजेत्यादिना। युष्मदस्मदोः। अन्यदादीनि
चेति। ह्रस्वत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञणोरपि विधानार्थमिदं। पक्षे। रीति। अन्यतरस्यां ग्रहणादिति भावः।
तथा च विधेयप्रत्ययस्य त्रित्वाद्धेष्यम्या यथासंख्यं नेत्युक्तयोरिति। एकवचने तवकममकादेशविधाना
दिह द्विवचनबहुवचनाभ्यां न विग्रहः। तस्मिन्नणि च। निमित्तयोरादेशी प्रातिनयथासंख्यात् खञणोरिति
वक्ष्ये व्यष्टयाग्विभक्तिनिर्देशात् न्यादेशयोस्तु यथासंख्यमस्त्येवान तवकाः एवं वदे वे हायियथासंख्य

सि॰ स्त्र बोद्धं। प्रत्ययोत्तरपदान्वत्सुत्रश्च्यादावंनवर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्यत्वमावेकवचन इत्येव सिद्धेऽन्तरंगानपि
३८९ विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति ज्ञापनार्थमिदं। अर्द्धाघत्रासस्सर्वादेश्चवाच्या। बालेपार्द्धिकं। गोमतार्द्धिकं
389 ।परावरा। औपसंख्यानिकस्य ठञोऽपवादः। परावराधमोत्तमेभ्य इत्येव वक्तव्ये पूर्वग्रहणं सर्वविप्रतिषे
धस्सूचनार्थं। तेन दिक्शब्देभ्यः परावराभ्यामर्द्धशब्दोत्पन्नसमासेऽन्तरस्तत्रयात्राप्रावपिठञ्यतौ बाधित्वा यः
देव भवति परार्द्ध्यः अवरार्द्ध्यः [illegible]। दिक्पूर्वदिक्पूर्वपदाद्धञ्जाठञ्जस्याबाधतः। असाम्प्रतिके सम्प्रतीम
व्ययं न्याय्यं वर्त्तते। अनागतश्चतराश्चोऽतिरिक्तः षड्रात्रः सवाएषसंप्रतियज्ञो यत्पंचरात्र इत्यत्र न तथा दर्शना
त्तानन्त्र्नो नातिरिक्तः समय इत्यर्थः। ननु प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणेव विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्। तेन सांप्रतं सांप्रति
कमिति पर्यायो इदानीमित्यर्थे न तु प्रसिद्धमेव एनहि संप्रतीदानीमिति कोशात्। द्वीपात्। समुद्रसमपा
नुसमुद्रं। अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः। तेन संपन्नमयं न विद्यमानक्रियापाद्वाराद्वीयविशेषणमित्याशयेनाह। राम
समुद्रसमीपे यो द्वीप इति। कच्छादेरिति। मनुष्यत्वस्याऽपवादः। अनुसमुद्रं किं। द्वैपमन्यत्। द्वैपको मनुष्यः। ३८९

पी२ त्र२ त्४

कालाट्ठञःस्वरूपस्यैवकुतनग्रहणं।संधिवेलादिसूत्रेणसंधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रभृतिभ्योऽणित्युक्तेभ्यः
ठञ्बाधनार्थादरविधानात्।किंतुकालवाचिनामेवेत्याह।कालवाचिभ्यइतितायन्तुस्वरूपस्यपर्या
याणांचग्रहणंनभवतीतिहरदत्तपदमंजरीन्यासादावुक्तं।तत्रकालिकःसंबंधःकालिकीव्याप्ति
रित्यादिप्रयोगाणामापत्तेः।सायंप्रातिकःपौनःपुनिकइतिनसिद्ध्येदित्यत्रतुभाष्यविरोधादुक्तज्ञापकस्य
स्वरूपमात्रग्रहणानिरासकत्वेनापिसाफल्यात्संयोगेन।मुख्यन्यायस्यैवाहो।श्रायुने।संधिवेलादि नाप
सूत्रेकालेननक्षत्रविशेषणात्।पुष्यादिसमीपस्थचंद्रमसायुक्तेकालेपुष्यादिशब्दानांभाक्तत्वात्।लुब
विशेषइतिशास्त्रमपिभक्त्यवाव्यापकमेवातिनकादंबपुष्पिकंव्रीहिपलालिकमित्यादिसिद्धं।कदंबपु
ष्पव्रीहिपलालशब्देहिनकालेषुवृत्तौकिंतुभक्त्यावृत्तिभावः।श्राद्धमितिक्रियमाणंपित्र्यंकर्मेत्यर्थः।प्र
ज्ञाश्रद्धार्चाभ्यइतिमत्वर्थीयाः।श्रद्धावान्पुरुषस्तेनष्ठघनेऽनभिधानात्।शीतवल्लिकमितिनानवंनरंगत्वा
नुटिबस्यप्रत्ययादित्वाभावात्कमठइत्यत्रेवैकादेशोनस्यादंगत्वेनतस्यबहिरंगत्वात्।तुकिहिक्रियमा

मन्त्या३

सि॰र॰ख ३९० 390

दे

रोकादेशप्रसंगइति चेन्नसन्यांतुसंस्वरादिषुछत्वश्चित्वेनांतरंगमयीकाशोऽवाधनइतिज्ञापनान्नदोषः।सं
धिवेश्ररायहरीन्तुछबाधनार्था।अन्यथासंधिवेलादिष्पायथाविहितंयोभवतीत्युक्तेयोरीमासीथ
ह्राहह्रावृद्धः स्यात्।वचनंतुठञोबाधनार्थस्यादितिभावः।नैपमिति।निष्पाद्भवादावरणाजातेत्वश्राव
ष्ठायफन्तुनीलुक्कस्यात्।निपुष्प्यष्ययोर्नद्वावाराणिनिस्सर्यतिष्यतिसूत्रस्थवचनाघलोपः।प्राहृषः।अ
न्वरायवादाःघवर्षतीतिप्रावृट्पूनहिवृषीतिदीर्घः।रापंतान्किपिरीलोपाल्लोपयलोपेषुप्रावृषेण
इन्यत्ररास्यश्रवणार्थणाकारोच्चारणं।सर्वत्रा।हेमन्तादिति।एतच्चहेमन्ताचेतिसूत्रादनुवृत्तमिति
भावः।हैमनमिति।तत्र छलोपे‚त्रितिप्रकृतिभावाघस्येत्यल्लोपेनस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्थानिव
द्भावाच्चनस्तद्धितइतिनटिलोपः।हेमंनमिति।[illegible]
[illegible] अन्वापीठलोपाभावः।तस्यसर्वत्रारचेतिप्रातिपदोक्तेना राम्
रासंनियोगशिष्टत्वात्।अत्रवृत्तिकृन्नछंदसिठञ्चवसंतात्।हेमंताच्चाछंदसीत्यवाद्हसर्वत्रग्रहणा ३९०

मपृक्तस्येनेति तद्धीजं च स्वरितत्वादेव छंदसीत्यस्य निवृत्तिसंभवे पुनः सर्वत्रग्रहणमेवार्थं तेन हैम
नं हैमंतमिति लोकेपि त्रैरूप्यं सिद्धमित्याह। हरदत्तस्तु सर्वत्राग्रहणं चेति तिस्रस्तस्य भाष्ये प्रत्याख्या
नत्वादिदं भाष्यविरुद्धं। तथाहि। हैमन्तशब्दो प्यस्ति हेमन्ताग नी धानन्च विशेषविहितेन तु
गंनिकर्मत्वत्वादि प्रयोगानां। हेमंतशब्दस्य प्रसिद्ध एवानाम्नायामन्त्वाशी हैमनं हैमंतमिति
लोकेरूपद्वयं वेदे ठञा त्वतीयं। न च विशेषविहितेन ठञा रीणि बाधकं शक्यः। छंदसि सर्वे वि
धीनां वैकल्पिकत्वात्। तस्माल्लोकिरूपद्वयमेवेत्याह। नव्यास्त्वत्र पिवंवा वस्तुतस्तु फलभेदे
प्रत्याख्यानायोगाद्धैमंतात्रैतिस्त्रवे छंदसीतिनिवृत्तमित्येव भाष्यकृतस्तात्पर्यमुन्नेयं। वे
नत्वेतानुकर्षणाल्लोकेपि हैमंतमिति। तस्य पादमिति नाकिंचिद्भाष्यविरुद्धमिति दिक्। सायं
चिरंतनयोः शितिनाहृता देशयोरित्यर्थः। एतत्स्त्र व कारालब्धं। अन्यथा मतुशीत्यन्ने वांगस्यनिमित्तं यो
गुअस्याविधीयमानोऽनादेशो न स्यात्। अंतरंगेन्वतिसतिपुडत्यस्यात तथात्वालान च तत्त्कृत्सु करः

सि॰ र॰ ह्व
२९१
391

नस्य पूर्वं निर्त्वेन विसर्गाभावान्प्रानस्तनमित्यादौ सत्वाप्रसंगात् इतिभावः अत्रे वार्थे ज्ञापकमप्याह अ
नघतनेति आदिश्य इं नघकालतने ष्वितियाघ्रमितिनद्यां समपतनमिति स्प नेर्घ त्रि सायश इोऽ कारांत
सस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मांतत्वं नियात्पनइ निवार्त्तिककारः भाष्यकारस्तु मांता व्ययमाश्रित्य सायथह
रां प्रत्या चरव्यौ नचैवं सायशाद्दात्कालातु न्यनिष्ठप्रसंगः तस्यकालवाचित्वाभावादभिधानाश्चाचि न४
रस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मांतता निपात्यते वस्तुतस्तु चिरमितिस्वरादौ पाठादव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रे
व्यर्थं नचादंतात् चिरशब्दात् ठञ् प्रसंगः तेन बाधात् राएदं तत्वं चेति प्राहुः सोठोऽस्येत्याद्यर्थं जाताद्यर्थे घ
कालतने ष्वित्यलुकापि सिद्धं मांतनिपातन सामर्थ्यं चिरत्नमिति सूत्रे चिरशब्दोपादानाद्घु
लावपि स्तः यस्तत्पूर्वस्मिन्वत्सरे परारि पूर्वतरे अत्र याद्यादि डित्वं स्पष्टार्था तत्र जातः ननु शेषइत्यस्य
लक्षणात्वाद्वाह्वषंरूपं श्रावणाः शरद्इत्यादौ विवक्षानादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः अधिकाराद्घ्वघाद
योपि नच जातादिष्वेवाणादय इतिनियमार्थं जाताद्यर्थनिर्देश इति वाच्यं वाह्वषाघसिद्धे र्नियमा रामू
र्थत्वायोगात् असमर्थविभक्तिरपि सामर्थ्यादेवलभ्यते चह्वषाट्प्राग्वतइत्यत्र उक्ता नीपाययथा तत्रास्ते शनैरित्य २९१

११५

ति दिक् । संज्ञायां शारदो । प्रकृतिप्रत्ययान्तेन केऽसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः । संज्ञायां किम् । शारदं सस्यम् । संज्ञायाभ्रत्योंऽहातल २४

र्थैत्वनभिधानान्नतद्धिताः । तस्माज्ज्ञातादार्थनिर्देशो निष्फल इति चेन्न । प्रावृष एण्य इत्याद्यपवादार्थं तदा
वश्यकत्वात् । येन नाप्राप्ते निरपवादा अर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादयस्तेन व्यर्था एवैं ... वेत्यनु
त्पर्यन्तमनुवर्त्तन्त इति केचिदिति दिक् । हेमन्ताच्च । अपरहैमन इति । हेमन्तस्यापरं इति विग्रहे पूर्वापराधरोत्तरमेक
देशिना समासः । पूर्वाह्णेति । तद्धितार्थे समासः । घृतोर्वृद्धिमद्विति । अकृत्वनाचिनः शब्दवृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधा
नेतदन्तविधिर्वाच्यः । स चेदत्र वाच्यावयवेभ्यः पर इत्यर्थः । पूर्ववत्रेति । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमन इत्यत्रानत्र
वर्षाभ्यष्ठक् । सर्वत्राण् च तलोपश्चेत्याभ्यां ठगणौ । वृद्धिमद्विधौ किं । पूर्वप्रावृषां प्रावृषएण्य इत्यत्र तदन्त
विध्यभावात् वृत्त्वशो वा ऽहहविति । पौर्ववार्षिक इत्यत्र तथा चेह कालाद्रु जिति ठञेव । अवयवत्वाभावादि
ति । अन्यथा पूर्ववर्षाविति सामानाधिकरण्ये न स्यादिति भावः । जनपदतदवध्योरिति । तस्मिन्न
नुवर्त्तमाने ऽवृद्धादपी त्यनेनेत्यर्थः । पूर्वाह्णकइति । विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्र
कोमूल कइति । नक्षत्राणोऽपवादः । प्रदोषकइति । निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । श्वस्करकइति । श्वो

सि॰र॰स्त
३६१
392

त्सर्गिकस्याराः। अमावास्यायाः संधिवेलाघरोय वादः। अमावस्यदन्यतरस्यामित्यत्रामावस्वीह्वसेर्प
ति हृद्धोपश्लेष्टस्वलनियात्यतद्रत्यमावस्याप्राहस्यापिष्टस्वोपधस्ययहरौ। प्रकृतिग्रहरो। विकृतेर्ग्रह
णान्तापेन्विहस्त्वेसंधिवेलादिषु चक्रस्वोपधंयठंनिनेषादीर्घोपधस्य न स्यान्तविकृतिग्रहरो। प्रकृते
र्ग्रहरणादितिहरदत्तादयः। वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्येहानुकररोष्टस्वोपधपाठो पि समर्थोपि
तंस्त्वशक इति न व्याः। अत्र चात्रामावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्। अपमधिपूर्ववृत्तुभाम्यांवेध्यः।
अत्रानौ चायथासंख्यार्थोपोगविभागः। श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिशब्दोऽस्वीतद्रति वैयरहरदत्ताद
यः। दीर्घात इत्यतसातत्यगमनइतिधातोर्माधवः। इत्यादीति। अनुराधः। स्वातिः। तिष्यः। पुनर्वसुः।
हस्तः। विशाखः। अषाढः। बहुलः। कृत्तिकावाची बहुलाशब्दः। एषां नक्षत्रस्य समाहारद्वन्द्वे नक्षत्र निर्दे
शः। स्त्रे उपसंख्यानमिति। लुक इति शेषः। चित्रेति। लुकृतद्धितेति लुकि पुनष्टाप्। ननु रेवती नक्षत्रे रोहि रामृ
गानक्षत्र इति गौरादीयाद्ठादिहचानयोर्नक्षत्रवाचित्वाभावान्ङीप्न स्यादित्याशंक्याह। पिप्पल्यादेरिति। ३८१

ढानाविति। अनयोर्विधानसामर्थ्यान्न लुक्। आच्छानां। गोशालेऽत्र विभाषासेनेति। नपुंसकत्वे ह्रस्व
त्वं न स्त्रीसाहचर्यात् खरशालेऽप्येवं। स्त्रीत्वपक्षे पुंलिंगविशिष्टपरिभाषया लुक् सिद्धिः। दीर्घपाठेऽपि ए
कदेशविकृतन्यायेनेष्टसिद्धावपि लाघवार्थं ह्रस्वपाठः। वत्सशालइति। वत्सशालायां जात इत्यपि
वोध्यं। नपुंसकत्व इति। स्त्रीत्वे निशेषः। इत्यादीति। अभिजित। आभिजितः। अश्वयुक्। आश्वयुजः। कृतल
ब्धानन्तु कृतक्रीतत्वे ज्ञाने लब्धत्वं व्याप्येदिति किं नयोर्ग्रहणेन। सत्यं। कृतलब्धक्रीतत्वस्य कारकबोधे
पि प्रत्ययार्थत्वं तत्र। अत एव ज्ञाते लुप्ता ज्ञामपि कृतक्रीतयोर्न लुक्। प्रायः। कादाचित्कभवना
श्रयः। प्रायभव इत्येन तत्र भव इति। न सिध्यतीति भावः। भाष्ये तु प्रत्याख्यानमेतत्। प्रायभवग्रहणा
मनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वादिति। उपजानु। उपजान्वादयस्त्रयोपि समासोऽव्ययीभावाः।
सोत्र पुंस्त्वा। संभूते। इह तत्रादिना संभावनाधारादौ यप्रत्यय परिमाणानतिरेकस्त्वाश्रीयते। अष्टौ घृ
इति। हेतुघृ संभाव्यनेतत्परिमाणानतिरिक्तः सेनादिर्वेत्यर्थः। कोशात्। कौशेयमिति। वस्त्रविशे

त्प २

सि॰ स्त॰ षेत्कोयं। कोशे संभवस्कास्तात्कार्यवादाभिप्रायेण। कार्यानुत्पत्तिदशायामपिकारणात्मनैवकार्य
३९३ मस्तीन्नह्यसतउत्पत्तिरिति सांख्यादयः। अत एव तत्र संभवन्नपि क्रमिर्न्न कोशोपपदशक्यः। वाति
393 कहृत्तान्तविकारे कोशाट्ठञ्। सम्भूतेह्यर्थानुपपत्तिरित्युक्तं वैशेषिकादिमतेनेदं। विकारप्रकरणेणाया
ट्ठजित्यस्यानन्तरं कोशाट्ठेति पाठ्यमितिनदर्थः। तत्र चाभूतकालोनविवक्षितस्तदाहोत्पन्नइति
फले लुगित्यणो लुक्। ग्रीष्मावरः। अवरा चासौ समा चेति कर्मधारयः। संवत्सरवाची समाश
४ योगविभाग उत्तरार्थः। आश्वयुज्याः। अः स्वरार्थं उत्तरत्र उत्थ्यर्थं श्रादेयः। क्रमो किमा मासे देयाभिक्षायाम्फ
लमस्य वत्यइति। ४ हेः। अवरस्यादिग्वाविन्त्वाद्दिक्संख्ये संज्ञायामेवेति नियमाभावः। आ वरसमकमिति।
आगामिवत्सरार्णमाघेवत्सरे देयमित्यर्थः। अतीतवत्सरे देयं यद्दधाधिन्दत्तं नदित्यन्ये। स
वत्सरावेतिवक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पाठात्फलेऽणात्वेनविव राम्
क्षितेऽर्णो बाधित्वा त्रेवयथास्यादिति। तदस्य प्रथममानात्। सोऽस्याधिकाम्यष्यन्तार्थप्रादयःस्तु॥ ३९३

४१

स्येतिशेषषष्ठीनक्तकर्तरि।नलोकेतिनिषेधात्रसोठमभ्यसंतत्त्रकालेबाधात्तत्सहचरिताध्ययनवि
षयकमित्यप्रायेनाह।निशासहचरितमितितत्र भवः।कालादितिनिवृत्तं।कालाधिकारसंबंधस्तत्र
ग्रहणानिवृत्तयेपुनस्तत्रग्रहणात्।नचतदित्यनेनविछिन्नत्वात्तदितिवाच्यंतस्यान्यत्राप्युपस्थि
पठत्वात्।इहभवनेसन्तानजन्मातत्रजातइत्येवसिद्धेः।दिगादिभ्योयामुखजघनयोरिहपाठः।
शरीरावयवार्थः।सेनायामुखेजघनेचभवंमुखंजघन्यं।उदकात्संज्ञायामितिगणसूत्रं।उदक्यं।
शरीरात्रयोपवादः।दृढार्थंभूपरत्वाद्बाधितापादेभवपद्यापद्यत्यनदर्थेइतिपत्।कथंवेगोडंघो
रस्यइतिनिरंकुशाः।कवयः।शरीरावयवंस्यशरीरावयवत्वाभावात्।हृतिकुक्षीहतिश्चर्मविकारः
शरीरावयवश्च।कुक्षिशब्दो ग्रीमादित्वाद्ढञिप्राप्तेनेनठञ्।कलशिर्घटइति।दंडाहतंकालशेयमरि
ष्टमपिगोरसइत्यमरव्याख्यायांकलशिमथ्यपात्रमित्युक्तेरितिभावः।नामेरधइति।अधस्तनःसशरीरा
वयवइत्यर्थः।अस्तीतितिङंतप्रतिरूपकोनिपातःसचतिङन्तेनतुल्यार्थोभिन्नार्थश्च।अस्तिहारत्या

६३

समुदाय

सिरन्त्र ३८४ घोत्रास्मि मानित्यं नेधनवानित्यर्थः।इहत्वविशेषादुभयोर्ग्रहणं।ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्त्तते तेषु
तावयवभेदविवक्षायां बहुवचनं।तान्तिरोहितावयववैविध्यविवक्षायां त्वेकवचनं।नानाच्चारण।ठञौ भवत एव
।गंभीरात्र्यः।पंचजनाच्चेति वाच्यं।पांचजन्यः।अव्ययीभावाच्च।दिगाद्यनन्तरं परिमुखादिगणः पठितस्त
354 स्य च स्वरूपकृतप्रयोजनं विशिष्य नोक्तमनइमव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमित्याशयेनाह।परिमु
खादिभ्य एवेति।परिमुखादिभ्य इत्येव वक्तव्येऽव्ययीभावग्रहणमुत्तरार्थमिति भावः।शारद्व्या
प्रादिन्यत्र प्रातिशाखं भवं प्रातिशाख्यमिति दुर्बलः प्रतिशाखशब्दोपीह बोध्यः।अन्तःपूर्वात्।अन्तर्वेश्म
मिति।विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।अनन्तत्वाद्रूढात्।इहतु मुखपार्श्वतसोरीयो वाच्यः।कुग्जनस्य परस्य चे
तिवार्त्तिकं पूर्वानेतन्नुगहादिपाठस्यैव प्रपंच इति हरदत्तः।मध्यमध्यं दिनण्चास्मादिति वाच्यं।मध्यशब्दान्मध्य
मित्यादेशो दिनण्प्रत्ययश्चापघनइत्यर्थः।माध्यंदिनः।मरतीयो वाच्यो।माध्यमः।मध्यीयः।स्थाम्नो लुग्व राम
क्तव्यः।अश्वत्थाम्नि भवः अश्वत्थामा।स्थाम्नोऽकारइत्यपप्रत्ययस्यायं लुक्।आहृतिगणादिति।तेनश्रौ ३८४

र्थं दमिकः। दमशब्दस्य रतश्चन्सं नियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मांतत्वं निपात्यते। और्ध्वदेहिकमित्यादि सिद्धं। क
रालललाटं नास्त्यलंकारे किं। करांपि। ललाटं। तस्य व्याख्यानः। इति वाक्यार्थपरामर्शकः। तत्समीपे श्रूय
माणः। अस्य कारोपितत्र भवद् इति वाक्यार्थमेवाक्षिपति। इति शब्दाभावे हि प्रत्ययार्थसंनिधौ श्रूयमाणो भवत्प
प्रत्ययार्थमेवाक्षिपेत्। ततश्च षष्ठ्यन्तादेव भवार्थे पि प्रत्ययः स्यादिति भावः। न च तत्र भवतस्येदमित्याध्याम
न सिद्धं। युगपदर्थद्वयनिर्देशस्य परस्याघ्यपवादार्थमावश्यकत्वात्। ततश्चास्य विध्यर्थत्वमपि नानुपप
न्नं। व्याख्यातव्यवाचकात् षष्ठ्यन्तात् व्याख्याने र्थे सप्तम्यन्ताच्च भवार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। सोपदृति।
स्ववादयो हि शब्दा लक्षणया व्याख्यातव्यस्य ग्रंथस्य नामानि। प्रतिपादकां [illegible] त्यर्थः। शङ्कायां चेत्या
हे बीजाभावात्। व्याख्यातव्यनाम्नः किं। पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला। पाटलिपुत्रं हि तया व्याख्या
यते। ईदृक्संनिवेशविशिष्टमिति। न चेदं व्याख्यातव्यस्य नाम। व्याख्यातव्यत्वस्य ग्रंथ एव प्रसिद्धेः। एत
च्च नामग्रहणाल्लब्धमिति दिक्। वक्तव्यः। अपवादः। ह्रद्वाद्यन्तपरसत्राद्बाधते सामस्तं नामशास्त्रांतस्य व्या

सि॰ र॰ स्व ख्यानं सामर्थ्यात्किंकाव्यवस्थकः किंसोयमसौ ङाद्यच्युतनप्रत्युदाहरणं।ध्यड्वृद्धाह्मणोतिष्ठकोवक्ष्यमाणत्वान्नात्र
३९५ नोदात्तात्किं।सा हितं।गतिरिन्तं न रक्ष्यत्याद्युदात्तः संहितासशब्दः अत्रनग्रहणं व्यर्थं।वर्णादनुदात्ते तिवन्नदं तविधि
नैवसिद्धे।अग्निष्टोमस्तृतीः।अग्नेःस्तुतिःसोमोयस्मिन्निति वङ्कुव्रीहिःपरादिश्चपरांतश्च त्वंसनोदात्तःपी
395 यतेस्मिन्निति पेयः।बाड्कुलकादधिकरणोयत्।वाजोयेगूविशेषः।तस्ययेयावाजपेयः कृत्तरपदप्र
कृतिस्वरेणामध्योदात्तः।कत्तुवाचिनोरेतयोर्भक्त्यायंथेहृतिः।असोमकमाहानावयष्टिकइतिनवेव्री
हिभिर्यज्ञोनवयज्ञस्त्वाग्रयणं।कर्तृकरणोकृतेतिसमासेकृत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोनोदात्तोयं।अत्र
नंनोदात्तेति।नन्वेवमग्निष्टोमनवयज्ञौकथमुदाहृतौ।विनिचेत्।अन्यार्थमपीदमेनोदात्ते षपि
परत्वात्प्रवर्ततेनद्यत्याशयेनेतिदृष्टान्तात्प्रध्यायेपुपद्यपिमित्रद्वष्टरिन्न षिशब्दःप्रसिद्धस्तद्यापिस
नगृह्यतेकिंतुप्रवराध्यायेपठितवचनुए वलस्यानुराधादितिवत्तिकृद्वरदत्तादयः।सर्वंवाक्यंसा राम
वधारणमितिज्ञापयितुमेवकारग्रत्याङ्गः दे विका।अंगस्येतिवर्ततेअचामादेस्वचइतिचादेविकाद्धिप्र ३९५

हरांन्वादेरचोविशेषणांनत्वंगस्य अंगस्याचामादेरच आकारःस्यात्स चेदच्दे विकादीनां संबंधीत्य
र्थइत्याशये नोदाहरति। दाविकाकूलाइति। पौरोडाशः। पुरोडाश्यनेदीयनइति पुरोडाशःकर्मणी। घञ्त्र
षोदरादित्वात्समासोदस्यडश्चषोडशषष्ठीः। पौरोडाशिकी। सएवेति। प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेणि। निमावका। छंद
सः। छन्दलक्षणास्यठकोऽपवादः। इहार्थयोःप्रत्ययाभ्यांयथासंख्यंनेष्यते। चान्तर्हान्तकइति। एवंथि
वीहोताघोरधूर्युरित्यादिमन्त्रस्यचन्तुर्होतृशब्दोनामधेयं। इत्यादीति। प्राथमिकः। आध्वरिकः। पौरश्च
रणिकः। नामाख्यातग्रहणंसंघातविगृहीतार्थमिति वार्त्तिकं। नामाख्यातिकः। नामिकः। आख्याति
कः। छन्दस्त्वादिवनामशब्दात्प्रसिद्धे आख्यातार्थवचनं। अणक्रगाठजादेरिति। आदिनाठकूछयणः। आर्गयनइ
ति। अयनइत्यत्रभावेल्युट्। तेन समासेअनोभावकर्मवचनइत्यन्तोदात्तः। भन्तयणस्थेवत्तिः। इह बह्वचो
नोदात्तादितिठञ्प्राप्तः। विधान्यायशिक्षेत्यादि। म्योच्चवत्वात् ठक्। आर्गयनहणांत्तु बाधनार्थं। अन्यथा
वास्त्कविद्यावे पाकरणाइत्यादौठका मुक्ते पिशोदुर्वीर इति भावः। ठगायः। स्वामिग्राहोभागआयःसयस्मि

सि॰कौ॰ ३९६ 396 न्यघनेन दायस्थानां स्वत्वस्य ग्रहणात्तु न बहुवचननिर्देशात्। द्वन्द्वाच्छं तु परत्वाद्बाधनोऽत्रा
[redacted] पतिकः। विद्यायोनि। विद्यासंबंधवाचिभ्यो योनिस
बंधवाचिभ्यश्च वुञ् स्यात्। तात्र गोपवादः। छं तु परत्वाद्बाधनोऽत्राचार्यकः। मातुलकः। ऋतष्ठञ्। वु
ञोपवाद इति। विद्यायोनिसंबंधेभ्य इत्यनुवर्तमाने ऋतिभावः। उष्ठकाजित्ये वसि तपरस्करणं ठञ्ग्रहणं
च चिंत्यमिति हरदत्तादयः। नव्यास्तु पैतृकी विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्। न च त्रिष्टेत्यत्र कञ्ग्रहणात् सि
द्धिः। याहृशी नादृशीत्य सिद्धेः। न दत्त बंधकञ्ग्रहणोः। अनन्तरं बंधस्याग्रहणाच्चिंत्यमित्याहुः। तच्चिंत्यं।
असंदेहेय परिभाषान्तु पश्चिनेः प्रकृते च यस्य कजित्योपदेशिकस्य रूपं न तस्य ग्रहणमिति स्पष्टमेवाश्रय
याङश्छसोः शिरित्यत्रापि न द्वितस्य शसो ग्रहणापत्तेः। न च साहचर्यान्नित्सारः। न्याय्यापेत्तया वचन
स्य बलीयस्त्वात्। गोत्रादंक। गोत्रप्रत्ययान्तादंकवा प्रत्ययाः स्युः। बैदमित्यादि। संघांकेत्पराणान्मूकेह राम
ष्ठस्य सर्वस्यातिदेशो नतु प्रातिपदोक्तस्य राए एवाव्याख्यानादित्याशयेनोदाहरति। औपगवकमिति। ३९६

यं

गोत्रचरणाादितिवुञ्‌ासहिपघपितस्येदमित्यर्थेविहितस्तथापिञ्यात्रि तादन्यत्रांकेपि
हृष्टइतिभावः।हेतुमनुष्मसमादिति।विभाषागुणाऽस्त्रियामित्यत्रविभाषेतियोगविभागादगुणवचनादपिहे
तोपंचमी।मनुष्यग्रहणामहेत्वर्थंतस्योदाहरणं।देवदत्तरूप्यं।मयट्।योगविभागोयथासंख्यनिर
सार्थः।विदूरात्।वैडूर्यइति।देत्पमध्योयंशाद्बलवत्।ननुमूर्द्धन्यमध्योनद्बलवतास्यादेनत्।वाल
वायाद्रिपर्वतादसौप्रभवतिविदूराख्येनगरेसंस्क्रियतेइत्यर्थःसंगतिः।सत्यं।वालवायशब्दोविदू
रादेशंलभते।वृत्तिविषयेतत्समानार्थप्रकृत्यंतरंतज्ञकंचभाष्ये।बालवायोविदूरश्चप्रकृत्यंतरमे
ववाानवैतत्रेतिचेद्रूपाद्धितावरीवदुपाचरेदिति।वाराणजएवहिवाराणसीजित्वरीतिव्यवहरंति।
नान्यतद्वदूपाकरणाएवविदूरश्चाद्रेनवालवायंव्यवहरंतीत्यत्रातिदीर्घः।तत्रभवति।तद्दिति
हितीयांनाज्ञ्नत्रिवाच्येपथापयंप्रत्ययःस्यात्तासचेढ्नायंथाद्बलोवा।स्रोघ्नःपंथायति।करणास्यापि
कर्तृत्वविवक्षायांयंथ्नःकर्ता।अभिनिः।स्रुघ्नाभिमुखनयानिर्गमनेकरणस्यकर्तृत्वविवक्षायांद्य

सि॰र॰सु॰ ३८७ 397

६

रंकर्त्रा अधिकृत्य । एनं दयेज्ञपानं हि ॥ भि द्वितीयांतं । अधिकृत्योपाधिको द्वितीयांतान्कृतेर्थे प्रत्ययः स्या
न्तयोसौ कृतः सचेष्टुय ॥ शारीरकमिति । जीवमित्यर्थः । भ वार्थ ग्गो स्वार्थे कः । शारीरकीय इति । अ
थातोब्रह्मजिज्ञासेत्याद्यध्यायचतुष्टयमित्यर्थः ॥ शिशुक्रंद ४।३।८८ द्वंद्वे देवासुरादिभ्यो नेति नाच्य
मिति वार्त्तिकं । देवासुरीं राक्षोसुरं । आकृतिगण इति । तेन विरुद्धभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्या
मइत्यादि सिद्धं । शिशुक्रंदादीनां त्रयाणां यत्स्यां व्यर्थी इंद्र जननादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धेः ।
वार्त्तिकमध्ये वा आकृतिगणोधिष्ठितो व्यवस्थानात् । सोऽस्य । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अस्येत
त्र कर्त्तरि षष्ठी । तेन विशेषणाविशेष्यभावव्युत्पत्त्यासेन स्रुघ्नादिकरणकवासाश्रय इत्यर्थे इति द्व
र्थः ॥ वासस्य चेतनकर्त्तृकत्वात्तत्प्रकारकबोधार्थमिदं । अतो न तत्रभवत्यनेन गतार्थतामुव
नस्य चेतनाचेतनकर्त्तृकत्वेन न तत्प्रकारकत्वासंभवात् । वसंति हि प्राणिगुणा न वल्कनीत्यादौ व रम
सतिर्भक्तिः । अभिजनः । अभिजायतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या । अभिजनाः पित्रादयः तत्संबंधिनि देशे तु मंचाः ३८७

स्त

ऋशंनीति वङ्गाकः। अनुहन्ननिवाससामानाधिकरण्यादिति भावः। आयुधजीवि पर्वत इत्यत्र हृति
विशेषणमभिप्राह। पर्वतवाचिन इति। पर्वतादिति पंचम्यंतपाठोप्यस्ति हरदत्तेन तथैव व्याख्या
— तत्वात्। आयुधजीविभ्यश्छ इत्येषा नादर्थ्ये चतुर्थी। नानाभिधानं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। तदेतं ध ६
नयन्नाह। एषामिति। शालान्तरीय इति। तालव्यादिपाठो हन्तियं थो कोस्त भेद दंत्यादि पाठः। वाह
देवाद्धाणोरपवादः। ननु वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः कृष्णः। यधकेन्पूरणानथावगोत्रक्षत्रिया
ख्येति वुञ्जे वासिद्धे किंवुना। ह स्यादुभ्जुनोः स्वरूपयोरविशेषात्। नको पथापाद इति पुं वङ्गवनि
षेधोपि सिद्ध एवेति चेन्नासंज्ञेषान्त्र भगवान् इति भाष्योक्ते। वासुदेवशब्दस्य गोत्रक्षत्रियाभावा
त्। सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वैयन्तः। ततो सौ वासुदेव इति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृते स्तेस्य
। अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपाताकरणमभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ज्ञापनार्थं। गोत्रक्षत्रियागोत्रप्र
त्ययांतेभ्यः क्षत्रियवाचिभ्यश्च भक्तिरित्यर्थे वुञ्स्यात्। आख्याग्रहणं संसिद्धक्षत्रियपरिहारार्थं।

ग्र

सि॰र॰त्त ३९८ भूरः क्षत्रिय इत्यादौ मा भूत् । बिद्धकुलग्रहणान्नेह याति । नो भक्तिरस्य प्रासिनीये । क्षत्रियप्रत्युदा
३९८ हरति । नाकुलक इति । जनपदिनां प्रकृतिः स्वत्ति । एतच्च सर्वग्रहणाल्लब्धं । अन्यथाऽसाधा
398 रणात्त्वयापि वा दि इष्यते निभावः । नत्फलं च वृद्धिनिमित्तेषु जादिषु विशेषाभावान्मद्र
वृज्योः कन्येवात यथा यज्ञमगधेत्यादि मद्रस्यापत्यं माद्रः वृद्धेदिति ञ्यङ् वृजेरपत्यं वार्ज्यः । मा
द्रो माद्रो वा भक्तिरस्य मद्रकः । वृजिकः । इह माद्रो वार्ज्यो वा भक्तिरस्येति यो मद्रवृजिशब्दावत्र दृष्टौ बु ६५
द्धत्वे तद्राजन्याल्लुकि मद्रा भक्तिरस्येति विग्रहे मद्रक इति सिद्धत्वेऽपि सर्वग्रहणमनर्थ
कं स्यात् अनेन द्वयोरुदाहरणमुक्तम् अंगा जनपद इति । दृष्टांतप्रदर्शनमिदम् उदाहरणमाह
अंगाः क्षत्रिया इति । आंगक इति । अवृद्धादपीति वुञ् । पौरवो राजेति । अपत्ये पौरवः पुर
रा । पूरुशब्दोऽत्र जनपदवाचीति भावः । बहुवचनेकि । एकवचनद्विवचनयोः सत्यपि शब्दभेदे रामु
अतिदेशो यथा स्यात् । तेन वांगो वांगौ वा भक्तिरस्य वांगक इत्यत्रापि वुञ् सिद्धः । वस्तानतस्त्वेकयोः ३९८

प्रकृत्यतिदेशार्थात्सर्वग्रहणान्नन्सिद्धौ चिंत्यप्रयोजनमेनत्तानेनप्रोक्तं। अध्यापनेनार्थप्रकाशनेन वा
प्रकाशितं प्रोक्तं पत्स्वैमुन्यादिनं न त्वकृतमिति तिनयोर्भेदः॥ तित्तिरि। अणोपवादः। छंदसि वाच्ये एवायं
छः।।छ्यते। शौनकादिभ्यश्छंदसीत्यत्रास्यानुवर्त्तनात्तने नेह न। तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाः इहापि
नानभिधानादिति हरदत्तः। तद्विषयतानित्यादिसूत्रमेवछंदसःसदायुक्ते वसायपदिनुकल्पसूत्रेषु गौ
णया छंदोव्यवहारस्तदा शौनकादिभ्यइत्यत्रानुवृत्तिसामर्थ्यादेव सा। छंदोब्राह्मणानीत्यत्रचका
रोनन्तसमुच्चयार्थइत्युक्तं [illegible]त्वात्॥ काश्यपकौशिका॥ णिन्वसुत्तरार्थो। नचेहापिहदिनिमित्तस्यानि
युवद्भावप्रतिषेधःफलमितिवाच्यं। अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वेनस्त्रियामवृत्तेस्वरराद्वाऽज्झाने
श्चेतिनिषेधस्यापिसत्त्वचत्वाच्चाकल्पसूत्रेपितद्विषयताभवत्येवेत्युक्तं। कलापिनोऽणोपवादः। ठ्ञ
परत्वाद्बाधते। कलाप्यन्तेवासिभ्यइनिनिचहरिद्रु। छगली तुंबुरुः। उलपइति। चत्वारएववैशंपायनान्ते
वासिभ्यइनिनिचास्थालंवि। कलिंग। कमला। ऋचाभ। आरुणि। ताण्ड्य। श्यामायन। कठ। कलापीति न

एतच्च भाष्यकैयटविरुद्धम्। तत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति वचनाश्रयणात्।५

ल१

सि र मु वैवा। तत्र चरकालिनो ठिनुक्तं वहृपनि। कठाँलुकं। कलापिनश्चाराणां। इह साम्नाच्छिष्याए वगृह्यन्ते। नानन्तरशिष्या
३९८ अपि। तथा हि वैशंपायनान्तेवासी कलापी। तथा च वैशंपायनप्रशिष्यत्वादेव सिद्धे कलापिग्रहणात् ज्ञापके
399 थृल्लिंगमेवान। तथा च वैशंपायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी खाडायनस्तस्य शौनकादिषु पाठोऽप्युक्ते
र्थलिंगमित्यवधेयं। याज्ञवल्क्यानीति। गर्गादियञन्तात् कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणि। याज्ञवल्क्यादयो
ह्याधुनिका इति भारतप्रसिद्धिं सूत्रकारोऽप्याशिश्रियदिति भावः। शौनकादिभ्यश्छन्दसीति। णिनेर्वि
धायकं सूत्रमिहैव वक्तुं युक्तं। छन्दोग्रहणाद्यभिधेयसमर्पकं न तु लौकिकव्यावर्तकं। अत एव शौनकी
या शिक्षा इत्यत्र णिनिर्न। नेति कोऽस्य क्रमे प्रत्युदाहृतमतो मूलकृता वैदिकप्रक्रियायामस्योल्लेखनं भ्रा
मादिकमेवेत्यवधेयं। कठ इति। वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनेर्लुक्। चरक इति। अत्र न्तेसिकस्या
ति लुक्। अध्येतृणां स्कप्रोक्तं। लुक्। छन्दसि वाच्य इत्येव। तेनेह न काठाः श्लोकाः। कलापिना। वैशंपा राम
यनान्तेवासित्वात् प्राप्तस्याणो नैरयवादः। छन्दसीत्येवानुवृत्तेस्तद्विषयतेष्यत इत्याह अधीयत इति। इन ३९६

ल२

रापनयत्यस्य इति षष्ठ्यन्तं तिमावे प्राप्त आह नांतस्येति षड्गलिनः । कलाप्यंतेवासित्वात् आणस्य णिनेरयवा
दः । अधीयत इति । छंदोऽधिकारान्नद्विषयत्वं छंदो ब्राह्मणानीत्यत्र छंदो ग्रहणात्स्वयं तेन नतदधिकारे
केषां पितद्विरूढमिति भावः । पाराशर्य । पराशराद्गोत्रे गर्गादिन्वा घञ् इह हस्तत्रेन्द्व नंतरापत्ये
मानकः मिक्षुसूत्रमिति । वेदांतसूत्रमित्यर्थः । छंदोऽधिकारादाह । अधीयत इति । कर्मंदाद् इहापि
छंदोग्रहणानुवर्त्तनादाह । अधीयत इति तेनैकदिक् । तेन यहणां छंदोऽधिकारनिवृत्त्यर्थाय
कदिगिति । समानदिगित्यर्थः । सौदामिनीति । अन्नित्याणि प्रकृतिभावः । उपज्ञाते । उपदेशं विनाज्ञा
तमुपज्ञातं । कृते ग्रंथे तेनेत्येवानुवर्त्तते । षष्ठी समर्थात्संबंधिनि वाच्ये । गादयः पंचमहोत्सर्गाः घा
दयस्तु । अनंतरादिषु नानभिधानात् उक्तं च । अनंतरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति । वहेस्ततः ।
वार्त्तिकमिदं । तूरितित्वन्त्वयोः सामान्यग्रहणात् प्रक्रियावाक्यकत्वादेरसिद्धत्वादिति ततो निमित्ता
भावात्कत्वादिः इदमर्थमिदमनुसृत्यैव सिद्धम् अथाधः । शरराग्रहस्त्यानं यत्राग्नीध्रीयं घ्निहस्मां

।भाष्येतुरन्नजिदेवस्थितः।अग्नेर्विधानंतु ऊीवर्थमि।२ पे३

सि॰र॰स॰ नत्रा अग्निमिंधइति।किंप्रश्नग्रीतात्कम्मभिदत्ता नहत्यत्रछांदसंद्रूस्वत्वं।आग्नीध्रमिति।अंतोदात्तोयं
४०० ।पिबाग्नीध्रान्नवभागस्येत्यत्राघृदात्तत्वंन्वाग्नीध्रसाधारणादञ्चकव्यइति स्वार्थिकेनाञ्नां।समिधा
४०० माधानोकर्मणिषष्ठी।समित्कर्मकाधानकरणोण्यणावाच्यइत्यर्थः।यथासमिध्यतेग्निःसास
मित्।सांयदादित्वात्करणोकिंप्रसामिधेनीति।समिदाधीयतेययाऋचासेत्यर्थः।घिल्वान्दी
ष्टाहल्लस्ताद्धितेनियलोपः।रथाघतारथाद्वथांगइतिवार्त्तिकमभिप्रेत्याह।रथ्यंचक्रमिति।न
न्वपुंवोरथ्यंयोग्यतीनथाचरथस्यवोढारथ्यइत्यत्रानेनेवसिद्धत्वात्तद्वहतीत्यत्ररथग्रहणं
व्यर्थमितिचेन्नाद्वयोरथयोरंगद्विरथमित्यत्रेवद्वौरथौवहतीत्यर्थेद्विरथ्यमित्यत्रापिद्विगोर्लुगन
पत्येइतिलुक्प्रसंगात्।रथसीताहलेभ्योयद्विधौतदंतविधेरूपसंख्यानाघतरानचद्विगोर्लुगनपत्य
त्राचीयंकर्षणापद्द्येद्विरथमित्यत्रलुगनुपपन्नइतिबाच्यं।तद्वहतीत्यत्ररथग्रहणेनास्यहलादेरपि राम
प्राग्दीव्यतीयस्यलुगनुमानात्।तायत्राघृणोऽपवादः।पत्रेत्यर्थेग्रहणमिनरयोःस्वरूपग्रहणं ४००
स२

व्याख्यानादिति हरदत्तः॥ द्वंद्वाद्वा॥ अणोपवादः॥ छं तु परत्वाद्बाधते॥ काकोलूकिकेति॥ काकोलूकस्य
वैरं विरोध इत्यर्थः॥ वुन्नंतं स्त्रियां॥ कुत्सेति॥ कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका॥ विवाहरूपः संबंध इत्यर्थः॥ मिथु
न कर्म मैथुनिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ्॥ वुन्नंतस्य स्वभावात्स्त्रीत्वं॥ मिथुनं च दंपती॥ द्वंद्वे॥ द्वे वाभ्ररेति॥ ए
तच्च वुरए वेष्यते गोत्रचरणात्॥ अणोपवादः॥ छं तु परत्वाद्बाधते॥ संघांकाः॥ पूर्वस्यैवायमपवादः॥ अ
ञादयो गोत्रप्रत्ययाः एव गृह्यन्ते॥ गोत्रग्रहणात्तु इञ्नेरिति हरदत्तः॥ घोषेति॥ अत एव यथासंख्यं न वैषम्या
त्॥ प्रकृतयस्तिस्रः॥ प्रत्ययार्था विशेषणानि चत्वारि॥ घोषश्चाभीरपल्ली नापरं परेति॥ यथा गर्गादिभ्यः संब
धः स्वामिना गोदासकः॥ साक्षादिति॥ यथा विदानां विद्या यद्यपि कलंकाको लांछनं च चिह्नं लक्ष्मणं लक्ष्म
णमिति कोशादनयोः पर्यायत्वं तथापीह तयोः पृथगुपादानाद्विशेषपरत्वमिति भावः॥ शौंडीवर्धं धुं वडा
वप्रतिषेधार्थं चावेदा॥ विद्यायस्य सोऽयं वेदो विद्यः॥ विदसंबंध्यसाधारणा विद्या नानुत्यर्थः॥ छंदोगौ संघादयो
निवृत्ताः॥ छंदोगादिभ्यो ञ्यः स्यात्तस्येदमित्यर्थे चरणशब्देभ्यो वुञोनन्तादौत्सर्गिकाराष्ट्रापवादः॥ धर्मा

वेति॰ द्वि॰ ४

वररावुञोपवाद इतिक्वचित्पाठोऽपपाठो मूले ४

सिरस्त ४०१ आपयोः किंछ्यांदोगंकुलं रैवतिकाः एते सर्वे गोत्रप्रत्ययांता अत एवाह वुञोयवाद इति कोपिंजलेनाय
तुद्दनिकृतास्त्रनेनेदं व्याख्यातं तद्भाष्यविरुद्धमिति ध्वनयन्नाह। वक्तव्य इति। निपातनादिति। अतइ जिति
401 प्राप्नइ निशेषः। हस्तिपादस्येति। बहुव्रीहिरयं अहस्त्यादिभ्य इत्युक्तेः पादस्य समासांतो लोपो न। अपत्ये वि
हैव निपातनादणयं यञ्ज्ञाबुछ्चौ आथर्वणिकः एंदपि वार्तिकमेवेति भाष्यहरदन्नग्रंथाभ्यां प्रतीमः। नव्या नाम
स्य सूत्रत्व भ्रमस्तु हन्तिग्रंथौघं वार्तिकं द्वितीपस्तत्रमिति केय्यटाद्या अथर्वणा प्रोक्तो वेद उपचारादथर्वा तम
धीयानो वसंतादित्वाट्ठक्। आथर्वणिकः। दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः। ततो ऽणि ट्ठकस्य लोपे ऽ
न्निति प्रकृतिभावे आथर्वणादिति सिद्धं॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरे शेषिकाः॥ ॥तस्य विकारः। ष
ष्ठ्यंताद्विकारे ऽणादयः स्युः। तत्राणि रजनादिभ्यो न श्रोरन्त्रा अनुदात्तादादेश्च मयड्वैतयोः। नित्यं वृक्षशरादिभ्यः
पिष्टाच्चेत्यादिवक्ष्यमाणापवाद विषयभिन्नमणि। आद्युदात्तंत्र्य वृद्धं प्रतिपदमेवक्ष्यमाणत्पयं चेहोदाह राम
रणामनसत्यैवोदाहरति। अश्मन इति। मन्निनंतत्वादाद्युदात्तोयं भस्म न् शब्दो येवां आश्मइति। अस्पाटिलोपः पा ४०१

ष्ठिक इतिवृत्तिकारादयः।मार्त्तिक इति।मृदस्तिकनि नित्वादाद्युदात्तः।शैषिकघादिसंबन्धस्येत्यस्य निवृत्त्यर्थं
तस्यग्रहणं।तेन न हालः सैरह्त्य त्र तदधिकारोन्निष्ठन्न।प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टानधिपरिगृहीतत्वेना
णादीनामनिवृत्तिः।अवयवे।अधिकारोऽयं चाद्विकार इति।तेन नवक्ष्यमाणप्रत्ययानां प्राणपादिभ्यस्त्विभ्योऽर्थद्व
येनिष्पत्तिरन्येभ्यस्तु विकारएवेतिबोध्यं।मृशरॆ तिलघावंन इति गुरोरुदात्तत्वाच्छेषनिघातेनानुदात्तादि
यामाप्र इति।प्राणिरजतादिभ्योऽञ्।इदं हि हट्ठेष्टु मयडर्थमाद्युदात्तार्थं चावश्यकमित्यनुदात्तादिभ्योऽप्य
नुदात्तादेरञितिबाधित्वा परत्वात्प्रवर्तते इतिभावः।सर्वाशाहकस्तत्राधान्यानां चवृद्धषामित्याद्युदात्तः।पि
प्पलस्तु लघावंत इत्यनेन।बिल्वादि।यथायथा मन्मयटोरपवादः।बिल्वाव्रीहि।कांड।मुद्ग।मसूर।गोधूम।इ
क्षु।वेणु।गवेधुका।कर्पासी।पाटली।कर्कंधू।कुटीर।इतिबि[illegible]दयः।गवेधुकस्यतु कोपधत्वादणि सिद्धे मय
टोबाधार्थमिह पाठः।अन्येषां त्वञः।अणग्रहणंतु बाधकबाधनार्थं।बिल्वादिभ्योयथाविहितं प्रत्ययःस्यात्
केहि कांडपाटलीशब्दाभ्यामनुदात्तादिलक्षणास्याञो मयटा बाधे प्रसक्ते पुनर्वचनादञेव स्यादणग्रहणा

त्वरो वा त्रपु जन्तु। आरास्यादिति। बिल्वादिभ्य इत्यतोऽनुवर्त्तते। ओरञ्। अयमपवादः। देवदारवमिति। देवदारु भद्रदा
रुशब्दौ हि पीतद्र्वर्थानामित्याद्युदात्तौ। पीतद्रु वनस्पतिस्तदर्थानामित्यर्थः। दाधित्थमिति। दधित्थवतीति ख
पित्थ इति कः। उपपदसमासे पृषोदरादित्वात् सस्य तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता। पलाशादित्वम
यत्र विभाषेयं। पलाश। खदिर शिंशपा स्यंदनानामनुदात्तादीनां प्राप्ते विकंकत शल्लासय वासशब्दानां प्रा
मादीनां चेत्याद्युदात्तानाम प्राप्ते। शम्याः। गौरादिङीषन्तोदात्तः। अञोऽपवादः। ष्लञिति। टित्वान्ङीबि
ति माध्यंवः। तस्मान्मतमेदनादिरं तोवोदात्तः शामीलीशु द्वेब्रोध्मः। चातुर्मास्येषु करणा प्रघासे शामील्यः स्रु
चो भवंतीति श्रुतमिति न व्याः। शमी मृण्मय इति हरदत्तः। आ नस्त्रेण्वेवां मयड्। अधिकारादेव सिद्धे एतन्प्रात्र
हणमपवादानां विल्वादिभ्योऽण् प्राणिरजतादिभ्योऽञित्येवमादीनामपि विषये मयडर्थमेतदर्थं। बिल्वमयं वैल्वं।
कपोतमयं कापोतं। लोहमयं लोहं। इह विकारावयवाभ्यामभक्ष्याच्छादनयोर्यथासंख्यं। विकारावयवयोः समा राम
सनिर्देशेन प्रत्ययकं संख्यातं। आश्मनमिति। अयवादस्य मयटोभावे वा यहरणादौत्सर्गिकोऽणिति भावः। कालम। ४०१

व१ क्षी२

षांघ्रे राज्ञः पत्न्यां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः क्षेत्रजः सुतोऽश्मको नाम। तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कनो
ऽभावेऽश्मन्निति नाम भवति। तस्यावयव इत्यर्थः। विकारेऽप्येवं। अश्मनो विकार इत्यत्र पाषाणवाचकत्वेन
प्रसिद्धस्यैवाश्मनशब्दस्य ग्रहणं। टिलोपो नामोऽङ्गनि मुञ्जशब्दो घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तः। कर्पासीश
ब्दो पिङ्गाति लक्षणाङ्ङीषन्तोऽन्तोदात्तः। ताभ्यामनुदात्तादित्वलक्षणमञं बाधित्वा बिल्वादित्वादण्। भा
षायां किं। बैल्वः खादिरो वा यूप इति। छन्दसि कृत्वात्तत्र बैल्व इति विचिन्त्यं। द्व्यचश्छंदसीत्यनेन तु बिल्वशब्दा य
ह्नेमयटोऽद्रुवीरत्वात्। न च बिल्वशब्दाद्विशेषविहितेनाणा बाधः शंक्यः। उभयप्रसंगे वेदपरत्वान्मयु
टोऽद्रुवीरत्वात्। न चैवं बैल्व इत्यना[illegible]
पत्तिः। भाषायामित्यस्य सद्भावेऽपि तस्य छन्दस्युपपादत्वात्। नोत्वद्वित्तिमयटो निषेधात्तदुपपत्तिरिति चेन्न हि
स्वतन्त्रीयप्रत्युदाहरणान्वानुपपत्तिरित्यवधेयं। न च खादिर इत्यत्रासत्यपि भाषायामित्यस्मिन्नद्व्यचश्छं
दसीत्यस्यानिष्प्रमार्थत्वाद्वृद्धक्यो मयड्न भविष्यतीति वाच्यं। द्व्यचः छंदस्येवेति विपरीतनियमे दोषस्यो

सिर-स्त्र ४०३ 403

व्याताननसत्वेतद्धि चस्थंदसीत्यस्यविध्यार्थत्वान्न विपरीतनियमाशंकेतिभावः॥ नन्वानंदमयोभ्यासा
दित्यधिकरणोक्तान्योन्तर आत्मानंदमय इत्यत्र विकारे मयडिति शांकराद्याचार्यैरुक्तमनुपपन्नमिति चेन्न।
आगतार्थे मयडित्यनेन तदुपपत्तेः। विकार इति त्वार्थिकं। विज्ञानमय इत्यत्रापि वायन्तु श्रीश्यामरायोऽछं
दसीत्यत्रापि चस्थंदसीत्यंशो भाष्यकृता छंदसि विभाषा व्यवस्थितत्वमुपेत्य प्रत्याख्यातः। तस्माद्दीत्या प्र
कृतेपि भाषायां ग्रहणाद्धि चस्थंदसि नोत्वद्र्ष्ट्रबिल्वादिसूत्रद्वयं चत्याज्यं तथा चानंदमय इत्यादावपि वि
कारे मयप्रस्तुकर एवेत्याचार्यैरुक्तं सम्यगेवेत्याहुः। तन्न। विकारत्वप्रकारकबोधविवक्षायां बहुचः परस्य
मयटो साधुत्वज्ञापनाय हि चस्थंदसीत्यादेरावश्यकत्वेन हृष्टानदाष्टींतिकयोर्वैषम्यात्। नित्यं वृद्धभा
षायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येवानवस्यारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे किं नित्यग्रहणेनेत्याशंक्याह एकाचो
नित्यमिति। नित्यमिति योगविभागादेतल्लाभ इति भावः। मृन्मयमित्यनेन सिद्धेः शरादौ मृद्ग्रहणपाठो राम
व्यर्थः। गोश्च पुरीषे न विकारो नाप्यवयव इतीदमर्थं गौःप्रकरणात्सामर्थ्यस्य बलीयस्त्वात्। ज्ञानत्व ४०३

प्राहेयम्१

पेभ्यः।जातरूपं स्वर्वर्णा नद्यादिभ्योऽणस्याद्विकारसूपे परिमाणे।हाटक इति।हृद्धत्वान्मयटोपवादः।ताप
नीयइति॥अनुदात्तादेरञः।गोपयसोः।यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसंगेऽद्धि हि न स्तथापि मयड्वेन यादि
ति पक्षे प्राप्तं मयटं बाधितुं गोर्ग्रहणं।द्रोश्च।द्रोरजएकाचो नित्यमिति मयटश्चापवादः।द्रुवयमिति॥द्रोर्
विकारभूतं प्रस्थादिकमित्यर्थः।फलेफलिनस्यवृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च भवत्येवेत्याशयेना
हाविकारावयवप्रत्ययेति।फलपाकेति।फलपाकेनयेम्रियन्ते तिषामित्यर्थः।कंसीयापरशव्यस्यानु
दात्तादित्वादत्रिसिद्धे लुगर्थं वचनं।हलस्तद्धितस्येत्यत्र ईतीत्यनुवृत्त्यापलोपो न सिध्यति॥ ॥इति सिद्धां
तरत्नाकरे प्राग्दीव्यतीयाः॥तदाहेतीति।तत्सान्निकारं भसामर्थ्याद्वाक्यादयं प्रत्ययः।तेस्यचाप्राति पदि
कत्वेन द्वितीयां नत्वासंभवात्तद्धितपनेन कर्ममात्रं निर्दिश्यते।कारिद्वतीति।द्वितीनाविशेषणाविशिष्ट
प्रधानपदार्थरूपवाक्यार्थस्वरूपे गोपस्थापितेनत्स्यवचनक्रियां कर्मत्वसंभवइति भावः।आह
वितिाउपसंख्यानमित्यनुवर्तते।आहेतिपदैकदेशाउच्चारणार्थेनेकारेणाहाविति निर्देशः।प्रभूत

पा:४ पा१

सि॰र॰सु
४०४
404

२

माहेति॥ क्रियाविशेषणात् द्वितीयां नादृष्टकर्तरि प्रत्ययः प्रष्टुं नावितिः॥ तिङं तानुकरणमेतत्तागच्छता वित्यप्येवं।
स्त्वानमिति॥ स्तुम्नातं भवनास्तुस्नानो भवानिति वा षष्ठी छत्रीत्यर्थः॥ गोस्तनल्यिक इति॥ तल्यशब्दो भाषी
वाची॥ अनुशातिके ति॥ यत्तु अनुशायन इति निर्द्देशाद्वाल्पघेवद्वद्धिरिति हरदत्तः॥ तन्न॥ सामान्यापेक्ष
त्वेमानाभावाच्छुयनेति प्रसंगाच्च॥ तेन दीव्यति॥ इह करणोत्तनीयेव समर्थविभक्तिः॥ तिङाक त्वेन तत्वे
न कर्त्तृपक्षं भवानामत्साहचर्याज्जितमित्यत्रापि सैवतेन देवदत्तेन जितमित्यत्र नातिव्याप्तिः॥ अङ्गु
गुल्या खनतीत्यत्र त्वनभिधानात्॥ अतिङ् घुपानसंख्याकालयोरविवक्षाकारकं तु विवक्षितमेवावे
परीत्यं त्वनाशंकंप॥ उपरोत्व न्याय्यकल्पनेनेत्यायाज्जयति जितमिति प्रपञ्चयादानाच्चा प्रथमपु
रुषनिर्द्देशोप्यविवक्षितः॥ तेनत्र देवीत्वद्दे विष्पति॥ देविष्यसि देविष्यामि देविष्यामो वा अत्राह्निका
इति सिद्धं॥ नन्वाख्यायते क्रियाप्रधानभूता॥ नेनेत्याख्यातं तिङंतं बाहुलकात्करणे क्तः॥ तथा चे ताहृग्सु राम
त्यन्या क्रियाप्रधानमाख्यातमिति यास्कोक्तमाचविय हे क्रियाप्राधान्यादृत्ता वपितहुवीरमिति चेत्॥ सत्व ४०४

प्रधानानिनामानीतितन्नुन्नरखचे नेनस्वभावाच्च हन्तौ विशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासाभ्युपगमात्तासं
स्हनंयोगविभागउत्तरार्थः।बाडुकेति।सौत्रःषकारः।साहितिको नेत्संज्ञइतिनङीषृश्त्राकर्षादित्यादि
षित्यरिगणानपरवक्ष्यमाणा वार्त्तिके ऽस्याभावात्।निकषोपलइति।स्वर्णपरीक्षार्थः पाषाणइत्यर्थः।पा
ठांतरमिति।।एतच्च कषखषे दंडके धातुहन्तोस्पष्टं।येनेति।पर्यंगनोहलश्चेतिकरणेघञ्।पादः पश्चेति।
गणसूत्रमिदं।यत्तु पद्यत्न्यतदर्थेइत्यत्रे केचरनाउपसंख्यानमितिवक्ष्यनेसोऽस्येवप्रपंचः।पादा
भ्यांचरतिपदिकः।नन्वद्वारादौष्वनशब्दःपठितस्तत्रकः प्रसंगस्तदादेरैचइत्याशंक्याह।नदादिवि
धौचेति।धातुष्कइति।चेतनादौधनुर्ह्डेतिपठ्यते।नत्वसंख्यानविग्रहीनार्थमितिभावः।क्रयविक्रयग्र
हणमिति।तेनआघाघ्रयणादितिभावः।आयुधात्।आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं।घञर्थेकविधानमिति
कः।उत्संगेनहरतीति।उपादत्तेनयतिवेत्यर्थः।भस्त्रादि।भस्त्राचर्मविकारः।येनलोहादिकंध्मायतेपे
नवाधान्यादिकंनीयते।इपामाष्ठुभ।सिभस्त्रिन्निति करणेवच।शीर्षभारशीर्षभारशब्दावत्रपठ्येते।

सि.श.वृ निपानाच्छिरसः शीर्षभावः सप्तमीसमासश्चात्तत्पुरुषे कृती वाक्ये तत्पुरुषे एकदेशे इति वीवधा
४०५ द्वेति वक्तव्यमिति न्यायसिद्धं वृत्तिकृत्तु सूत्रे तं प्रादिमप्रवान्। त्रेमर्षशसंख्यावाचीति शब्दः क
405 नेह गृह्यते। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् निर्जात्रयाणामिति लिंगाच्चांक्ष्य
नस्यस्थानं च्येणाप्रयोगवारपितंमित्यग्रहणं। नित्यमिति योगविभङ्ग्यति इन्नाथीविवक्षा
यामपि स्यात् त्वं वाप्यते। तेन लौकिके विग्रहे निन्नादिरेव प्रयुज्यते न छंक्रैरिति व्याचष्टे।
कृत्यानि इत्यमिति। भावप्रत्ययान्तादिति इत्थं च मयूरन कर्तव्यः। भावप्रत्ययान्तादिमप् ततः
त्रैः। भावे त्वाघञ्च वर्तनेक्तान्तादिमवेव निर्दिशेद्धेन तु केवलत्वं तः साधुरिति नियमार्थमिदं न
च विपरीतनियमः शंक्यः। योगविभागस्य नैष्फल्यात्। तेनो नित्या एतेवान्यत्रापि कं तस्य साधु
ता वा यितैश्चयमित्येतिङ्प्रणादानेश्च्यस्याद्रुदीचांमाङ इति न्का प्रत्ययेगतिसमासे म राम
यते रिदन्यत्तरस्यामिति त्वित्तु कानतस्तीयान्तान्न प्रत्ययः किंतु प्रथमान्तादेवेत्याकृशङ्कि ४०५

इति नव्या:२ त्यं४
म:३ मे२

पाविघ्नोघरोति। ततोन्यत्रापि दृश्यत इति वचनं। ततो द्वितीया। विधायकमित्युक्तं। अनीपमिति
। प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः। ध्यन्तरुपसर्गेभ्यो पईदिती।
त्वं। अन्वीपिक इति। अनुगता आपोऽस्मिन्निति विग्रहः। ऊदनोर्द्देश इत्यत्र संतु नाप्रदेशत्वात्। प्रतीपादिष्व
वपवार्थाप्रतीतेः रूढिशब्दा एते। प्रतिकूलानुकूलपर्यायाही मे। परिमुखमिति। अपपरी वर्जने इति परेः
कर्मप्रवचनीयत्वे पंचम्यपाङि·तिपंचम्याम् अपपरिबहिरित्यव्ययीभावे ततष्टच्। स्वामिनो मुखं वर्जयि
त्वा यः सेवकोऽक्षिसपारिमुखिकः। सर्वतोभावार्थकस्य तु प्रादिसमासे परितो यतः स्वामिनो मुखं ततो यो व
र्त्तते सोर्थः। पारि[illegible]मुखिको प्येवं। द्विगुराचार्य इति। अस्य निघत्वं तु वदुरध्युद्देश्य कदानकर्मत्वात्। द्विगु
रामिति। भाक्तमेतत्। वार्द्धुषिक इति। भक्त्या वृध्यर्थं वृद्धिं सा प्रयच्छतीति विग्रहः। कथं तर्हि वृद्ध्या जीवन्ध्य
वार्द्धुषिरित्यमरः। नक्षत्रेस्यान्न वा वार्द्धुषी। वार्द्धुष्यं लव राक्रिया। वार्द्धुषिः समर्कंपनेन्यादौ। असाधुरे
वायं। तथाच हरदत्तः स्वच्छंदवाचः कवय इति। गर्ह्यं किं द्विगुणां वृद्धिं वा प्रयच्छत्यधमर्णाः कुसीदानिपा

सि. र. स्तु
४०६
406

न्यत इति। सोऽत्र इति तु नोक्तं। लोके ऽसाधुत्वापत्तेः। तदेव दर्शयति। दशैकादशानिति। तं कुसीदस्यापति
त स्यैकशब्दयदान्नेयुच्छः। शब्दं करोतीति। इह प्रकृत्यादिविभागः पूर्ववत्। कण्ठ्याने करोतीति वर्तते। शब्दशक्ति
स्वाभाव्यात्। तेनेह न। शब्दं करोति खरः। दार्दुरिकि [redacted] इति। कुलालः। मृत्पात्रविशेषो दर्दुरः। अनुकर
णशब्दत्येके। दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरा चण्डिकायां च ग्रामजाले तु दर्दुरमिति वि
श्वः। मात्स्यिक इति। मत्स्यपर्यायमिति नियमात् स्पर्धेति तिष्ठे नियलोयो नाय देवत। रायपदं न मित्तुक्तोऽत्र व
द्भ्यश्चूर्वेति व्याप्ति। धर्मं चरति। इह हा सेवापां च रतिर्वर्तते। यस्तु भक्त्या ऽसकृद्धर्ममनुतिष्ठति स एव मुख्य
तो धार्मिक इति। अधर्माच्चेति। ग्रहणावत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधादस्यारम्भ
ः। आधर्मिक इति। इह नञ् विरोधवाची। न धार्मिक इति विग्रहे तु धार्मिक इति स्यात्। समवायान्। सम
हार्थकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्। समवैतीत्यर्थे। अत्र प्रविश्य एकदेशीभवने समवपूर्वस्य गो ऽर्थः। त राम
त्र प्रकारीभूतप्रवेशं प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वं। विशेष्यमनुरुध्य तु बहुधा लोकाः संप्रमीप्रयुञ्जते। ४०६

कुरुक्षेत्रे समवेता इति। सैन्यः सैनिक इति। द्वितीयान्तात् ठक्। पक्षे तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिका-
श्च त इत्यमरः। आयुधं तत्र। अधिकरणप्रकारकशाब्दबोधे ठक्कारविधाने न नाद्यग्विग्रहायोगात्।
फलितार्थपरतया वा कथंचिन्नेयं। संज्ञायां ललाटाल्ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यती
त्यर्थे ठक् स्यात्। लालाटिक इति। दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति। न तु कार्यकर्त्तेत्यर्थः। लालाटिकः
भौ५ प्रभोर्ललदर्शी कार्याक्षमश्च यः इत्यमरः। कौक्कुटिक इति। परिव्राट् क्षिप्रपादप्रक्षेपपर्यायप्रदेशपर्यन्तमेव चक्षुः
संप्रेक्ष्य गच्छतीत्यर्थः। ॥ ॥ लोपश्चेति। लुङ्लन्न विहितः। उपधा रेफस्य प्रसंगात्। मार्दङ्गिक इति। मृदंगक
र्मिकवादने प्रकृतेर्लक्षणा। मुख्यार्थकात्त्वनभिधानात्। धानुष्क इति। उसुस्तुक्तान्तादिति ठस्य का
देशः। इगाः षड् इति। षः। परश्वधात् चाठञ्। द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः। अस्ति नास्तीति एतौ
तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातौ। अस्ति वा अस्ति नास्तीति तिङन्तानामसीति निपातनात्। न समुदायाच्च वचनाच्च प्रत्य-
यः। दिष्टमिति। दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः। कालो दिष्टोप्यनेहापीति कोशात् दिष्टशब्दः पुन्नपुंसकः। पार

क

सि॰र॰स्त ४०७ क्तः। यत्तु प्रमाणागान्तुगामतिदृष्टिष्टासास्यास्मीति देष्टिकइति प्राचोक्तं। तच्चिंत्यं। उक्तकोषाविरोधाद्दिष्टशब्द
स्यस्त्रीत्वे स्यात्रे ऽस्तिनार्थपरत्वे च प्रमाणाभावात्। न चास्मिन्नर्थे प्रत्ययो विधीयते। नाप्याप्ति कइत्यत्रेवा
407 स्पर्थः प्रकृत्यर्थे नयाभासत इति न भ्रमादयः। वस्तुतस्तु अर्शआद्यजंता। द्दापि दिष्टाशब्दोपि साधुरेवाऽ
न्यथा दिष्टं मतिरिति सामानाधिकरण्यं भवतालक्षणायोपपादनीयं सूत्रे पिटाबंतेन समाहारद्वंद्वइ
तिदिक्का। हितंभक्षाः। इह सामर्थ्याच्चतुर्थी समर्थविभक्ति। उत्तरसूत्रादस्मे इत्यपकर्षणाद्वा। प्रकृतेष्वत
दीपभक्षणेल्लक्षणोत्याशयेनाह। अपूपभक्षणामिति। आणाय्यवानमासिका आणाय्यविलेपीतरला चसेत्यम
४२ रः इकोञ्चा रणार्थः टोडीवथुः। आवसथात्। आवसंत्यस्मिन्नित्यावसथः। उपसर्गेवसेरित्यथप्रत्ययः।
कुसीदसत्रादिति। कुसीदस्हत्रौपात्तभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः। इह येषां षकारः सांहितिक इति संभाव्यते
नेषामेवगणानेष्वनादेः षोऽस्नार्षइति भ्रमः स्यादतो वार्त्तिककृत्सर्वानेव पर्यगणयत्। ।इतिवैयाकरण राम
करणासिद्धांतरत्नाकरे ठकोधिकारः॥ ॥अथ प्राग्घितीयानाह। तद्वहतीति। युग्यमिति। युगं रथ्यांगं। तत्क ४०७

मं कवहनाश्रयेयत । नन्नु युग्यं च पत्रं इति वाहने वाच्ये युजेः क्यपि युग्यम् इति निपातनादिह सूत्रे नार्थो

युगाघद्विधिना । मैवं । अयुग्यमित्यत्र ययतोश्चा निपदं तस्यांतोदात्तत्वापत्तेरावश्यकत्वात् । नञः परं य

पदं तमंतोदात्तं स्यादिति हि तदर्थः । प्रासंग इति । प्रासज्यत इति प्रासंगः कर्मणि घञ् चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुः । प्रसं

गादागतः । प्रासंगस्तं वहतीत्यत्र तु न । अनभिधानात् । अत्र धुरो ठक्केत्सु चितं । भस्येति रेफवांतस्य धा

तोरित्यर्थः । तेन प्रतिदीव्नेत्यत्र न निषेधः । धुर्य इति । धुर्वी हिंसार्थः । आजभासधुर्वीति क्विप् । धुर्वतीति धूः । रा

ल्लोप इति वलोपः । वः सर्वा सर्वा चासौ धूश्चेति विग्रहः ऋक्पूः इत्यकारः समासांतः इत्याह । सर्वधुरामिति ।

। सूत्रे तु शब्दस्वरूपायेत्यायाङ्गीवनामाश्रित्य सर्वधुरादित्युक्तं । ख इति योगविभागादुत्तरधुरीणो द्वि

धुरीणा इत्यपि सिद्धं । एकधुरा तां चेन खोऽनुकृष्यते । तत्सामर्थ्यात् लुक् कृपाद्धिक इत्याशयेनाह । एकधुरीणा

इति । एकधुर इति । लुक्कृत इति लुकीति सवर्णदीर्घप्रश्लेषः । यास्कादिभ्यो लुक्तौ । जनीति । जायतेऽस्यां गर्भ इति ज

नि घसिभ्यामिण् । जनिवध्योरिति वृद्धिर्न । कृदिकारादक्तिन इति ङीषि जनी पतिः । यादि जामातुः समीपं जा

संज्ञापा[illegible]म् । यत्प्रत्ययान्तस्य वहतु वधन्नानन्तस्य निपातनमिदं बोध्यम् । २

सि॰र॰ स्व ४०८ 408

यांप्राप्ययतिसेत्यर्थः।वध्वायानवाहेष्वपिपातेतिजन्यानवदत्कुमारीतिकालिदासाः प्रभुनानापघाद्
ति।यद्यस्तदर्थंइतिपदभावः।अधनुषाकिं।दस्युंविध्यतिइहहिधनुषःकरणतासंभाव्यते।यदातुधनुषेति
प्रयुज्यतेतदासापेक्षत्वेनासामर्थ्यादेवनभवति।वश्यइति।वशानेवशः।इच्छावशाकांतो।वशिरणोय।
रुपसंख्यानमित्यणःमूलं।आवर्हीत्युपाधिकात्प्रथमांतान्मूलशब्दाद्धात्स्यात्।मूल्याइति।मूलतउ
त्पाटनेनैवसंग्राह्यानतुमध्यतोलवनेनेत्यर्थः।समपक्वम्सुकाश्तियावनाधेनुष्येति।अनेनोदात्तेनेयन
त्वतिन्स्वरितमितिस्वरितांतः।नौवयो।अष्टभ्योयथाक्रममष्टस्वर्थेषुयत्स्यात्संज्ञायां।आपादस
माप्तेःसंज्ञाधिकारात्।इहतार्यादियोगेयथापर्थंकरणेकर्तरिहेतौतुल्यार्थयोगेनचतृतीयाभ
वतीतिसेवात्रसमर्थविभक्तिर्बोध्या।मूलेनानाम्यतितिनायटादेस्त्पृत्यर्थेवणिग्भिर्विनियुक्तंद्र
व्यमूलंतत्ईत्तुकंतदतिरिक्तंलाभाख्यमात्मानंप्रतिशेषीकृतंद्रव्यमित्यर्थः।आङ्पूर्वस्यनमतेःशे राम
षीकरणामर्थः।ततःपोरदुपधादितियतिप्राप्तेऽस्मादेवनिपातनात्पक्षेतृ।लोकास्तुयावनाद्रव्येणावस्त्रा ४०८

दिकं विक्रीपनेतत्र समुदाये ऽल्पशब्दं प्रयुंजते तत्र लक्षणा बोध्या । सा च सांप्रतिकी निरूढा वा । आसी
तयेति । सीता हलायं नेन संमितं निम्नोन्नतादिरहितं कृतं समीकृतमित्यर्थः । तुल्यासंमितमिति । सं
मितं परिच्छिन्नं । रूढा एते संज्ञाधिकारात् । अत एव तुलाकरणक परिच्छेदे नाग्रहः । सदृशमात्रे प्रयोगा
त् । वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्राप्यनए व न यत् । निम्नो वयस्यः सवयाइत्यमरः । पथ्यमिति । वैधात्पथोऽ
नपेतमित्यर्थः । पथोऽनपेतमित्यत्र तु न संज्ञाधिकारात् । मार्गादनपेतमित्यर्थः । छंदसः । छदि संव
वरणे चुरादिः । इच्छायामपि वर्त्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । ततोऽभिनिसाता घदित्याह । छंदस्यमिति । द
हसंज्ञाधिकारात्त्रिष्टुबादिवाचकश्छंदःशब्दो न गृह्यते । तत्र निर्माणोऽस्त्यपाः करणात्वात्करणात्स्य नी
येह समर्थविभक्तिः । हृदयस्य । कृद्योग कर्मणि ति षष्ठी । अत्र लौकिके न तु तत्प्रकृतेर्वचनसामर्थ्यादेवात
त्कृद्योगाभावात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं । जनस्य जल्पइति । जल्पनं जल्पः । भावे घञ् । अकर्त्तरि षष्ठी
हलस्येति । कृषिरा कर्षः । कर्मणि षष्ठी । करणस्य कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्त्तर्येव वा । द्विहल्यः त्रिहल्यः ।

सि॰ स्त्र
४०९
409

...रथ्यसीताहलेभ्यश्चेति तदंतविधिः॥ तत्र साधु॥ इह साधुर्योग्यः प्रवीणो वा गृह्यते॥ नन्वयं कर्त्री॥ त
त्रतस्मै हितमिति सिद्धेः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ जनंजनं प्रति प्रतिजनं॥ यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभा
वः॥ प्रातिजनीनः॥ इदंयुग॥ संयुग॥ पाय॥ कुल॥ परस्यकुल॥ अमुष्यकुल॥ सर्वजन॥ विश्वजन॥ पंचजन॥ परस्या
मुष्येत्यत्र निपातनात्षष्ठ्या अलुक्॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ गुड॥ कुल्माष॥ सक्तु॥ अपूप॥ मांसौदन॥ इक्षु॥ वेणु॥ सं
ग्राम॥ प्रवास॥ निवास॥ वस्त्र॥ वसतिरिति वसेश्चत्यतिप्रत्ययः॥ स्वप्नपतिः स्वपतिरादेशः॥ सभाया यः॥ पाति
त्वमिति स्वरितमिति स्यात्॥ आकृतौ भर्वत्यकृष्यं इति यद्या॥ नचयतो ऽनावद्यत्वाद्यदादेः शं कूपः॥ यदुत्पत्ति
वेलायां यत्स्वक्षं पदं तत दाद्यदान्नं स्यादिति वेदभाष्ये व्याख्यानात्॥ नमः॥ शष्ष्याय च फेन्याय चेत्या
दौ स्वरव्यत्ययो बोध्यः॥ समानतीर्थे वासी॥ वसतीति वासी॥ निपातनाद् यद्यादेराकृतिगणात्वाद् णिनिः॥ एतेन सा
ध्वधिकारनिवृत्तिः सूचिता॥ सतीर्थ्यः॥ तीर्थे यः॥ समानस्य सभावः॥ तरंत्यनेनेति तीर्थमिह गुरुः॥ राम
तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु॥ योनौ जलावतारे चेति विश्वकोशात्॥ समानोदरे शयितः॥ ख्यि ४०९

त्यर्थिकः। जलाशयः कुशेशयमितिवदित्याह। शयिनः स्थिन इति। समानेउदर इति। पूर्वापरप्रथमचरमेति
न मुरूषः। नतोयतीति त्वराय वाद आकारस्योदात्तः। सोदर्यः। ओ चोदात्त इति निरुक्तं। तत्र विभाषोदर इ
ति सभावः। नीर्थियइत्यतो यइति वर्तते सा च विषयसप्तमी। सोदरादिति लिंगात्। इत्थं च सोदरशब्दाद्यप्र
त्ययः। कथं तर्हि अयं यानं ननु गच्छतं सोदरोपि चिविमुंचतीति मुरारिरिति चेदुच्यते। यत्र भ्राता सहोदर इतिवत्सह १४
शब्देन बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सहस्य पाक्षिके सभावे भविष्यति। सहशब्दस्य समानपर्यायस्यापि स
त्वात्। यत्तु प्राचा अग्रा घत्। घच्छौ चेत्युपन्यस्य अग्रे भवोऽग्र्यः। अग्रियः। अग्रीयइतीरूपत्रयमुक्तं तन्
न। अस्य त्र्यस्यापि छंदोधिकारस्थत्वात्। भवे छंदसीत्यस्यापादसमाप्तेरधिकार इति हरिदत्तोक्तेः। लोके
तु भवार्थे ग्रिमइत्येव। एतेन प्राप्याग्र्याग्रीयमग्रियमित्यमरोपि निरस्तः। यदपि क्षीरस्वामिनाप्राग्र्या
ग्र्याग्रीयमिति पठित्वा प्राग्रे भवः प्राग्र्यः। अग्राद्घ इति सूत्रमलेखि तन्न दपि नासमासप्रत्ययेति नद्धं त
द्विधिप्रतिषेधात्। नस्मात्स्मृति विरुद्धः कोशोयममरामर इति सिद्धं॥ ॥इति वैयाकरणसिद्धांतरत्नाक

सि॰ र॰ स्तु

४१०

410

रेष्वाध्यिनीयाः॥ ॥समासाश्वात्तु र्थिर्कः॥ ॥अथ पीचमिकाः॥प्राक्क्रीतात्॥क्रीतार्थात्प्रांश्चोपेऽ
र्थास्तेषु च्छोभवतीत्यर्थः ए वेहा वधिराश्रीयते न प्रत्ययो नापि प्रकृतिः॥ दं त्यकं व्यभित्यत्रयनः इव
क्तु स्याध्यायने रखवधिस जातीयस्यैवावधिमनोग्रहराामिति न्यायबाधाश्चाश्रतः ए वघोषा द्वाश्च
वेश्मफ केदेशा नेहसोः प्रतीतिरनुभवसिद्धा॥अर्थत्वे वधौ सति समानेर्थे चरितार्थश्छो विशेषविहिते ८३
नयतावाध्यतेन चविभाषाहविरपूपेत्यत्रविभाषाग्रहणेनप द्यांतरेपियवादिविषयेछो ने निद्रा
य्यत इति वाच्यं॥ज्ञापकाश्रयणेगौरवात् यत्तुज्ञापकाश्रयणेऽवधिरेव मास्तुछः इत्येवास्तित्यैवनवे॰
रूक्तमात्तवित्यांश्रायं चमससमाश्वेरधिकारायत्नेः॥ गवाघं न गौरास्वत्राणाहानोभीतानाभिशब्देन
भादेशायते चप्राप्नोतीत्यर्थः॥नभ्योहृदितिरथांगस्थ द्रनाभिः॥तत्रप्रविष्टःकाष्ठविशेषो द्रव्यः॥ सहितदेवु
शुगात्वान्नाभयेहितः॥अंजनं तैलाभ्यंगः॥ तत्र स्नेहनत्वान्नाभयेहितम्॥शारीरावयववाचीनाभिस्तुनेह राम
गृह्यते परिरणाबाधादित्याहारच्यैति॥नस्यनाभ्यामित्येवेनिमावः॥ न्यमिति॥अत्र नव्याः॥ चकारस्या ४१०

उक्तसमुच्चयार्थत्वान्नस्वादिष्विति टिलोपो नापि चेति प्रकृतिभावस्तु उर्म्भिः संप्रसारणादौ रूनेऽनू
पाभावात् दीर्घपक्षे तु तद्विधिसामर्थ्यादिलोपो मानामभूदित्याशङ्क्य। तन्न॥ वार्णी परिभाषया सर्वरूपान्या
गेव प्रकृतिभावस्य प्रवृत्तकरत्वात् सत्यपि तस्मिन्नेकदेशविकृतन्यायेनानन्यत्वान्नपायाच्चानवाल्लोपोऽनइ
त्यल्लोपस्याविकारत्वान्नव्योक्तिः साधुः लोपागमविकारज्ञो हीति पस्पशाभाष्यादिति वाच्यं। प्रकृतिभा
त्वो ८५ वस्य लोपद्वयापवादत्वं यथा राजन्य इत्यत्राप्यल्लोपापत्तेः। यद् पि दीर्घपक्षे त्वित्यादि तदपि न उक्त
रीत्या प्रकृतिभावेनैवेष्टसिद्धेः। चकारस्येत्यपि चिंत्यं। वर्णात्कार इति वार्त्तिकविरोधात्। उच्चैस्तरां वाव
षट्कार इति ज्ञापकलभ्यस्य कचित्क इति स्वीयपरिद्धांतविरोधाच्च। वस्तुतस्तु संघातान्नकारप्रत्ययः। स्व
धाकार इत्यादौ पञ्चम्या नोदात्तत्वदर्शनात्। किंतु घञन्तेन षष्ठीतत्पुरुषः। इत्थं चैव वकारश्च कार इत्या
दयो नोदात्ताः। कर्षात्वत इति कारशाहृस्या नोदात्तत्वे न कुत्तरपदप्रकृतिस्वरे सत्यपि दोषाभावात्। ए
तेन सर्वे च काराः प्रत्याख्याता इति भाष्यं ज्ञापकं वर्णायं नो निरस्ताः। मनोरमायामेवमित्यास्तां तावत्।

सि॰र॰स्रु विभाषाहविरा॥ हविर्विशेषाणामत्र ग्रहणं न स्वरूपस्य गवादिषु तस्य पाठात्॥ अपूपं ज्ञानविरोधन्या
४११ येन गवादिष्वेव स्वरूपमित्यस्याबाधनात्॥ अपूपा तंडुल पृथुक अभ्युष मुसल इत्याद्यपूपक्रमप्यययत्नो॥ अन्न
विकारेभ्यश्चेति॥ अदनीयविशेषवाचिभ्यो यद्वास्यादित्यर्थः॥ ओदन्याः ओदनीयाः॥ अपूपादीनां
४११ केषांचित्पाठस्य पृष्ठार्थः॥ हविरपूपादिभ्यो विभाषा यत् गवादिभ्यो यत्पन्नं विप्रतिषेधेन॥ सक्तव्याः धा
नाः चरव्याः तंडुला इति चरुः शब्दो हविर्विशेषे सक्तुः इति वृत्तिः॥ नाभ्यमिति॥ गवादिय तास नियोगशिष्टोन
भादेशो रथनाभावेवेति नियमान्नाः खलयवादि पापहितं वृषधा आत्मन्विश्वजनेतिवन्नान्तानु ब्रा
रसाद दंतो हषशब्दः एवं गद्यनो ब्रह्मन्तायमिति॥ ब्राह्मणवाची ब्रह्मन्नत्र गृह्यते ब्राह्मण ग्राहवन्न ब्राह्मणाभ्यां पु
नः प्राप्तिरेव नास्ति॥ छोप्यनभिधानान्नेत्याकरे स्थितं रथ्यमिति॥ रथायहिता गवादिषु पाठे गी कृते
ऽर्थान्तरेऽपि स्यात्॥ अजावि॥ अजशब्दो दंतोष्ठ्यन्नेन टाबनः॥ द्वे द्वे इति नाधिकत्वात् परत्वाद जाघदंत राम
मि त्यजशब्दस्य पूर्वं निपातनदर्शनात्॥ लिंगविशिष्टपरिभाषया टाबंतादपि प्रत्ययनात् सिला द्विघ्नित पुंव ४११

ज्ञावः॥ कर्मधारयादिति॥ समासांतरापेक्षया॥ निषादस्थपत्यधिकरणान्यायेन तत्र लाघवादि
ति भावः॥ पंचजनेनेति॥ रथकारपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनाः॥ दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः॥ इत
आरभ्य वार्त्तिकत्रयं पंचकर्मधारयप एव प्रवर्त्तते॥ सर्वजनेनेति॥ पूर्वकालैकेति तत्पुरुषः॥ सर्वजनीन इति
॥ प्रतिजनादिषु सार्वजनीन वैश्वजनीन शब्दौ साधुत्वार्थं खञ् नतो साधुरूह नोहि नार्थेत्युक्ते ख एव नत्
खञ्॥ मातृभोगीणाः इति॥ मातुर्भोगः शरीरं तस्मै हितः॥ भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणाका
यपोरिति कोशे बञ्जहेरिति प्रयोगप्राचुर्याभिप्रायेणेश शक्तिस्तु शरीरमात्र इत्याकरः॥ मातृसुखाय हित
इति वा॥ निमित्तमित्यदस्य निमित्तवतः पदान्तरेणासमानपदत्वानयायामात्वम॥ मातृपितृश
ब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्छ एव॥ मात्रीयः पित्रीयः॥ राजाचार्यशब्दाभ्यां तु बोनत्व नभिधानात्॥ किं तु वाक्य
मेव॥ राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति प्राञ्चः॥ मारणावनमिति॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनावौत्सर्गिकः स्मृ
तः॥ नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः॥ अपत्याधिकारस्थ वार्त्तिकं त्वेतन्न निर्देश सिद्धा न दर्शिवि

सि॰ र॰ त
४१२
412

त्वनेः। इह तादर्थ्यस्य गम्यमानत्वान्नस्मैइत्यनुक्त्वा वाचनुर्थ्यै वसमर्थविभक्तिरित्याह। चतुर्थ्यन्तादि
ति। छादिषेयाणीति। छादनच्छदिः। चर्मविकारोयदा छदिस्तर्हि चर्मणोञित्यणः प्राप्तो निपरत्वात्तद्
र्वविप्रतिषेधेन ढञेवेष्यते छादिषेयं चर्मेति। ननु चायं पूर्वविप्रतिषेधं ञ्चेति। अत्र
कैयटः। छदिरूपानहोः प्रतिपदं प्रत्ययविधानादयुक्तो विप्रतिषेधः। तथा चोक्तं परानित्यान्तरंगप्रतिप
दविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसंगे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति चिंत्यमेतन
दित्याह। तन्वाक्तु निरवकाशत्वेसत्येव प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वं नान्यथा। अत एव मुनिवचनात्
तेन तपरत्वात्तु मिसनित्वं पितयाकानीत्येव युक्तं ननु स्वापीति दीर्घयुक्तमित्याशंक्याह। उपधेरिति। कर्मति।
किमत्य पः। चर्मणः। नेदं पंचम्यंतं तत्थास्मति चर्मशब्दात्त्वमोर्थोयं प्रकृतो प्रत्ययप्रसंगात्। चर्मणो
द्वीपीत्याहो। किंतु षष्ठ्यंतमेवेत्याह। चर्मणो यो पाविकृतिरिति। वा ध्रेङिति। दधिवपिम्यां रन्नित्वादाद्युदात्त
दात्तः। चर्मवाचकाद्वर्ध्रशब्दाद्विकारेणोङीषेव वध्रीति तु वध्रेरैणादिके ष्ट्रनि षित्वान्ङीषन्ध्रीवध्रीवरत्रा ४१२

स्यादित्यमरः। वध्रिकाः पक्षे पतिमार्ष्यंतदस्याः स्यादिति संभावने लिङ्। इष्टकानां बहुत्वेनैवं कल्प्यते प्राकार
आसां स्यादिति। देशः स्यन्नुरू डुत्वादिषु रोमन कल्प्यते प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति। अत्र प्रकृतिविकृतिभाव
नादर्थ्यं न विवक्षितं। अपितु योग्यतामात्रं। तेन पूर्वेणासिद्धिर्नाशंक्या। द्विस्तृहराः स्पष्टार्थाः। मनुष्यविधावि
वसद्भूदेवनिर्दिष्टुं शक्यत्वान्न प्रासादो देवदत्तस्येति। स्वस्वामिभावसंबंधे प्रासादीयो देवदत्तस्येत्येवं लोके
प्रयोगो नास्तीति भावः॥ ॥ ॥इति श्रीमद्रामकृष्णभट्टविरचिते सिद्धांतरत्नाकरे छयतोः प्र॥ऽवधिः
॥ ॥ ॥प्राग्वतेष्ठञ्॥ इह शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्यादिनापवादेन विच्छेदेऽपि ठञो निवृत्तिर्माभूदित्येवमर्थं प्राग्वते
रित्युक्तं। यत्तु सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञावित्यपवादेन विच्छेदेऽपि ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति
नव्याः। तन्न। तयोष्ठञपवादस्य ठकोऽपवादत्वात्। तेन पारायणतुरायणेत्यादौ ठञ् लभ्यते। न च त
थैव ठञ्ग्रहणमस्त्विति वाच्यं। भरतस्त्रैयेषां पुंस्पुंदासत्वेभ्यः क्रीतादिघर्थे ठञ् इष्टत्वेन प्रकृतस्त्रस्याव
श्यकत्वात्। तेन गोपुच्छिकः। साप्तनिक इत्यादौ ठञ् सिद्धः। यत्तु प्राचा तेन क्रीतं। द्वितीयानात्क्रीतार्थं वक्ष्य

सि॰ स्तु स्यात्। सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः। अनुक्तमसंख्यात्वं अगोपुच्छेत्यादिपर्युदासेन ठकः प्राप्त्यभावात् ठ
४१३ ञादित्रयोदशप्रत्ययानधिकृत्य प्रकृतस्य तेन क्रीतमित्यस्य ठञ् अत्र परत्वेन व्याख्याने त्रीञ्जाभा
वाच्च। इहैव तस्य प्रयोविति नालक्ष्यते। तेनार्थेषु वठञ् यतेन प्रातिप्रत्ययं प्रातिप्रकृति वा। तेनायवा
413 ■दविषये ठञ्। अत्र च ममूर्पादजन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं लिंगम्। आर्हात्। तद
र्हमित्यजंतं नानुक्रियते किं तु तिङंतैकदेशः शब्दो व्याख्यानादित्याहरदत्तस्तदाह। अनर्हतीत्येतदि
ति॥ इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं न तु ह्यानेसंख्याग्रहणं वैयर्थ्यापात्। किंतु तद्विशेषएव तन्ने दश
वार्त्तिककृतोक्तः। ऊर्ध्वमानं विलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्याबाह्या तु स
र्वतः। द्रव्यांतरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्यो न पाषाणादिना तुलादावारोपितेन रजतादिप
रिच्छिद्यते। तेन द्रव्यारोपणाद् ऊर्ध्वमानं तद् उन्मानं। आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिमयेन राम
धान्यादि मीयते तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते। परितः सर्वतो भावे। आयामो दैर्घ्यं तद्येन मीयते दा ४१३

क्व
रूवस्त्रादीनां तन्त्रमाणां हस्तादि। तद्वायामपरिच्छेदकत्वे नोपचारादायामशब्देनोच्यते। तत्रैव चिन्निर्दि
गवस्थितस्य वस्तुनः। यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः। क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य यथा हास्तिनं जलं मरुद्दपसं
जलमिति। संख्यातन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्योऽपि भिन्नाः। तेषामपि परिच्छेदकत्वात्। द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्र
स्थाः। द्वौ हस्तावितिवत्। किं च मूर्तस्येव परिच्छेदकास्तन्मानादयः। संख्यात्वमूर्तस्यापि। द्वौ जीवेशाविति। उ
क्तं च हरिणा॥ दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते। क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति
अत्र तन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रासंगिकं बोध्यं। अत्र समासे। निष्काय णा। पाद। माषवाहाद्रोणा। षष्टि
इति सप्तनिष्कादयः। तत्र षष्टिद्रोणशब्दयोर्यथाक्रमं संख्यापरिमाणवाचित्वेन ठन्निप्राप्ते वचनं। अ
न्येषां तन्मानवाचितया ष्ट्वैराठ कि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं। एवं च सूत्रे परिमाणशब्देन संख्याभि
न्नं परिच्छेदकमात्रं गृह्यते॥ तेन सर्वेभ्यः पृष्ठन्नेर्यावयवादेः पंठक्। परिमाणांतु सर्वनाम्नइति भेदेन प्रदर्शनं तु प्र
माणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये स्यादित्युपयुज्यत इति हरदत्तः। तत्र। संख्याग्रहणा वैयर्थ्यस्यो

सि॰र॰स्त्र
४१४
414

पू २

कृत्वा त्रा इनः प्राणिनि। पांचामि केष्वेवेत्यर्थः। स्तुगव्यमिति। उभवादिभ्योपतापवाग्रण्यमिति। विभाषा
हविरैषे नियत्ता। एन स्वहन्ति मनुस्स्यन्योक्तं। न्यास स्कृत्तु अन विकारत्वादेव सिद्धेः ऽरपादीनां पृथक्पाठसा
मर्थ्यान्न दंतविधिर्नेत्याह। इतञ्च ध्वमिति। वार्त्तिकमेवेदम्। संख्यापूर्वपदानामित्युक्ते नेह। परम
पारयणां वर्त्तयति। द्विरूप्यमिति। नद्धितार्थे द्विगुः। नृप्रत्र कस्य चिनृद्धिनस्य लुगसी नि संख्यापूर्वपद
त्वेनम्भू पादनन्यनरस्यामित्यत्र षष्ठ्यो वात्रस्थ्य ई पूर्वं तिलुक्। द्विशौर्पिकमिति। नचायं ठञ्नृद्धिगो
र्निमित्तमिति लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्यनुत्तरपदवृद्धिः। तपरः किमिति। आकारस्य वृद्धिनिषेधफ
लाभावाद् तएव भविष्यतीति किं तपरत्वेनेति प्रश्नः। इतरस्तु तपरत्वे सत्याकारस्य वृद्धिनिषेधाभावा
द्वृद्धिं प्रति फलोपहितं निमित्तत्वमस्त्येवेति युवञ्चावृनिषेधः सिध्यतीत्याह। अर्द्धरवारीभार्य इतीति।
शनाद्या। उत्तरेणाप्राप्तस्य कनोपवादः। तत्राशानच्छति न प्रकृतेर्विशेषणाम संभवात्। किंतु प्रत्ययार्थ राम
विशेषणं। तत्र प्रत्ययार्थस्य शतत्वं द्वेधा भवति। प्रकृत्यर्थातिरिक्त संख्येयां तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च ४१४

नितत्राद्यंयथाशतेनक्रीतंशत्यंशातिकंशाटकमिति।द्वितीयंयथाशतमध्यायाः गावोवापरिमाणा
मस्यग्रंथस्यगोसंघस्यवाशतकोग्रंथः गोसंघोवा।अत्रच केवलंप्रत्ययोन्यत्रयेप्रकृतिप्रत्ययार्थयो
र्भेदविवक्षानचतत्वतोभेदोस्ति।प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपिशतत्वमस्त्येवायथाशतमित्यत्र।एकत्वे
विभक्तिवाच्येपिशतत्वंननिवर्ततेतत्राद्यस्यनिषेधव्याहतेयेवार्तिकमुदाहाशतप्रतिषेधेन्य
शतत्वेप्रतिषेधोनेतिवाच्यमिति।एतच्चान्याप्रसिद्धंवाचनिकमेववेतिपक्षद्वयंकैयटेव्यक्तम्।आ
विशालिकाशकृत्स्न्योरयंघइतिपाठादन्यत्रप्रतिषेधाभावोपधपितथापिनियतकालाहिस्मृतयोव्य
वस्थाहेतवइतिमुनित्रयमतेनैवेदानींसाध्वसाधुविभागइतिकैयटः।नदेतत्सर्वमभिप्रेत्याशतइत्य
स्याद्यार्थविषयकत्वाभावात्परिशेषाद्द्वितीयार्थविषयकत्वमेवेत्याहाशतकःसंघइति।अन्येतुशदंता
याइति।अन्येतुसहितानाशब्देनेतिशाकपार्थिववत्समासः।बहुकइतिपादिभाषिकसंख्यायाउदाहरणा
मित्याद्युक्तं।ऽल्पवयवस्यविंशतेःस्थानपर्युदासः अर्थवत्क्षिप्रशब्दस्यानत्रग्रहणात्।कतिकः।विंशतिकइ

सि॰ र॰ त्र त्यप्येवं। शतिं च प्रत्ययावयवा त्तिशब्दोऽनर्थक इति कन्न सिद्धिः। वनो रिच्चावनो र इति पंचमीकल्पितनिप्र
४२५ थमायाः षष्ठी प्रकल्पयतीत्याहावर्न्तुं तान्क न इति। इड्डागमो न त्वप्रत्ययः। आगमलिंगात् टित्करणादिति भा
415 वः। विंशतित्रिंशतानन्व सज्ञायां इत्विधानेपि सज्ञायां कन्न कथं स्यात् अतिशदं तायाइति निषेधादत
आह। योगविभाग इति। द्विदशब्दस्य विंशादेश स्तिप्रत्ययश्च निपात्यत इत्याशिन्त्येदं। त्रिशब्दस्य
वा योगविभाग इति भावः। विंशकः इति। ति विंशतेर्डितीति टिलोपः। त्रिंशक इति। टेरिति टिलोपः। अ
द्धिक इति। न च भागवदपेक्षत्वादर्द्धशब्दस्यासामर्थ्यं शंक्यं। कार्षापणस्यार्द्धं रूढत्वात्। अर्थवा भागि
नि प्रकरणादि नाज्ञाने सति नात्यसामर्थ्यं प्रसर्पात्। ठञोपवादः। परिमाणमाह कर्ष्यशब्दः। ठन्नठक्न
मिति। शतमानं परिमाणं न तु ठञ्प्राप्नः। विंशतिकशब्दः परिमाणस्य संज्ञार्थान्तरस्य वा। तत्राद्ये ठञ्प्राप्न
ः। द्वितीये ठक्प्राप्नः। वसनान्तु ठगेव प्राप्नः। सहस्रान्तु संख्यायाअतीति कन्प्राप्नः। अध्यर्द्धशूर्पं। अध्यार्द्धम रामं
र्द्धं यस्मिंस्तदध्यर्द्धं। अध्यर्द्धशूर्पं च द्विगुश्चेति समाहारे द्वंद्वः। सौत्रं पुंस्त्वं। अध्यर्द्धशूर्पं द्विगोश्चपरस्येति। इदं पं ४२५

चमंयंतत याव्याख्यानं काशिकानुरोधेन । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पी । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पि
कमित्यत्रापि लुक्प्रसंगान्नेदं युक्तं किंतु द्विगोरिति षष्ठी निमित्तत्वस्य षष्ठ्यर्थः । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्त
स्य लुग्भवतीति नोक्तदोषः । द्विशूर्प्यां क्रीतमिति विग्रहे तद्धित एव नोत्पद्यते ऽनभिधानादिति भा
ष्यं । पांचकलापिकमिति पांचलोहितिकमप्येवं पंच कलायाः परिमाणमस्य पंचलोहिन्यो युज्जाः परि
माणा [illegible] म [illegible] स्य [illegible] ति विग्रहे तद्धितार्थे द्विगुः । तदस्य परिमाणमिति ठञ् । भस्याढे इति पुंवद्भावेन लो
हिनीशब्दस्य ककारनकारयोर्निवृत्तिः । परिमाणा [illegible] विग्रहे तद्धितार्थे [illegible]
[illegible] विशेषस्येदं ठञ् तद्धयमपि संज्ञा । असंज्ञायेहणां प्रत्ययानां विशेषणानां न चे
त्प्रत्ययान्तं संज्ञेति छभयत्र ठञो लुक् नेति सूत्र वहृदाशपद इति वृत्तिकृतो व्याचक्षते । भाष्यवार्तिकयो
स्तु संनिधानाद्द्विगुविशेषणमेवांगीकृत्य कृततद्धितलुकावेव पंचकलाप पंचलोहितशब्दो स
ज्ञेइति ठञो लुग्भिष्ट एवेत्यसंज्ञायहणां प्रत्याख्यातं । अध्यर्धयहणमप्येवं । बहुगणेति सूत्रेण संख्यास

सि॰कौ॰त॰ ४२६ ख्यासंज्ञाविधानात्तान्यथाचवार्त्तिकम्।अध्यर्द्धग्रहणंचसमासकन्विध्यर्थं लुकिचाग्रहणमिति। लो
किप्रिग्रहणयतो एकोऽध्यर्द्धेद्वाविति।अत एवाध्यर्द्धकंसमितितद्धितार्थेद्विगुरध्यर्द्धकमितिकन्प्रत्ययप्र
416 सिद्धः।तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणंनकर्त्तव्यमितिभाष्यकैयटादौस्थितम्।नन्वेवमस्तुसंख्याकार्यंकिंचिदस्यने
तिज्ञापनार्थमिहाध्यर्द्धग्रहणं।तेनाध्यर्द्धकरोतीत्यत्रनकृत्वसुच्।कृत्वसुचूइत्यादि॥विभाषाकार्षापणा॥
अध्यर्द्धसहस्रमिति।शतमानादिसूत्रेणाणातस्यलुक्।तनदभावेसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यचेत्युत्तरप
दवृद्धिः।द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्।अध्यर्द्धग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्तमानमपिनेहसंबध्यतेव्याख्यानात्।द्विगोरि
तितुसंबध्यतएवषष्ठीसमासव्यावृत्तये।त्रिनैष्किकमिति॥प्राग्वतेष्ठञ्परिमाणांतस्येत्युत्त
रपदवृद्धिः।प[illegible]मतांतरेठगिति।नन्वात्।तत्रापिसमासेनिष्कादिभ्यइतिसमासेठकोनिषेधेनमतां
तरस्याप्रसिद्धेः।विंशतिकात्।शतमानेत्यणोऽप्राप्तेतस्यचलुकिप्राप्तेखोऽनेनविधीयते।खार्या।तद राम
स्यपरिमाणमितिठञ्प्राप्तेतस्यचलुकिईकन्विधीयते।काकिण्याश्चोपसंख्यानं।अध्यर्द्धकाकिणीक ४२६

तु३

मा केवलायाश्चेति वक्तव्यं। काकिणीक मापणापादा इह पणमाषाभ्यां साहचर्यात्पादशब्दोपि परिमाणवा
च्येव गृह्यते पादस्य पदाज्यातीत्यादौ तु आज्यातिशब्दैर्गतिवचनैः साहचर्यात्प्राण्यंगवाच्येव पादशब्दो
गृह्यते। यद्यप्यत्र तदर्थ इत्यत्रापि स एवानुवर्तत इत्याशयेनाह। प्राण्यंगस्यैवेति। पद्भ्वेठ त्रिनि। शाणा स्या
न्मानन्वेष्याही द्वित्यत्र परिच्छेदकमात्रमेव परिमाणमिति मतेनेदं। मुख्यमते तु ठगेवेति बोध्यं। शा
णाद्वेति सूत्रेण तावच्चेति वाच्यमिति वार्तिकं। पणपादेति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं। अध्यर्द्धशत्यं। अध्यर्द्धश
तं। त्रैशान्यं। त्रिशाणं। यद्यभावे कनोलुक्। शतमानविंशत्यनाविति न भवति। तत्रासमास इत्यनुवर्तनात्
। द्वित्रिपूर्वादणच्चेति वार्तिकमिदं। अत एव सूत्रेषु स्यानार्षः पाठ इति कैयटः। शाणादित्येवेति। पद्यपि
शतशाणाभ्यामिति वक्तव्यमिति वार्तिकं। तथापि शाणशब्द एवानुवर्तते भाष्ये न धैवोदाहृतत्वा
त्। तेन क्रीतं। कस्मात्तृतीयान्तात्। पणा कर्मणि वाच्ये ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः यथायथं स्युः। कर
णेति। किं। देवदत्तेन क्रीतं सनोखेण क्रीतं। कर्तृहेतुतृतीयान्तान्माभूत्। पाणिना क्रीतमित्यत्र स्यादिति

स्वार्थेपि जेनार्थी तत्प्रत्ययान्तत्वेपि प्रातिपदिकत्वविरहात् प्राप्ते ह्रस्वे इत्वमनेन विधीयते। तेन तद्धिताभावे लुगभावेपि गोस्त्रियोरिति सिध्यति। इह तद्धित लुकीति नानुवर्तते किन्तूपसर्जनस्ये
त्यत इति सूत्र्यापि विवेरूप्यपरिहाराय स्त्रीप्रत्ययस्य विशेषणं न तु तदन्तस्य। लुक् तद्धित लुकीति मध्यमसूत्रे लुग्भाजः स्त्रीप्रत्ययस्यैवोपसर्जनग्रहणं विशेषणम्। मितिसिद्धान्ता
दिति महाभाष्यमहाराजस्थ निर्मित रत्नाकरेनारायणी येप्येवम्। तच्चिन्त्यम्। एतत्सूत्रस्य भाष्यस्वरसविरोधात्। गोस्त्रियोरितिसूत्र भाष्यविरोधाच्च। अन्ये तु गोरायाइत्येव

सि॰ रू॰ सू॰ ४१७

चेन्नाम्नत्यइव्यसमर्पकाउत्पन्नकरणान्नीयाया एवसमर्थीविभक्तित्वात्। देवदत्तेनेत्यादा
वनभिधानान्नेति भाष्यात्। एतद्धितद्धिताइति महासंज्ञाकरणाल्लब्धा तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिताः स्य
न्त्वर्थत्वात्संज्ञायां। पुत्रात्ताक थं पुत्रीयः क्रतुरिति न हि क्रतुः संयोगत्वात्तो वा। अत्र हरदत्तः संयुज्य
ते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या येन यागादिकरणेन पुरुषाः फलेन संयुज्यंते स यागादिरपि संयोगः नकेव
लसंबंध एवेत्याह। तस्मै हितमित्यर्थे वाऽऽस्तोऽस्तु तस्य प्रत्ययः तत्र विदितः। योगविभागोपथ्यासं स्वानि
हन्यर्थेउत्तरार्थश्च। तस्य वापः। देवदत्तस्य वापइत्यत्र कर्तृषष्ठ्यन्तात् नात्र अनभिधानात्। तस्मा
त्कर्मषष्ठ्यन्तादेवप्रत्ययः। तदस्मिन्नान्नं प्राये संज्ञायां इति चकृपशुखप्रत्ययः चतु॥ ह्रुक्कुयहणं व्यर्थं तस्यापि विशेषत्वात्। अत्र द्विकइति अत्र
ढीचेति वक्तव्यमिति ठिठि निडीषाप्राप्तौ विध्यते। व्याख्यान्तरमिति। अस्मिन्पक्षे भारमनार्थं वा
चित्वेन वंशादयो भारशब्देनोच्यते प्रत्येकं संबंधाभिप्रायेणासूत्रे एकवचनं। वस्तद्व्यावह्लो मू
ल्यासंभवत्पवाच्च आधेयप्रमाणस्याधारप्रमाणाधिकं यत्तदुपसर्जनं धारणासंभवतेर्वाच्यानै

किन्निविडे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः सिद्धस्तथापि लाघवाभावात्प्रक्रियालाघवार्थं इति विद्येव न्याय्यः। किंच गोराणीमात्रमिदं गोरणिः। इ
हेति गि चिहिमात्र लोलुः क्वावश्यकः। ह्रस्वापाचेः। यत्तु कैयटेन गोस्त्रियोरित्यस्य उपसर्जनं यः स्त्रीप्रत्ययात्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वइत्य
र्थमाश्रित्य गोरितीरित्यस्य तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्प्रातिपदिकत्वात् ह्रस्वविधिर्न्यु लुक्यत्र मन्तव्यं यदागोराणीशब्दः परिमेयेऽस्ति तदास्या

३ इ॰ को॰ राणी। गोराणीशब्दः परिमाणवाची। अष्टाढकोभवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते। सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पो गोराणी। उदाहृतइति स्म ते। पञ्चगोराणिरिति। यघपि गोराण्यानेत्युक्तेपि लु

सूत्रमस्तु। लुक्षाप्यनादौ हस्वो नेन विधीयते। तेनोत्तलन्वयकिद्रूविद्र्हणं योगविभागेनान्यत्र विधयमाते न पञ्च सखिरिति सिद्धमित्याहुः ३

राम ४१७

नसकर्मकत्वात्तदित्यनुवृत्त्याद्वितीयासमर्थविभक्तिर्नानुपपन्नेत्याशयेनाह। स्वास्मिन्नित्यादि। प्रस्थ
परिच्छिन्ने धान्ये प्रस्थशब्दो लक्षणया वर्त्तते। प्रस्थपरिमितं धान्यं कटाहो धत्त इति पाचनादासूत्रे व्यवहरता निष
ष्ठप्रादिमभिप्रेत्याह। उपसंहरतीति। ननु पचतीति। वार्त्तिके पचतिग्रहणं सम्भवत्यवहरत्योर्निवृत्तये। द्रोणाप
रिमितेन तण्डुलादौ द्रोणशब्दो भाक्तः। आढकाचिता। आढकादीनां परिमाणवाचित पाठकोऽप्याप्तिरि
त्याशयेनाह। पश्चेठञितिः। कुलिजात्। इह भाष्ये लुक्खग्रहणं प्रत्याख्यातं। तथा हि कुलिजाच्चेत्यव
स्त्रमस्तु। तत्र द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते। खोऽन्यतरस्यामिति च। तत्र ष्ठन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञात्तस्याध्य
र्द्धेति लुक्। एवं रूपत्रयं सिद्धं। ठञः पक्षे लुगभावे द्वैकुलिजिकी इति च वर्थरूपं नेष्यत इति। तदस्य। अत्र
परिमाणं न सर्वतो मानमेव गृह्यते। किन्तु परिच्छेदकमात्रं व्याख्यानात्। तत्र संख्या [illegible] पाः परि
तारो न विशेषणात्। तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यादि समुदितमेकमेव सूत्रं। तत्र [illegible]
[illegible] त्रयोगविभागस्तु भाष्ये ध्वनितः कैयटेन स्पष्टीकृतः। तेन वर्षशतं प

सि॰ कौ॰ ख
४१८
418

रिमाणमस्य वार्षशतिकः। द्वार्षशतिक इति सिध्यति। अन्यथा संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदं
तान्न स्यात्। संख्यापूर्वं यदा नामैव प्रागवनेस्तदन्तविधिरिष्यत इत्युक्तत्वात्। तदन्ताश्रयेणास्य सं
ख्याभिन्नं परिमाणवाचकमुदाहरन्ति। प्रस्थमिति। यत्तु षाष्टिकं जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिक इ
ती हरदत्तेन मनोरमायां च व्याख्यातं तन्न। संख्याभिन्नस्यैव प्रकृतत्वेनोदाहरणत्वात्। नाप्यु
त्तरसूत्रेण। संज्ञाद्यर्थविशेषाभावात्। नन्वन्न जीवितपरिमाणे चेति वक्तव्यमिति वार्तिकेनेष्टसिद्धिः
तस्य त्वयाऽनुपन्यासात्। भाष्ये तु वार्तिकं प्रत्याख्यातं। यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं स षष्टिमसौ
भूतो भवति। तत्र कालादित्यधिकारेण तमधीष्टो भृतो भूत इति ठञ् सिद्ध इति। एवं द्वे षष्टी भूतो भू
तो भावी वा द्विषाष्टिकः द्विषाष्टिकः संख्यायाः संवत्सरस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। आर्हीयत्वाभावान्न ठञो लु
गिति दिक्। सोमाभिडविधिरिति। सोमः सोत्रा। डित्करणमेकविंशतिलोपार्थमत्र त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं राम
र्थं चापङ्क्ति विंशति। वृद्धिशाहह इति। तथा चात्र नावयवार्थः कश्चिदस्तीति भावः। पङ्क्तिरित्यत्र पंचन् शब्द ४१८

स्यदिलोपः। तिप्रत्ययस्कुत्वं च निपात्यते। स चानेकार्थकः। पङ्क्तिश्छंद इति छंदो विशेष माहात्म्यस्यपंचा
क्षराः पादाः। अस्ति च क्रमसंनिवेश आम्नाया पङ्क्तिरिति। अस्ति च दशानां संख्यायां छन्दवान् पङ्क्तिः। श
इति। दश रथ इत्यर्थः। द्वौ दशतौ परिमाणमस्य विंशतिः। द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिच् प्रत्ययश्च। प
नुशनिप्रत्ययश्चेति न व्याः। नञ्भसात्। भाष्य कैयट विरोधात्। अ विंशत्यास्त्रिंशताया हीन्यत्रांतोदात्तत्वा
दर्शनाच्च। अत्र च संघ इत्यनुवर्त्तते। इह च संघः समूहस्य [illegible]र्थांतरं। स चास्यनेदमा परामृश्यते। तत्र
यदा संघस्यैव प्राधान्येन विवक्षा। तदा संबंधिनः षष्ठी भवति। गवां विंशतिरिति। संघसंबंधिनोस्तादा
त्म्यादनुवृत्तावयवसमूहिन एव प्राधान्यं विवक्षा ते तदा स[illegible]ना
नाधिकरण्याद्भुभयत्र प्रथमा भवति। विंशतिर्गाव इति। नाह शसमूहिद्वयविवक्षायां विंशती गवां गा
व इति वा। द्विवचनं भवत्येव। एवं बहुवचनम पृथग्। अत एवादशतेः संख्याः संख्येये वर्तते। विंशत्या
द यस्तु संख्यायां संख्येये चेति तदस्य परिमाणमिति निस्त्रैकेयपः। त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः। शतन्

सि॰रू॰सु
४२९
419

द्व३

त्ययः। चत्वारिंशतां चत्वारिंशाव इत्याद्यूह्यं। त्रिंशच्चत्वारिंशतोरिति सामीप्ये षष्ठी। द्विवचनं पंचम्य
र्थे व्यत्ययेन नतादिति तु न व्याः। चत्वारिंशतो ब्राह्मणाद् इति रेफविनिर्मुक्तः पाठस्तु समाहारद्वंद्वात्पंच
म्येकवचनं प्रत्ययांतं चैब्राह्मणाम्यसंज्ञेत्यर्थः। तेन लोकेपि साधुत्वं सिद्धं। घे दादि। नित्यग्रहणा
प्रत्याचष्टे भाष्यकृता। एवं हि सत्यंत्सुत्यङां दंडादियदित्यनुवर्तत इत्याह। पत्स्यादीनो केचि
त्तु दंडादिभ्यो यइति पठंति तन्नद्भाष्यविरोधादयुक्तमिति हरदत्तमाधवादयः। लघ ध्यायाद्दिघो ह
नो वा वधः। न द्धिनो वेत्यकृतं। यघत्रयद्धिधीयेत न दै नघाङ्यते। यादित्वत्रयो विधीयेत स्वरो भिधेते
ति। कडंकर। कडंगरे इति पाठस्तु माधवहरदत्तादिविरोधादयुक्तः। स्थाली बिलयतावनुवर्तते। पाके
ति। त्रिष्टाशालितास्त्वत्यर्थः। यन्निपठति। आर्थ्यासिमर्यादिद्वान शास्त्रेणानिषिद्धत्यर्थः। देशस्याने
वंविधत्वादाह। पशुलिंगम्यांति। पत्रिपोदेशइति। यन्नात्तु छानेयो ग्यः। आग्निर्जीन इनोक्तिर्नि राम
कर्मणीकः निक्रशाशोभान्नः। गोराम्नु खथ्यान्यायेन सत्वेणान सिध्यतीति वार्त्तिकारंभः॥ ॥इति श्री ४२९

मिर

रा।५२

मत्सिद्धांतरत्नाकरे आहीर्यारांतठगौंदीनां द्वादशानां सर्वोऽवधिः॥ ॥यारायरा॥ आदित आरभ्यांतम
विच्छेदेन सकृदुच्चरणं पारायणं तच्च गुरुशिष्याभ्यां संपद्यमानमन्यतरासंनिधाने यद्यपि न संभवति तथापि शिष्य एव प्रत्ययार्थः ईष्टे न गुरावित्याशयेनाह ॥पारायणे॥ कृच्छ्रात्रः इति॥ यजमाने ईड्मध्यत्वेवे
ष्यते न त्विति ॥ विषयीभूतोऽर्थः इति ॥ संदेशहारिणा नाम्नभिधानात्। तान्नचैवं सांशयिकः संशयापन्न मा
नसङ्कल्यमरविरोधः॥ संशयापन्नमानसं यस्मिन् विषये इत्यर्थात् ॥तत्तोभिगेतिः॥ इह यं चमंतान्प्रत्ययः ॥पं
था राह इह नित्यग्रहणात् भाष्यकृत्त्यात् च कृशः पथइत्यनुवर्तने पथिन् शब्दा द्विती यान्तात्समासः स्यात् प्रकृते
: पंथा देशः स्यात् ॥ उत्तरपथेन ॥ चान्यत्र न्यायार्थो गच्छतीत्याहकृष्यते नानप्रकृतिः। पत्समभि व्याहृतश्च वश
ह स्वतन्त्रमानजातीयमाकर्षतीतिन्यायादित्याह ॥ उत्तरपथेन गच्छतीति ॥ इहापि समर्थविभक्तिः स
त्रे निर्दिष्टा तृतीयैव॥ कालात्॥ नेह स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् तान्मधीष्ट इत्यत्रान्यं तरसंयोगे द्वितीया पुनि
र्देशाद्यतेन ननिर्दिष्टं ॥ इह करणे तृतीया ॥ कालस्य निर्देशतिक्रियां प्रतिकर्तृत्वायोगात् ॥ चतुरर्थ्यांतगतेति

इति ३।

सि॰र॰स्त नन्निर्हन्निमित्यत्र तु कर्त्तरीति विशेषः । उभयत्रायं तु र्मो विनरापर्या द्धि ते । कर्मेरित्य्(?) । समासाद् य्या रवन्नो
४२० ऽत्त्वं स्वरार्थं युवक्ना वन्निषेधार्थं ञ्च । मासी ना भाष्यं । द्धिगोर्ये प्राप्तित्वादनुदात्तः । तेन द्वि मास्य इत्यत्र कालं
४२० ने द्विगा विनिष्टं वं पदप्रकृतिस्वरो भवति । अध्यर्द्धेति लुक्त्वेना शंक्यः । आर्हीयत्वाभावात्रायं वयीति । अ
त्र वव्या रव्या नं तंत्रं ग्रही नइति । समाहारद्वंद्वा त्वे त्तु न कश्चिद् दोषः । द्वेअहनी भृतो भृतोवेति तद्धित
हा॰ र्थे द्विगो तु परत्वात्त्व्यं दे शेच छाक्री नइति स्यादित्या शंक्याह । समा सांत विधेरनित्यत्वं दैयक्रिक उड्स पादा
य समा सांत स्या नित्यता मूलत्रु न व्याः । तच्चिंत्यं । सत्यपि समासांते अक्रादेशस्य [illegible]
त्तु र्वारन यो क स्त्रूपस्य निर्बाध त्वात् । अनित्यत्वा दिति । तत्र लिंगं त्तु द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मर्द्ध स्त्विइति सत्रे बहु
व्रीहि यहणा मिति भावः । तत्र न व्यमते ट्वो अभावे ऽकृष्टखारेवेति नियमाद्धि लोपाभावे ऽ पो ऽनइति
ति बोध्यं । वाच लुगि त्यिठ ञ्च इति शेषः । ननु खस्याप्येकदा विधेयत्वो द्देश्यत्वयोर्योगा दिति भावः । राम
व्याघ्रेरिति । अनेन यन्यप्यार्थस्याचेतन नोक्ता । वितवाति नित्यं लुकं वक्ष्यति । कर्मकरिष्यतीति । चूर्ना ४२०

श्लो ३

द्विहन्नविशेषः फलादिकं दास्यतीत्यर्थः। द्विवार्षिको ऽत्र मनुष्य इत्यकारस्य श्लेषो बोध्यः। ने
न चिन्नवनीतिन नित्योऽनुक्तपरिमाणानां तस्येन्यस्य लेखनेन केन चिदुक्तेनाकाशितस्य प्रागेवोप
न्यस्तत्वात्। षाष्टिकाः। एकवचनान्तस्यापि दर्शनादुक्तं वचनमतन्त्रमित्याह। षष्टिको धान्यविशेष
इति। तदस्य ब्रह्मचर्यम्। अस्य व्याख्याद्वयमपि कैयटे व्यक्तं। मासोऽस्येति वा कर्ममासस्य प्राधान्या
त् प्रथमैव भवति। तत्र द्वितीया। तस्याः षष्ठी विषये विधानात्। महानाम्न्यादिभ्य इति। ब्रह्मच
र्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। तदासामितिपदात्तु महानाम्नीव्रतम
पि भक्त्या महानाम्नीशब्देनोच्यते। तदाचरतीति वक्तव्यमिति वचनान्महानाम्नीश्चरति माहानाम्नि
क इति भवति। उभयथापि कर्मविशेषेणत्वनया भाषितपुंस्कत्वाभावात्तु वद्भावो नेति भाष्ये सम
र्थनं। हरदत्तस्त्विति। यौगिक एवायमिति मन्यते। संज्ञायामिति। तत्र भवत्यपारौ। सिद्धे पि द्विगो
र्लुगनपत्ये इति लुक्बाधनार्थं वचनं। तन्त्रत्वप्राप्तिः। समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभा

सि०र०स्त ४२१ 421

३२

स्यान्तत्र च दीयते। कालवाचिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भववत्प्रत्ययाः स्युः। इह कार्यग्रहणं प्र
त्याख्यातं भाष्ये पञ्चमासे कार्यं तन्मासे भवं तत्र तत्र भवं त्यनेनैव ठञ् सिद्ध इति। नन्वेवं दीयते ग्र
हणमपि व्यर्थं मासे पद्दीयतेनेन द्यपि मासे भवं सत्यां योगो त्र विभज्यते। तत्र च दीयते। इह यज्ञाख्येभ्य इत्य
नुवर्तने अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमिति सिद्धं दीयते ग्रहणं प्रत्ययविध्यर्थमेवेत्याशयेनानुवृत्ति
देशार्थान्तत्न कार्यं भववदिति। एवं च भववद्ग्रहणमपि न कर्तव्यमिति भाष्याशय इति दिक्॥ आव्य
यसंघाते नि। वचनाद्धाकं यदपि प्रत्ययः। कालाद्यत्ता स्वरूपग्रहणमित्याह। कालस्य शीतमिति। प्रातःका
ले कालस्य शब्दस्य साधुत्वं चिंत्यं। प्रकृष्टे। प्रकृष्यते यस्मिन्निति प्रकृष्टः। कर्मणि क्तः। ठञ् ग्रहणमनंतरस्य
यतो नु वृत्तिशंकानिरासाय। ऐकागारिकट् प्रयोजनमित्यनेन ठञ् सिद्ध इति नियमार्थमिदं सूत्रं। चौरे एव सा
धुर्नत्वभिक्षादाविति। तथा च त्रिं कार्यावधारणार्थं डीब्वनत्रिस्वर इति भाष्ये तु ठञमेवांगीकृत्य प्रत्याख्या। राम
त्रेस्त्वं भिक्षादावनभिधानान्न भविष्यतीति। आकालिकड्। समानकालशब्दादिकट् प्रत्ययः। प्रकृतेन्याद्य आका। ४२२

ला। ४

लादेशो निपात्यते। समानशब्दश्चैककालवाची। एककालावाद्यंतौ यस्यासाविन्याशयेनाह। समानकालाविति। आदिर्जन्म। अंतो विनाशः। नदेनदाह। आशुविनाशीति। विग्रहोऽव्ययमर्थक्रोशेनलभ्यतइति निपातनाश्रयणं। उक्तं च। धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च। अनुबंधविकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति॥ आकालिकश्च। आकालशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। तस्मात्स्वार्थे ठञ्प्रत्ययः। चात् ठञ्। अर्थः प्राग्वत्॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरे ठञः प्रयोगविधिः॥ ॥तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। तेनतुल्यमिति सामान्येन नपुंसकं। ब्राह्मणेनेति। ब्राह्मणशब्दस्तत्र कर्तृके अध्ययने भाक्तः। सादृश्यविशिष्टप्रत्ययार्थः। तच्चेत् क्रिया भवतीति प्रत्ययार्थविशेषणं। क्रियेति। प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्। नच प्रकृत्यर्थविशेषणं युक्तं। क्रियावाचकात्तृतीयांतादित्यर्थो वा क्रियावद्वाचकात्तृतीयांतादिति वा। नाद्यः। पचादेस्तृतीयांतत्वायोगात्। द्वितीयेऽपि भूतत्वेन पाकादेः सत्वार्थकस्य क्रियावाचित्वाभावात्पाकेन तुल्यः पाकः इत्यत्रातिव्याप्तेश्च। द्वितीयेऽपि भूतत्वेन पाकादेः सत्वार्थकस्य क्रियावाचित्वाभावात्पाकेन तुल्यः पाकः इत्यत्रातिव्याप्तेश्च। द्वितीये पि भूतसर्वगम्यात तद्वत्वं प्रकारतया वा। नाद्यः।

चैत्रेणात्तुल्यो मैत्र इत्यत्रातिप्रसंगात्सांप्रतिकसंभवे मृतस्यर्क्यातेरन्याय्यत्वान्मत्वर्थलक्षणायन्नेश्वानद्वितीय
ब्राह्मणो ननु तुल्यो ध्येताइत्यत्रातिप्रसंगादिति केचित्। अध्येत्रा तुल्यो ब्राह्मणाइत्यत्रातिप्रसंगो प्युक्त
इति दिक्। किंचास्मिन्पक्षे क्रियावान्प्रत्ययार्थः स्यात् तथा च स्वरादिषु वतेरव्ययसंज्ञार्थः पाठ
कर्त्तव्यः। लिंगसंख्यावदर्थाभिधायित्वात्। प्रत्ययार्थविशेषणत्वे तु अस्त्तत्वभूतक्रियावाचित्वा
न्नेव्येतीन्यव्ययमित्यन्वर्थत्वादव्ययत्वसिद्धेर्न तत्र पाठो न कर्त्तव्य इति लाघवमपीति भाष्यकैय्य
टयोर्व्यक्तं तथा च ब्राह्मणकर्त्तृकाध्ययनसदृशमेकत्वविशिष्टं त्रियाभिन्नाश्रयकं वर्त्तमानमध्य
यनमिति वाक्यार्थः। गुणात्तुल्ये इति। द्रव्यस्याप्युपलक्षणं गुणग्रहणं। चैत्रेणात्तुल्यो धनीति द्रव्यस्य।
अत एव महानसवदिति वतेः साधुत्वार्थं वह्निमान्भवितुमर्हतीति क्रियापदं प्रयुंजते वृद्धाः। अर्वाचो
नात्र महानससदृशः पर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्याः॥ तथैव च सुत्पन्नस्य वो राम
धो भवत्येवेति चेन्न। साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न बोधं उक्तं चाभेदभेदकसंबंधोपाधिभेदनियंत्रितं साधु ४२२

त्वं न दद्माव्वेपि विबोधो नेह निवार्यत इति। एतच्चकारके स्फुटीकृतम् समाभिरित्यास्तां तावत्॥ तत्र त
स्येवाक्रियेति। नामत्ववर्त्तनेयुराद्व्यादितुल्यार्थमिदं। मथुरायामिवेति। स्वाधिकरणकारे मथुरा
शब्दो भाक्तः। मथुराधिकरणकप्राकारतुल्यः स्रुघ्नाधिकरणकप्राकार इति बोध्यः। एवं चैत्रशब्दश्चैत्रस्वा त्र ३
मिके भाक्तः। इवार्थस्याध्येयेऽस्वे चान्वयः॥ न दर्हा। यचा घञ्नोऽत्र अर्हशब्दः। न योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता
सेत्रत्वान्नेत्येके। अन्ये तु कृद्योगषष्ठ्याः अनित्यत्वे लिंगमिदं। तेन ध्येये रामोद्दमुक्त मामिति भट्टिः
साधु कृतम् इत्याहुः। द्वितीयांताद्दर्हणाश्य कर्त्री क्रियायां वतिर्भवतीति सूत्रार्थः। राज्ञानमर्हतीति वृत्ते न
त्व राजानं ब्राह्मणमर्हतीति वृत्ते न तु ब्राह्मणा राजवद्वर्त्तते ब्राह्मणा वद्वर्त्तते अन्यथा निवृत्तिमात्रतात्प
र्यकमिदं वाक्यमिति सा दृश्याभावाद प्राप्तवत्यर्थं सूत्रं। विध्यर्थवदिति। कर्मणि। किं। तथा च हरिकर्मि
काच्चेत्तु कर्त्तृकापूजाविहितमेव कर्त्तव्यमर्हतीत्यर्थः। निषिद्धं द्व्यव्याहत्यर्थं विशेषणं॥ भावे वा किं
नन्वर्हणाकर्त्तुः क्रियात्व एवेति कुतो लब्धमत आह। क्रियाग्रहणमिति। तस्य फलमाह पूज्यमिति। तद्धि

नयात्मकमिति भावः। यथा वह्निहिताध्वरायेत्यादौ यथाशब्दो। वृत्तिविषये सत्त्वार्थिकः। न यथाशब्दोप्येवं तत्र
न एव न यथान्वयः यथात्वं न त्वतलावादयः ४ सिद्धाः। योग्यतामर्हतीति विधानमिति क्रियायामप्युपपद्यते। तस्य भाव
॥ ननु भावशब्दोऽनेकार्थः। भावे चाकर्मकेभ्यश्चेरण भावकर्मणोरित्यादावसत्त्वभूतक्रिया वाच्येकः। भावे
घञित्यादौ सिद्धावस्थापन्नधात्वर्थवाच्यन्यः। भवन्तीति भावा भवन्तेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि राज्ञप्र
यान्तः ४ पदार्थवाच्यपरः। अभिप्रायवाच्यन्यः। तत्र सर्वत्र विधेषपि भावे त्वतलोः प्रसंगः। उक्तं च वा
र्त्तिककृता। अभिप्रायादिष्वतिप्रसंग इतीत्याशंक्याह। प्रकृतिजन्येति। यस्मिन्निमित्ते सत्यर्थे गवादौ श
ब्दाः प्रवर्तन्ते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं। यावान् कश्चित्पराश्रयो भेदको जातिसंबंधादिरर्थः स स इह भाव
शब्दार्थः। गोत्वमित्यादावभिप्रायादीनां भानाभावादनभिधानान्न तत्र त्वतलादिरिति भावः। नन्वेवं ड
वाल्वदावनतिप्रसंगस्तत्राह। प्रकारद्वति। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सतीति शेषः। तेन राजपुरुषत्वमित्यत्र राज
त्वादीनां प्रकारत्वेपि न क्षतिः। घटत्वमित्यत्रो द्रव्यत्वादेरभानात्प्रकारत्वं द्रष्टव्यमिति भावः। गोर्भावइति राम
॥ गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। ज्ञानावर्थे एवं गोशब्दस्वरूपमध्यते। यो गोश ४२३

ब्दस एवार्थ इति। एवं च शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्। जात्युपलक्षितं जातिविशिष्टं द्रव्यं वाच्यं। तदा
जातौ प्रत्ययः। गुणवाचिभ्यो रूपादिशब्देभ्यस्तु गुणसमवेतसामान्यविशेषे प्रत्ययः। गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणो
ऽणुमहद्दीर्घादिभ्यो नित्यपरिमाणवाचिभ्यस्तु परिमाणो गुणो भावप्रत्ययः। रालत्वं वृषत्वमित्यादौ भिन्न
वर्णसमवेतसामान्यविशेषे प्रत्ययः। समासकृत्तद्धितेभ्यस्तु संबंधो। तेषां तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
। राजपुरुषत्वं पाचकत्वमित्यादौ स्वस्वामिभावक्रियाकारकसंबंधयोः प्रतीतेः। औपगवत्वमित्यादा
वपत्यापत्यवत्संबंधस्य। उक्तं च हरिटीकायां। समासकृत्तद्धितेभ्यः संबंधाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपा
व्यभिचारितसंबंधेभ्यः। इति। रूढिशब्दा गोरश्वः सप्तपर्णः कुंभकारहस्तपाद योजातिविशेषावच्छिन्नद्र
व्यवचनाः। तेभ्यो जातौ प्रत्ययः। अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुक्याश्रीयमाणो तद्धितांतत्वेपि गुणागु
णिनोर्जातितद्वतोरिव भेदाभावात्तेभ्यो गुणो प्रत्ययो न संबंधे। अव्यभिचरितसंबंधे सतो भावकस्तन्ना
इह सर्वस्यापि सत्तयाव्यभिचाराभावात्संबंधस्यापि तथात्वेन सत्त्वैव भावप्रत्ययार्थः। धवखदिरत्वमि

सि॰र॰त तिजातिसमुदायेकुत्वमित्यादौसंज्ञिषष्ठ्यास्तेसंज्ञास्वरूपेप्रत्ययः। केचित्तुसंज्ञासंज्ञिसंबंधेषष्ठ्याङः। अ
४२५ थवाऽवर्विधेवाष्ठ्यवासत्तासेवसर्वत्रव्यक्तिविशेषाविशेषितात्वतलादिवाच्या। उक्तंचहरिणा। सामा
425 न्यान्यभिधीयंतेसत्तावानेविशेषितासंज्ञाशब्दस्वरूपंवाप्रत्ययेस्त्वतलादिभिरिति। देवदत्तादिष्वपि
बाल्याद्यवस्थाभेदेनाश्रयभेदाज्ज्ञात्यंगीकारेज्ञातोप्रत्ययइतिदिक्। आधिक्रियेतेइतीनन्वधि
कारादेवसिद्धौसूत्रंमुधेतिचेन्न। असतिसूत्रेऽनंतरस्त्वत्राणांविधेयनिर्देशेननिराकांक्षत्वात्त्वतलो
रधिकारस्यसंदिग्धत्वात्तात्सूत्रस्यप्रयोजनंनानंतरमप्याहाकर्मणिविधानार्थंचेति। अन्यथाभावेसा
वकाशयोस्त्वतलोः कर्मणिगुणवचनादिभ्योविशेषविहितेष्यञाबाधप्रसंगः। नन्वेतेनब्यामम
पीतिद्ध्यतरथाप्राग्भवनादितिविशिष्टावधिपरिगृहीताभ्यांप्रकृतिविशेषपुरस्कृत्यष्वकृत्यर्थावि
शेषेविहिताभ्यांभावेप्रकृत्यंतरेचाचरितार्थाभ्यांस्वतलोर्बाधोऽनुवीरइतिभावः। ननुपृथ्व्यादिभ्यइत्या राम
दौग्रहणाद्वनेतितिनिषेधाद्याद्यपितदंतविधिर्नास्तिनथाप्यत एवनिषेधात्तदंतविधिरिहास्तीतिज्ञाप्यतेपु ४२५

रोहिनादौ राजासेश्चेयेनत्सामान्यायेद्वंवा ज्ञापकं बोध्यं। इदं च सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यानं। न थाहित्वनलोसूत्र
निषेधो नेष्यते। इतजन्तरोभावप्रत्ययस्तु नत्र पूर्वान्नस्तु रुषाद्वक्ष्ऊर्वी हेरनत्र पूर्वान्नस्तु रुषाद्ध नेष्यतइवे
ति। अचतुरसंगतादौ योनत्रसमासाएवाकृतिगणात्वाद्ब्राह्मणादिषु बोध्याइति कैयटः। एवं चदृहस्पति
त्वमित्येवसाधुनबार्हस्पत्यमिति। अपटुशब्दाद्ध्ऊर्वी हे रपि अपटुत्वमपटुतेत्येव सोनत्वापटवमि
ति। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यपातादृथ्यादि। अमादीति। इह येद्युगंतालघु पूर्वां मृदुप्रभृतयस्तेषुशणाः समावे
वरा३ दि६ शः। पंडखंडादिषु गुणवाचिषु ष्यञः। बालवत्सादिषु वयो वचनेषञः। त्वनलौतत्पूर्वे [illegible] रासि
द्धौ। वर्णाहृढ। गुणवचनत्वादेवसिद्धाविमञर्थं वचनं। औचितीति। ब्राह्मणादेराकृतिगणात्वान्नष्य
ञ। षित्वान्ङीषिहलस्तद्धितस्येतिपलोपः। एवं याथाकामीत्यादि। इह गणसूत्रं। वेयातलाभमतिमनः
शारदानां। विशब्दात्परे ययातादयः पंचतद्दंतात्समासानांतष्यञ्स्यात्। वियातत्वं वियातता। वि
यातिमावैयात्यं। एवं विलाभत्वमित्यादि समवेषां चत्वारिज्ञेयानि। विमतिशब्दे तुइगंतत्वादुदा।

सिरस्व
४२५
425

वैमनतमितियंचमंबोध्यंासमोमामतिमनसोःसंमतित्वंसंमति तिम्यादिपूर्ववत्पं चरूपी।संमनस्वमिन्या
दिवत्तरूपी॥गुणावचनात्क्रिया कार्यंचेह कर्मा॥आकृतिगणाइति केषांचित्पाठः कार्यान्तरार्थः।तद्यथा॥
अर्हतो नुम् चेतिनुमर्थः पाठ इतिन्यासः।भाष्ये तस्य पाठाद्वार्त्तिकमितितु साम्प्रदायः।एकभाव त्रिभाव अ
न्यभाव एषां पाठः स्वार्थविधानार्थः।आन्यभाव्यं काल शब्द व्यवायादिति वार्त्तिककृदपि प्रायुङ्क्त।स
र्ववेद इति पूर्वकालैक इतिसमासः।उभयपद वृद्धिश्चेति केचित्।सर्वशब्दस्य तु शतिकादेराकृतिगणत्वादि अ५
त्याहुः।चतुर्वेद इति।तद्धितार्थे द्विगौ द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक्।आचवर्विध इति विधाल त्रराकल्पस
त्रानादकल्पादेरितिठञ् तस्य लुक्।सधानग्रहणामिति वर्तायग्रहणोपस्पेति चेन्प कारलोपेन तस्प
ष्ठानिवद्भावादयादेशः स्यादितिभावः। [illegible] ।आरंभसामर्थ्यात्तानर्थक इतिनिषेधाद्यासि
द्धेनेलोत्यस्प नाकपिन्नात्पोऽहकपिन्नातिशब्दौ द्वौ अर्थैर्द्वौ।तत्रपयासख्यनुष्यतेऽ एवंयत्यंतयु राम
रोहिनादिभ्यः।र्हेयनानयुवादिभ्यः।द्वंद्वमनोज्ञा [illegible] दिभ्यइत्यत्रापिराजासेइतिग्रहणावतेतितद ४२५

त्य५

त विधिनिषेधात्समासेप्रसक्तिविरहादसइतिव्यर्थमेवं। अत्तत्रराजशब्देन दंतविधिरितिज्ञापना
र्थत्वात्‌। तेनब्राह्मणादिषुपठितस्यराजन्शब्दस्य तदंतेष्यञ्ःकृतार्थतया केवलेयत्कृप्रत्ययेनबा
धोयुक्तएवेत्याशयेनाह। राज्यमिति। अनेनाद्दांतमिदं ष्यञ्जिलघदांतेस्यादितिभावः। ब्राह्मणादौ
त्वसइतिनिषेधाभावस्योक्तत्वात्तदंतेष्यञित्याह। समासेविति। यत्त्वेष्वाधिकरणोराज्ञः कर्मराज्य
त्र५ मितिब्राह्मणादित्वात्ष्यञितिशाब्दरभाष्यं। तन्न। उक्तरीत्यायकएवन्याय्यत्वादितिभट्टपादाः। वस्तुत
स्तुब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवतदंतात्ष्यञिसिद्धेराजन्शब्दस्यतत्रपाठोऽयकासमासेशार्थइ
तिनकश्चिद्दोषइतिध्येयं। प्राणभृन्नाइहप्राणिजानीत्येवस्वचमितिनव्याः। तच्चिन्त्यं। पर्यायस्वशब्द
ग्रहणेलाघवत्वादन्त्यमितिविभाषायाऽन्यतरस्यांग्रहणेनज्ञापितत्वात्‌। प्राग्भादितिकिं। कुड्यत्वं।
जानीतिकिं। डित्थत्वं। श्रोत्रमिति। इहहोत्रादिगणोपकल्पितेत्वाचिनस्तेभ्योहोत्राभ्यश्छइतिप्रा
प्तेडुष्टुस्त्वष्टुशब्दाभ्यांगुणवचनत्वात्ष्यञिप्राप्तेवध्वूशब्दादिगंनलक्षणोगोत्रचप्राप्ते ऽस्मिन्विधीयते। श्रो

सि॰स्त॰
४२६
426

स्य

त्रियतीति। वक्तव्यमिति शेषः। श्रोत्रियंश्छंदोधीत इति छंदसः श्रोत्रादेशो घनप्रत्ययश्च निपात्यत इति यद्वे
घलोपश्चेति यथाश्रुतं साधु वा कथं श्रोत्रियदवचनमिति यद्वेनु घशब्दस्य यशब्दे लक्षणा। क्वचिद्घलोपश्चे
तिपाठः। तत्र येति संघातग्रहणात् इ। यादृगन्तानां। लघुः पूर्वो वयवो यस्य तत्प्रातिपदिकं। पूर्वत्वं च संनिधाना
दिगवधिक ... मेवालघुपूर्वी किं। यादृत्वं। कथं काव्यमिति। कवेः कर्मेति विग्रहे काव्यमित्येव न्याय्यमि
ति प्रश्नः। कुधातोर्ण्यन्ति काव्यमिति सुष्ठु। अभिधानीयकमिति। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। गो
त्रचरणात्। अयन्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं अपत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यावता प्रवराध्याये पठि
तेभ्य इत्यन्ये। गोत्रचरणाद्योऽजीति न्यात्प्रागाभ्रञ्ज्यातीत्य जिप्राप्तेवुञ्ज्ञाय्याधीनि। श्लाघादिषु विषयभू
तेषु। प्राप्त इति। इणः प्राप्तिवचनत्वात्। अवगतवानिति। अवपूर्वस्य गोः ज्ञाने प्रचुरप्रयोगात्। गा
र्गिकयेति। आपत्यस्येति यलोपः। स्वभावात्स्त्रीत्वं। हौत्राशब्द इति। कृयामाश्रम सिध्यत्वेन्निति त्वन्ताप्य राम
ब्रह्मरामत्वः। नेति वाच्य इति। विमतयत्वनुच्चारणं चापरं लाघवमिति भावः। हौत्राशब्दात्तु इन्नेः फलमाहाद्वा। ४२६

सरागपर्यायादिति॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरे नञ्सुजोरवधिः पूर्णः॥ ॥भवनायेत्यत्र
कर्तरि षष्ठी भवति रिहोत्पत्तिवाची॥ अलौकिके तु वाक्ये तद्धितविधावनुवादसमर्थ्यात्षष्ठीति तन्न व्याख्य
ःवस्तुनः कल्पनीयां तावत्प्रत्ययोरर्थरूपस्वरेषु विशेषाभावादिति नोध्यां वीहिशाल्योः आन
न्तर्ये षष्ठ्यत्याद्यं नोदकितावितिसूत्रे कैयटः यत्तु निर्देशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः सा च भवनापेक्ष
या कर्मणि रीत्या क्रमितिन व्याः तन्नु यदि निर्देशादेव तर्हि भवनायेत्यत्र पेत्याद्यनुपपन्नं यदि भवना
येत्यत्र पेत्याद्युच्यते न तर्हि निर्देशादेव षष्ठ्युपपन्नमिति परस्परं व्याहतत्वात् उपेयत्यात्र अलौकिके वा
क्ये षष्ठ्यां तादेव प्रत्यय इत्याग्रहे वीजाभावाच्च विभाषा तिलयवजिघ्राम्नेव चन्द्रनं विभाषाग्रहण
स्य फलमाह पद्रोव जितिउमाभंगयोरपि शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मृतौ सप्तदशमध्ये ग
णनाद्धान्यत्वे विवादाभावदिति भाष्यकृतः सर्वचर्मसर्वस्मृर्मणः खञ् इति सर्वशब्दार्थस्य प्रकृत्यंश प्र
त्ययार्थेनान्वयात्तु तत्र पदार्थेनानन्वयात्कर्थं समासः इत्याशंक्याह निपातनादिति सर्वचर्मणा कृतो

स्ता।५

सिर·सु निक्रियायेहयाचर्मणः करणात्वात्कस्येत्ततीयासैवसमर्थाविभक्तिः। यथामुखसंमुखस्य दर्शनोऽस्मिन्नि
४२७ तिदर्शनोदर्पणा दिः। असादृश्यइतिप्रतिषेधान्नकथंसमासइत्याशंक्याह। निपातनादिति। एतच्चवृत्ति
427 मतं। अन्येतुयदार्थानतिवृत्तौयथाशब्दमाश्रित्यानिपातनंनाश्रयंति। तथाचभट्टिः। यथामुखीनःसीताया
पुप्लुवेवद्बुलोभयाञ्चितिमुखमनतिक्रम्यदृश्यमानोमायामृगइत्यर्थः। कर्मणिल्युट्। संमुखमिति। निपा
त्यमानप्रकृतिस्वरूपदर्शनार्थमेतत्। नत्विदंलोकेसाधु। अंत्यलोपस्यप्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वा
त्। निपातनस्यसंप्रत्याहृत्य संमुखोभवेत्यादावभिमुखोभवेत्यर्थप्रतीत्यासर्वार्थकत्वाभावात्। समि
त्युपसर्गपूर्वात्तुप्रत्ययोनेष्यते। अनभिधानादितिभावः। यथामुखं दर्शनइति। कृद्योगेकर्मणिषष्ठ्या
नाव्ययीभावादित्यम्। अव्ययीभावसमाससंज्ञकानांसत्ववचनत्वेनकर्मत्वादिशक्तियोगावश्यंभा
वात्। सर्वस्यमुखस्येति। संमुखस्येतितुनोक्तं। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टस्यलोपस्यनदभावेऽप्रवृत्तिरित्यु राम
क्तत्वात्। संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्येप्यभिमुखावस्थानःसंमुखीनउच्यतेइतिकैयटःहरद ४२७

वा३

नौ।एतेनसंयुगेसंमुखीनंतमुङ्दंप्रसहेतकइतिमहिर्व्याख्यानः।सर्वांगीणाइति।असान्नमनेरषाम्पामि
तिराः।निमित्तनिमित्तिनो।र्भिन्नप्रानियदिकास्यत्वेसन्पेक्षसमुदायस्यत्वंसमानपदस्यत्वमित्पक्षा
ञुनरेनिस्प्त्रेऽमिहितन्वात्।अउपदसर्वा॥बद्धामहन्नयतिनेयेष्विनिनियात नातिङंनेनापिद्वंद्वः।अनुरायामे
ति।यस्यचापामइतिवापथार्थेपदव्यपमितिवाव्ययीभावइतिभावः।एवंचपादसंबधिदैर्घ्या पलक्षितायापा पो ४
दसंबंधिसादृश्यंपवेत्पर्थः।तत्र द्वितीयेअनुपदीनाउपानदितिसामाधिकरण्यंलक्षणयाबोध्यं।यद्वासा
दृश्यपदव्ययमित्पव्ययीभावोबोध्यः।अयानयइति।एकद्वन्दयेत्पाशारस्यप्रदर्शितागमनमयः
द्वितीयायेत्तपाप्रसव्यवासंगमनमनयोःरूढिवशात्प्रम्पतेतत्रायःसहितेऽनयइत्पुनरपदलोपीतत्पुरु
षः।समाहारद्वंद्वोवास्यत्वविशेष्यइतिरूढिमाश्रित्येवमुक्ता।भाष्यकैय्यटरीत्यानुगतिविशेषएवसइ
तिद्रष्टव्यं।अनयइतिनयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्पप्रधानेकर्मणिद्वितीयाप्रधानेकर्मणिकृत्यप्रत्य
याःससहायस्यशारस्यपरेर्नाक्रम्पनेपदं।असहायस्यशारेणापरकीयेणवा ध्यानइतिसंक्षेपनोध्यत

सि॰र॰स्त्र ४२८ 428 प्रकारेणायं विस्तरस्तु कैय्यटमनोरमादौ बोध्यः। शारद इति। शृणांत्यनेन घ्नन्त कारा: परस्परमिति शारः करणो
घञ्। नाकुलकातायरोवरा। अवरस्येति। आदेरिति शेषः। उत्लेक्कृते। आकुराः। एतच्च नियानन्तं सामान्येन के
चिदिच्छन्ति। तेन खप्रत्ययाभावेपि पारावर्यवदिति सुपपन्नं पारंपर्यमिति च। तत्र च रमन्तप्रकारांतरेणासम
र्थयते। परं पराशब्दस्त्विति। आद्यं भन्तद्द्षयति। असाधुरेवेति। परोवरेत्यस्यास्यन्न नास्ति मानाभावादितिभा
वः। एतच्च कैय्यटे व्यक्तं। अवारपारगामीति। गमेरिनिः। अत्रैव नियानं नाडुपधावृद्धिः। भविष्यतीति गम्या
दयश्चेति भविष्यत्कालत्वं। आवश्यके णिनिः। सोपि भविष्यत्येवेति न्यासकृतान्तभयत्राप्यकेनोरिति कृद्यो
गे षष्ठी निषेधाद्द्वितीयैवेत्याशयेन विग्रहमाह॥ अवारपारं गामीति। राष्ट्रावारेत्यत्रावारपाराद्द्विषट्हीनादपि
विपरीताच्चेति वक्तव्यमित्युक्तं तदिहाप्याश्रीयते। तस्त्थैवोदाहरति। अवारीणः इत्यादि। गामीत्यस्य तत्र ज्ञा
न इत्यादि षष्ठे [illegible] ष्ठभावादिहावारपारस्य ग्रहणं। अघस्त्वी। सोत्वमतं त्रं। अघस्त्वीनो गोसम्महइत्यादा ववाष्ट राम
त्वात्। आसन्नमिति। अवष्टभ्यो ऽवाच्चेत्याविह पेयस्य विधेरवष्टब्धशब्द आसन्नवाचीत्यर्थः। अघस्थो वेति वा ४२८

र्थे निपातनात्समासोपि। आगवीं गोशब्दो गोः प्रतिदाने भक्त्या वर्त्तते। तत्राङ्मर्यादाभिविध्योरित्याङोव्य
यीभावे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वे च कृते रव प्रत्ययः। ततश्चोर्गुरपः। तदाहा प्रत्यर्पणापर्यन्तमिति। अत्र यापश्चादर्थे
ऽव्ययीभावोयमिति दर्शयति। गोः पश्चादिति। द्वितीयांतादिह प्रत्ययः। क्रियाविशेषणत्वात्। न च स्वप्पजाता
विति रीनायोगे कर्मणि षष्ठीशंक्या। क्रियाविशेषणान्न दप्रवृत्तेः। शोभनं याचकइत्यादौ षष्ठ्यदर्शनादिति
हरदत्तः। कत्पृ कृत्यर्थप्रतिहि कर्मत्वं न भावनामात्रं प्रति। तत्कर्मणो विक्लित्त्यादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावा
त्संकोचे मानाभावाच्च। किं तु विक्लित्त्यनुकूलव्यापाररूपधर्ममपि प्रकृत्यर्थं प्रति कर्मणाः तंडुलादेरेव षष्ठी
तिन स्याप्राप्नुनिन व्याः। अत्र देवदत्तव्योलिंगसंख्यानन्वयिनीया भावनातन्मात्रान्वयिनः कारकत्वं
कर्मत्वादिकं च निर्विवादं तथा च तंडुलादेरिवोत्पत्तिरूपफलशालित्वं विक्लित्त्यादेरप्यस्तीति न भावना
मात्रं प्रतीत्यप्युक्तं वैलक्षण्यापस्यङ्रूपपादनात्। किं च तत्कर्मणो विक्लित्त्यादेरित्यादि हेतूपन्यासोप्यु
नन्वितरएवात्र अपिचनेनहेतुना विक्लित्तेः कर्मत्वमेवनेत्सुच्यतेऽनाम्नीति। नाघः। शोभनं पचतीत्यादौ

सि२-स्त्र
४२९
५२१

कर्मत्वाभावेनतद्विशेषणोद्वितीयानापत्तेः।कर्मणोविवक्षितत्वादेरिक्तक्रियाविरोधाच्चानद्वितीयः।पश्यमृगोधा
वतीत्यादौप्रातिपदिकार्थत्वाभावेपिकर्मत्वस्वीकारात्तेनत्याश्रयवर्णनंनसम्यगितिविभावनीयाहृद
न्तमनेहृदयंगान्तराद्द्वितीयाकारकेप्रतिपादितानीतिदिक्।नव्यास्तुप्रथमांतादेवप्रत्ययः।पश्चाद
र्थेव्ययीभावोपपश्चादितिचासान्तपर्थेनियात्मनेतस्यविभक्तित्रयसाधारणमयोहयोगपनावशान्त्स
मभ्यर्थहन्ति।अन्ततस्तस्यकर्मत्वायोगात्कर्मषष्ठ्याःशंकाप्याएवाभावादित्याहुः।पर्यायप्रमितौ।क्रियाविशे
षणं।अध्वानगच्छतीतितत्रयलक्षणामेततराअध्वनोअलंगामीतिविग्रहीतमुचितत्वात्।कर्मयोगे द
कर्मणिषष्ठ्याएवन्याय्यत्वादलौकिकविग्रहेनद्योगाभावेपिषष्ठ्यंतादेवप्रत्ययइत्यवधेयं।अभ्यामित्र
तालक्षणेनाभिप्रतीइत्यव्ययीभावः।क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः।गोष्ठंगावस्तिष्ठंत्य
स्मिन्नित्यधिकरणेघञर्थेकः।अबाबेतिप्रिया।एकाहेनगम्यतइति।कर्मत्वापत्तेर्निपातनादेवनतुग्रह राम
इहनिष्प्रियगमस्त्वित्यनेन।परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यइतिघञ्बाधान्तएकाहेनेत्यनेनपरिमाणास्पबु ४२९

तभविष्यदाधमर्ण्यार्थभावेनाकेनोरितिनिषेधाभावा४ उपस्थिततत्यागेमानाभावात्४

ध्यमानत्वात्तादृशस्येति॥ कृघोगल ह्यणा कर्त्तरिषष्ठी॥ शालीनकौपीने॥ रूढिशब्दावेतौ। तत्रशालाकूपश
ब्दाभ्यांमुख्यवृत्तिभ्यांप्रत्ययोनेष्यतेऽनभिधानात्। किंतुवृत्तिविषयेशालाकूपशब्दौलक्षणयोस्व
कर्मिकायांक्रियायांवर्त्ततेइतिगम्यमानार्थत्वात्प्रवेशयतनशब्दयोरप्रयोगएवलोपः।तदुक्तं
भाष्येउत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यइति।तदाह।शालाप्रवेशमिति।अप्रागल्भ्यादन्यत्रगंतुमशक्तःशा
लामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः।कूपपतनमिति।यदकार्यंतदाच्छादनीयत्वात्कूपपतनमेवार्हतीत्यर्थ न५
।ततस्साधनत्वादिति।अकार्यहेतुत्वात्तत्संबंधादिति।पुरुषलिंगसंबंधेवस्त्रखंडस्यास्पृश्यत्वादि
तिभावः।व्रातेन।संघेरूढोपिव्रातशब्दःप्रकृतेभाष्यानुरोधाद्विशेषपरइत्याह।शारीरायासेनेति।भा
रवाहनादिनेत्यर्थः।सप्तमिरिति।तद्धितार्थद्विगावेवाप्यतेइत्यर्थः।खञ्।हैयंपादोहइति।गोदोहइतिषष्ठी
तत्पुरुषः।ह्यसशब्देनसुप्सुपेतिसमासः।ननु।विकारेऽनुदात्तादित्वादञिप्राप्तेखञ्।ह्यसशब्दः
कालप्रत्यासत्तिंसूचयतितेनाविकृतरूपगंधमेवघृतंहैयंगवीनमितिभाष्यकैय्यटौ।अमरोप्य

सि॰र॰स्तु
४३०
430

हातन्तु हैयंगवीनं यद्धोगोदोहोद्भवं घृतमिति। एवं भाष्यादिप्रसिद्धमर्थं तु ये त्वसहरदत्तोक्तमाहान
वनीतमिति। तस्य पाक मूलो ऽश्वादिशब्द हृद्यं स्पष्टार्थी। पाकः परिणामः। मूलमारंभः। इति रिति। प
ह्विरांपद्ममूलं प्रति पद्यते न विना वित्तं प्रसिद्धाः सर्वेषां ज्ञापनविषय इत्यर्थः। विन्नो भोगप्रत्यययो।
रिति निपातितः। विद्यावुंचुरिति उकारद्वयगभोसौ प्रत्ययः। विन भ्यां। नानोञ्नकारः स्वरार्थो द्व
ध्यर्थश्च। नानाच क्रान्तेयमपेतिश्कृतो नथादर्शनाच्चावेःशाच। क्रियाविशिष्टेति। पचपि भाष्ये। पत्रक्रि शि॰५
यावाचीशब्दो न प्रयुज्यमेतत्र ससाधनां क्रियामाहुः प्रादे शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्युक्तेः। तथा
पि साधनविशेष्यकबोधानुसारेण क्रियोपसर्जनसाधनमाहुरित्यर्थ इति कैयटेन व्याख्यान
त्वान्न विरोध इति भावः। विशालादयो रूढाः। न तु यौगिकाः। विशालेषु शृङ्गेष्विति गव्यभिधेये मत्वर्थी
यो ऽच् मतु ब्लानभवत्यनभिधानादिति कैयटः। संप्रोदश्च। अत्रापि पूर्ववक्रियाविशिष्टसाधन राम
वाचिभ्यः प्रत्यया इष्याः। इह चाष्टौ वार्त्तिकान्याह। अलाबूतिलेति। भंगा। पृष्टाबंतः। ननः स्यात्। अधा ४३०

पं॰५ अ॰२

न्यानां चक्षुषामित्याद्य। घृदानत्वादृङ्णासिकटङ्क्षिष्ठिः। विकारप्रत्ययापवादोयं रजसो विकारस्त्वाल्लाद्य
लाद्रूकटमिति। ओरञ्मयट्वैतयोरिति मयट् इहप्राप्तः। तिलोमाषशब्दाभ्यां घृतादित्वादञ्नौ दानाभ्या
मञ्दानादेश्चत्वादञ्मयट्प्राप्तः। गोमोर्गायोर्वे तिवुच्चा। असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयट्बैतिहृद
न्तःनञ्तिलशब्दस्य घृतादित्वेनान्तोदात्तत्वकै प्पाट्हरदन्नाभ्यामुक्तौ। तच्चिंत्यं तत्राधान्यानां चक्षु
षामिति पितृस्त्वेराग घृदानस्य युक्तत्वात् तिलाश्च मइति वेदेनाथो [redacted] वदर्शना
च्चा। गवां स्थानमिति। तच्छेदमित्यर्थे सर्वत्र गोरजादि प्रसंगे यत्प्राप्तः। संघातइति। अप्रस्तुतावयवः स
मूहः संघातः प्रस्तुतावयवस्तु विस्तारः। सामस्त्येहि कानामयर्वेदीकस्य च्छौ द्विवेइति प्रकृत्यर्थस्याद्वि
त्वे घोत्येइत्यर्थः। उष्ट्रगोयुगमिति। अवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनं त्र्ययं पंचकमिति वत्। एव
मुत्तरत्रापि तत्र गोष्ठजादयश्चत्वारो नियद्धार्थिकानि भाष्ये उपमानाद्यश्च गोष्ठादिसिद्धिमाश्रित्य प्रत्या
ख्यातानि। भवने क्षेत्रेशाकट शाकिनौ स्वतंत्रौ वक्तव्यावेव न कस्यचिदपवादौ विमुक्ते। अवटीठमि

सि॰स्तु ति॥ नासिकासाधनेन मनेर्वर्त्तमानात्स्वार्थे प्रत्ययः। क्लिन्नस्याक्लिन्नं नु शब्दस्य चिल्पिल् एतावादेशौ
४२१ लच्प्रत्ययश्च वाच्य इत्यर्थः। भाष्ये तु अस्य ग्रहणं प्रत्याख्याय तेन चिल्ले चक्षुषी इति प्रयोगसिद्धार्थं
चिल्लः पिल्ल इत्यत्र तु मत्वर्थीयो ऽजर्बोध्य इत्यप्युक्तं स्युः। क्लिन्नाक्षे चिल्लचुल्लपिल्लाः। क्लिन्ने ऽक्ष्णि चाप्य न्द्रि॥३
431 ३४ मीत्यमरः। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे वर्त्तमानात्प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे परिच्छेदे वाच्ये त्रयः
प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं गृह्यते न त्वायाम एव व्याख्यानात्। तत्र मात्रच् भव
ति। द्वयसज्दघ्नचोरूर्ध्वमाने विधीयेते। प्रथमश्च द्वितीयश्चोर्ध्वमाने मतौ ममेति भाष्यात्। एत
च्च वचनं नियमार्थं। तत्र ऊर्ध्वावच्छिन्ने नये न मीयते तदूर्ध्वमानम्। वादिते नायामादौ न भवत
:। प्रमाणे लः इति। लः इति लुक इयं संज्ञा पूर्वेषां। प्रमाणवाचित्वेन ये प्रसिद्धा दिष्टिवितस्त्यादयस्तेभ्य
:परस्यैवायं लुग्विधीयते। शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति एभ्यो मात्रचो लुक्। न तु रयोः शमादीनामूर्ध्व राम
मानत्वाभावात्। द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोरप्रमाणत्वान्न दनविध्यभावाद्वाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधी ४२१

यतो विकल्पस्याप्रकृतत्वेपि नित्ययहरां संज्ञायेविधास्यमानस्य मात्रचो लुगर्थो द्वैशमो स्याता
न वाद्विशम इति। अन्यथाश्मः प्रमाणामस्य स्यान्भवाश्मममात्र [redacted] मित्यत्र यथालुङ् भव
तिप्रमाणो लङ्त्यस्य सोत्रपा प्नि मात्रविषयत्वात्तासंशये मात्रचोपि लुकि विधानवैयर्थ्यात्तत
थेहापि न स्यात् तातस्मान्नित्ययहणं बाधकबाधनार्थमेव। अत एव लिंगात्तदंतविधिः। द्विश
मइत्यादौ प्रकरणादिवशात्संशयनिश्चयविषयप्रयोगावधारणं। अत्रवार्त्तिकानि। डट्स्तोमे
वक्तव्यः। परिच्छेदोपाधिकसंख्यावाचकात्स्तोमे अभिधेये डट् वाच्यः स्वार्थेः। पंचदश मंत्राः परि
माणमस्य पंचदशः स्तोमः। पदानुसाहचर्यात् लुकृताया पंचदश शब्दो रात्रिमाहतद्दाडी बंधीर
त्वां पंचदशी रात्रिरिति। यत्तु संख्यायाः संज्ञासंघेत्यत्र स्तोमे डविधिः पंचदशाद्यर्थमिति डविधा
नं तद्दीर्घ यदि प्रयोगो स्ति नो चेत्स्व पंचार्थात् तथाशत्शनो डिनि वाच्यः। त्रिशिनो मासाः पंचदश
नोर्द्धमासाः। अभयत्रा नेनेवडाविप्रत्यये सिद्धे शन्शतो डिनिं छंदासिवक्तव्यइति वचनं च व्यर्थमि त्प६

सिरसत निकैय्यप्रत्ययविंशतेश्च डिनिर्वक्तव्यः। विंशिनो अंगिरसः। तिविंशतेरिति लोपे यस्येति चेत्यल्लोपः।
४३२ तस्मिन्कर्तव्ये ऽसिद्धवदत्रेतिति लोपस्यासिद्धत्वं विंशिन इति भाष्योदाहरणाद॰ नित्यत्वा
432 दीप्रमाणे परिमाणाभ्यामिति रूढिशब्दावेतौ भेदेनोपात्तौ। पुरुषहस्तिभ्यामण्च। अत्र यद्वक्तव्यं तस्व
रूपात्प्रमाणे इति सूत्र एव प्रपंचितं तत्र तत एवावधार्यं। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तिन्तदंतविधि
६५ प्रतिषेधाद्विगोर्नित्यं प्राप्तेभ्यः। पूर्वाचार्यैर्डावतुप्रत्यये विहितवत्तस्तन्मते त्वावतः पुरुष
सोयइ विप्रस्य मावत इत्यादाववग्रहो नस्यादतो वतुबेवन्याय्य इत्याशयेनोदाहरतीया
वानिति। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। ननु विह परिमाणे। किं परिच्छेदकमात्रमुत परिमाणं तु सर्वत
इति साकांक्षे नाद्यः। प्रमाणे इत्यत्र त्वस्यैव सिद्धेः परिमाणग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। न द्वितीयः।
यावती भार्या यावती बुद्धिः यावान्ध्वायावती रज्जुरित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। आपामादीनां परिमाण राम
त्वाभावात्। पद्घ्नद्वये विशेषविहितेन वतुयामात्रजादीनां बाधात्तन्मात्रं यन्मात्रमित्याद्यसिद्धेः। ४३२

पन्नेश्वात्राश्रीच्यनेतासांकेतिकमेवेहपरिमाणांगृह्यतेसामर्थ्यात्तायावान्धान्यराशिरित्यादिर्कंमुख्यमु
दाहरणं।प्रावतीभार्य्यत्यादीनांलक्षणायासाधुत्वंबोध्यं।एवंचप्रमाणइत्यनुवृत्त्याप्रमाणोपाधि
केभ्यःपदादिभ्योवत्वत्विधीयतेतदावतुविशेषविहिततयासामान्यविहितान्मात्रादीन्बाधेतापर
रिमाणाग्रहणेतुसतिभिन्नोपाधिविषयत्वात् बाध्यबाधकभावाभावः।तेनतन्मात्रंयन्मात्रमित्यादि
प्रमाणोपाधौप्रकृत्यर्थेसिध्यतितत्परिमाणमस्यधान्यस्यतावद्धान्यंराशीकृतंतावत्प्रमाणमस्यकु
ड्यादेस्तावन्मात्रंयादृग्राशीकृतस्यधान्यस्यदैर्घ्यंतादृगस्यापीत्यर्थः।एकविषयत्वेतुवतुपैवोक्त
त्वा।द्विशिष्टस्यप्रमेयस्यतदंतान्मात्रादयोनस्युः।यस्यहितावत्प्रमाणांतस्यतत्प्रमाणंभवत्येवेति
तावच्छिष्टस्यैवतत्रापिप्रयोगःस्यात्।अन्यथामात्रजादिप्रत्ययमालास्यादितिकैयटः।नव्यास्त्वत्रय्य
वांत्र्यत्रेदंवक्तव्यं।परिमाणाग्रहणेनुसतिभिन्नोपाधिविषयत्वा द्बाध्यबाधकभावाभावइतिवक्तं
स्वकोथोभिमनस्थकिंशद्वाधिकोत्सुनयोक्तिकएवसोर्थः।नाघः।भिन्नोपाधिविषयत्वादित्यादिप्रा

दर्थाधिक्य२

योपन्यासवै॰ पर्थ्यातानद्वितीयःप्रक्रमात्रमित्यादिसिद्धये हि परिच्छेदकमात्रं प्रमाणशब्देन गृह्यत इत्यु॰
क्तेसवैरपि इह च सांकेतिकं परिमाणं गृह्यत इत्यपि तथा च प्रकृतिविशेषमर्थविशेषं चोपजीव्य
प्रवृत्तस्य वतुपो निरवकाशतया मात्रादिबाधकत्वं दुर्वारमेवेति तन्मात्राद्यसिद्धिः प्रमाणशब्दभेदमात्रे
णाबाध्यबाधकभावानङ्गीकारे यद्दघ्नमादावपि न न स्यादिति सर्वोपप्लवापत्तेश्च तस्मात्कैयट
कृतं भाष्यव्याख्यानमयुक्तमेव। कथं तर्हि यन्मात्रं तन्मात्रमित्यादिसिद्धिरिति चेत् योगविभागे
नेति गृहाण। तथा यत्तदेतेभ्यः प्रमाणे इयसज्जित्यादिसूत्रमिहानुवर्त्तते। ततः परिमाणे वतुप्
। यत्तदेतेभ्य इत्येवानुवर्त्तते नान्यद्वितीयं भाष्यं व्याख्येयमिति सर्वमनवद्यमिति दिक्॥ किमि
दंभ्यां सामर्थ्याद्योगविभागं वा भित्त्वा व्याचष्टे। आभ्यां वतुप् स्यादिति। कियानिति इदंकिमोरी
त्कीर्यस्येति चेत्यघलोपः इयानिति प्रत्ययमात्रमवशिष्टं। किमः संख्यापरिमाणे। संख्यायाः परिमाणम
वपरिच्छेदस्तस्मिन्कर्त्तव्ये पः प्रश्नस्तत्रवर्त्तमानात्किमो स्येतिषष्ठ्यर्थे डतिः स्यात्। संख्यापरिमाणे। ४३३

किंतर्हि पेमा भूल्लोके यमेषां दशानां संख्या। अवयवानाममेषां गोणानाम् मात्रोपजीविनां। सहस्रशः समे
तानां परिमाणेन विघात इत्येवं संख्येयपदद्वारेरोहसंख्यायामिदं द्रष्टव्या। संख्याया अवयवे तयप्। अवयवे वर्त्तमा
नायाः संख्येयतद्वाचकेद्वयवयविनि वाच्ये तयप् स्यात्। अस्येत्यधिकारादवयवी प्रत्ययार्थः। उभादुदात्तो। उ पा ३
होदात्तश्च प्रत्ययस्यादेरेव विधानसामर्थ्यात्। न च सर्वस्योदात्तत्वसंभवः। अनुदात्तं पदमेकं वर्जमिति १४
वचनात्। तदंतस्य पत्नु चित्त्वात् सिद्धं शतसहस्रयोरेवेति। अधिके समानजातौ। विंशंशतसहस्रयोः।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्त्तव्यो मतो ममेति भाष्यात्। शदंतविंशतेश्च। प्रत्ययग्रहणपरिभाष
यानुदादिनियमे प्राप्ते तं वारयितुमंतग्रहणं। तेन एकत्रिंशं शतं। एकचत्वारिंशं शतमित्यादि सि
ध्यति। इह च संख्यायाश्च अवयव इत्यतः संख्याया इत्यनुवर्त्तते। तेन गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते
इत्यादौ नातिप्रसंगः। अंतग्रहणं विंशतिशब्दान्नं तदंतेयं ग्रहणाचेन निषेधं बाधितुं। तेनैकविंशं
शतमित्यादि सिद्धं। संख्याया गुणस्य निमाने मयट्। जातमित्यत्र तस्य दस्योनिवर्त्तते। मेढ्रू प्रतिदानदम

सि॰ र॰ स्त॰ तः करणो त्रुटि निमानशब्दः सच मूल्यवाची प्रकृतपर्यविशेषणमेन ता गुणशब्दो भागवाचीत्याश
४३४ येनाह। भागस्य मूल्यमित्यादिना संख्यावाचिन इति। अनेकत्व संख्यावाचिन इत्यर्थः। भूयस इति
434 वक्तव्यमिति वार्त्तिकात्। नत्र भूयस्शब्देनानेकत्व संख्या लक्ष्यते। न चात्र मानाभावः। निमेयसं
ख्याया एकत्वे सत्येव प्रत्ययइत्येवं परमेकस्माद् दन्यतरइति वार्त्तिकमुपन्यस्य इत्यमाभूत् द्वौ यवा
नां त्रय उदश्वित इति भाष्यकृत प्रत्युदाहरणस्यैवमानत्वानापत्तेः कैयटेन एतदेव प्रतीकं गृ
हीत्वा नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्हि उदाहरणा दिगियं द्वित्वेनोदाहरणात्र योय
वानां द्वा उदश्वित इति अथ वा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्विद्भागा निमानमिति विवक्षायामु
दाहरणमिति भङ्ग्यो व्याख्येयमित्युक्तं। तद्भिन्नाशंका समाधानपोर्द्वयोरपि स्वोक्तोदाहर
णाप्रतिसंधानाभाव मूलकत्वात्। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्य उदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्य राम
३ नुभवतीति वानामिति तित्रोदाहरणत्वेन स्वयमेवोपन्यासात्। न हि द्विशब्दो भूयस्त्ववाची। तस्मात्कैयटो ४३४

किं च भूयस्त्वाभावोऽत्र कुत्स्तव कोऽर्थोऽभिमतः। किं मुख्यं भूयस्त्वमुत लन्दरणायानिमेयभागसंख्यापेक्षया निमानभागसंख्या वा
ऽऽधिक्यमात्रम्। नाद्यः। द्विमयमुदश्विद्यवानामिति त्वदुदाहरणासंगतेरुक्तत्वात्। न द्वितीयः। एकस्माद् दन्यतरइति [illegible] र्तिको
क्तेः। प्राग्भूयस इत्यस्यतादृग्विवक्षाय निर्मल [illegible] दस्य सं [illegible] मानाभावात् संदर्भो [illegible]

कं भाष्यतात्पर्यज्ञानमूलकमेवेत्यस्मद्व्याख्यानमेवयुक्तमिति दिक्। द्विमयस्तु दश्विपवानामि
ति। भागविशेषयुतिपत्यर्थंपवादः प्रवृत्तत्वं तु विशेषणस्योपादानं। नित्यसापेक्षत्वेन वृत्तिर्भवति
।एवं संबंधिभागद्वयरूपसाधनप्राप्य दश्विज्ञागइतिशब्दबोधः। निमानस्य निमेयापेक्षत्वा त्ति
मेयं प्रत्यपार्थः संपद्यते निमानस्य च गुणत्वं विना निमेयस्य गुणत्वं नोपपद्यत इति सामर्थ्यान्निमा
नस्यापि गुणत्वं लभ्यते। संख्यायाः किं। पवभागो निमानमस्याः दश्विज्ञागस्या। अनेकत्वेति
किं। एकोपवानां भागो निमानमस्याः दश्विज्ञागस्येत्यत्र मा भूत्। निमेयसंख्यापेक्षयानिमान
संख्यापदाधिका भवतीति तदेव पुनरपि तात्पर्यार्थं भूत्। स इति वार्त्तिकमित्युक्तत्वात्। गुणस्येति
किं। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेः द्विमयो व्रीहिः कार्षापणाभ्यो रिति मा भूत्। गुणस्येत्यत्र
चैकत्वं विवक्षितं तेनेह न द्वौ पवानां त्रयं उदश्वितः षष्ठ्यर्थ इति किं। [illegible] जातमित्यादौ
[illegible] स्वार्थे मा भूत् [illegible] इतरथा पवानां द्वौ भागौ निमानमस्योद

ह१

सि रुस्त श्विड्भागस्य द्विमयोयवानामुदश्वित इति स्यात्। निमेये चापि दृश्यत इति वाच्यं। निमेये विद्यमानाया
४३५ संख्यास्तद्वाचकान्निमाने प्रत्ययेनाभिधानं वैमयड्वा चकारोन्यार्थः। द्विमया यवा इति। उदश्वितो द्वौ भागौ
435 निमेयो येषामेकगुणानां यवानां ते द्विमयाः। नन्विह निमेयस्यापि निमानत्वमस्त्येवेति किं वा तत्त्वि
नेति चेन्नोभयोरपि त्यागविषयत्वाविशेषेणा निमानत्वे निमेयभावस्य वैवक्षिकत्वात्। पूर्वाप्रत्यया
र्थस्य बहुत्वाद्बहिर्नत्वेपि क्वचिन्मयडर्थे वार्त्तिकमित्यलं पल्लवेन। तस्य पूरणे डट्। तस्येत्येकत्वम
तंत्रं। पूर्यतेनेनेति पूरणं करणे ल्युट्। एकादशानामिति। अवयवावयविभेदः समुदायः
या४ पूरणत्यर्थः। अवयवकप्रत्ययार्थः। पूर्वसूत्रात्संख्याया इत्यनुवर्त्तनात्। पंचानामुष्ट्रिकाराणां पूरणोध
र्द्ध इत्यत्र न डट्प्रत्ययः। संख्येयं यया सा वृद्धिः पूरयतीति तत्र यस्मात्संख्यावाचिनः शब्दात्स्वयं तस्तदीय तप 3
प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकादशत्वादेर्डट्प्रत्ययो भवति। सन्निधानात्। तथा च मुक्रमेणापि गण्यमाने षष्ठ्या राम
पेषु समर्थः पदविधिरिति द्वितीयोष्टमो भवत्येव। नांतादसंख्यादेर्मट्। इति। नांतादिति पंचमः पाडः ४३५

१२

ग मा २ प्र

तिप्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पितेति भावः। वस्कनस्कमटः प्रत्यत्वेपि नत्वनिः। रूपेस्वरे वा विशेषाभावात्।
यत्तु न मटआगमत्वमवश्यमंगीकार्यमौत्तु दात्तत्वार्थं। अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात् न चेष्टा
पत्तिः। [redacted]ः शात न मंवेश्यंस र्वनातेन्यत्रानोदात्तविरोधात्। एवं च तदेकरूप्याय मटोप्या
गमत्वं युक्तं। ऊकंच वार्त्तिकहतां मडादिषु यस्यादि सन्निर्देशः कर्त्तव्य इतीति न व्यादयः। मडादिषु विनि
तक्तु गासविज्ञानो बहुव्रीहिरित्याश्रित्यैतेस्य थोक्तं। पन्तानरेख मंडूकप्लुत्याध द्वतीत्यादिसूत्रेषु अनु
वृत्तिर्बोध्या। द्वितीय स्वेसंप्रसारसांचेत्पनयोस्तत्रयोर्डटःसंबंधाभावेन न तदुत्तरत्र तमद्विधौ मंडूकप्लुतेन
भवतोप्यावश्यकत्वात्। घद्वतीति सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् षडादीनामागमित्वेनिश्चिते डटस्तदसंभवात्त
न्मध्याविपरिणाम्यत इत्याह। डट्यतीति। डट एव षष्ठुट न हतः। षष्ठश्चतुर्थ इत्येतनयोर्डस्य विसर्गाप्रसं र्ज ३
गात्। पंचमः। सप्तमहत्यादौ न लोपार्थं परादिमिदूहतः। आधद्वेरीति। अत्र सहितं व्यंडुनमहेरः। असं
हितस्यादेर्व्यंडनस्येत्यर्थः। द्वितीयः। आगमलिंगाभावात् प्रत्यय एवेत्याशयेनाह। डटोपवादइति। डटो
वकुप्रगालिङ्गविशिष्टपरिभाषया बह्वीनां पूरणीत्यतिथीड् इत्य पि सिध्यति। भस्याढइति पुंटिविवन्हि ते
पुं वद्भावः। ततः प्रत्ययागमोस्त्त्ः। एवं कतिपयानां तरशापि बोध्यम्। १

सि॰ र॰ स्त्र द्विशब्दस्य वानाप्यमादेशः। विभाषाद्वितीयात्तृतीयाभ्यामिति निर्देशात्तृतीय इतीह लइति दीर्घस्तु न।
४३६ अराद्युत्पन्नवृत्तेः प्रत्ययन्न भ्रमं वार्थयितुं अस्तु चेति नोक्तं त्वापकाश्रयरोतु प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति भा
436 कः। विकृतरणा लिंगविशिष्टपरिभाषया बव्हीनां स्त्रसीबहु निषीदन्त्यपि सिध्यति भस्य ढे इति अद्वितिवन्हिते
सुवन्नावः। ततः प्रत्ययाग्रमौत्सः। एवं कतिपयवर्णनयोरपि बोध्यं॥ विंशत्यादिष्विह सन्निहितत्वात्त्व
ष्ट्रादिसूत्रे नियान्तिता विंशत्यादयः शतान्ताः शब्दात्त्रान्त्वोग्रह्यते तेन लोकप्रसिद्धाः। विप्रकृष्टत्वादिति कैय
टः। भाष्यमतमिति तु न वाः। भाष्यकृतेह प्रघेह केविशिष्यानुक्तत्वाद्भाष्यमतमिति कथं प्रमितमि
ति तएवपृष्टव्याः। लौकिकानां तावद्दशानां ग्रहणमिति वृत्तिमतं। एकविंशतितमइति। आगमविधे
ः प्रत्ययविधित्वाभावाद्ग्रहणावतेत्यप्रवृत्तौ संख्याविशेषणत्वेन विंशत्यादेस्तदंतविधिः। हलभइ
तिभावः। स्यादेतत्। षष्ठ्यादेश्च संख्यादेरिति सूत्रे षष्ट्यादिशब्दात्प्रत्ययो विधीयत इत्यादि वदता भा राम
ष्यकृता यहणावतेति न दंतविधिनिषेधमप्याशंक्यासंख्यादेरिति पर्युदासेनेह प्रकरणे तदंतवि ४३६

धिंज्ञापयित्वात्तत्प्रयोजनं चैकविंशतितमइति सिद्धिरित्युक्तं तत्र स्वमिति चेन्नाप्रत्ययमतस्यापि प्रत्य
पूर्वस्वीकृत्य तथोक्तत्वात्। एतच्च केय्यटे स्पष्टं। एवं चैकोनविंशतितमइति सिध्यति। वृत्तिमते त्वनेन
सिध्येत्। विंशेः प्राग्भावित्वादस्याः संख्यापाशनिके य्यटहरदत्तादयः। तस्मिंत्स्य। विंशतित्वादिसंख्या
याः प्रत्ययागमयोः कर्तुमशक्यत्वेन तद्वाचकानां विंशत्यादीनां ग्रहणं स्यावश्यकतया तेभ्य
तदं न विधावेकोनविंशतितमइत्यस्यापि निर्बाधत्वात्। स्वरूपमित्यस्य बाधेमानाभावाच्चेत्तां त्याप
तावत्। नित्यंशतादिमाससंख्यादेरित्यस्य बाधनार्थमिह शतादिग्रहणमिति सूचयन्नुदाहरति।
एकशततमइति। अन एवेति। मासादेः संख्यावाचित्वाभावेपि डट्स्तमड्विधानसमर्थ्यादित्यर्थः।
स्वरानुरोधेन केवलस्तमड्विधाव मशक्यइति भावः। मतो। मत्वर्थेइति। मतोर्विषयइत्यर्थः। तेन सम
र्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थश्चेति सर्वं लभ्यते। इह चास्य वामीयं कया शुभीयस्तक्तमित्यत्रा
पि छो भवत्येव। द्वितीयविभक्तिग्राग्भागानुकरणात्स्या प्रातिपदिकत्वात्। प्रकृतिवदित्यस्यानित्यत

सि॰स्॰वृ याऽप्रवृत्तावनुकरणं।ानगीतस्यङमादेर्नलुङ्।आकर्षादिष्ट्दनेभ्योवुनाकृपासिद्धिप्रसंगात्कन्वि
४३७ धीयते।अशनिकः।इशकुनिकः।स्मरुकः।सुख्य इति।हरदत्तस्वरसात्।धनाहिरण्यात्।कामएवप्र
४३७ त्ययोन्तु कामवति।अनभिधानात्।अतोभेदसंबंधेकाम्निनःषष्ठ्यैवेत्याह।धनकोदेवदत्त
स्येति।अविजिगीषाविनि।दिवो विजिगीषायामितित्रैवनिष्ठानत्वविधानात्।सस्यनक
र्मरित्व तापियं।अतएवेति।अकेनोरितिप्रतिषेधादितिभावः।तंत्रात्।नंत्रं।तंतुवायश्लाकः
।तन्यंनेतंतवोऽस्मिन्निति ह्युत्पत्तेः।अचिरःकालःअपहृतस्यकालः।परिमाण।तोनेतिसमासः।
ब्राह्मणकः।ब्राह्मणाश्रद्दादायुध जीविन्नोपाधिकात्प्रथमांतात्समर्थ्यैकन्नियात्पत्तेः।अशहान्तेत्र
ल्यत्वोपाधिकात्कन्नातदाह।आयुधेत्यादि।शीनोह्मभ्यां।शीतमिवशीलं।सतिशीनेकार्यकरणोप
युत्वाभावात्।उष्णमिव उसंशीघ्रमित्यर्थः।क्रियाविशेषणत्वेनह्रितीयांताभ्यांप्रत्ययः।क्रियाविशे राम
षणात्।हयोगषष्ठीनेत्युक्तत्वात्।अधिकं।अध्यारूढेति।गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनारुहेःकर्तरिकर्मणीव ४३७

कोऽविहितः। आद्ये अध्यास्तोऽद्रोणः खारीमिति भवति। अनभिहिते कर्मणि द्वितीया। द्वितीये तु आधिका
खारी द्रोणेन। अनभिहिते कर्तरि तृतीया। एवं चाद्येऽधिकशब्देनाधियोगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादू
धिकं न दस्मिन्नाधिकमिति निर्देशाद्य बलात्पंचमीसप्तम्यौ स्तः। द्वितीये तु कर्मणि। अभिनत्वात्प्र
थमा। आधिका खारी द्रोणेन। कर्माधिधिकशब्दयोगे भाष्यप्रामाण्यात्कर्तृत्वे तृतीयैव न पंचमी
सप्तम्यौ। विनिश्चये। अत्र तु कास माहार द्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। अन्ये त्विभ्यामिति प्रादीनां वृत्तिविषये शब्द
शक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाविशिष्टसाधनवाचित्वमस्तीत्युक्तं देशकाल कर्त्वा चावित्यत्रापि अत्रापि
ताहृशाभ्यामेव स्वार्थे कृतनिपात्यते। पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्वकः उपायैरन्विच्छति मानसाधुर्यायी
पि एवमृश्यपयः शूलदंडाजिनशब्देभ्यां केऽत्र शीतोष्णपार्श्वेयिः शूलदंडाजिनशब्देभ्यामुखार्थेभ्य
ःप्रत्ययोऽन्वेष्यते। अनभिधानात्। नावनिथ। यथा तस्येदमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानामुपलक्षणत्वेन सा
मान्यनिर्देशस्थेहापि नावनिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः कस्मादिति। अस्वरितत्वा

हि

पोर

सि॰ स्तु त्संनिहिता यिठकुठजोर्नानुवृत्तिरितिभावः। कनोलुकि लुग्वाग्रहणं व्यर्थं महाविभाषयैव पंचमं पंचम
४३८ कमिति रूपद्वयसिद्धेरतस्तत्सार्थक्याय सूत्रमतमाहाऽऽहरणात्प्रत्ययस्येति। हृन्नि कृतायामेवं व्याख्या
438 नमुपादितार्थं च व्याख्यानमनुदाहृतं वार्तिककृता तु कनएव लुकं स्वीकृत्य लुग्वाग्रहणं प्रत्या
ख्यातं। लुग्वानर्थकं विभाषाप्रकरणादिति। एवं च द्वितीयकं द्वितीयमित्येव साधु न तु द्विकमिति। यथो
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् श्रोत्रियंश्छंदो धीते वा। वाक्यार्थे श्रोत्रियन् पदं निपात्यते। नित्यं स्वरार्थो वा
क्ये क्रियाप्राधान्येऽपि सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तात् प्रातीत्यनुरोधाद्वा क्रियाश्रयस्य कर्तुः प्राधान्यं
बोध्यं। अथ वा छंदःशब्दस्य श्रोत्रादेशो घन्प्रत्ययश्च छंदःकर्मकाध्ययनकर्तरि निपात्यते इति श्रोत्रिका
यांतरं। आद्यमनेनाकमेरिति प्रसिद्धोऽपि श्राद्धशब्दोऽलंकारणायानन्तसाधनंद्रव्यमाहामुख्यार्थस्य भोज
नकर्मत्वासंभवादिति। श्राद्धीति। अघभुक्तवत्वेवायं प्रयोगः। अघभुक्तेऽपि। श्राद्धी श्राद्धिक इति कथं न प्रयो राम
गः। अनभिधानात्। पूर्वादिनिः पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः। छंदसि परिशत्रुवाचकात्सर्पिवच्छा। ४३८

नी५ इति६

६१

न्यशब्दौ स्वार्थे इनिप्रत्ययः। प्रकृते स्वपरिपंथपरि पर इत्येतावादेशौ निपात्येते। अपत्यं परिपंथिनं मान्वाय
िपरी विद्न्ता उभयत्र परिशब्दे स्वग्रहः। इदं च सूत्रं वैदिकप्रक्रियामेव वक्तुं प्रवृत्तमित्याशयेनाह। लोकेति
त्यादिना। परिपंथिनशब्द इति। उपलक्षणमेतत्पारिपरितश्च स्य। अपि तेन द्वावपि लोके असाधू इत्यव
धेयं। अनुपदमिति। पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थे व्ययीभावः। अनुपदीग वामिति। पदोपेक्षया षष्ठी। गोपदात्प
श्चादन्वेषणं। तावामेवा तेन रज्जनादावन्वेष्येन भवतीति वृत्तिव्याख्यातारः। साक्षात्। साक्षादित्यव्यय
। साक्षीति। अव्ययानामभमात्रे टिलोपः। त्रयीत्र द्रष्टुमो भवेति यश्च ददाति यस्मै च दीयते। पश्चाद्य
द्रष्टा। सर्वत्र प्राप्नोति। संज्ञाग्रहणं। सामर्थ्याद्धु निकांते वासिनो न भवति। क्षेत्रिय च। स परम्यं तात्पर
क्षेत्रशब्दाघच्परं शब्दलोपश्च निपात्यते। क्षेत्रियो व्याधिरिति। किं च क्षेत्रियपादीतरानि। यानि सस्यानां
नाशार्थं क्षेत्रे जातानि तानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानीत्यर्थः। अपि च क्षेत्रियं विषं परशरीरे संबंध
चिकित्स्यते। अन्य च क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रं तत्र चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः। इन्द्रियमिंद्र। इत्येवं

दृस्योति ३

सि·स·तु द्वाक्यार्थे पदवचनं। पद्वाइंडशाद्वानघ च निपात्यते। इंद्रस्य लिंगमित्यादिष्वर्थेषु। इंद्रेणादृष्टं इंद्रानां मम
४३९ चक्षुर्मे मद्याराां श्रोत्रमित्यादिक्रमेता स्कष्टं श्रद्दृष्टद्वाराद्रुष्टं सेवितं प्रीणितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्य
स्य३ ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्तु उपाधिका[...] षष्ठ्यर्थे विशेष्यसप्तम्यर्थे च मतुप् स्यात्।
439 अस्तीत्यत्र पुरुषवचने अतंत्रे। कालस्तत्रमेव। अतिशहो विषयविशेषसमर्पकः। स च विशेषो वार्ति
ककृतोक्तस्तमाह भूमेत्यादिना। अस्ति विवक्षायां मतुबादयस्ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वा
र्तिकार्थः। भूमा बहुत्वं नन्वायेक्षिकः। यस्य हि या बाह्यकं ततोपि यत्किंचिदाधिक्ये भूमा भवति। यथा
पंचभिरपि गोभिर्द्दं वदन्नस्य बहुयो गावः इति व्यवहरंति सहस्रगोरपि राज्ञो गावोल्पा इति। गोमान्। यवमा
न्। इह च यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीत्यादौ जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वाद्भूमाभावेपि मतुप्। भूमादिग्रहणा
न्नियमार्थं प्राप्ते। भूमादिष्वतीतिः स्मीत्येवंपरं। निंदायां ककुदावर्तिनी कन्या। प्रशंसायां रूपवान्। नित्य राम
योगे क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने उदरिणी कन्या। संसर्गे दंडी। संसर्गः संयोगः। तेन संयुक्तदंड एवैवं कथ्यते न ४३९

त३

न्तु गृहस्थितदंडोपि । अत एव सामीप्यानंतर्यादिविवक्षायामपि न प्रत्ययः । चित्रागावोऽस्यानंतराः चि
त्रागावः अस्य समीपे इति विग्रहेपि न तत्रावयवात्प्रत्यय आपाद्यतेऽन समुदायात् । नाद्यः सापेक्ष
त्वेनासामर्थ्यात् । नान द्वितीयः अप्रातिपदिकत्वात् । इत्थं च भाष्यादौ सामीप्यादेः षष्ठ्यर्थत्वमंगीकृ
त्यैव तद्धितबहुव्रीहिनिरस [illegible] इत्युक्तं । एतेन सामीप्यादिकं षष्ठ्यर्थ एव न भवतीति हलंत्यसूत्रे
न्यासोक्तं निरस्तं । भाष्यकैयटादिग्रंथविरोधात् । तापत्तेर्नैयायिक [illegible] व क्रिमद्वानिति प्रयुंजते
तन्नाशौचिकान्मत्वर्थीयादिति निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततो मत्वर्थ इति मत्वाज्ञास्त्वप्रहस्य सम
वाद्यं । गुरावचने भ्यष्टति गुरोतद्धितिच येप्रसिद्धाः स्पृक्कादयस्त एव गृह्यंते । नन्वरूपादयो गुरौशोन्यप्रसि
द्धाः रूपाद्यध्यतय प्रयोगात् । माष्ट्य यामश्च आश्च मांसमाहारे द्वंद्वः तद्व मत्वे वा द्विगप्रातिपदिकस्य निष्ठ्रा
षणांतदाह । भवणांविणांतादिति । उपधापाप्रवृत्तिनाकर्यात रांउपधा संज्ञकोन्मात्परस्य मनोरिंदु
के येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवहिते एव भवतीत्याशयेन फलितार्थमाह । भवणाविर्णोपधा

सिर-स्व दिनि। अयः।३। एर्वं वदेवनर्दं नविधिरित्याह। अगंतादिनि। रसादिभ्यश्चा। अन्यमनवर्थीयनिक्तपथीमि
४४० ति। भाष्यकृत्तु अन्येषामपि मत्वर्थीयानामिष्टत्वान्न चेंप्रत्याख्यातम्। रसिकोनटः। उर्वशी वेरू पि
४४० रात्रिप्रसर्सोस्पर्शिकोवायुरित्युदाहरन्। शिखावाद्दीपइति। ननु शिखाशब्दस्य ब्रीह्यादौ पाठ
ल्लब्धेऽप्रसंगादिदंप्रत्युदाहरणीनयुक्तमितिचेन्न स्पीष्टूडावान् हहइतिप्रत्युदाहार्यो प्रारोयेगा
द्वैति। एतच्च वार्त्तिकं भाष्यकृतानभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातं इति कररणां लब्धामिति
ल्याः। सिध्मादिभ्यः।२। वैसत्वाद न्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते तत्र समुच्चयार्थेनापात्तानामने
कार्थत्वादित्याशयेनाह। लज्वेति। वाशब्दोपि समुच्चयार्थकः। वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे
पि समुच्चयइति कोशात्। तेन लच् मतुप् चद्वावेव प्रत्ययौ भवतो न त्विनिठनाविति भावः। एवं
व्याख्याने मानं तु लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइति वार्त्तिकमेव। एवं च सिध्मा। निष्पावा। मां राम
सेन्यादयोपि। दंताश्च इति ठनो न भवत एवेत्यवधेयं। लिंगमप्यत्रास्ति। पिछादिभ्यो मतुबिलचौ ४५०

४४१

चेव विधीयेनेनान्विनिष्ठनौ तुंदादिभ्यस्तु चत्वारः प्रत्यया भवंति श्लजिनिठन्मतुपः तत्र पिच्छा
दिषु केचिदिंदताः पठितास्तुंदादिषु पिच्छेत्य चेदमन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्तर्हि पिच्छादिभ्यो
पिच्छत्वास्त्यत्ययांसिद्धा एवेति गणद्वयेपि पृथग्दंतानां पाठो व्यर्थः सन्नज्ञापयति समुच्चया
४ क र्थमेवेदं न विकल्पार्थकमिति । पक्तु नव्याः केशाद्व इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं लिंगं तद्धि वइनिठनोः
दर्थ प्राप्त्यर्थं क्रियते । प्रकृते तस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तु तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेनान
क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयतीति नमाकद्दत्याडुः । तत्र भाष्य
कृते वोत्तरत्रापि दूषितत्वात्तथा च भाष्यघट्टभ्यां नित्यार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छंति
कथं विभाषामध्ये योगः क्रियते विभाषामध्ये ये विधयस्ते नित्या भवंतीति कैयटः असति प्रयोज
नेज्ञापकं नेति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयमिति व्याख्यातारो वा नेत्यादिसिद्धा घंतगणास्तु
त्वं ऊङ् चेति । डित्वादंतादेशः । वात्त्लइति चित्वादंतोदात्तो पा । पक्तु बलाद्धलइति प्रोक्तं । तत्राप्रत्य

सि॰स्व
४४१
५५१

पस्वरेण मध्योदात्तता । पत्नेः गणास्तत्र द्वंद्वं वान्यतरस्यां पार्ष्णिधमन्यो दीर्घश्च । पार्ष्णीलः । धमनीलः । हनुड जंतु
य तायास्त्रायाः कालः । मल्लिकालः । उपतायो रोगः । विपादिकालः इत्यादि वत्सासा । इति विषये वत्सांसोऽ
ह बलव च नौ । कामबलशद्वावपिला । हारिका । विन्याह । कामवती [illegible] तिनन्तु मत्वर्थसमुच्चायकान्युत
स्यां यहरास्यानुवृत्तेर्मतुबोभ्यां प्राप्नोति । सत्यं । विवक्षितार्थलाभान्मतुपो प्रवृत्तेः । वत्सवतीगौः ।
अंसवान् दुर्बलः । लोमादि । आदिशब्दाद्द्वंद्वं व्यर्थं । चरमादिशब्देन गतत्वात् । वृत्ता शुभादिस्त्वव श
अंगादिति । अंग कल्याण इति गणसूत्रे तदर्थतः पठितं लक्ष्म्याद्यपि गणास्त्रं । न प्रकरणे शाकीपलु
६४ लीर्द्राडस्वत्वं चेति वक्तव्यं । महच्छाकं शाकी । नाना जानीय शाकसमाहारो वा शाकी तद्वत्शाकिनं । भि
ह्नानि शालिकोद्रवादिपलानि पलालीति केयटः । महत्पलालं पलालीति वामनः । पलालिनं । दद्रूल
ग्रोग विशेषः तद्वान् दद्रुणः । विषुणानीत्यपि वार्त्तिकं । विषुनाना अंचंतीति विषूचीनानि अस्य संतीति वि राम
षुणः । विषुवदाख्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि संति । तन्निमित्तत्वात् दिवसांतराणां न्यूनाधिकत्व ४४१

ला २ ला ३

स्यान्यथा वायुर्मन्युश्च विषुणाः। अनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिरपि विषुणाः। एषु सर्वत्र नानाविध
गमनसंभवाद्योगिकत्वं वायौ रूढत्वेन नित्यं। विष्वगिति माभूत्। नापरा। देशान्तरमुत्तरपदलोपे लौंव्या के
ऽशितिवलोपप्रसंगात्। इत्थं समर्थानामित्यस्यायं वादो। प्रज्ञा अज्ञा प्राज्ञो व्याकरणमिति। प्र
ज्ञाशब्दात्स्वार्थे णो विहितेऽनुपसर्जनज्ञानक्रियानिरूपितकर्मत्वेन द्वितीयायाद्योगलक्षणा षष्ठी
तेन तद्योगाभावात्कृतः एवं किं रूपमिति वक्तामत्वर्थे णो विधीयमाने प्रत्ययार्थप्राधान्यादुपसर्जन
क्रियया कर्मादिभिः संबंधाभावः। केचित्तत्रापि गुणाभूतक्रियया कारकसंबंधमिच्छन्तः प्राज्ञो व्या
करणमिति भाष्यमेवेत्याहुरिति कैय्यटे स्थितं विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरणे इति सप्तम्य
पि भवतीत्यपि तत्रैवावृत्ते श्रोत्रेति वार्त्तिका वृत्तिशज्ञो विच्छेदप्रतिविधादिषु वर्त्तते। ज्योत्स्नादि ॥३
। कौंडलः कौतपः। वैपादिकः इत्यनेनेपित्रय श्रादिशब्देयाद्यः। ज्योत्स्नेति शुक्लपक्षे नामि सक्त
स्मपक्षेऽन रक विशिष्यन्नातमः समूहस्तमिस्रा ज्योत्स्ना तमिस्रेत्यत्र निपातनान्मत्वर्थीयो रः। स्वीन्व मन्

ता।

सि.र.रा
४४२
५५२

त्रमिति वक्ष्यते। तत्र घवयवक्षूलानि तनमांसि सिविघं तेन दस्मिन्नस्तीति रां। तान्मत्वर्थे॥ स्त्रियां तु ङीपि
नामिस्त्री॥ सिकतादेशोऽन्तरयोगेनैव सिद्धत्वादाह। घट इति। इह द्वयोः स्त्रत्रयोरुदाहरणं॥ मम रे
णासंग्रहीतं। स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति। देश एवादिमाविवक्षुनैयांसिकतावतिश्
ति ऊषस्तु षिं तु षादि रिणायां सवः। स्त्रिषिष्ठि उ माधुर्यमिति। सवाच्यैव मधुशब्दो गुणे तेन तु द्र
व्यवाचीति न मध्वम घमस्मिन्नस्तीति मधुरो घट इति न प्रयोग इति भाष्ये। महत्कोठविवरं खं तन्दान्र
वरः। गर्दभयं कूपः॥ नगरमिति। नगाः पर्वताः नाश्वा अयमपि रूढः। जातिलक्षणो ङीष् नगरी। अश्रुतत्र
एवेति तु रीतु रीनि च रूढ इति भावः। कच्छुरुदिति स्त्रुनोरोगविशेषः। घटस्तु भ्यां क्वम इति। दिवादि स्तुतं।
अन्ये तु अक्ष्णो वाचकं घशब्दं मन्त्रुमन्त्रामिष्ठं तितु हं। सोऽस्यास्तीति जनकात्वेन तु मोऽपि हृत्स्व एवास्त्र
मरोऽपि यलाशाडुडुमागमा इत्याह। अत्र रूढिशब्दे पुनमनुपाश्चनमिधानात्। द्रपनशति। वश इतिशि राम
श्रमः। हिरण्यायवशति। विबिं वावं कुररावमः उष्टकावमित्यादीन्यपि दर्शियहरणा। त्संयाह्यातिः॥ अग्रासीक्षिति ४४२

दृन्ना: ५

शियहरास्यापंप्रयंचा॥ अरोर्गोडालं॥ अर्णेर स्वमुद्धा॥ आस्वनीवलइति॥ आस्तेतिरमिषवः॥ भुज्ञ आभि
षवेक्लिन्ना॥ यरिषद्वलइति॥ परिनः सीदनि॥ परिषत्‌सत्सृ द्विषेमि क्विप्‌॥ सदिरप्रतेरिति षत्वं॥ याठांनरामि
नियापि इह ऊतिरेषा॥ नत्र भवनामिति भाष्यात्‌साधुत्वं॥ आन्दवलइति॥ वलइत्यत्र॥ राङ्‌इत्यनुवृत्ते र्न दीर्घः॥
सं ज्ञायामित्यनुवृत्ते रिति॥ वनगिर्योरित्यत्र इति नाकः॥ ज्योत्स्ना॥ चंद्रप्रभा॥ तत्रा॥ वयवीभूतं ज्योतिरस्मिन्
तिमत्वर्थीनानुपपन्न इति भावः॥ स्त्रीत्वमिति॥ व्याख्यानमतं त्रा॥ कथं नमिस्वतिनि रेनमङ्‌निस्
म्रहसम्भूहि नोरभेदोपचारा॥ दित्याङ्ग॥ ऊर्डास्विनगो॥ मिना॥ अनयोर्नीतत्तां स्पष्टयितुं नलोपोन
कृनः॥ अतइनिठनौ॥ एकाहत्वरादिनिठनौ॥ ने निवाच्यं॥ स्ववान्॥ खवान्॥ कृदंतोपोज्जातिवाचीन तेन
पिनेनिवाच्यां॥ हृद्भवान्‌॥ सह्वान्॥ व्याघ्रवान्‌॥ सिंहवान्‌॥ कृदंनोपइत्यादिविशिष्टोपादानात्‌कार्या
कार्यिक इत्यादौ निषेधो न॥ जातिवाचित्वाभावात्॥ तेडुलीनं डुलिक इत्यत्रापि न निषेधः॥ अव्युत्पत्ति
पक्षे कृदंतत्वाभावात्‌॥ तर्हि कारकवानित्यत्रे निठनावपि स्यातामिति चेन्नाअनभिधानात्‌॥ सप्तम्यर्थे

आत्मनविषतत्त्वनबदनिवृत ८

सि॰ र॰ प्र

४४३

443

व२

नेति वाच्यं दंडा अस्यां शालायां संतीति भाष्ये स्पष्टं इष्टत्वेनेति । शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः । इकन्यव
४४३ खदादिषु इति व्यवस्थाबोधकवार्त्तिकनञ्ज्ञाप्याभ्यामिति भावः । खंदादि । मत्वर्थ इति । मत्वर्थमुखापका
न्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । इह च स्वांगाद्धि हृद्वाविति गरास्तत्रैव पठ्यते । विवृद्ध्युपाधिकात्स्वांगवाचिन
इलजादयस्तु । विवृद्धी करीवस्य करीलः करीकरीकः । करीवान् । एकगो । एकशतिक इति
एकं च तच्छतं च पूर्वं कालैकेत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पुरुषाद् बहुव्रीहेर्द्वंद्वाच्च न । अनभिधा
नादिति न्यासः । भाष्ये तु नेतद् दृष्टम् । नित्ययुग्रहणं मतुपो बाधनार्थं कथमेकद्रव्यवानिति । असाधुरे
वायं । एकेन द्रव्यवानिति विग्रहे साधुरित्यन्ये । एकदंडीनि तु एकदेशिनैकाधिकरण्यादिति निर्देशा
दिनेः क्वचित्स्वीकारात्साधुः । इह अत इतिनि ठनौ तेन गोशतिक इति सिद्धं । गोविंशतिरस्यास्तीति
त्र च न अभिधानान्नेति भाष्ये स्थितं । अत एव अर्थवत्सूत्रे गोमदिं नगरमित्यत्र मत्वं नान्तमत्वर्थीयो लुप्यत राम
तेति भाष्यमादाय कैयट आह एकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकृद्वचनाल्लोपः । अत इनि च न तत्र निर्दिष्टं ४४३

द्५

गोत्रिकादिसिद्ध्यर्थं गवां समूहो गोत्रा साऽस्मिन्नसीति गोत्रिकमिति। यत्तु न व्याः कैयटेन भाष्याभिप्राय
वर्णनमात्रं कृतं न तु नात्रिकं। अत इत्यत्र तु वृत्तेरेव न्याय्यत्वादन्यथा एकविंशतिरेकचत्वारिंशद्वा अस्या
स्तीत्यत्रातिप्रसंगात्। अत एवापरितोषात्पक्षान्तरमाह। अथ वेति। अस्मिंश्च पक्षे गोत्रिकमित्यनभि
मतं लक्ष्यते अभिमतत्वे तु प्रागिवोक्तादात इत्यतो नो मंडूकप्लुत्याऽत इत्यनुवर्त्यसमाधेयमित्याकूतं
न। उक्तभाष्यपर्यालोचनया कैयटोक्तो विरोधलेशस्याप्यभावात्। अथ वेत्यादिपक्षांतरस्य कैय
टोक्तस्य गोमच्छूत्रस्य तद्धितलक्षणायामुक्तार्थन्यायेन मत्वर्थीयोऽत्र निरवलोपपदार्थ इत्येवं पर
स्यात इत्यत्र तु वृत्तितात्पर्यकत्वाभावात्प्रागिवोक्तादात इत्याद्युक्तेर्नैष्फल्यात् उक्तरीत्या गोत्रिके निसि
द्धावपि गोशकटिके त्वसिद्धे भवदुक्तातिप्रसंगस्यानभिधानादिति वदता भाष्यकृतैव परिहृतत्वाच्चात
स्मादत इनिठनाविति वृत्तिमिति कैयटः सम्यगवोचदिति दिक्। रूपादाहतप्रशंसयोः। विशिष्टेर्थे वर्तमाना
द्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप् स्यात्। आहतमिति। आहननमाहतं ताडनं तेन निष्पन्नं रूपमनिप्रशंसनं तद्वान्रूप्यः।

कामि ४

नु ५

सि॰कौ ४४४ गुरायाइति। हविशिग्रहणादिति निरपिपूरणी। अस्मायाया। यशस्वीति। तसौमत्वर्थे इति भत्वाङ्नत्वेन यशस्वा
निति। सर्वस्सूत्रे नित्यग्रहणो न बाधितमप्यन्यतरस्यां ग्रहणं मंडूकगत्या हानुवर्तते। तसौमत्वर्थे इत्यत्र य
शस्वानिति भाष्योक्तेरिति भावः। किं नन्तवादिति। प्राग्वादृशो चोक्तेरिति कृत्वमित्युक्तं। तत्तु फलितार्थपर
तया बोध्यं। अन्यथा तदपवादत्वयावश्रेयत्वप्रसंगात। आमयस्येति। यद्यपि बहुलं छंदसीति सूत्रे आ
मयस्येत्यादि वार्त्तिकानि पठितानि तथापि सर्वत्र आमयस्येति सर्वग्रहणस्य कृतत्वात् लोकवेदसाधा
रणं। एवं शृंगतरत्र वार्त्तिकेष्वपि सर्वत्र ग्रहणमनुवर्त्तनीयं। हृदयात्। वालोश्वस्येत्संज्ञा। अन्यतरस्यां
ग्रहणमिति निठनोः समावेशाय। तेनात्र मत्वर्थे सह चत्वारः प्रत्यया बोध्याः। शीतोष्ण। चालुरनुवर्त्त
नाय तत्तु प्राचात् स्माभ्य आलुः डिति च पठितं तत्तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं। पुरोडाश इति। न तद्याग्रहवब्
चसमिन्यत्र वेदभाष्ये स्थापितं चीयुगादिसूत्रे च न तथोक्तत्वादिति भावः। हिमाच्चेलुरिति। एकारादिः राम
प्रत्ययः। बलादिति। सिध्मादिषु बलद्रलवान्तलक्षणत्वं नोदात्तो मत्वर्थेषु त्यादिनोदेहत्वधातिरेमध्योदात्तः। ४४४

न्ता विन्यवधेयं। नच पूर्वमसङ्ख्यामिति। यदि दयं प्रत्ययः पूर्वमसङ्ख्यातत्वात्कव्यङ्शनिवार्त्तिकेन नकारस्तु
कः पाठो भाष्ये दृश्यते। हरदत्तोपि नितमाहान नत्रय पूर्वेण शाह्वः स्तामदिपघर्त्तिदृशकिभ्यो वनिप्
इति सूत्रे रावन्नित्याद्युदात्तः न क्षिपयस्यानिसंनस्येति फिट्सूत्रस्यावकाशः ततस्मयितानिवा स्वरे भेदाभा
वाद्धृवासः पूर्वनाइमा पूर्वेण इत्यविचाऽचलिरित्यादावाद्युदात्तस्यैव दर्शनात् स्वयोरुतितिरित्तु
प्रत्यया तो दात्तो मरुच्छब्दस्तत्र विशेषस्वरे सति पित्वमेव न्याय्यमिति निष्कर्षः। वार्त्तिकस्थमरुच्छब्द
प्रत्याख्यानपरात्स्मभाष्यानुरोधात्तान्तउक्तात् द्दादित्वेवापुनरेतद्भविष्यतीमरुद्भिर्दत्तो मरुत्त
इतीति। अयं भावः। उपसर्गसंज्ञायां मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकेनोपसर्गत्वे ऽऽनन्त्वा
भावेपि उपसर्गसंज्ञाविधिसामर्थ्यादचउपसर्गादिति तत्वे मरुत्तशब्दः। तृतीया कर्मेती। तिष्पूर्वप
दप्रकृतिस्वरे प्राप्ते निष्ठांतोमध्योदात्तः। एवं चारम्भप्रत्याख्यानयोः फले कोपि विशेषोऽस्ति। उपसर्गसंज्ञा
वचनत्वे कार्य्यं हि वैयर्थ्यं नेनाङ्किप्रत्ययो नस्तः। मरुत्त यतीत्यत्र तार्बं च नेति प्रथमेध्याये केय्यटः। भा

नै १

त। अत एवमरुद्वृत्त इति भाष्यं प्रक्रियावाक्यमित्यभिप्रायमिति व्याख्या २४

सि॰र॰स्तु ४.४५ 445 षेन कारप्रश्लेषपाठे लेखकप्रमादात्। हरदत्तोक्तिस्तु पूर्वापरस्वग्रंथविरुद्धत्वाद्भाष्यविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्या
। उपसर्गसंज्ञा तु न प्रत्याख्यातुं शक्या। निष्ठायामसद्वृत्तत्वानिष्ठारूपप्रसंगौदिति दिक्। स्वामिन्नैश्वर्ये।
ननु स्वं धनमस्यास्तीति विग्रहेप्यतिप्रसंग इत्याशंक्याह। ऐश्वर्यवाचकादिति। ऐश्वर्य इति न प्रत्ययार्थ
विशेषणं किंतु प्रकृत्यर्थविशेषणं। स्वशब्दस्येतद्वृत्तिविषय एवैश्वर्यवाचित्वमिति नोक्तातिव्याप्ति
रिति भावः। तेन न धनवान्निर्धनो वेशितात्स्वामिशब्दवाच्यः। पृथक्। अर्थाद्वेति। विरोधादसतीति नेह सं
बध्यते। अर्थो ऽसंनिहितो ऽस्यार्थो ऽप्राप्त एव विनिर्विधीयते तत्र कौडिन्यन्यायादस्य पाधिकादिनि
नेति कैयट। प्रत्ययविधौ नदं न विधिप्रतिषेधस्य बाधनार्थमाह। नदं तु वेति। धान्यार्थीति। धान्यम
र्थो धान्यार्थ इति कर्मधारयः। सो ऽसंनिहितो ऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः। इदं सर्वं द्व्यर्थशब्दादूठ इत्यं गाहत्योक्ते
अर्थनमर्थ इति भावप्रत्ययमाश्रित्येदं वचनद्वयं प्रत्याख्यातुं भाष्ये। एवं चार्थशब्दादनइनिठनावि राम
तिठन्नपि सिद्ध्यति वार्त्तिकमतेनन्नस्यात् तेनाधिकप्रत्यार्थिको सिद्धो। मनुशब्दक्रियायां दार्थिकादनमि ४४५

धानात्त्वघन बाचिनोप्यनभिधानादि निठनोरभावइति दिक्षाकंत्वांम्यांइहाघः अन्ययोदंतोष्ठ्यादि
र्नेतु यवर्गीयादिः। तदाह। अनुनासिकोवयावितिमूर्धन्योपधइति। कडिनोडनइति धातो॥ इति श्री
मद्दत्ताकरेमन्वर्थीयाः॥ ॥ अथस्वार्थिकाः इति। पंचम्यास्तसिल् इत्यादावर्थनिर्देशविरहात्
अतिशायनेकुत्सितेइत्यादीनांप्रकृतिविशेषणत्वादिति भावः। निवृत्तमिति। तत्रैबीडनुत्र
वृत्तावेवोक्तेनविस्मर्तव्यं। किं सर्वनाम। विधेयानिर्देशादेष्टुस्थ्येशंकायामाह। आद्यादि
यतइति। रेफादावितिपारिमिविधिसत्वादावल्ग्रहराइत्यनयातदादिविधिरितिभावः। ए
तदोनाभाष्यारूढोयंपाठः॥स्थानिवद्भावेनप्रातिपदिकत्वेनलोपः। त्यदाद्यत्वमितितुवक्तुंपुन
मात्रग्रितिपठित्वाशित्वान्सर्वादेशइतिवृत्तिकृता अ इतिप्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धेनकारो
व्यर्थइतिभाष्याइदंशित्वेपितुल्यं। आद्यादेस्त्विति। सर्वनामत्वेनप्राप्तासतसिलादयोनाद्या
दिभ्यइतिपर्युदासात् नूनंमत्तः परेवंश्याइत्यादौ ननु आद्यादित्वात्तसिः। अन्ययोतरपदयोश्चत्व

सिरःस ४४६ 446

समदो मा देशः । न च सुषुम्द समदोरित्यात्वंशं कथं न सेर्विभक्तिर्नाभावात् । न च तसेश्चेतित
सिला देशः शंक्यः । तत्रापि ह्यादियर्युहासस्य सत्वात् । एतेन न तसेस्तसिला देशमंगीकृत्यप्रो
षेलोयं चाशंक्यस्तस्विभक्तावेव सइतित्वे कुर्येव वदन उर्घटेन्निकारो निरस्तः सम्प्रम्यावल
। इमेत्र न सिलादयः स्वतंत्राः प्रत्ययाः । न तु समममीयं च म्योरादेशाः । तथात्वे कुन स्योयनस्त्यः कु
त्रत्यः यत्रत्यः स्तु पाधान्विति लुकुप्र सङ्येतायदा अनुदानो स्तु प्पिना विति स्वरः प्रामोतिकस्मात्
कुतः घेर्ङितीतिगुणाः स्यात् । तातस्मिंस्तर्हि । अतोदीर्घोयञिस्तुपिचेति दीर्घः स्यात् । तातेष्वु तत्रनेभ्यसतः
ऊ ब॰ व च ने स ल्यदि त्येतत्वस्यादित्याद्यनिष्ट प्रसंग इति भाव्यः । किमथे त्रोकारस्तित्स्वरितमितिस
रार्थः । मकारयरित्राणार्थेन यमोः कारे । न विभक्तावितिनिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थ । स्यादेत
तत् । अत्युपर्योविशेषविहितत्वात्पदहोमन्यायेन त्रलं बाधेत । अतएव वामनभाग इति का राम
काराद्योयिभाषायां त्रलं नेष्ठ । नितनन्श्च लोके कुत्रेत्यसाधु स्यात् । न चेष्टापत्तिः । लोके प्रचुरप्रयो ४४६

ल२

गसत्वात्तान्तथा चामरः साहचर्यात्क्वचित् । श्रीहर्षोपि नान्यत्र कुत्रापि च सामिलाषमित्याहेत्याशं
क्याह इहेति । वा ग्रहणमिति । महाकविप्रयोगस्य कथंचित्साधुत्वसंभवे समानकालीनादिवन्नासा
धुत्वं शंक्यमिति भावः । वाह चष्टुं दसि । पूर्वोक्तवाग्रहणायकर्षेणां स्फुटीकर्तुं व्याख्यादसमाये पृ सूत्रमिहोपन्य
स्तं । सर्वैकान्यसञ्ज्ञर्म्य सूत्रलि त्यतोऽनुवृत्तिमभिप्रेत्याह । सप्तम्यन्तेभ्य इति । कथं तर्हि धातुसंबंधे त्यत्र यत्र का
ले ये प्रत्यया इति नवे मूले लिखितं । विशेषविहिते न दाप्रत्यये नत्रलो बाधा तत्संप्रमादय एवार्था । अधुना प्र
त्यय इति । निपातनान्नमध्योदात्तता । भाष्यमते चेदं । वृत्तिमते तु इदमोऽशादेशः । अधुना प्रत्ययः । तदोदा ।
केचिद्दाप्रत्ययं सूत्रकृता विधीयते स्व [illegible] रे च भेदः । दाप्रत्यये तदोदात्तत्वं
अदाप्रत्यये आद्युदात्तमित्याहुः । तन्न । भाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह । तदोदा वचनमनर्थकमिति । प्र
कारवचने । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । प्रकारे थाल् । वचनस्येत्यत्र साहृश्यप्रकारो यद्यपि तथा
पि नात्र साहृश्यं गृह्यते । अनभिधानात् । तेन न प्रकारे थालिति । पृच्छ्यमानान्तु न स प्रकारस्तथेति । अनभिधानादे

सि॰स्त्र वानन्तुकिंसर्वनामबहुभ्योविशेषविहितस्यात्जातीयरंबाधेतनामेवंचार्थभेदात्तत्प्रकारेथाल्[illegible]
४५७ तद्धितिजातीयप्रत्ययस्तथाजातीयोयथाजातीयइतिभाष्यप्रयोगात्इदमः।अनेनेत्यादि।द्वितीयांतादपिथ्य
457 मुभेवत्येवइममेतंप्रकारंवापन्नइत्थंस्ततःलघुरोत्थंभ्यस्तास्मानमितिसूत्रनिर्देशोप्यत्रानुकूलः।किम
श्चेत्यत्राप्येवंतेनकथंभूतइतिसिद्धं॥ ॥ ॥इतिश्रीमद्रत्नाकरेप्राग्दिशीयाः॥ – ॥दिक्शब्देभ्यःइ
हस्ववदीनाम्पुरइत्यादयस्त्रेदेशाविधिवत्सितास्तदर्थंचास्तातिचेतिसूत्रंलेख्यंतत्रचस्थानिनामादेशानां
चानुवृत्तिःकुतःइत्यपेक्षायांतत्सर्वंसूत्रमपीहैवलेखनीयमितिदशसूत्र्याव्यवहितमपिसोत्रक्रमोल्लं
घनेनतद्रूपमपीहैवोपन्यस्यातिदिग्वाधराववरारतामितिद्वंद्वेचेत्यसर्वनामत्वात्खडभावः।असीत्पविभक्ति
कोनिर्देशःप्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वंद्योतयितुंचशब्दस्तदाहातद्योगेचेति।एकापिषष्ठीविषयभेदाद्भिद्यतेतादृ
तार्थांतरपदसमाहारेत्यत्रसप्तमीवचनेनावधित्वस्यापिसंबंधत्वेनविवक्षायामर्थद्वयबोधकत्वंनानु राम
पपन्नंयद्वागायोष्ठगितिवत्सामीप्यमपिषष्ठ्यर्थइत्यभिप्रायेणाऽर्थद्वयपरेयंषष्ठीतदाहाएषामिति।अस्ताति ४५७

चापूर्वत्रासीतिवदिहापि [illegible] विभक्तिको निर्द्देशः स्तत्रांतरेणास्तातेर्विहितत्वात् किंतु सप्तमी निर्द्देशोयमित्या
ह। अस्तातेति। पुरइति। पुरतइत्यसाधुरेवेति प्रामाणिकाः। प्रयोगास्तु बहवः संति। स्यान्मतं पुरतोऽग्र
तइत्यमरः। पुरतः प्रथमे चाग्रइति विश्वः। नीरसतरोविलसतिपुरतइत्यादयः। केचित्तु विभाषापरावराभ्या
मित्यत्र विभाषेति योगं विभज्य पूर्वशब्दादतसुच् अस्तातिश्चेत्यत्र च स्यानुक्तसमुच्चयार्थेन यापूर्वशब्द
स्य पुरादेशइति कल्पयंति। तन्निर्मूलमिति नव्याः। कुत्र शब्दस्यैव भाष्यादिमूलाभावेपि पुरतइत्यस्यापि प्रचु
रप्रयोगएवमूलमितिस्त्ववधेयपद्यापुरत्नश्रयगमनुहृत्यतो धातोर्घञर्थेकप्रत्ययेनत आघादित्वात्तसिद्धि
तिबोध्यं। दिशिरूढेभ्यः किमिति। शब्दव्यवहारासामर्थ्यादिदृग्गर्थलाभइति भावः। नतूक्तं दर्शयन्ति। संख्या
मिति। दिशियोगिकोनतुरूढः। दिक्शब्देभ्य इत्युक्तेरन्यत्रातिप्रसंगाभावाद्दिगादिवृत्तिभ्यइति सुधीति एव
तिः। दिगादिवृत्तिभ्यः किमिति। तत्र दिशउपलक्षणत्वादतिप्रसंगः स्यादित्याशयेन प्रत्युदाहरति। पूर्वस्मि
न्गुरौवसतीति। अत्रहिदेशसंबंधात्कालसंबंधाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्त्तते। तदर्थविशेषणादतं दिग्देशकाले

सि॰र॰सु
४४८
448

षिति। विभक्तीनां सुपाधीनां च सामर्थ्येऽपि न पष्ठ्यासंख्यं अस्वरितत्वात्। ननु दिगादिषु त्रिष्वप्यर्थेषु पूर्वाद
यः परस्परनिरपेक्षाः एव शक्ताः। तथा चार्थभेदाद्भिन्नाः एव न इति दिक्शब्देभ्य इत्यनेनार्थत्रयवाच
कानां पूर्वादीनां कथं संग्रह इति चेन्न। समानानुपूर्वीकत्वेन सादृश्यमाश्रित्य तथा व्यवहारात्। अनिर्दि
ष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेऽयं प्रत्ययः। नन्वेवमपि पूर्वस्मिन्देशे वसतीत्यत्रातिप्रसंग इति चेन्मैवं। पूर्वशब्दार्थो
यदा विशेष्यत्वेन विवक्ष्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। ननु विपरीतविवक्षायामित्यति
प्रसंगाभावादिति दिक्। विस्तरस्तु कैयटादावनुसंधेयः। दक्षिणा। ननु तस्य प्रत्ययस्य एव विधेयत्वात्। अदंतप्र
कृतिभ्यां तस्यापि दक्षिणा न उत्तरेण इति रूपं सिद्धं। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तसिद्धेश्च स्यापि प्रयोजनाभा
वः। न च टाबन्ताभ्यां तसिप्रत्यये दक्षिणातः इत्यसि[illegible]द्धिः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावेन सिद्धत्वादि
ति चेन्न। षष्ठ्यन्तसर्वप्रत्ययेनेत्यत्र विशेषणार्थमकारस्यावश्यकत्वेन च स्याप्यावश्यकत्वात्। षष्ठ्यन्तस राम
र्थप्रत्ययेनेत्युक्तौ हि इतो ग्रामात् इतो ग्रामादित्यत्र षष्ठीप्रसंगः। एवं च नात्र पंचम्या इति प्रागसेईष्ट ४४८

८९

वां द्विरा॥ अन्यारादितरर्त्तेइत्यत्र विशेषणार्थश्चाचश्चकारः संख्याया विधाइह विधानं विधः

घञर्थे कविधानमिति के कृते पुंल्लिंगः स च क्रियाप्रकारवाच्येव न त्वनेकार्थकः॥ विधप्रशब्दस्यार्थो

विधश्चासावर्थश्चेति वा विधार्थ इत्याशयेनाह क्रियाप्रकार इति॥ यदि तु विधाशब्दः स्त्रीलिंगो गृह्येत तत्

दा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेपि विषये एकाग्रो विधा एकाहस्ति विधेत्यादावपि स ड्येत॥ आदनायि ५४

डो विधाशब्दे नोच्यते विधा विधौ प्रकारे चेत्यमरान्नानार्थो विधाशब्दः॥ विधाने प्रकारे च शब्दाद

नमपीत्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः॥ तत्र विद्धर्वातद्धाञो भावे कर्मणि वा अङि विधाशब्दः संपन्नः॥

पन्तु विधापामिति वक्तव्योऽर्थग्रहणस्येदं प्रयोजनं यत्रार्थे विधाशब्दः प्रसिद्धतरस्तत्रैव यथा स्यात्

नाह शब्दार्थप्रकार एव स च क्रियाविषयक एव गृह्यत इति नव्याः॥ तान्हितपाङ्क्तकेपशान्तुराधेन सर्वत्र

प्रसिद्धतरत्वात्॥ भाष्यस्वरसभंगापत्तेः कैयटविरोधाच्च अर्थग्रहणान्वर्थमेवासंख्याया विधेधाञ्

सि॰र॰सु ४४६ निसुयपठत्वादाचवर्द्धेतिगच्छतीत्यादिक्रियापदमध्याहार्यं।एकस्याएवगमनक्रियायांशब्देननिव
ृत्तभेदायाःप्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः।नतुधाद्व्यंनवधाप्रुणाइत्यादौत्वस्तीत्यध्याहर्त
४५१ व्यमित्यदोषः।पंचधाम्लोकइत्यत्राप्येवं।एकधाभुङ्क्ते इत्यादावनेकप्रकारस्यभुजिक्रियायेप्येक
प्रकारस्यभुञ्जेरस्येवपृथग्भावः।एकःपाकइत्यादौक्रियाप्रकारस्याविवक्षितत्वान्नप्रत्ययस्य
द्विवक्षायांतुभवत्येव।एकधापाकइति।पंचपाकाइत्यादौभिन्नाएवपाकाः।नत्वेकस्याःक्रियायाः
प्रकारवत्त्वंविवक्षितंतैर्नद्विवक्षायांतुभवन्त्येवपंचधापाकइति।एकस्याएवक्रियायाउत्पत्त्यनेक
त्वविवक्षायांकृत्वसुजितिभेदोवसेयः।स्पृष्टपि।ध्यतेचैतत्तद्द्विधावेवेतिदिशा।एकाद्धोध्यमुञ्।धाय
हरोत्तुवर्त्तमानेपुनर्धाग्रहणंधामात्रस्यादेशार्थं।अन्यथाऽनैनर्यादेधाविकरणविचालएवधमुञ्
स्यात्तद्विधार्थनस्यादेकधांभुङ्क्ते।इनि।पाप्येयाप्राए।प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवेदं।तेननपःशशीरेराकृशः राम
स्कुरच्याकरणाशाखश्वनत्रवैयाकरणपाशइतिनप्रयोगः।पस्त्वधीतविस्मृतव्याकरणस्तत्राधा ४४६

रस्यकुत्सितत्वात्तद्बाधे यस्यशास्त्रेऽस्यकुत्साप्रतीतेर्भवतिवैयाकरणपाशइतिप्रयोगः।कुत्सित
इत्यत्रैवेदंनोक्तमिति।डंनादपिप्रसंगात्।पूरणाद्भागे।पूरणार्थकत्वात्तीयप्रत्ययः।पूरणाशब्दवाच्यःपूरणा
ग्रहणंचोत्तरार्थं।मुखतीय४यार्थवतीयःऊमादावनर्थकत्वात्तातिप्रसंगःत्याकरणः।वस्तुनस्तुअर्थ
वत्त्वपरिभाषयाऽनित्यत्वज्ञापनार्थमिहाप्यावश्यकंनतातीयान्तकरणेऽतिप्रसंगवारणार्थंवाभा
गइतिपुंस्त्वंविवक्षितं।तेनसमानेऽप्यर्थेभक्तौविवक्षितायांद्वितीयाभक्तिरितिसूत्राणिसन्त्यादौदान्तस्या
दिष्यतेत्वाकारस्यदान्तः।एवंप्रागेकादशभ्यइत्युत्तरसूत्रेपिद्वितीयापंचमीत्येवभवति।अत्रप्रत्य
येनतदापिपंचमाइत्येवस्यादितिभावः।एकादाकिनिच्छहेकशब्दोनसंख्यावाचीगृह्यतेकिंत्वस
हायवाची।तेनैकाकिभिःक्षुद्रकैर्जितमित्यत्रबहुवचनेनानुपपन्नोभूतपूर्वे।गोष्ठात्खञित्यत्रैव
तेनोक्तंविशेषविहितेनखञाचरटोबाधामाभूत्।गोरवंस्यादित्यपहारेपाठसामर्थ्यादितिनवाच्यं
ततस्तत्सूत्रद्वयमपीदंगोष्ठादित्यनंप्राक्कर्तव्यं।गोष्ठात्खञ्इत्येवसूत्रमस्त्वातेनेनचशब्दे

सि॰ र॰ ख नचरडेवानुकृष्यतेन तत्कृष्या। अस्वरितत्वात्। एवं चैकं भूतपूर्वंय हणांस्तत्पजामितिषष्ठ्याः। इह भूत
४५० पूर्वइति वर्त्तनेन स्वनषष्ठ्यन्तविशेषणं। अन्योपसर्जनत्वात्। अपितु तदाहितस्य संबंधिनः प्राधा
450 न्यात्। अप्रधानेन रसन्निधौ प्रधाने कार्यसंप्रत्यायत्वादित्याशयेनाह। भूतपूर्वे थे रूप्यः स्यादिति। अ
तिशायने। अतिपूर्वाच्छेतेर्भावे ल्युट्। अतिशायनमेवातिशायनं नाति यातना दीर्घः तेन लोकेपि सा
धुः। अबाधकान्यपि निपातनानीति कस्वमध्येपि साधुः। अतिपूर्वः शेतिः प्रकर्षे नितेस्वभावात्। २५
स चाभिभवो नाधिकंयस कर्मकत्वात्। कालोऽतिशेते कालीमिति माष्याततान्तु अतिशायः अन्य
यार्थः प्रकृत्यर्थो वा। नाघः ल घेरतिशायनं ल घुतममिति स्यात्। प्रत्ययार्थप्राधान्यात् नह्यनी
यः। प्रकर्षातिशयादिभ्य एव प्रत्ययापत्तेः। अपितु प्रकृत्यर्थविशेषणमेवेत्यभिप्रेत्याह। अतिश
यविशिष्टेत्यादि। तमबादिस्वथानकः। जात्यपि यथाह कत्पर्थः। अयमेषामिति। द्वयोरेकस्य निर्धा राम
रणे विवक्षिते तरबीयसुनावपवादौ वक्ष्यते। अत परिशेषात् बहूनामेकस्य निर्धारणेऽस्य प्रवृ ४५०

त्रि ॥ रिति भावः। अतिशयेनाढ्य इति। द्व्यस्य जातेर्वास्वतः प्रकर्षापकर्षयोर्योगो नास्त्येव। अरूपत्वात्
घटतरः इति प्रयोगाभावात्। गुणस्यैव प्रकर्षस्तद्द्वारा तु द्रव्यस्य जातेर्वा प्रकर्षो बोध्यः। आद्यतम
इति। घकालतनेष्वित्यलुग्विधानाल्लिंगात्स्वत्वं। नादेवतद्धिताः। अन्यथा पूर्वाह्णेतमां पूर्वाह्णेतरा
मिति न स्यादित्युक्तं। एतेन प्रातिपदिकात्तमबादय इति वृत्त्यादिस्वरसो निरस्तः। किंप्रकृत्सनादि
भुनतः प्रवर्तनेऽसौ विभक्त्यन्त इति भाष्याच्च। अत्रेदमवधेयं। त्रीतिष्ठुक्तानि वस्तूनि प्रकर्षापक
र्षयुक्तानि तत्र चरमे सुक्तेतरन्तरः इति नरवंतान्तरप्राप्नोति। अनभिधानान्नेत्युक्तरानरवल्व
यि बहूनां प्रकर्षे तरप्याभावितव्यं केन न तर्हि तमपेति भाष्ये नैकस्य। एवं तुल्यन्यायत्वात्तमबंता
त्तमबित्यवधेयं। वेदे तु श्रेष्ठतमाय कर्मणे इत्यत्र श्रेष्ठतेनास्वार्थे तमप्। शब्दसिद्धत्वात्तु विद्धीरिति
न्यायादिति दिक्। अतिङश्च। प्रातिपदिकत्वाभावादप्राप्ते वचनं। नांतमप्पादिति। अजादी गुणवच
नादेवेति नियमादिष्ठन्नोक्तः इति भावः। तरप्तमपौ। आतिशायनिकप्रकरणे लाघवात्तादृशः। प्रियो

सि॰ग्र॰
४५१
451

घइति वाचकत्वेप्र करणांतरे गुरुसूत्र करणां लिंगमत्यंतस्वार्थिकस्वरबस्नीत्यपर्धेतिना
ल्पीचलतरं लोपश्च बलवत्तरइत्यादिसिद्धमित्याहुः ॥ किंमतिड ॥ आमोरुकारो यदिमङ्येत
नहि किंतमामित्यादौ पस्येति लोपं बाधित्वापरत्वाद्वृद्धौ ततलङ्घ्यणोवद्दूप्रसङ्गेनासृति स्वका
रान्तिरनुबंधकपरिभाषयानास्य ग्रहणामित्याहुः ॥ वस्तुत स्तु मकारपरित्राणार्थस्याकार
स्येदमप्यानुषंगिकं ज्ञेयं न चमस्य संज्ञायामिदं चोन्यान्यरइतिपरत्वेप्रत्ययपरत्वे वा विशेषाभा
वात्वेत्संज्ञेतिवाच्यंस्वरेविशेषस्यसत्वात् ॥ अतएवाथापिकथंचिदिन्कार्यस्यादेवमपिनिर्दे
षः क्षिपतेन्यासएवेति भाष्यं संगच्छते ॥ पनु एतद्भाष्यमित्संज्ञा सामर्थ्यादन्यतोपिस्यादनहसनिरा
सायोकारइत्येवं परं व्याख्यातं कैय्यटेनानन्तोभाष्यार्थानववोधात् निरनुबंधकेत्यस्यानित्यत्वं
स्वीकृत्यनक्तुनरभाष्यंघोऽपमितिविभावनीयं तु द्विधिभाष्यमनोनकश्चिद्दूर्दोषः ॥ नन्वत्र मुर्दस्वादि
रेवास्तु अकारोच्चारणासामर्थ्यात् सिद्धरूपमितिचेन्नास्वरेविशेषस्यसत्वादकारोच्चारणासामर्थ्याभा
२ नहि सतिविशेषेपरिभाषावाधोयुक्तः ॥ नचैवमप्युवाऽस्वस्यग्रहणाम् ॥ कोदोषः ॥ उरुपवतिततरां
ल्पीततरामित्यत्रह्रस्वनस्यापइतिनु रूपस [illegible] ग्ररेविसङ्गमितिवाच्यमाशानिरनुबन्धके

राम ४५१

वियस्येतिल्लोपस्यडुर्वारत्वात्।अनोयथान्यासमेवपुक्तमित्यलंपल्लविनेनायचतितुमामितित्र
नएवन्नायकान्तमपःसिद्धोतिङःश्वेतिसूत्रंरूपवादिविधावनुव्यन्पर्थमावश्यकं।तद्धिश्वासर्वेति
आमेतस्याव्ययत्वात्ततःपरस्यस्तुयोलुकुाङ्व्यापुकर्षेनिति।स्वसमवेतगुराद्वारेत्यर्थः।ङ्वं
नामावस्तूपूलद्धशांयत्रसर्वनामप्रयुज्यतोङ्व्यामिस्युच्यतेसोर्थोभेघत्वेनाविवाक्षितस्त्पामि
पुक्तोक्तंबोध्याद्विवचनाद्विवचनंचविभज्यंचेतिसमाहारद्वंद्वेतषतडुपयदंचेतिकर्मधारयः।त
त्रद्वयोरर्थयोर्वचनंद्विवचनंकरसोल्पुट्कर्मणिषष्ठीसमासः।येनयदेनप्राधान्येनगुणत्वेनद्वाव
र्थौनुच्येतेतद्विवचनंत्र्यंपतेनतुद्वाविमाव्याख्यानात्।विभक्तंव्यांविभज्यं।रायणिप्राप्तेऽस्मादे
वनिपातनाघत्।तेनविभाग्यमितिनभवति।स्वतिषुविभाज्यपश्वद्वप्रयोगस्यसाधुत्वंनेतिहृदम्।
मिदृत्तप्रेषणाद्वातोरितिन्यायेनशपनाघनिबोध्यमितिनव्याः।अबाधकाव्ययोत्वाम्रित्यकेव
लादपिशापतिसाधुतानस्तुवच्या।कुन्वापनेः।उपपदंचोपोच्चारितंप [ंदादिनिबोध्यमानिनिन्याः]

सि·र·स्व दमित्यन्वर्थानन्तु कृत्रिमं तद्भिन्नेतदसंभवात्तानत्र विग्रहवाक्ये प्रयुज्यते हन्तो बहुगतार्थत्वात्तावत्तुंप
४५१ प्रयुज्यते। एवं चोपपदग्रहणस्येष्टार्था। तदेतत्सर्वमभिसंधायाह। द्वयोरेकस्येति। द्व्यर्थवाचकस्यापि
452 वचनानां तत्रैवेति नाग्रहा। कृत्रिमे न गृह्यत इत्युक्तत्वात्तर्हि किं न्वेकवचनानां नत्वेपि ने न दत्तोप्यस्य दन्ताः।
(स्निग्धतराः। पाणिनीयादस्य पादौ स्तुकुमारतरावितिसिद्धानि तत्र तिरोहितावयवभेदः समूहः समा
व५ सार्थः परित्यक्तावयवभेदार्थो वर्ण्यपदार्थ इति समासस्यापि द्व्यर्थता बोध्या। अस्मात्कं च देवदत्तस्य
च देवदत्तो अभिरूपतर इत्यपि सिद्धानि। अस्मदो द्वयोश्चेत्येकस्मिन्बहुवचनं वा इति भाष्ये द्विव
नोपपदमुदाहरति। अयमनयोरिति विभज्योपपदमुदाहरति। प्राच्येभ्य इति। निर्द्धारणे षष्ठीसप्त
म्योरपवादभूता पंचमी विभक्तेरिति पंचमी। पटीयांस इति। टेरिति टिलोपः। ननु स्वस्मिन्स्वभेदाभा
वात्पटुवाचान्यपटुरासीत् एषमस्मात्पटुतर इति कथमिति चेत्सत्यम् एकस्यापि धर्मिणो गुणभे राम
देन भेदात्स्वपमात्प्रकर्षसंभवात्प्रत्यय इति। अजादी। एवकारस्तेष्टतोवधारणार्थः। अन्यथा त्वं गु ४५१

नादीगुणावचनान्नस्यातामितिभावः।नुम्छंदसि।सूत्रोक्तिनियमायवादतयाप्रतिप्रसवविधिः।तेनच
याधिसांकर्यन्नाइष्टवदित्यतिदेशेऽस्याप्युपयोगाभावादसमप्याहोपन्यस्तो।नन्वज्झंतादिति।विनिग
मकाभावाद्वयोरपिग्रहणमितिभावः।नुरिष्टमेयस्तात्स्वसंनिहितोपिबिल्वकादिभ्यइत्यनेनोलुक्
नानुवर्त्ततेलुकालुप्तेतद्दृशाद्देनन्निमित्तगुणाप्रसंगात्।किंतुछेलोपोयाकद्रूइत्यनेनलोपएवानुवर्त्त
तेक्रमस्वरितप्रतिज्ञत्वात्।एवंचप्रत्ययलक्षणेनाईधात्तकपरत्वात्करिष्टादोगुणाःसिद्ध्यति
।नचायंलोपोत्यस्यस्यादितिवाच्यं।टेरित्युक्तरस्यत्रेणासिद्धेरतस्थशब्दस्येवसइत्याशयेनाहात्यश
ब्दस्यलोपइति।इहापित्तन्नत्चोर्ग्रहणंपूर्ववत्।अतिशायनेतिः।अनयोरित्यध्याहार्यं।दोहीयसी
।इयमनयोरतिशायेनदोग्ध्रीतिविग्रहेईयसुनिविवक्षितेभस्याढेप्रतिपुंवद्भावेनङीपिनिवृत्ते
त्यशब्दस्यलोपेसतितन्निमित्तयोर्घत्वढत्वयोर्निवृत्तावपिउपधागुणोननिवर्त्ततेप्रत्ययलक्षणेन
प्रत्ययपरत्वानपायात्।तद्वाहेदोहीयसीति।उगित्वान्ङीप्।प्रशस्यस्यश्रः।आदेशापेक्षयाप्रशस्यतिष
सम सम

सिरस्तु ४५२ 453 ष्ठी। अजादी इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणाम्यत इत्याह। अजाद्योरिति। गुणवचनत्वाभावेपि प्रशस्यशब्द
स्यात एव लिंगादिष्ठन्नीयसुनौ भवत इति भावः। वृद्धस्य स्वरूपस्येह ग्रहणं न तु संज्ञायाः। व्याख्या
नात्। प्रियस्थिरेति वर्षीदेशोप्यस्य वक्ष्यते। नच ज्यादेशेन तस्य बाधः शंक्यः इमनिचि सावकाश
त्वादिति वाच्यं। हृद्धृशाद्यादिमनिचोऽभावात्। स्थूलदूरायणादिपरमिति। परंयणादीत्यर्थः। परेरिति किं।
५।८ यविष्ठः। क्सिष्ठयोरा परा आदेर्मा भूत्। सर्वस्येह ग्रहणं व्यर्थं परस्मिन्नु प्रेसामर्थ्यान्न सर्वस्येव गुणलाभादि
इकोगुण तिनव्याः। ननु गुणग्रहणं व्यर्थं मो गुणो न सिद्धत्वात्। मैवं। परपरणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्।
हृद्धीइतिसू ह्रेपिष्ठ ह्रोदिष्ठयोरनन्त्यत्वाच्च इकः परिभाषोपस्थित्यापकारद्वकायोर्न गुणः। यद्यपि सर्वस्येति नि
त्रस्यभाष्य र्दिष्टस्थानिकत्वेन परिभाषोपस्थितिर्दुर्लभा। तथाप्यलोन्त्यपरिभाषाया बाधनये इकः परिभाषोप
कैयटविरु स्थितिरपि स्यात् क्वचात् सर्वस्य ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्वात् एवमीयसीति। ईयसुनीत्यर्थः। बहोर्लोपः। इष्ठनश्च राम
द्धमेतत ६ नस्तत्रेणाकार्यं नरस्य विधेयत्वात्तद्भिन्नाविमनिजीयसुना वेवग्रहणेन। नदाह। इमेयसोरिति। भूया ४५३

दृ
निनान्विहौर्णुरणः प्राप्नोति दीर्घोच्चैरणां भ्रूमेत्यादौ सर्ववकारामितिचेन्नाच्चासिद्धवदत्रेति भ्रूभावस्या
सिद्धत्वात्। प्रागभावदसिद्धत्वेनतस्यान्याख्यानपक्षे वा भ्रूकइत्सकारप्रश्लेषेणानङ्गकारणात्। नच अहृ
त्सार्वधातुकयोरिति दीर्घेणापरेणानस्य बाधः शंक्यः। वायव्यंशंकव्यापिचच इत्यादावपि गुणाबा
धानापत्तेः। अतः पर्युदासबलाद्धातुप्रत्ययएव दीर्घइत्यव धेयं। यत्वं गहत्तपरिभाषाड्यादादीयस
इत्याद्विधानेन ज्ञाप्यतइति भाष्येउक्तं। ननु प्रसज्यप्रतिषेधाभिप्रायेणनेयं। अतएव नव्यैरपिनतुअहृ
त्सार्वधातुकयोरित्युक्तं। तिङन्ते। नतद्वीत्यानुवायव्यमित्यादिसिद्धये पुनः प्रसंगस्यापत्त्याश्रयणीयः। नसकृन
स्कृ भाष्यादिकं प्रौढिमात्रपरं। पर्युदासस्यैव लघुत्वात्। परिभाषायां लिंगात्तरं मृत्यमिति दिक्। कृष्टस्या
पूर्वस्यत्वं दृक्स्नमनुवर्त्तते इत्याहाव हौं परस्येत्यादिना तत्रेष्ठुन आदिलोपे कृते पिशाद्ध आगमः। लोपा
प वादोपकार आगमः। इकारग्रहणात् धिग्भति वा बोध्यं। पुवाल्पयोः पुवेति स्वरूपग्रहणान्नलुवाप
त्यस्य व्याख्यानात्। विन्मतोः। अतएव लिंगाद्विन्मतुभ्यामजादी प्रशंसायां रूपप्। स्त्रीत्वमेकत्वे च न वि

सि·र·सु ४५४ 454

बज्ञितं। प्रकृत्यर्थविशेषणं च। प्रकृत्यर्थस्य परिच्छेदिकेह प्रशंसा। ननु कुत्सितः वृषलरूपोयमध्यायं
पलाण्डुना सुरां पिबेत् तादृग्रूपोयमध्ययं धावतो लोहितं पिबेत्। चोररूपोयमध्ययमस्योपरञ्जनं प्य
हरेत्। गुण्यवस्तु यह हरणादिना चौर्यादि परिच्छिद्यते। अपरिगृहीतायां कर्मप्रवचनीयः॥ ननु तमबादीनां
रूपपश्च कोऽर्थभेदः। यावता अतिशायनमपि प्रज्ञानिंदा विषयं। पटुतमः पापीयानिति। रूपपस्तु प्रशं-
सा विषयः। पटुरूपः। चोररूपः वृषलरूपः इतीति चेत्तामुच्यते। अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वै-
स्पष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एवार्थभेदः। प्रकृत्यर्थस्तुरीते व वैस्पष्ट्यात्। तच्चातिशायनानिंदासाधा-
रणा। तथा च वार्त्तिकं। प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्ये रूपब्विति। पचतिरूपमिति। तिङन्तेभ्यः सत्त्वभूतक्रियाप्राधा-
न्यात्तत्र च संख्याविशेषाप्रतीतावप्यौत्सर्गिकत्वादेकवचनमेव भवति। तदपि प्रथमायाएवेति वदंति।
पचेत्याद्यपेक्षया पानु द्वितीयाया अप्येकवचनं भवत्येव। लिंगविशेषप्रतीत्यभावे क्लीबता। तेन पच- राम
तोरूपं पचंतिरूपं पचामोरूपमित्यादिप्रयोगाः सिद्धाः। एवं पचतिकल्पं पचतःकल्पमित्यादावपि ज्ञेयं। ४५४

नचरूपबाधं तस्याव्ययत्वं शंक्यं। अव्ययत्वेपरिगणितानां तद्धितानां मध्येरूपबादेरपरिगणनात्। वि
भाषास्त्रेयपःसूत्रेस्त्रेपर्त्यत्रषष्ठ्यंतसमर्थेतिषष्ठी। दृत्तौतुस्पष्टार्थं पंचम्यंतमाह। स्तेबंनादिति। प्रा
गित्यपकृष्यते। अन्यथा राादितरर्जंस्त्यत्रोत्तरपदग्रहणात्षष्ठ्यंतसमर्थेतिषष्ठीबाधनार्थमित्युक्त
त्वात्पंचमीक्रतेतिभावः। प्रागेवेति। सोत्रस्फुरेवार्थकइतिभावः। तस्यव्यावर्त्यमाह। नतुयरतशि
। तथाचविभाषाग्रहणेनपक्षेप्रत्ययपरत्वेप्राप्तेनित्यपूर्वार्थंतुग्रहणमितिप्राञ्चः। भाष्यकार
स्तुउशब्दस्यनेदंफलं किंत्वन्यदेवेत्याह। तथाहि। सोत्रविभाषाग्रहणेननपूर्वत्वंविकल्प्यते
पक्षेपरत्वापिबह्वचःप्रसंगात्। किंतुबहुडेवाप्रधानेनतरसन्निधाविति न्यायात्। नचबहुज्विक
ल्पोमहाविभाषयापिसिद्धइतिकिमनयेतिवाच्यं। महाविभाषयावाक्यस्यासिद्धावपिपक्षेप्रक
तविभाषायाःकल्पबादिसमावेशार्थत्वात्। अन्यथोत्सर्गापवादोमहाविभाषयायत्रविकल्प्यते
इत्यादिन्यायेनकल्पबादेर्नित्यंबाधापत्तेः। नचकल्पवादीनांविधानसामर्थ्यान्नबाधोबहुचेति

॰न्ते तेषां सावकाशत्वात्॥ सुब्रू हरणान्ति उ॰ श्चेतीहसूत्रेन संबध्यते॥ उत्तरत्र तु मरारूक लुत्यासंबध्यत एवेति सिद्धान्तात्॥ वित्वं स्वराधिमि॥ १

सि॰र॰स वाच्यं तिङैते न बङ्कुपट्वड्त्पचट का रा कारउदात्त॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति वार्त्तिकात्॥ नत्र
४५५ बङ्कुपङ्ग्रसरश्नि सिद्धिनेऽलौकिके वाक्ये अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वे सत्युपोधात्विति ङसो लुक्युकार
455 स्योदात्तत्वे कृते पुनर्ङसुक स्वरासिद्धिरित्यर्थवत्त्वे ऽभिहितेतान स्याच्छ्रशङ्कयेदं प्रयोजनं प्रत्यये
यतेनं प्राकृप्रकृतेर्ये लिंगवचने स्तु नस्त्रेपि प्रत्यये नेएवस्यातामिति तेन बङ्कयुडो द्वाद्वा॥ बङ्कौले
प्रसन्ना॥ बङ्कुपर्य्यायवास्॥ लघु बेङ्कुत्वरांनरइत्यादि सिद्धातिा नतु कास्त्रगोशाभ्यांष्ठ रचः षित्वेन
स्वार्थिकाः प्रत्यपाः प्रकृतितो लिंगवचुनान्यनुवर्त्तन्त इति ज्ञापितं नेनैवासिद्धमिति चेन्सत्यं॥ एत
देवतु यहरां लिंग स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्तेपीत्यर्थः॥ तेन गुडकल्पा द्राक्षा॥
तैलकल्पा प्रसन्ना॥ पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं॥ राज्ञः स्त्रियामित्यत्र स्त्रियां ग्रहणामपि लिं
गवचनातिक्रमो ज्ञायकं ततरं बोध्यं॥ ह नितरुनानु बङ्कुगुडेति स्त्रीलिंगमुदाहृतं तद्भाष्यविरोधादयु राम
क्तं॥ अतिशायने षदसमाप्योऽगुपद्धिक्तापां परत्वात्कल्पबादयो भवंतीति तत्स्तेरप्रमपो॥ पदु ४५५

कल्पतरः मृदुकल्पतर इत्यादि बोध्यमिति दिक्। प्रागिवात्कः। तिङंतान्नायं कः स्वप इत्यनुवृत्तेः। अ
व्ययसर्वातिङश्चेति। मंदूकल्पुत्यतिभावः। आप्रातिपदिकात्स्वप इति चानुवर्तते ए वाकस्य च दः।
कांताव्ययस्येति। तिङः सर्वनामग्रहणं नेह संबध्यते। तयोः कांतत्वासंभवात्। अधीकृ अधेकृ इत्यादा
वसिद्धं कत्वं क्ष्णक्नोतेर्यङ्लुगंताल्लङि तिप्सिपोरक्ष्णकृ इति कांतसंभवेपि यङ्लुकोऽसार्वत्रिकत्वादी
दृशं लक्ष्यं नास्तीत्याहुः। ओकारसकारेति। अकच्विधौ स्वप इत्यनुवर्तते आप्रातिपदिकादिति
चाप्राक्टेरित्यत्र यथा आप्रातिपदिकाभिन्नसर्वनाम्नाच विशेषणे कामचारात् व्यवस्थाप्रसंगे भा
ष्यकारो व्यवस्थामाह। अनोकारसकारभकारादाविति वाच्यमिति तस्य फलितमर्थमाह। ओकारे
त्यादिना। अपंचसंकोचो युष्मदस्मन्मात्रविषयकः। भाष्यकृता नानयोर्वोदाहृतत्वात्। इतरेषां त्ववि
शेषणात्प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच न स्वबंतस्यातेन सर्वके राहमके नभवकंतमित्यादि सिद्धं
तित्वयकाम यकेति छह त्वयामयेति स्वबंतयाष्टेः प्रागकच् प्रातिपदिकस्य टेः प्राक् चेत्त्वकयाम

प्रत्यय इति काशिका॥

सि॰र॰स्तु ४५६ 456 कपेति स्यात् ... एवं वृद्धे वपित्वकायिम कपिकेति स्यात् त्वयका मयकेति चेष्यत इति भावः। काम्त
काम्यइति। कामस्यागमो। ... ननु प्रत्ययइत्याह। मित्वादिति। शीलेकइति। शीलं स्वभावो नियमश्च। तू
ष्णीकइति। भा... ष्येदीर्घस्येवोदाहरणात्केराड्डिनिन ह्रस्वः। हिरकुदिनि। हिरूक्त्हल्पव्यपं का
न्ताधानकाइति। धानाशब्दः स्त्रीलिंगः ततः कः। केयाड्डिति ... ह्रस्वः कप्रत्यये
नाहाशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेनेति विकल्पात्यत्वे प्रत्ययस्थादितीत्वाभावः। एतेनेत्वमाशंक्य स्वा
र्थिके पुंलिंगातिदेशान्निंस्त्री कात्यपुंस्त्वमेवेति वदन् हरदत्तः परास्तः। मनोरमाप्येवं। नत्व हि कप्रत्य
यान्नाहा। किंतु स्वार्थिकात्तस्मात्। हरदत्तस्याशयवर्णानार्थयुं स्वसुक्तेनञ्चपरस्मरव्याहतमिति भावः। वञ्चोमनु
ष्याइहसांहितिकः षकारोनेत्संज्ञः। घनिलचौ च। चाद्धग्या प्राप्तमिति वृत्तिः। अत्र तृढ्वेराठ्डिविहितः
वावचनात्कोपि चकारेणाकृष्यताभ्यनुज्ञेति चिंत्यं योगविभागे फलमपि चिंत्यमिति हरदत्तः। राम
तच्चिंत्यं योगविभागस्योत्तरार्थत्वात्। उत्तरसूत्रे हि ठ्चोन संबंधइति यावता भाष्ये त्वित्येदसूत्रेन ध्वन ४५६

मेवनेनोत्तरत्रोपिकद्दत्सुदाहरणांसूत्रविरुद्धमितिवोध्यं।ठज्ञादो।समाहारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वं।यस्मिन्विधि
रितिसिद्धेरादियहणांव्यर्थं।ऊर्ध्वंसर्वमिति।ठग्रहणादादेःपरस्येतिनप्रवर्तनेइतिभावः।यत्तु ऊर्ध्वग्रह
णादादेःपरस्येतिनव्याः।तत्राज्ञापकादेवोपपन्नात्वूर्ध्वग्रहणस्य वैयर्थ्यात्।ननुठग्रहणांव्य
र्थंद्र्कादेशेसत्यज्ञादावित्येव सिद्धत्वादितिचेदत्रभाष्यंठग्रहणमुकोद्वितीयस्येकविधानार्थ
मिति।ठावस्थायामेवोकारान्नात्परस्यलोपेकृतेनतःकादेशार्थमित्यर्थः।अन्यथामाधितिकद्दत्रैव
कादेशेकृतेऽन्तरपदलोपेचवायुद्र्कइतिस्थितेठस्याभावात्कादेशोनस्यात्।नचस्थानिवद्भावेनका
देशःश्वकपः।ठस्यकद्दत्सत्रस्थान्यादेशयोरुकारउच्चारणार्थइतिपक्षे।अल्विधित्वात्।पक्षान्तरे संनिपा
तपरिभाषाविरोधाच्च।यत्तुचित्रगुप्रभृतिष्वपिचप्रथममिकादेशस्यासंभवादज्ञादिलक्षणोलोपोन
स्यात्तदर्थमपिठग्रहणमितिकेयटनव्यादयः।तदसत्।कामवडूकरीत्याप्रयोजनेस्पष्टेभाष्यस्थश्वका
समाधानयोरसंबद्धत्वापत्तेः।वायुदत्तशब्देद्र्कादेशोनरदत्तशब्देलोपेवायुकद्दत्पनापत्तेः।नचापवाद

सि र सु त्तनकादेशविषयेऽएवमिकादेशोनेतिवाच्यं।अल्विधित्वेन सान्निपातपरिभाषया वापवाद विषयत्वा
४५७ वात्तत्समाङ्गाष्ट्यान्यथानुपपत्त्यास्तुत्वेनासंग्रहणाच्चमनुष्यनामत्वेन प्रसिद्धेभ्य एवटञ्जादेस्तन्निनि
चित्रगुदेवभान्वादिभ्योऽप्रसिद्धेभ्योऽनभिधानादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्यो।रुवादपोतिनेत
न्नाष्येदृष्टं।उक्तवार्तिकानामर्थश्लोकरूपेणासंग्रहलानि।चतुर्थ्यादनाजादौचेति।प्राचामुपादेः।उ
पेंड्दत्तइति।नन्वत्र तसंधेर्लोपो जापमानोनकारादेरेवस्यात्तत्वेकारस्यतत्सत्त्वउपडडपकड्ड्या
दिरूपाणीमस्युरितिचेन्नाद्वितीयं संध्यक्षरमितिवस्मारोनएकारादेर्लोपविधानात्।यद्वासम
र्थानामित्यस्यनिवृत्तेरुक्तनयात्त्रकृतत्वाहपरिभाषया।आङुरणानूर्वमेवप्रत्यये इंद्द दत्तशब्दस
लोपेइष्टंसिद्धं।उपिकड्इति।ठचीकादेशः।एतस्त्ररूपं न साधुस्तत्र स्वरसे विरोधादित्यवोचामाषड्डूया
णीति।हरदत्तमतमनुस्त्यैदं।निष्कर्षेयंचे वैनिवोध्यं।संध्यक्षरामितिएचांसंज्ञेयं प्राचां।द्वितीयादचः।इत्यस्या राम
पवादः।वागाशीरिति।वाचिआशीर्यस्येतिविग्रहः।वाचिक इति।इहोत्तरपदलोपोविषयेकाड्ड्संज्ञापाय ४५७

दत्व बाधात्कुत्वजस्त्वेन भवतः। यदा तु द्वितीयादचः परस्य लोपस्तदा वाच्य आड्कइति स्थितेऽय
स्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावादाकारान्तस्य भत्वेच कारान्तस्यान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पद
त्वे कुत्वजश्त्वयोः कृतयोर्वागिकइति स्यात्। न पदान्तेति निषेधोन शंक्यः। भत्वस्य पदत्वरमाव
पवत्वाभावादिति भावः। कथमिति। इह पुनर यदलोपे जश्त्वं न स्यादिति प्रश्नः। घघइति। ठा
जादाविति सूत्रे टौ वेह लोपइष्यते न तु वार्त्तिकोक्तमनर पदलोप इत्यर्थः। स्तु परिकइति।
स्तुपर्याश्रीः शाङ्गाद्वुच्सचाकृतसंधेरकृतत्वूहपरिभाषया। अल्पोऽज् स्वं घृतं तैलं वेति प्रये
गाभावादेतत्सूत्रं। अज्जं वा। अल्प ४ परः। अल्पः शारकः। दृत्यप्रयोगादिदमुप्पावत्स्प वक्रु
टीनामी। स्वार्थिके प्रुलिंगाति वर्त्तेर पि ज्ञापितत्वादाह। कुटीरः। शमीरइति। कासूतरी। ति।
नि गानुवर्त्तनौ ज्ञापकमित्युक्तं। मत्पल मिह इंषि तिभावः। वत्सो ह्रास इति नतुत्व मिह न्यून
नासा च शकटं नावच्छेदकस्यैवेत्याह। अहति। निमित्ततत्वे इति। तदुक्तं भाष्ये। यस्य गुणास्य

६

सि र-स्व
४५८
458

मा वा द्रव्ये शब्दनिवेशस्तस्मिन्गुणो वाच्ये प्रत्यय इति। तेन कृशो वत्सो वत्सतर इति न प्रयोगः। तत्र व
यो नस्याश्वो वत्सत्वस्य तनुत्वेन। क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तरारोपः। न घथ्या। अश्वतर इत्यत्राश्वत्वस्य
तनुत्वमल्पपितृकत्वात्। तागर्दभेनाश्वायामुत्पादितेऽश्वतरशब्दस्य रूढत्वात्। एवं ऋषभो भारवोढा
ऋषभतरः षण्ढः मन्दशक्तिः॥ किंयत्तदः। निर्धारणे वा विभाषायां प्रत्ययः। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थि
कत्वात्तेन कयोरन्यतरो देवदत्तो यज्ञदत्तयोरित्यत्र निर्धारणावधिको विभाषान्तःप्रत्ययः। द्वयोरि
ति किं। बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे माभूत्। एकस्येति किं। द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत्। ते
न कोऽदेवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र नातिप्रसङ्गः। एतेनैकस्येति न कर्तव्यमिति कैयटो निरस्तः। भाष्ये तु
द्वयोरिति प्रत्याख्यातं। उत्तरत्र बहूनामिह ग्रहणात्तद्विषयकत्वाभावात्। तदुक्तं। बहिर्द्वाराणां निर्धारणा
। यावता द्वयोरेकस्ये बहिर्निर्धारणां भवतीति। अन्ये तु द्वयोरिति कर्तव्यं बहूनामिह ग्रहणमेव न कर्तव्यमि राम
त्याहुरिति भाष्यं। तथा च डतमजुत्सर्गः। तदपवादो डतरच् विधीयत इति परिशेषाद् बहूनां निर्धारणे डतमजेव ४५८

विध्यनीत्यर्थइति कैय्यटो व्याचष्टे।भाष्यकृतातुपरिप्रश्नस्यानिर्द्धारितविषयतया बहुविषयत्वख्यो

व्यात् द्वेकयोर्निर्द्धारितत्वेन परिप्रश्नाभावात् डतमज्जनं भविष्यतीति बहुग्रहणं न कर्त्तव्यमित्युक्तं।ए

तच्च भाष्यमसंबद्धं।एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात्।को भवान्कतरो भवतोः कठ इत्येतद्द्वा

घ्यं कैय्यटो दूषयांचकार।अत्रेदं वक्तव्यं।देवदत्तत्वेन कठत्वेन वा निश्चितेको भवानिति प्रश्नानास्पदत्वात्त

स्माद्विशेषानिश्चये प्रश्नस्य प्रातिपदिक्यं तरापेक्षत्वे नैकविषयत्वासंभवः।प्रतियोग्यंतरं चाकांक्ष चिद्द्धा

द्दैक्वाचिदार्थिकं बहुत्वावच्छिन्नं चेति।कतरो भवतोः कठ इत्यत्र निर्द्धारणस्यैवशाब्दत्वेन विवक्षितत्वा

दपवादो डतरज्जेव भवति न डतमच्।अन्यथा किंशब्दाड्डतरचोऽसंभवापत्तेः।नच गुणक्रियासं

ज्ञाविषयकप्रश्ने डतरच् सावकाशः।जातिपरिप्रश्नग्रहणस्यापि त्वयाप्रत्याख्यातत्वेन नाद्विषयेपि

डतमचस्त्वयैवाभ्युपगमात्।तस्मात्परिशेषाद्बहूनामेव निर्द्धारणे डतमजिति भाष्यस्यैव साम्राज्य

मिति कैय्यटोक्तं दूषणं यत्किंचिदेतत्।न चैतत्सर्वममि संधाय योक्तं वार्त्तिककृता।किमादीनांद्विब

सि॰र॰स्व
४५९
459

ऽर्थप्रत्ययविधानाद्युपाध्यानर्थक्यमिति। जातिपरिप्रश्न इति। समाहारद्वन्द्वोऽयं। तत्र ज्ञानाविति त्रयाणां
विशेषणां। परिप्रश्नस्तु योग्यताबलात्किंमय एवं तस्य ह्रेयनिष्कृत्यर्थ इति भावः। प्रत्याख्यानमिति।
जातिग्रहणमात्रमित्यर्थः। आकृ इति। कैयट इत्यर्थः। किमोऽस्मिन्निति। अत्र च व्याख्यानमेव श
रणं भाष्ये दृष्टत्वात्। यत्तु द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति न व्याः। तन्न। फलभेदे प्रत्याख्यानासंभ
वात्। यदपि बहूनां निर्धारणे डतरडिष्ट इति कैयटाद्युक्तं तदपि चिन्त्यं। नाहृग्गिष्टे भाष्याना
रूढत्वादिति दिक्। अवक्षेपणे। करणोत्फूत्। व्याकरणेन हि न स्वतः कुत्सितं किं त्वधीतविस्मृतं सदक्षे
त्यगतकुत्सा हेतुर्भवमुपाहरदवक्षेपणं परस्येति वा तदाहाये नेति॥ ॥इति श्रीमद्वैयाक
रणसिद्धान्तरत्नाकरे प्राग्दीव्यतीयप्रकरणावधिः॥ ॥ ॥इवे न्दराचर्मकाष्ठादिनिर्मितप्रतिमायरू प
र्यांषं वस्तु प्रतिकृतिः। सा च प्रकृत्यर्थविशेषणी स्वार्थिकत्वात् तादृश्यावच्छेपणाद्युत्पन्नः कन्ने राम
वानुवर्तते ननु कः। अश्वक इति। अश्वसदृशो हि सन्नित्यर्थः सहशोमातृकः। अन्ये तु नासौ स्वार्थिकः इत्याहुः गवय ४५९

इतिउक्तलक्षणानांकांतत्वात्कवयोनप्रतिकृतिरितिभावः।लुम्मनुष्ये।लिंगार्थेलुपविधानं।संख्या
लुविधेयएवदेवा।चंचेमनुष्याविति।नतुउक्तं।हरीतक्यादिषुव्यक्तिरिति।वासुदेवइत्यादियाःप्रतिमा
गृहीत्वाभिन्नार्थंगृहाद्गृहमटंतिताएवमुच्यंते।देवलकानामिति।तएवात्रभिन्नबोभिमताः।वर्षि
त्रपंजीविकार्थंदेवान्पूजयंतितेदेवलकाः।निघास्पायाम्लावापतनेप्रतिष्ठाप्यंतेपूज्यंतेचलास्तु
तेनरस्तेषांलुपउक्तःचा।अर्चासुपूजनार्थासुचित्रकर्मध्वजेषुच।इवेप्रतिकृतौलोपःकनोदेवप
थादिषु।इति।अर्चासुशिवःविष्णुः।चित्रकर्मणि।अर्जुनः।ध्वजेषु।कपिः।सिंहः।गरुडः।हस्तिकानिति
।रामंसीतांलक्ष्मणांजीविकार्थंविक्रीणीतेयोनरस्तंचधिक्धिक्।अस्मिन्पद्येपोपशब्दंनवेत्तिव्यर्थ
प्रश्नंपंडितंतंचधिक्धिक्।इवंचादुशब्दादिवार्थेपरः।समासास्त्वादिवार्थविषयादिति।अतएव
ज्ञापकात्तत्पुरुषेतिवेवार्थेसमासःसचसंज्ञाविशेषविनिर्मुक्तःसोपिसुप्सुपेत्यपविषयएवातेनस्वा
नंभ्रमतुपाध्यंतरयोगोविग्रहश्चनेतिवदंति।भाष्येतुकाकागमनमिवतालपतनमिवकाकतालं।का

सि०र० ख कनालमिव काकताली
४६० यमिति सर्वं द्रष्टव्यम् एवेति बोध्यं ॥ छः स्यादिति ॥ इवार्थ इति ज्ञेयं ॥ पूगाञ्ञ्य इत्यतः प्रागिवाधिकारात् ॥
460 घुनञ्यामित्यादौ वेक एवेवार्थः ॥ स च समासे नोक्त इति छो न ॥ नत्वप्रयुक्त इति ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थ
योर्हेतुहेतुमद्भावेनान्वय इत्यर्थः ॥ पूगाञ्ञ्योऽ ॥ ध जीवित्वं ब्रातस्य पूगाद्विशेषः ॥ एवं सूत्रात् ञ्य इत्य
नुवर्तते ॥ कौञ्जायन्य इति ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः इति च्फञ् ॥ ञ्यादयस्तद्राजाः इत्यत्र आदेशेऽनेन ञ्यः ॥ पार्शवः इति ॥ पर्श्वादि
ह्राजनपदेशक्तः ॥ ततो अपत्ये ह्यज् मगधेत्यण् ॥ बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक् ॥ पुनः संघे विवक्षितेऽनेन
णः ॥ यौधेय इति ॥ द्व्युपधेति कः ॥ युध्यते सौ युधा ततोऽपत्ये ह्यच इति ढक् ॥ तदन्तात्संघरूपविवक्षायाम
नेनाञ् ञिदन्तत्वादाद्युदात्तं ॥ किं च यौधेयस्यां कोलत्वगां वा यौधेयः ॥ अञन्तत्वात्संघाङ्केत्यण् ॥ राम
एवं च यौधेयादिषु पठ्यते ॥ तत्सुप्रयोजनद्वयं दृष्टव्यं ॥ यौधेयाः इति ॥ तद्राजस्येत्यञो लुक् ॥ किंकिनस्य ४६०
अग्रामणीपूर्वादिति किम् ॥ वैत्रो ग्रामणीर्येषां ते वैत्रकाः ॥ स एषां ग्रामणीरिति कन् ॥ इह स्वमु
दायः पूगवत् वेतनः ॥ प्रातक्षु ॥ उत्सेध

द्जितस्येत्यंनोदात्तं।अभिजित।आभिजित्य इति।अपत्येऽराश्त दं।तादनेन यञ्। अस्यापि स्वार्थिक
त्वेन गोत्रार्थकत्वादाभिजित्यस्यायमिति विग्रहे आभिजितक इति भवति।गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ्
चन तत्र गोत्राधिकारे ग्रहणं इति भ्रमितव्यं।गोत्रे कुंजादिभ्य इति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रह
णे तु गोपवन्यादावस्माघं तावुञ् न स्यात्। अतो गोत्रार्थमात्रग्रहणात् सिद्धं ताहेत स्माद् अपि वुञो
वुञ् सिद्धः।तत्र चायत्यस्पचे तिपलोपः।पादश्चा तस्या तद्धितार्थे इति।ननु वीप्साप्रकृत्यर्थविशे
न६ षणामिति तु नोत्रार्थकत्वात्कथं समास इति चेन्न।घोषार्थेनैवार्थवत्त्वात्।ददातीति।समर्पणामा
त्रे ददात्यर्थः।मुख्यार्थे न तु रेणा सिद्धं।केचित्तु व्यवस्थितेः प्रयोगे सत्येवोत्तरसूत्रप्रवृत्तिमाहुः
तन्मते मुख्यार्थत्वेपि ददातेर्बाधकाभावः।स्थूलादिभ्यः प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि यथा
यथं कन्।चंचत्क इति।चंचु गत्यर्थः सादृश्यद्योतकः कन्।अत्र चंचत्त्रपि पश्च चश्चिपत त्युपतस्य चंच
त्कोपयामरीतीः स्पंदमानप्रभत्वात् अत्र वहन्नपि इह निवपस्तत्प्रभत्वा घोहश्यपनेसद्दहत्कः।स्वरक

सि॰र॰स
४६१
461

इतिकुराः इतिद्रुःस्वः। भिन्नकमिति। ईषद्भिन्नइत्यर्थः। प्रकृतिवाच्यक्रियया प्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य
व्याप्तिरत्यंतगतिः। सेह नास्ति। ननु भेदस्य प्रकर्षान्नात्यंतगत्योः पर्यायेणाविवक्षायां नमबादेः कन
स्य सावकाशत्वाद्बाधकगयपद्विवक्षायां परत्वात्कन्नप्राप्नोतीति न तु समबिति चेत्सत्यं वार्त्तिकादिष्टसिद्धेः।
अनत्यंतगतौ क्तान्तमाद्यः पूर्वविप्रतिषेधेन। तदंताच्च स्वार्थिकन्न्वकम् व्यवस्ति भिन्नतरकं छिन्नतरके
मिति सिद्धं। बहुनरकमिति। स्त्रकरनरकं मन्यते। सत्रमभिन्नतरकं भवतीत्याद्यपि सिद्धं। अषड
क्षो। अविद्यमानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। अषडक्षीणो
त्रो मंत्रः। उत्तमाषरा। आशिता इति। आङ्पूर्वादश्नातेः कर्मणि क्तः। यद्वा केवलादेवाशितः कर्त्ते
ति ज्ञापकात् कर्त्तरि वा। प्रभूतयवसमररय्यमित्यर्थः। अलंकर्मीणा इति। कर्मठ इत्यर्थः। अलंपुरु
षीणो मल्लादिः। ईश्वराधीन इति। अधिशब्दस्य शौंडादित्वात्समासः। ततः खः। प्रकृतिमात्रस्यापि राम
लोके प्रयोगः कुतो न स्यादित्याशंक्याह। नित्योयमिति। विभाषाग्रहणादिति। उत्तरसूत्रे हि प्राग्ग्रहणं प्राची ४६१

नुमिति रूपद्वयं साध्यं तच्च महाविभाषयैव सिद्धं न च कनः समावेशार्थमिदं विभाषाग्रहणमिति वा
च्यं । उत्सर्गशास्त्रेण कनः प्राप्त्यभावाद्विभाषाशास्त्रस्य समुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च तस्माद्विभाषा
द्वयमध्यस्थाविधयो नित्या भवंतीति न्यायेनास्य रवस्य नित्यत्वे लिंगमुक्तं भाष्ये तु स्त्रहतीजात्यंताद
न्यत्राल्पबहुवचनेन रवस्य नित्यत्वं ध्वनितं । कैय्यटेस्य शीहृतमिति द्वयोर्न चैव माशिना गावोऽस्मि
न्नलंकमिराइत्यादि विग्रहोप्यसाधुरिति वाच्यं । तस्यार्थप्रदर्शनमात्रार्थत्वेन लौकिकत्वानंगीका
रात् । प्रसंगादाह । अन्येष्वपीति । इष्यते इति । भाष्यकृतेति शेषः । प्राक्कन इति । अवद्धेयरोकनित्यतः
न्याद यह इति । स्नगान्नइत्यारभ्य विहिता थः प्राक्सुन इति । पादशानस्येति विहिताद्धुनः । आमाद
य इति । किमेत्तिङव्ययेत्यादि विहिताः प्राङ्मयइति । तत्र कृतवचने मयडिति विहितात् । त्वहतीजात्यं
ना इति । त्वहतीशब्देन त्वहत्याः आच्छादन इति विहितः कन्लक्ष्यते । जात्यंतात्बंधुनीति विहितश्छ इ
न्ययो जात्यंतशब्देन । कनादयश्छान्ताः नाइत्य क्तावतिप्रसंगापन्नेरिति भावः । बहुवचननिर्देशात्याश्रबा

सि॰र॰स्त दीनामपिनित्यताबोध्या।योहिवैयाकरणपाशादिशब्दैरर्थःप्रतीयतेनासोप्रकृतिमात्रेण।एवंशुक्लु
४६२ इत्युक्तेशुक्लतमाद्यर्थोनप्रतीयतइत्येतेषांन्यायसिद्धनित्यत्वानुवादमात्रंपरिगणनमितिकैय्यटादयः।
४६२ वस्तुतस्तुप्रकरणादितात्पर्यग्राहकसत्वेप्रकृतिमात्रादपितादृशबोधस्येष्टेयथाब्राह्मणावि व ३
त्युक्तेस्त्रीपुंसयोर्बोधः।ननुयुमानस्त्रियोरप्यनुशासनंतात्पर्यग्राहकमितिचेन्नाद्दहाप्यसतिपरि
गणनेमहाविभाषैवतथेतितुल्यं।किंचवैस्वार्थिकानित्याइत्येकेनैववाक्येनसिद्धेतमबादय
इत्यादिपृथक्करणवैयर्थ्यापत्तिः।तस्मात्परिगणनंवाचनिकमेवेतिनमवाविदृष्टोतेनपाशबा
दीनांनित्यत्वंनप्रयुक्तं।एतेनमनोरमोक्तमप्येवमितिदिक्।समासान्ताध्यायेति।एतदधिकारोक्तः।प्रत्य
न३ यःसमासान्तपदेनलक्ष्यइत्यर्थः।विभाषांचेः।दिक्चासौस्त्रीचेतिकर्मधारयः।प्राचीनमिति।प्राच्यां
दिशीत्यर्थेदिक्शब्देभ्यइत्याति।अंचेर्लुगितिलुकालुक्तद्धितलुकीतिङीपोलुकितद्धितश्चासर्वेत राम
व्ययत्वेस्त्रीत्वाभावः।एवंदेशकालयोरपितत्रङीबभावाल्लुगपिनास्तीतिविशेषः।प्रांचतीतिप्राक्इति ४६२

क्रियानिमित्तोवाप्रागादिःशब्दः।अव्ययस्यचप्रायेणालिंगत्वेनपद्वेत्वप्रत्ययेसतिसामान्येनपुंसकं।
।अव्ययस्यैवेहग्रहणमितिभ्रमंनिरसितुमाहास्त्रीलिंगिनि।ऋत्विगादिनांचेःस्तुप्फयपदेक्विन्।स्त्री
त्वाननुमाघभावः।अदिक्स्त्रियामिति।डीनन्तस्यांत्वंतत्वाभावादतिप्रसंगाभावात्किंतेनेतिप्रश्नः।
इत्तरोलिंगविशिष्टपरिभाषयाऽतिप्रसंगोऽस्त्येवेतिप्रत्युदाहरति।प्राचीदिगिति।दिग्ग्रहणंकिमिति
।आस्त्रियामित्येत्यावतोक्तौनातिप्रसंगाभावात्किंतेनेतिप्रश्नः।नहिदिग्भिन्नास्त्रियामपिनस्यादित्याश
येनप्रत्युदाहरति।प्राचीनाब्राह्मणीति।नेयंदिग्रूपास्त्रीकिंतुतद्भिन्नास्त्रीतिस्वोभवत्येवेतिभावः।प्राची
नमिति।पूर्वोक्तैवप्रक्रिया।दिग्वाचकत्वेप्यव्ययत्वान्नस्त्रीत्वमितिखोभवत्येवेतिभावः।ग्रामादिति।आ
रादितिपंचमी।ब्राह्मणजातीयइति।ब्राह्मणत्वजात्याश्रयःपिंडइत्यर्थः।ब्राह्मणजातिरिति।षष्ठीतत्पु
रुषोभावप्रधानेनकर्मधारयोवा।व्यंजकेद्रव्यमिति।व्यक्त्याश्रितजातेःसंयुक्तसमवायेनप्रत्यक्ष
विषयत्वादितिभावः।बंध्विति।जात्याश्रयद्रव्यवाचीबंधुशब्दोनपुंसकलिंगः।जात्याश्रयवाचीतुपुल्लिंग

सि.र.ख इतिभावः।पितृस्थानीयइति।स्थानंसंबंधविशेषः।यस्ययद्भ्रातिप्रसिद्धिः।पूज्यत्वादिकमितिपावत्।
४६३ पितृनिष्ठपूज्यत्वादिसदृशपूज्यत्वंवानितिबोध्यं।पितुरिवस्थानमस्येतिबहुव्रीहिः।एतस्यद्धस्यवै
कल्पिकत्वादाह।पितृस्थानइति।इहदृष्टांतसमानार्थकत्वंप्रकरणादिनाबोध्यं।अतेपिपरिगणा
463 नस्यन्यायसिद्धत्वमपरिगणितानांपाशवादीनांचनित्यत्वकथनंचप्राचांनव्यानांचनिरस्तं।इति
शब्दानुल्यस्थानशब्दाच्छोना।अनुगादिनः।अतएवनिपातनात्स्वप्यजानात्वितिवारोनिः।अनु
गादीति।सूत्रेनिर्दिष्टस्यानुवादोयं।नत्वसोलोकेसाधुः।ठकोनित्यत्वात्।आमादयः।प्राग्स्यप्रस्तुतेः
इहराचस्त्रियामजः।अग्नीतुराइतिसूत्रद्वयंफलंहेतेवस्यमाणंपरित्यज्योत्तरसूत्रमाह।विसारिणो
मत्स्यइति।अरण्यस्यादिति।अग्नीतुराइत्यत्रेऽग्नीत्यनुवृत्तेः।अयममिनित्यः।आमादित्वात्।संख्या
याः।अभिसुखीप्रवृत्तिरभ्याहृतिर्जन्मतस्य।सेहगदृष्टेनतदाहडन्नेमाति।पदाद्वितीयादिषु राम
वृत्तिरभ्यावृत्तिः।स्यात्तदातिसृषुप्रवृत्तिषुद्विरितिप्रसज्येतनषट्स्वपंचव्हत्वइतीतिभावः।अअवधि ४६३

पायग्रहणासामर्थ्याल्लिंगसंख्यानन्वयिनःसत्वभूतेनशब्दविशेषणीभूतायाःक्रियायाःनस्याजन्मगृह्यानेवर्त्त
मानसंख्याशब्दाद्इत्यर्थमनसिनिधायाह।पंचकृत्वोभुङ्क्ते।एवंपंचकृत्वोभुक्त्वामोक्तुमित्याघर्व्यह ५२
त्वयिनाद्यक्रियासत्वात्कृत्वोर्थीभवंतीतिबोध्यं।इहतुनद्वौपाकौत्रयःपाकाःपंचपाकाःदशपाकाइति।
घञंतपाकक्रियायालिंगसंख्यान्वयित्वेनासत्वरूपत्वाभावात्।तदभिहितोभावोद्रव्यवत्प्रकाशतइति
भाष्यात्।एकादीनांकृत्वेप्यव्ययत्वाल्लिंगादियोगाभावः।घञ्प्रकृत्याःसत्वभूतक्रियाभिधायित्वेपीतरा
विशेषणान्वयेनास्ति।घञर्थलिंगाद्यन्वयिभावनाविशेषणान्वयात्।एतेनत्रिःपाकाःपंचकृत्वःपाकाइत्या
दिस्वीकुर्वाणाभाष्यकैय्यटादिविरुद्धत्वादुपेक्षणीयाः।द्विर्वचनेचीत्यादिज्ञापकात्तुचप्रत्ययस्यसाधुत्वंक
चित्बोध्यं।एकत्तुमनादौतुक्रियाग्रहणाभावाद्दिनविशेषणत्वेपिक्रियायामुक्तायांकामोक्तुंपाकाइति
भवत्येव।भूरिवाराभिनि।भूरिशब्दस्यलोकेसंख्यावाचकत्वेपिनेहग्रहणं।बहुगणग्रहणात्त्रिपमाद्भूरि
शब्दस्यसंख्यासंज्ञाविरहात्।एकस्यसकृच्च।क्रियाभ्यावृत्तीतिवर्त्तनेऽभिमुखोऽध्यावृत्तिरभ्यावृत्तिरित्युक्तेः।

सि॰र॰स्ठ। सप्तम्युक्ते इत्यत्र चैकस्या अपि प्रवृत्तेः स्वरूपग्रहणं प्रत्याभिमुख्यमस्तीति नैकस्यां प्रवृत्तेः पुनः पुन
४६४ राद्वृत्तिरूपाभ्यावृत्त्यभावादर्थासंगतिरिति न चोदनीयमिति भावः। रूपे विशेषाभावे पि न्या
464 य्यमाह। संयोगान्तस्येति। प्राचोयं थं स्यति। न विविति। अभैसीदित्यत्रेति। साहचर्याद्विभक्तेरेव
ग्रहणमित्युक्तत्वादिति भावः। बहुधादिवसस्य प्रभृत्ते इति। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणइति ष
ष्ठीति हरदत्तः। नञ्। समासनिवृत्त्यर्था। यात्वस्थ स्त्व्या। क्षितंतनोदाहरणमित्युक्तत्वादिति न वा:
तत्रा। कारकप्रकरणे हरदत्तमतस्य स्थापितत्वात्। मोदकिकमिति। स्वार्थिकत्वाल्लिंगवचनानि
हन्तिः। अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठक्वहातिदेशः। निपातनसमुदायइति। उपदेशयात्तं पूर्ये वर्तते
वचनादप्रातिपदिकत्वेपि प्रत्ययइति न व्याः। स्वक्षयेति समासे प्रातिपदिकत्वं स्तवचं। भेषज
मिति। भिषग्जः चिकित्सायां। अस्मात्कंड्वादेः क्विप्। भिषजामिदं भेषजं। अत्रैव निपातनादेत्त्वं। देवतां राम
तानां। आग्नेदेवतायेदमिति। तादर्थ्यप्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थो वा पित्रदेवत्यमिति। इह देवशब्देनजा ४६४

त्तिविशेषवाचीनतथात्वेसामानाधिकरण्याभावाद्घनोत्पत्तेः। किंतुयौगिकः क्रियानिमित्तोदे
वशब्दस्तस्मात्स्वार्थेतल्। अतएवदेवदेवत्यमितिसिद्धं उभयोरूढशब्दत्वेयुगपत्पर्यायपदद्वयप्र
योगोनस्यादितिभावः। अर्थमितिमत्वर्थेऽज्ञाविधावर्धेद्वन्द्वमरुः। आग्नीध्रमितिरणप्रत्ययेनमंत्रो
दात्तत्वमुत्यादिनंशेषिकेष्वानस्मादग्नीध्रदाग्नेः। एवंसाधारणासमानंधारणमितिकर्मधारयःपूर्व
बहुव्रीहिरस्मात्पृषोदरादित्वात्समानस्यसादेशः। फलान्तरमाहस्त्रियामिति। अजभावेऽष्टाप्रशवर्णाचा
। अनित्यत्वंचैतत्समानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वं। अतएवाकृदित्युत्तरसूत्रेसफलं। लोहिता
दिनारक्तेलोहित्यस्ययावद्द्राश्रयभावितयानित्यत्वात्। लिंगबाधनंवेतिप्रातिपदविधेर्बलवत्ता
त्परत्वाच्च। प्रातिपदिकादेवतद्धिताइत्याश्रयणाच्च वर्णादनुदात्तादितिङीषनकारोबाधित्वाक
न्नस्यात्। ननुलोहिनिकेतिनस्यादितिचेन्न। लिंगार्थप्रत्ययबाधेप्राप्तेविकल्पार्थंवचनात्। वस्तुतस्तु
स्वबंनात्तद्धिताइतिसिद्धान्तात्स्वार्थादिक्रमेणाध्यावंतादेवंपिननः कनिचरूपद्वयसिद्धेर्वचनंव्यर्थं।

सि॰ र॰ स्त ४६५ 465

निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वं नान्यथा। अपायेति। अपायशब्दः ष्ठकं लभते। स्वत्वं चेत्य
र्थः। इह गमी। अत्र कस्मादिति पश्यते नन्विदं तं नन्तु तान्तानेन कादेशेन। अत्र वेयानां ममात्र इति टिलो
पत्राकस्मिकं वा च्चिकौ स्वार्थिकत्वात् लिंगानि हन्निः। मदास्ति कन्याप्रत्ययस्त्वौ त्येव सिद्धेः कारेष्वा
रराण्टायेलु कपिश्रवराथ दशभिर्मन्निकाभिः क्रीतो दशमन्निकः पटः। सत्योऽपि इह प्रशंसायां रूपप्
इत्यस्यानन्तरं ष्ठकड्येषताभ्यां निरनाति लोचयंछदासिमन्दः सन्नोऽतिकं श्रुतिस्तु वचमिति तिन ब्याः नन् त्र
ति कश्चेत्यत्र प्रशंसायामिति न संबध्यते। योगविभागसामर्थ्यादित्याशया बोध्या। बहुल्यार्थात्। का
न्कि। बहूनां स्वामी। अत्र यथ ग्रहणात् स्यायेभ्यो विशेषभ्यश्चाभ्र रिश्रोददाति। पंचशो ददाति। मंगलेति। आ
त्तुर्याभि प्रायेणोदं कश्चिदन्यत्रापि दर्शनात्। तत्र पत्रमैरल्पशब्द इति। समसनक्रियानिरूपितं कर्मत्वं
बोध्यं। पंचम्याः कर्मत्वात्। अत एवाल्पा पंचमी समस्यत इति व्याचक्षते। तो परिमाणशब्दादिति। एवं राम
चैकवचनशब्दे न वृत्तावेकार्थत्वात्। परिमाणवचनाएवग्रहणं न इति भावः। जातिशब्दास्त्वनेवमिति प्रत्र ४६५

त्य ४
तामिय १

दाहरति। घटं घटमिति। एते हि द्वन्द्वोनेकार्थना नियता इति जयादित्यः। वामनस्त्वक्त नियमे मानाभा
वाज्जातिशब्देभ्यो भवत्येवेत्याह। तथा च डः शसोः शिरिति सूत्रे डसा सहचरितस्य शसोग्रहणान्ने
हशिः। कुंडशो ददाति वनं गाः प्रविशन्तीत्युदाहृतं। द्विशङ्गति। वीप्सायां शसेव घोनिनेति द्वैव
र्वचनं नेति भावः। नन्वेवं एकैकशश्च पित्तसंयुक्तानीति न स्यादिति चेन्न। छंदोवदृषयः कुर्वन्ती
ति हरदत्तोक्तेः। वस्तुतस्तु लोकेपि प्रत्याहाराह्निके एकैकशः सहस्रकृत्व इति भाष्यप्रयोगात्सा
ध्वेवेति स्पष्टमिति सूत्रे प्रतिपादितं। अत एव प्रक्रियायां हर्षणायां परमनोरमायां प्युक्तेत्यवोचाम। द्वयो
द्वयोरिति। सहस्रं समेतानामित्यत्र सहस्रं सहस्रं पेसमवेतानामिति समवायक्रियां प्रतिवाप्साकर्तृ
कारकत्वं चास्त्येवेति ध्येयं। यायापंचमी विहितेनेति। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादित्यनेनेति भावः। ह
भ्यासि। वृत्तावभूततद्भाव इति सूत्र एव ग्रहीष्यते तद्भाष्यविरुद्धमिति ध्वनयन्नाह। वक्ष्यामिति। अनन्तादि
तिञ्यादिविडाचश्चेति निपातनत्वादव्ययसंज्ञेत्यर्थः। दोषाभूतमिति। दोषादिवाद्युत्पेनयोरधिकरणाश

श।४

सि॰र॰स्त
४६६
466

न्तिप्रधानयोरपिहन्तोस्वभावाद्यक्तिमत्प्राधान्यंतेना[illegible]हरित्यादिसामानाधिकरण्यप्रसङ्गप
यन्नमितिभावः। चेच[illegible]अहृत्सार्वधातुकयोरित्यतोदीर्घइतिवर्त्तनेनदाह। दीर्घःस्यादितित्र्य
रूकरोतीति। अंत्यसकारस्यलोपश्चोचेतिदीर्घः। एवमुत्तरत्रापि। डाचिविवक्षितइति। परसप्तमींतु
अन्योन्याश्रयःस्यात्। डाचिकृतेद्व्यजवरार्द्धनातस्यांचसत्यां डाडितिरवरटाकरोति। तिरवर
टदित्यस्यडाचिविवक्षितेद्वित्वादिपूर्ववत्। एवंत्रपटदित्यस्याद्व्यजर्द्धादित्युक्तेः। तत्रनस्यात्। तानघ
स्यकृतद्वित्वस्यार्द्धद्व्यचाकिंत्वव्यचापन्नप्राचाटिलोपेसतिद्व्यचोऽवरंयततानदर्द्धयस्येतिव्याख्यातं।
नन्वसत्यंनस्यान्निर्मलत्वात्सरटस्वरयाकरोतीत्यादावव्याप्तेश्चोपेत्त्यापघापडाचश्च्वित्वंनस्वरार्थं
प्रत्ययस्वरेणासिद्धत्वात्। तानापिलोहितादिडाभ्यःक्यषित्यत्रविशेषणार्थफलाभावात्। तानचेडा
शङ्कानकयषशंक्यः। अनर्थकत्वादप्रत्ययत्वाच्चतथापिनाभाष्येव्यानिहितोदविघ्नतत्त्वइत्यत्र [illegible]
कयषादिवारणायचित्वमावश्यकम्। तत्रस्वेपांस्वलुगित्योडोडादेशः। वीजेनसहेति। हस्तिविषये ४६६

युक्तिप्राचुर्ययुक्तो श्रीसोपेरत्नाकरेऽस्तु लो। तद्धितप्रक्रिया पूर्णा वेद्ध्वां देशप्रसादतः॥७

बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने भाक्तः। सपत्रानिष्पत्रा। पतंत्यनेनेति पत्रं शराणां पुंखनोव
हिः। स्थलमिति। परासहितमित्यर्थः। शूलात्। पाके किं। शूलं करोति कदन्नं। शूलमुदररोगः। स
त्यात्। भांडरत्नादिद्रव्यजातं क्रेतव्यमिति। मयेतद्ग्राह्यमिति वा परीक्षादिनामल्पदानेन च दृढं
करोतीत्यर्थः। तथैव तथ्यं। पादार्घाभ्यां चेति। चस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थे यत्। परिवापरामि
ति। कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वपेर्हेतुमत्यण्णंताल्लुट्। मांगल्यमुंडने नेति। चौलदीक्षादौ। मद्राद्व
निामद्राद्रित्यर्थग्रहणमिति नोक्तं। कल्याणं मंगलादिभ्योप्यतिप्रसंगात्। मद्रं करोतीति। क्षेमंक
रोतीत्यर्थः॥४॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरे सिद्धांतकौमुदीव्याख्याने तद्धितप्रक्रिया॥
॥ ॥सर्वस्य द्वे। समासासमासैकशेषतद्धितांतात्मकस्य सर्वस्यापि शब्दस्योपजीव्यत्वात्तदु
त्तरमस्यारंभः। न चैवं तिङंतस्याप्युपजीव्यत्वात्तदुत्तरमेवास्यारंभः शंक्यः। सुबंतोपजीवकस्त्वा
नां भूयस्त्वेन तादृक्शंकानवकाशादिति भावः। अस्य सूत्रस्यार्थाकांक्षत्वादुत्तरेषां च विधेयसाकांक्षत्वे

सि॰र॰स्त
४६७
467

नोमप्याकांक्षपास्वरितत्वाच्चाधिकारोपत्र...धिकत्येति। एतयोरर्थावधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूप
ग्रहणात्तु न भवति। तस्य परमाम्रेडितं। अनुदात्तं चेति लिंगात्। अत्र च स्थाने द्विर्वचनं द्विष्प्रयो
गो द्विर्वचनमिति च द्वौ पक्षौ संभवतः। तथाहि। द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां पदाये द्वे इत्यध्याहृ
यते सर्वस्येति च स्थानषष्ठी सर्वावयवोपेतस्य पदस्य स्थाने नित्यवीप्सयोर्गम्यमानयोर्द्वे पदे
इत्यादेशत्वेन विधीयेते तदाऽद्यः पक्षः। अवयवकार्त्स्न्यवाचित्वात्सर्वशब्दस्य पदस्येत्यपकर्ष
णाच्चाकार्यलाभः। पदानुच्चारणोऽस्य ध्वंहत्यपतद्वयेऽपाकर्मणि। षष्ठीक्रकविधेयपदस्य द्वेऽच्चारणो पा५
भ [भ]वत इति तदाहुरिती प [illegible]। सर्वस्य किं। वृक्षाभ्यामित्यत्र भ्याम् प्रागभागस्य द्वित्वं मा भूत्। समुदा
यवाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायेन समुदायस्य बहित्वं भविष्यतीति चेन्न हि स्पष्टार्थं सर्वग्रहणं। पदस्य
किं। वाक्यस्य मा भूत्। तत्राद्ये पक्षे द्वे इति द्विवचनबलात् द्वे पदे आदेशाविति फलितत्वादवयव रामः
योः पदत्वं स्वतः सिद्धं समुदायस्य तु स्थानिवद्भावेन। तेनावयवानां पदकार्याणि सिद्धानि। तद्घपा अपव ४६७

॥

न्तत्ववान्तरपदत्वंनास्तीत्येवंपरः४ भऊ न्कातन्नेयइतिनव्याः।वस्तुतस्तु ३

न्नपचन्नितिङमुट्त्ववान्त्वन्नानः इत्यत्र्यपदांतस्येतिरात्वनिषेधः।अग्नेऽन्नेइत्यत्रएङःपदांतादि
तिपूर्वरूपंचेत्यादि।अत्रएवाश्नीनाश्नीनेत्यादा वतो गुराइतिनपररूपमितितिपघपोहभाष्येऽवप

त्ती३ वानांपदत्वंनोभिक्तनंपिंतुसमुदायस्येतिप्रतिभातितथापिंकेषुचिल्लक्ष्येषुवपवपदत्वा
भावेपिनत्वमितिरितिसूचयितुंनोक्तंनथाहिमास्त्ववपत्वपदत्वाराजाराज्ञा।वाक्त्वाक्इत्यादौ
द्वित्वान्परत्वान्नलोपादिषुकृतेषुद्वित्वप्रवृत्ताविष्टसिद्धेः।नचासिद्धत्वंशंक्यंप्रकृतेत्रासिद्धीयम
द्विर्वचनइतिवचनात्।नचविसंविसमुसलंमुसलमित्यत्रषत्वंशंक्यंआदेशरूपत्वाभावा
त्।पदत्वनभिन्नेभिरित्यत्रगत्वमाशंक्यसमानयहणसामर्थ्यात्समानमेवपन्निमित्तंतत्रैवराग्व
मितिसमाहितंभाष्ये।नचद्वित्वंपाविसर्गविशिष्टस्येवद्वित्वापत्तौरेफात्परत्वस्यदोर्लभ्यात्परएवंत्रा
सिद्धीयमद्विर्वचनइत्युक्तत्वात्।अन्यथारेफस्यापिदोर्लभ्यापत्तेः।नचपदत्वावसानत्वयोर्भावेनवि
नाशेहष्टावविसर्गानिह ... इतिवाच्यंरेफस्यापितथात्वापत्तेः।किंचैवमवानरपदत्वाभावेस

लु२ त्तिंद्रमे

प

सि॰र॰ख मानपदत्वं वा कथं नास्तीति तिन तस्मात् राजा राजेत्यादौ क्वचिन्न विहितयिन सर्वत्रानिर्वाह इत्युवपयवदंतत्व
४६८ मंगीकार्यमेवेति भाष्यतात्पर्यं निष्कृष्टयामिति दिक्। द्विष्ठा योगपक्षे प्रत्येकं पदसंज्ञा व्यक्तैव। पचसि
468 पचसि इत्यत्र समुदायस्य पदत्वमेवं दुष्टव्यं॥ सएव धातुः प्रथमपक्षे हि पश्यते तेन तस्मात्स्य समात्प्रत्ययो
विहितः समुदायादितदंतस्य विधीयमानं पदत्वं समुदायस्यापि भवतीति तेनावग्रहादि सिध्यति। आ
मपचसिपचसि देवदत्ता इत्यत्रैकान्तरता चासिद्धा। अन्यथोऽस्मए कान्तरमामंत्रितमनंतिक इति
आमंत्रितस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् तत्रामृशब्दो निपातत्वादनुदात्तः तदुत्तरसमुदायस्य तिङ्
तिङः इति निघातः। केयटस्तु द्वितीयस्यानुदात्तत्वं चेति निघात इत्याह। आमंत्रिते त्वाद्यं तो द्वावुदात्तो षा
ष्टिकामंत्रिताद्युदात्तत्वं तस्य तोदात्तत्वं चेति। पक्षद्वित्वपोगपक्षोत्तु भः। योनः पुन्यं योनः पुनिकद्
निष्पन्नस्तु तेनो रन्तुत्यत्नि प्रसंगात् तत्र ध्वनदंगत्वाद्व्यपात्वयोस्तु कि द्वित्वप्रवर्तन इति तिन व्या॰ मते राम
दं वक्तव्यं तद्द्वितानुत्पत्तिः किं समुदायस्याप्रातिपदिकत्वाभावात् त्वबैबाद्धो नाघः। अपसिद्धांतात्। ४६८

लेइ त१
८१

नद्वितीयः।पचसिपचसीत्यत्रेवमध्वट्ठकारीत्याभाष्याध्ककारीत्याचसत्त्वंतत्वस्यैकपद्यस्यत्व
निर्बाधत्वात्।प्रत्ययलक्षणेनस्तुवंतत्वानपायात्।अग्रकार्यत्वाभावेननलुमतेतिनिषे
धाप्रवृत्तेः।अतएवसमर्थादित्येवंभविष्यतीतिभाष्यंकैयटेनोक्तरीत्यैवव्याख्यातं।किंचैवंसु वन्त
त्वानंगीकारेसमाससेऽवेतिप्रातिपदिकसंज्ञानियमस्याविषयत्वात्समुदायस्यप्रातिपदिक
त्वमपिदुर्वारमेवनियतार्किंचिदेवनपश्यतेनयुनःपुनर्जायमानेऽत्रैकपदत्वाभावेऽवग्रहोपि
नस्यादितिनव्योक्तंपरास्तं।अतएवन्यायसिद्धेर्थेज्ञापकमप्युक्तंभाष्यात्पदंयकस्कादिषुकौन
स्कुनशाहृंपठति।निपातनान्यपबाधित्वाऽऽश्रावणसक्तप्रथमपदस्यान्तिसंभवएवना
स्तीतिवक्ष्यतइतिदिक्।प्रयोगपद्धेननकिंचिद्बाधकमितिसिद्धं।नित्यवीप्सयोः।इहाप्रिस्वरूपप
र्याययोर्निग्रहरोः।नित्यंप्रहृदेशरादिभ्यः।द्वक्तवमपायेभागवीस्योःस्वप्रति[illegible]परी।नेनिर्दिशात्।न
न्वेवमनित्यत्वेनपेप्रसिद्धास्तेषांद्विर्वचनंप्राप्नोति।हिमवानपारियात्रइतिनित्यत्वंचनध्वंसाप्रतियो

पि१

सि॰र॰ह्य गित्वरूपं। किंतु पेषां प्रयोक्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्या इति चेन्न। नित्या पृथिवी नित्यमा
४६९ काशमिति प्रयोगात् चिरकालावस्थायिनि नित्यशब्दः। शक्तः नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इत्यादि प्रयो
गादाभीक्ष्ण्येपि तत्राघस्वार्थे वास्याद्वीप्सायां वा। नो घः। हिमवान्। हिमवान्नित्युक्ते स्वार्थमात्राप्रतीत्या
469 वीप्सापा आपि प्रतीतेः। नद्वितीयः। द्विर्वचनं स्यपष्टं पि नित्यग्रहणा वैयर्थ्यापत्तेः। क्रियावाचि नाम संग्र
हायन्नेष्वु अतो द्वितीयः पक्ष एव युक्तः अन्याशेपे नाह। आभी [illegible] क्ष्ण्यपदं निघोत [illegible] ति। नपुंसकम
नपुंसके नैकशेष एकवद्भावः। पदस्येति। अपकर्षणीयमित्युक्तत्वात्। द्विर्वचनमिति। द्विपदे आ
देशौ स्यातामित्यर्थः। कर्मणीति ल्युट्। यद्वा भावे ल्युट् द्विरुच्चारणं स्यादित्यर्थः। नन्वेवं प्रपचतीत्यस्या
२८ पदत्वाद्द्विर्वचनं न स्यात्। सत्यं। सगतिग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादिष्टं सिध्यतीति तेनाभीक्ष्ण्ये विधी
यमाने द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न। नापि यङो बाधकमिदं द्विर्वचनं धातोर्यङि पदस्य द्विर्वचनमिति वि राम
षयभेदात्। अन्यथा भृशार्थे सावकाशो यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। नापदात्तु भृशार्थे ४६९

ङ्नदायोनः पुन्ये पडंनस्य द्विर्वचनं भवत्येवा पापच्यते पापच्यते इति। क्रियासमभिहारे लोडपि भवति
पापच्यस्व इति। आभीक्ष्ण्ये पठितत्वेनैव नस्योक्तत्वाद्द्विर्वचनाभावः। पदे कैयटोदयः। परिगृहीत
साधना क्रियाव्यवहारोपयोगिनीति नदनभिधानान्न धातुमात्रस्य द्विर्वचनमित्याह। तदयुक्तं
नानाकारकविशिष्टक्रियाया एवनथ्यान्वेन वाक्यस्यैव द्विर्वचनापत्तेः। तत्समासदस्यापपदस्य
न इत्येव युक्तमित्याशयेनाह। आभीक्ष्ण्यमित्यादिना। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तान्तिङन्ते
क्रियायाः प्राधान्यात्तद्धर्मस्याभीक्ष्ण्यस्य द्योतनार्थं द्विर्वचनं। एवं कृदन्तेष्वपि। अव्ययकृतो भा
व इति वचनादसत्वभूतक्रियैव तत्र प्रधानमिति भावः। तथैवोदाहरति। पचति पचतीत्यादि। इहा
भीक्ष्ण्यस्यातिङ्पनस्य च विवक्षापांपरत्वाद्द्विर्वचनं ततस्तरप्शनेन पचति पचतितरां तिष्ठतीति
भवति। इहन्त्वाख्यातरमाख्यतरमान पेन्नभयत्र नरविशिष्ट इति भाष्ये स्थितं। वीप्सायामिति। [illegible] कौ वि
ति डिहाषति इत्यत्र न द्विर्वचनं तस्मिन्नाभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न स्वार्थमात्रेन तस्य वीप्सा प्रहणं व

सिर-स्त्र
४७०
470

र्थी स्यात् वृक्षं वृक्षमिति च न स्यात् तातस्माद्ध्याप्तुमिच्छा वीप्सेति व्युत्पत्तावपि योगरूढोयमिति वीप्साप्र
योन्हू धर्मः। यथाऽब्धौ गतगतमित्यत्र केचित्प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्तिः।
।तथा वृक्षं वृक्षं सिंचतीत्यादौ एषां वृक्षसंख्या या युक्तानितरेतरयोगं प्राप्तान्सर्वार्थान्क्रियया गुरो म२
न वाञ्छुगपद्ध्याप्तुवन्न वाक्यपदावक्ति न दावक्तृत्वस्य इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन द्योत्यते तदुक्तं भाष्ये।
वीप्सितीनि वीप्सः वीप्सश्चेत्कर्त्ता भवति। अनवयवेन द्रव्याणामभिधाने वीप्सार्थ इति अनवयवेनेति प्र
तीकमादाय साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणा [illegible] संबंधप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थ इति
कैय्यटः। साकल्यं च यथायोग्यं द्रष्टव्यं। यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच एव। पृथ्वी
ग्रामो ग्रामो रमणीयः। जातो जातो निधनमुपैतीति नचैवं ब्राह्मणा इत्यादौ जातिनिर्देशेन
कव्यक्तिप्रतीतेरवश्यंभावाद्द्विर्वचनापत्तिः। यथा न ब्राह्मणोहं तव्यद्वयत्रेति वाच्यं। व्यक्तिप्रती राम
तेरार्थिकत्वेन कृत्स्नार्थीप्रतीतेः। नचैवमेकशेषे कृत्स्नाभिधानसत्त्वाद्द्विर्वचनापत्तिः। अस्मि ४७०

रवनेहद्वाः शोभनाइतिकतिपयानामेवहद्वाराणां शोभनत्वेनप्रतीत्याकार्त्स्न्येनाभिधानाभा
वान्नद्विर्वचनाप्रवृत्तेः।यथा भोयाभोरमणीयः अस्मिन्वनेहद्वोवृक्षः शोभनइत्यादौ सर्वेषामेव
ग्रामनगराणांहद्वाराणांचरमणीयत्वशोभनत्वप्रतीतेर्द्विर्वचनंभवत्येवासर्वेहद्वाइत्यत्रनद्विर्वचनं। ५३
सर्वशब्देनवीप्साद्योतनान्नानचैवंवृक्षंवृक्षंहद्वामित्यादौबहुवचनाप्रसक्तिःवस्तुतोबहुत्वप्रतीतावप
पितस्याशाब्दत्वात्तत्रत्यैकमेकत्वस्यशाब्दत्वादेतत्संगत्वार्थेकवचनस्यैवोपपत्त्याबहुवचनायाद
नायोगात्। चैत्रायचैत्रायशतंदीयतामित्युक्तेप्रत्येकंविधेयसंबंधःप्रतीयतेनाएकशेषेत्वनेनचै
त्रात्मजाभ्यःशतंदेयमित्युक्तेनियमेनप्रत्येकंशतंदेयमित्यप्रतीतेः।अतएवैकशेषेएक
वचनंन।यत्तुएकशेषेएकवचनंनेत्यविशेषेणोक्तंनतैः।तत्रसमाहारप्राधान्येनत्राप्येक
वचनमावश्यकमितितिसरूपस्तत्रैवप्रतिपाद्यितव्यात्।यदात्वपरिग्रहीनद्वित्वबहुत्वानांविवक्षातदाब्रा
ह्मणाभ्यांब्राह्मणाभ्यांशतंदेयंब्राह्मणेभ्योब्राह्मणेभ्यइत्यादिभवत्येव।द्वंद्वसमासस्तुनाशंक्यः।।

स२

लभि ... तिस्पष्टे १ नयोनंकः १

इत्युक्तम् एतेनस्थानेद्विर्वचनपन्दएवकुं ... पन्नानंतरंदुलभिमितिपरास्तम् ७

सिरु ३ चार्थाभावात्तासमुच्चयेत्वनभिधानाद्वंद्वोनेत्युक्तं। अयंनिगीलितोर्थोनएकशेषद्विशेषयोःग्र

४७१ नेकप्रत्ययस्तत्त्वनियमादितिदीहितिनाः। नत्रैकशेषेद्वित्वस्यहद्दावच्चप्रतीतितः। द्विशेषेनद्व

४७१ भावेनयोग्या कोनियमः कुत्र॥१॥ एकत्वस्याप्येकशेषेप्रतीतेरधुनोक्तिनःभावत्कौनियमो

नेतिप्रकृप्रत्येभिसंप्रति॥१॥ अयमत्रविशेषः द्विशेषएकत्वंद्वित्वंबहुत्वंचस्पवस्थितेनप्रतीप

र्थभ्रा५ नोपदार्थकारंसंभवाएकशेषेनुएकत्वादिप्रतीयते पदार्थकास्त्वनुनेता भाष्येतुनानेनद्वि

६५ र्वचनेविधीतेकिंतुनित्यवीप्सयोर्यावंतोऽर्थास्तावतांशब्दानांप्रयोगेप्रसक्ते द्वेएवशिष्येतेनेतरे ३५

लुप्यंतइत्यर्थायथैकशेषे। अस्मिंश्चपक्षेद्वेइत्येवस्यममस्कः। सर्वपदसमानियहरा। निप्रस्याख्या

नानितदुक्तं सर्वपदं ति ... यहरानर्थकं चार्थाभिधानेद्विर्वचनविधानादितिनानुपपत्तिनैक

त्वानामपिद्विर्वचनानंतरंबहुत्वाभिधानायबहुवचनंकिंनस्यादितिचेन्नाहद्वंद्वहोमित्या राम

दावुक्तदिशास्वबंतत्वेनाप्राप्तियदिकत्वारायनुयोपायोपाहषदृषत्समिवसमिन्सरित्सरिदि ४७१

गा३ शाब्दमेव ६

त्यत्रोक्तसमाधानमव्यापकमिति न्यासः। तत्रायो नः स्तुत्यामित्यत्रैवेहापि प्रत्ययलक्षणेन सु
बन्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्। एतच्च भाष्य एव स्पष्टं। अपद इत्यनन्तरं गेकत्वावच्छेदेन द्विरुक्तार्थसंख्या
नरेनिराकांक्षत्वादेवेति न बहुवचनं। वस्तुतो बहुत्वविधानेपि तस्य शाब्दबोधाविषयत्वा
दित्याहुः। तदपि चिन्त्यं। अद्वौ वहवस्त्वं पद इत्यादौ बाधिकेकाव्ययस्य तौल्याद्विनेकेरत्नुसारेणि
संग्रहात्। साधुत्वार्थं तत्र द्विर्भक्तिरिति चेत्सामित्सामिदित्यत्रापि तथैवांगीक्रियतामिति निष्प्रत्ययकं
विदेतन्नातस्मात्सुबन्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनं नेति सिद्धं। परेर्वर्जने। इह स्वार्थद्विर्व
चनं नेह परितस्त्रिगर्तं वृष्टो देवः। परेरस समासेति वार्त्तिकात्। वेगेभ्य इति। पंचम्यपाङ्परिभि
रिति पंचमी। उपर्यध्यधसः। उपरि शिरसो भारं धारयतीत्यत्राधाराधेयभावमात्रं विवक्षितं न
तु सामीप्यं। तेन न वस्तुतस्तत्त्वेपि न द्विर्वचनमिति भावः। वाक्यादेः। स्तुदरस्तुदरेति वाक्या
देरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनेष्वाम्रेडितं भर्त्सन इत्ययथायथं पुनः प्राप्तोपि नास्य

१ वीप्सायां दोषीहानुवर्तते न तु मध्यस्थे परेर्वर्जन इत्यादौ। अर्थनिर्देशेनाकाङ्क्षाविरहात् असत्यपि संभव इति न्यायेन बहुव्रीहिवद्भावेन
द्विर्वचने [illegible]स्य वीप्साप्रसङ्गा[illegible]दने नैवोभयं विधीयत इति कैयटः [illegible] न्ते ति ब न यन्नाह १
: वक्ष्यमाणरीत्या [illegible] २ अतिदेशिकसमासप्रवृत्तिमादाय २ कैयटः ४

सि॰र॰सु र्वे पुतः साहमनिष्कुता विभाषा कर्तव्य इति भाष्योक्तेः। एकं बहुव्रीहिवदित्यतिदिष्टत्वात् इति। केवलस्या
४७२ तिदेशोपलाभावादिति भावः। पूर्वभागेष्विति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः पूर्वभागस्य वस्तुतः
५१२ न्वाच्चातेन न नोत्तरस्य पुंवद्भावः। स्त्रियाः पुंवदिति तु नेह प्रवर्तते सामानाधिकरण्याभावादि
ति भावः। पटु द्वित्वं पनतु हन्तावेकाशब्दे पुंवद्भावेन रयायो निवृत्तिप्रसंग इति हरदत्तः। कौतन्न भ्रपामु४
भस्त्रैषेति लिंगेन पूर्वस्यैव स इति सिद्धान्तात्। अवग्रहे विशेष इति। एकैक एकयेति पूर्वपद
६ कैयटाश्रिति रूपत्वात्तं पठनीयमिति भावः। वैदिकास्तु एकया। एकया इति पदपाठे पुंवद्भावं न कुर्वन्ति। ब
४ छन्दसि दृ हृचाश्च एकैकानुपरिषिति सहस्रत्रावग्रहे दीर्घमेव पठन्ति। आबाधे च गतगतेति। ए
ष्टानुविधेः। कस्य एवगमनकर्त्र्याः स्त्रियाः कथनात्समानाधिकरणं स्त्रीलिंगमुत्तरपदमस्तीति स्त्रियाः पुं
अत एव एक वद्भाषितेति पुंवद्भावः। अतिदेशसामर्थ्यादुत्तरपदत्वस्यापि लाभात् तान्त्रेव न नेत्यत्र न राम
मेकं सुशासि लोपोपि स्यात् नामेवान लोपो न ञ्ञः स्यात्त उत्तरपदाधिकाराविशेषेपि मैदु कश्च स्यात् न समासः ४७१
रित्यत्र न सुप बहकिं चि[illegible]त्रपोऽ इति न्यायेन बहुव्रीहिवद्भावविधानसामर्थ्यादेव सुबन्तो समुदायस्य सुबन्तत्वे प्रातिपदि
लुक्। इत्थं कत्वात्सुबन्तं किं तत एव पुनः सुबुत्पत्तिर्विधेया। न च समासत्वेन प्रातिपदिकत्वम्। तत्राऽप्रत्यय [illegible]त्यनुवर्त्यतान्नेयम्
देशः। आम्रेडितानुदात्तत्वेनेष्टासिद्धेरिति दिक्। ४ ३

न्यतः समासग्रहणात् तु वर्त्तनाच्च मुख्यसमास एव न लोप इति कैयटोक्तेः नञः सामर्थ्याद्विशिष्टेन का
र्यित्वेन निमित्तत्वबाधात् नञ्समिन्नो नरपदः एव नलोपप्रवृत्तेश्च । अत एवाचोरहाभ्यां द्वे इत्य
नेन मद्दत्त्र द्दो भद्दत्त्र इत्यत्र रेफस्य द्वित्वं कुतो नेत्याशंक्य साहाह्यविशिष्टेन निमित्तत्वेन कार्यि
त्वं बाध्यत इत्युक्तम् आकरे । न चैवं न नस्तृत् त्तृत् इत्यत्र नञ्स्तुभ्यामिति स्वरः स्यात् नञ् स्तृजः स्तृ
शृ इत्यत्र ऋशृ रवृध्रृ इति समासान्तश्च स्यादिति वाच्यं । अवनं समासग्रहणं तत्र सिंहावलोकितन्या
येन नञ्स्तुभ्यामित्यत्र समास इत्याह । ष्यं तु मुख्यसमास एव नञ्स्तुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपग
मात् । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति निरवयवयद प्रकृतिस्वरत्वमकल्प्य वा नत्र समास इत्यस्यास्य संबन्धात् । स
मासान्तो ऽपि मुख्यसमास एव प्रवर्त्तते । समासान्तत्वं तद्धितविषयादित्यनेन समासान्ता इति सह त्रेस
मास इत्यनुवर्त्तनात् । तत्प्रकारे गुणा वचनस्याभेदसाहचर्यः प्रयोगः प्रकारशब्दः । शक्तः बहुलमिः प्र
कारे गुडुंड्त्रावाह्मणाड प्रकारोयं चैत्र इति कर्मेराप्य वत्तारासानत्र व्याख्यानो द्वितीयस्य ग्रहणा

९९ ।

सि·र·स्त मित्याह। साहस्रपेइति। पुंवद्भावइति। पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनेतिभावः। नत्वत्र नकोपधायाइत्या
४७३ दिनिषेधविषयेपिप्रवर्त्ततइतिकर्मधारयवदित्यत्तुदतेः फलांतरमपिबोध्यम्। पटुपटुरि
473 ति। इहद्विर्वचनेनजातीयपरो बाधानेष्यतइतिवामनः। जयादित्यस्तुजातीयर्विधौविशेष
:प्रकारइत्यर्थभेदमाश्रित्यसमादधौ। ननुसिंहोमाणवकइत्यादावपिस्यात्। लक्षणायां
सिंहशब्दस्यगुणवचनत्वात्। मैवं। वचनग्रहणसामर्थ्याच्छक्त्यागुणवचनत्वेनप्रसि
द्धः। शुक्लोदयस्तेस्य वर्गइत्यनेनद्रव्याकरणाद्वानादित्याप्रायेन व्याचष्टे। गुणोपसर्जनेनद्र
ना। केवलगुणेति। उभयविधग्रहणेव्याख्यानंशरणं। नवीननवोभवतीत्यत्रवाश्रयादि
त्वाच्छनेनद्वित्वेसुवत्तुकस्यात्। नचप्रकारद्विर्वचनेनतस्यबाधःशक्यः। मित्रवि
षयत्वात्। नित्यंकौटिल्येगतावित्यत्रतुनित्यग्रहणाद्बाधकत्वंवत्सतोपधानवनवाव राम
नवाग्रमिरादेशइत्यत्रपुंवद्भावः। भीतभीतइवेत्यत्रेवेनसाहस्रपोकौ क्तित्वाप्राप्तावपिभीत। ४७३

ड्डीन इति समासो बोध्यः।खिन्नःखिन्नःशिरवखिन्नुपदंन्यस्यगंनासियत्रेति मेघदूतस्कासर्व्व
दवाचः कवयइतिन्यायेनयोज्यः।खेदावस्थास्तुभेदंप्रकल्प्यवीप्सातत्र बोध्येतिनव्याः
अत्रवार्त्तिकान्याह।आनुपूर्व्य इति।वीप्साभावादारम्भः।संभ्रमेणोति।चापलेनेत्यर्थः।आ
भुप्रतिपादनेचापलं।न्यायसिद्धइति।यावद्भिःशब्दैःसंबोध्योर्थःप्रत्येतिनावंतः।प्रयोक्त
व्याः।फलपर्यवसायित्वात्प्रवृत्तेः।अन्यथाऽहिनाहन्यतएवेतिवाक्यप्रयोगात्।क्रि
यासमभिहारइति।योनःपुन्यंभृशार्थश्चक्रियासमभिहारः।योनःपुन्यमेवनित्यत्वेनतु
क्रमतोनास्यवैयर्थ्यमित्याह।भृशार्थेहित्वार्थमिदमित्यागपेतावदेवप्रयोजनंस्या
न्नाहि भृशार्थेऽन्यवद्रूपात्तमाह।लोटासहेतिसमुच्चिन्येति।अन्यथाकार्येत्वाद्द्विर्वचनंन
स्यात्क्रियासमभिहारग्रहणान्नन्यायोबाध्यतइतिभावः।एवंचनित्यवीप्सयोरित्यत्र
नित्यग्रहणस्यनवैयर्थ्यमित्यवधेयं।यत्तुआभीक्ष्ण्येपदद्वैमवनइतिवक्तव्यमनुक्ताभुक्ताव्रजती

सि॰ र॰ स्त न्यादिनद्वार्तिकेव्यर्थंसूत्रेणासिद्धत्वात्। अन्येतु एकारागमुलंनेषुक्रियाविच्छेदप्रतीतेर्नै
४७४ दं नित्यमित्याप्राप्तेर्द्वित्वं विधीयत इति नाक्षिवेध्यमित्याहुः। मतांतरेणाप्यपिकैयटेऽव
474 गंतव्यानि। वस्तुतो नेदं युक्तमिति दीक्षितानां भावः। कर्मव्यतिहार इति। क्रियाविनिम
य इति यावत्। द्वेवाच्येइति। द्वित्वं नित्यमेव समासवद्भावस्येव बहुलग्रहणेन संबंधः।
स्वयं स्त्वेवंभाष्य इति। अत्र केचित् द्वितीयादीनामेव स्वादेशापिधीयतेऽन्तरङ्गलेपि द्वितीये
वनप्रथमा। तत्राप्येकवचनमेव न बहुवचनं नांतरीणीति तु गंपरिशिष्टकंठाभरणादि थे श्रे
ष्वस्य स्पष्टं प्राचापि न देवासुरस्तनंतत्सर्वभाष्यानुवादपारीणीयमिति ध्वनयन्वचनांतर
मुदाहरंति। अन्योन्या वित्यादि। महाकविप्रयोगेणेमर्थदृष्टिपति। अन्योन्येषामि
ति। भाष्यकैयटयोर्विशेषानुक्तेस्तदविरुद्धमाघ इति भावः। अत्र केचिदिति। प्रक्रियाकार राम
रादयः स्वमतमाह। अन्ये त्विति। आमादेशमिति। तान्द्विश्वास सर्वेत्यव्ययत्वमांतस्य वो ४७४

क्र४ त१

ष्यां दलद्वयशतीसंग्रहश्लोकः प्राचीनोनभाष्यकैय्यटस्थः। अतिप्रसंगादितितथावै
कशेषप्रतिबंधाद्विर्वचनस्यापिहनिलंनाशंकंया। प्रातिपदिकार्थनिर्दिष्टेयांयांविभक्तिमा
श्रयितुंबुद्धिरुपजायतेसासा आश्रयितव्याकारकेचेद्विजानीयाद्यांयांमन्येतसाभवे
दित्यवचः परस्मिन्नकथितंसूत्रभाष्यविरोधादितिभावः। पुनः सदेवेति। प्रियदा प्रियदा
इत्यलौकिकेटाद्युपस्यापिस्थपोधात्वितिलुकिद्वित्वबहुत्वादेरभावात्सुनरप्येकवचने
टाएवभवतीतिभावः। स्यादेतत्। प्रियप्रियपशब्दस्यापिस्थबंतत्वात्प्रातिपदिकत्वाभा
वेकथंस्त्वुत्पत्तिः। समासग्रहणंनियमार्थमितिसिद्धांतात्। अतएवातिदेशिक
समासत्वेस्त्यपिस्थपोलुगेवदुर्लभः। प्रातिपदिकत्वाभावान्नानचसमासग्रहणाम
र्वविध्यर्थमितिवाच्यं। अप्रत्ययपदत्यनुवर्त्यनियमार्थत्वस्यैवस्वीकृतत्वात्। एनच्चवि

सि०र०त्न स्त्रैरेशानिरूपितंतेनत्वास्माभिः।नचबहुव्रीहिवत्कर्मधारयवदित्यतिदेशसामर्थ्यान्नपोत्तु
४७५ शिनिवाच्या।स्वरस्तुबहुव्रीहिवार्थेनस्यात्।अतिदेशसाफल्यात्।अत्रोच्यते।परोऽवत्तदइतिसूत्रे
475 एकैकस्येतिलिंगेनसर्वंसर्वपक्षाःसमाधेयाःइतिदिक्।क्लीबत्वंचेति।तेनकृस्वत्वंसि
द्धंपथायथमिति।ज्ञातेत्यस्यकृदन्तत्वात्कर्मणिषष्ठ्यांप्राप्तायांनलोकेतिनिषेधा
त्द्वितीयैकवचनंनान्तमेतदितिभावः।अभिव्यक्ताइति।लोकेसाहचर्येणप्रसिद्धा
वित्यर्थः।नेहद्वौयुधिष्ठिरार्जुनौ।अतिसहचरितत्वाभावात्।अन्यत्रापीति।तथा
चनस्त्रिसकलत्वमनिपात्यंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिभगवान्पतंजलिराह।इष्यतइति।
चार्थेद्वंद्वइतिलिंगात्सर्वंसिद्धं॥५॥श्री॥ ॥फणीन्द्रभाष्यादिविभाव्ययत्नतःसिद्धान्त राम
रत्नाकरमर्थविस्तृतं।श्रीरामकृष्णोऽरचयद्द्विपार्श्वेनेतेनेष्टदौशंभुहरीप्रसीदतां॥१॥ ४७५
पुनिप्राप्तुपधृन्कोश्रीहिमेरत्नाकरंछुलो।द्विकृन्नप्रक्रियाप्राप्तमूर्द्धंकेदेशप्रसादतः २४

सि॰र॰ख शेषा शेषार्थसिद्धांतकौमुदीमनिगद्गूरांव्याचिख्यासुर्महाशेषं याचेयं यानुवितनुतां ॥४॥
४७६ सोपरत्नाकरेपित्रोस्तिमिलाख्यान्नसूर्यायोः ॥ भून्यर्थमननोद्वामहस्रो गोविंदमानसः
॥ ॥श्री॥ ॥इतिश्रीमद्वैकटाद्रिमहात्मजनतिमिलमहात्मज रामकृष्णभट्टकृतेकौसि
476 द्धांतकौमुदीव्याख्यानेवैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरेसर्वांद्ध ॥ ॥संवत १७५८ कार्तिक ७

राम
४७६

नं० ६२ पत्र इसके ४१८ फरे है

सिद्धांतरत्नाकर दर्बीधर

१,१५०.

